

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

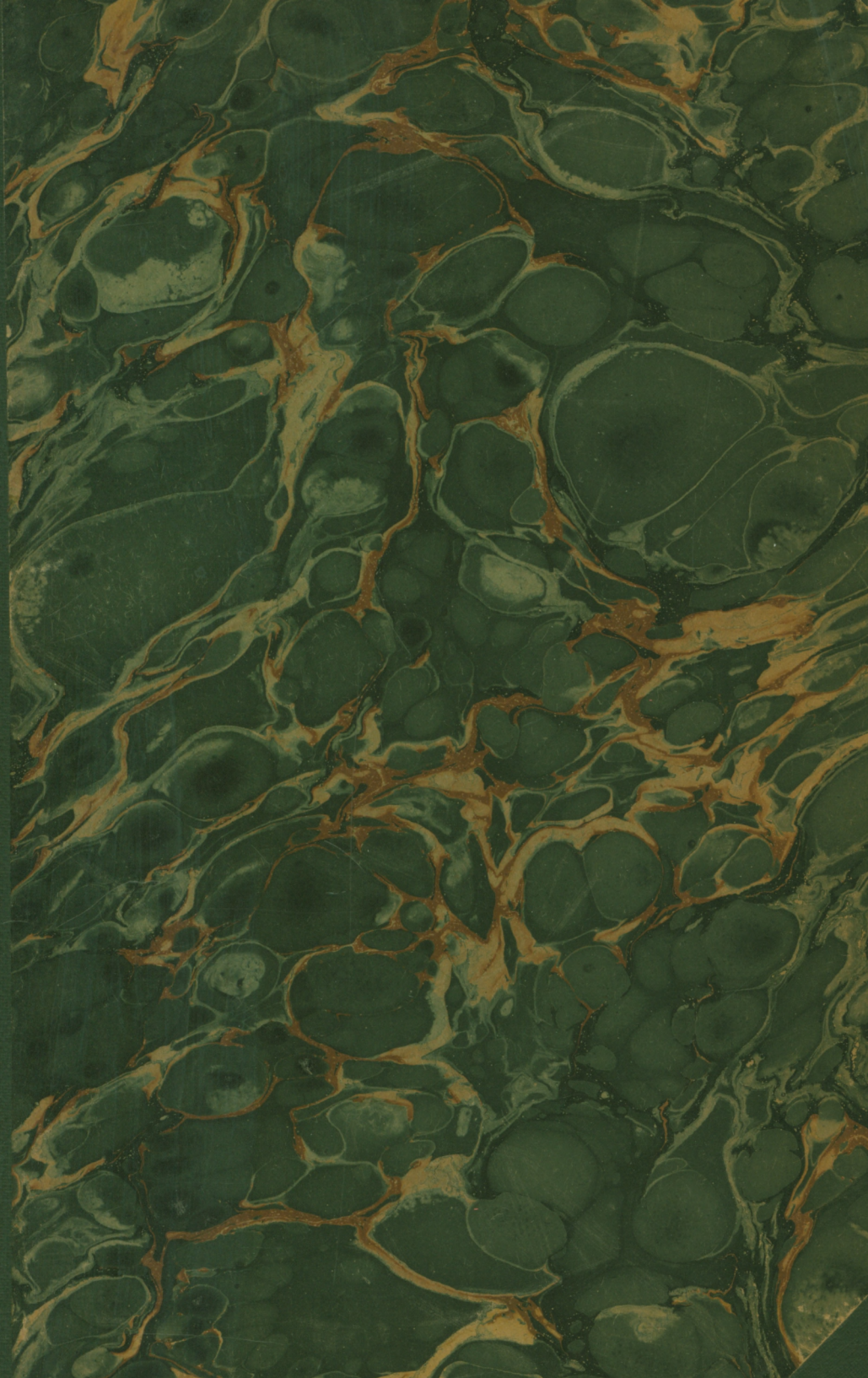
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

PEDER HERSLEB

PEDER HERSLEB

I.

(1689—1737)

STUDIER OVER DANSK-NORSK KIRKE-
OG KULTURHISTORIE
I FØRSTE HALVDEL AF DET
18. ÅRHUNDREDE

AF

P. G. LINDHARDT

KØBENHAVN

I KOMMISSION HOS G. E. C. GÅDS FORLAG

1939

Denne Afhandling er af det teologiske Fakultet
antaget til offentligt at forsvares for den teologiske
Doktorgrad.

København, den 16. December 1938.

L. Bergmann,
h. a. dec.

MINE FORÆLDRE

tilegnet.

FORORD

De første impulser til et arbejde med pietismens historie fik jeg 1931 gennem Professor, Dr. theol. J. Oskar Andersens laboratorie-øvelser, som jeg altid med taknemlighed vil mindes, og den samme taknemlighed vil jeg gerne give udtryk overfor min første lærer i kirkehistorie Professor, Dr. theol. J. Nørregaard, som har fulgt mit arbejde med stadig velvilje og mange gode raad.

Til Københavns universitet maa jeg rette en hjertelig tak for de rigelige midler, der har gjort mig studie- og rejseliv muligt, og uden hvilke denne afhandling vanskeligt havde set dagens lys.

Bogen — der ventes afsluttet med et noget kortere andet bind — prætenderer, hvad texten angaar, at kunne læses af de fleste, medens fagmanden i noterne forhaabentligt vil finde den fornødne dokumentation.

Gentofte, den 4. Marts 1939.

P. G. Lindhardt.

INDHOLD

Indledning	13— 23
Kilder til Herslebs biografi	24— 28
Første hovedafsnit:	
Barndom og ungdom 1689—1714	29— 59
Kap. I.	
Barndom i Stod. Skolegang	29— 33
Kap. II.	
Religiøse forhold i Kbhvn i Herslebs studentertid	33— 42
Kap. III.	
Studentertiden. 1703—1707	42— 52
Kap. IV.	
Kandidatårene. 1707—1714	53— 59
Andet hovedafsnit:	
Feltpræst, sognepræst, slotspræst, 1714—25	60— 85
Kap. I.	
Feltpræst i den store nordiske krig, 1714—1718	60— 66
Kap. II.	
Sognepræst i Gundslev, 1718	66— 67
Kap. III.	
Slotspræst på Frederiksborg. Ordning af kirketugten	67— 69
Kap. IV.	
Omsorg for skolevæsenet	70— 78
Kap. V.	
Omsorg for fattigvæsenet	78— 81
Kap. VI.	
Personlige forhold	81— 85
Tredie hovedafsnit:	
Hofpræst. 1725—1730	86—117
Kap. I.	
Udnævnelsen	86— 88
Kap. II.	
Medlem af missionskollegiet og direktør for vajsenshuset	88— 99
Kap. III.	
Udenlandsrejsen 1728	99—103
Kap. IV.	
Opsyn med de kgl. kadetter, 1729—30	103—109
Kap. V.	
Forhold til konge og hof. Bispeudnævnelsen 1730	109—117
Fjerde hovedafsnit:	
Den herslebske prædikekunst	118—184
Kap. I.	
Indledende bemærkninger; problemoversigt	118—120
Kap. II.	
De herslebske prædikeneres forhold til samtidig og fortidig homiletisk og opbyggelig litteratur	121—151
A. Passionsprædikenerne	121—143
B. Ordinære prædikener og lejlighedstaler	143—147
C. Resultater	147—151

Kap. III.	
Herslebs teologiske stude, belyst ud fra hans prædiken	151—170
Kap. IV.	
Almindelig karakteristik af Herslebs prædiken	171—179
Kap. V.	
Den herslebske prædikens eftermæle	179—184
Femte hovedafsnit:	
Biskop over Akershus stift, 1730—1737	185—340
Kap. I.	
Midlertidig bestyrelse af embedet før ankomsten	185—189
Kap. II.	
Overtagelse af embedet. Regnskaberne	189—194
A. Stiftets almindelige administration, især med hensyn til eksterne forhold	195—215
Kap. III.	
Stiftets kollekter og faste afgifter	195—201
Kap. IV.	
Den gejstlige enkekasse	201—205
Kap. V.	
Indretning af registre, kalds- og andre embedsbøger	206—209
Kap. VI.	
Omsorg for kirkebygninger. Iver for sognedeling	209—215
B. Stiftets almindelige administration, især med hensyn til interne forhold	215—298
Kap. VII.	
Husbesøg. Medhjælper	215—218
Kap. VIII.	
Katekisation og konfirmation	218—229
Kap. IX.	
Epistola pastoralis. 1737	229—245
Kap. X.	
Landsbyskolen	245—261
Kap. XI.	
Omsorg for kristelig læsning blandt almuen	261—266
Kap. XII.	
Det offentlige skriftemål	267—272
Kap. XIII.	
Det private skriftemål	272—286
Herslebs og Hagerups sammenstød, 1733	276—282
Kap. XIV.	
Ritualets revision	286—290
Kap. XV.	
Opsyn med stiftets studenter	291—293
Kap. XVI.	
Visitatserne	293—298
C. Store enkeltforetagender	299—323
Kap. XVII.	
Ordning af sogneforholdene i Kristiania	299—302
Kap. XVIII.	
Salg af Kristiania latinskolens kommunitetsgods	302—309
Kap. XIX.	
Salg af Oslo hospitals gods og nyorganisering af hospitalet ..	310—314
Kap. XX.	
Betleruvæsenet og tugthusets oprettelse	314—323
Kap. XXI.	
Forholdet til præsterne. Pictistiske vækkelser	324—337
Kap. XXII.	
Opbrud fra Akershus stift	337—340
Slutning	341—342
Personregister	343—348

FORTEGNELSE OVER ANVENDTE FORKORTELSER

I.

Materiale, som kun er tilgængeligt i **håndskrift**, er hentet fra følgende arkiver og biblioteker:

BAO: Bispearkivet, Statsarkivet, Oslo.

BSB: Preussische Staatsbibliothek, Berlin.

FA: Frederiksborg Amts Arkiv, LA.

HWH: Hauptbibliothek des Waisenhauses, Halle.

KB: Det kgl. Bibliothek, Kbhvn, med flg. håndskriftsamlinger:

GKS: Gamle kgl. Saml.

Kall.: Kallske Saml.

NKS: Nye kgl. Saml.

Ldb.: Ledreborgske Saml.

Thott: Thottske Saml.

Werl.: Werlauffske Saml.

LA: Landsarkivet for Sjælland, Kbhvn.

RA: Rigsarkivet, Kbhvn.

RAO: Riksarkivet, Oslo.

STO: Stiftsdirektionens Arkiv, Statsarkivet, Oslo.

UA: Universitetsarkivet i RA.

UB: Universitetsbibliotheket, Kbhvn.

UBO: Universitetsbibliotheket, Oslo.

UBU: Universitetsbibliotheket, Uppsala.

VA: Det kgl. Vajsenhus Arkiv, Kbhvn.

VT: Vidensk. Selsk.s Bibliothek, Trondheim.

Biblioteker og arkiver, som kun forekommer enkelte gange (**Oxford, Jena, S. P. C. K.s Arkiv i London, Bibliotheket i Linköping, Landsarkivet i Uppsala og Stiftamtarkivet i Oslo**), har ingen særlig betegnelse.

II.

For trykte hjælpemidler anvendes flg. forkortelser:

ADB: Allgemeine deutsche Biographie. Lpz. 1875ff.

Anch: H. P. Anchersen: Laus propria b. Petri Herslebii. Kbhvn. 1757.

BL: Dansk biografisk Leksikon; 1. udg. ved C. F. Bricka, Kbhvn. 1887ff. 1—19; 2. udg. ved P. Engelstoft, Kbhvn. 1933ff. 1—12.

DB: Dänische Bibliothek. I—IX, Kbhvn. 1738ff.

DL: Chr. V.s Danske Lov, 1683.

DM: Danske Magazin, I—VII Rk. Kbhvn. 1745ff.

- DNB:** Dictionary of National Biography. London. 1885ff.
- EM:** H. Ehrencrone-Müller: Dansk Forfatterleksikon, I—XIII. Kbhvn. 1924ff.
- Fgt.:** L. Fogtman: Kgl. Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve for Danmark og Norge. Kbhvn. 1806ff.
- Harb.:** L. Harboc: Episcopus numinis igne calefactus. Kbhvn. 1757.
- HS:** H. F. Rørdam: Historiske Samlinger og Studier, I—IV. 1891ff.
- HT:** Historisk Tidsskrift, I—X Rk. Kbhvn. 1840ff.
- Jöch.:** Allg. Gelehrten-Lexicon, herausgeg. von C. G. Jöcher, I—IV. Lpz. 1750f. Med Suppl. I—VII. Lpz. 1784ff.
- KL:** H. F. Rørdam: Danske Kirkelove, I—III. Kbhvn. 1883ff.
- KS:** Kirkehist. Samlinger I—VI Rk. Kbhvn. 1849ff.
- NBL:** Norsk Biografisk Leksikon, I—VII. Oslo. 1921ff.
- NL:** Chr. V.s Norske Lov, 1683.
- NS:** N. Nicolaisen: Norske Stiftelser, I—V. Christiania, 1858ff.
- NTT:** Theol. Tidsskr. for den ev.-luth. Kirke i Norge, I—X, Christiania 1858ff. Senere rækker af dette tidsskrift er angivet med række eller årstal.
- Pont:** Erik Pontoppidan: Annales ecclesiae danicae, I—IV. Kbhvn. 1741ff.
- Sch:** J. H. Schou: Chronologisk Register over de kgl. Forordninger og åbne Breve, Iff. 2. udg. Kbhvn. 1795ff.
- TT:** Teologisk Tidsskrift, I—V, Kbhvn. 1897ff.
- W-B:** F. A. Wessel-Berg: Kgl. Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve for Norge, I—V. Christiania, 1841ff.
- Zw:** D. G. Zwergius: Det siellandske Cleresie, Kbhvn. 1754.

III.

For bøger og håndskrifter, som **direkte angår Hersleb**, anvendes flg. forkortelser:

- A:** Almagt midt udi Afmagt, Kbhvn, 1751.
- Anh:** Anhang til Samlingen af Biskop Herslebs Prædikener, sst. 1771.
- BH:** Bibliotheca Herslebiana ... Index Librorum Domini Petri Herslebbii, sst. 1758.
- Præd:** En Samling af Prædikener over Søn- og Helligdags, samt Passions- og Miscellantexter ... af Peder Hersleb. sst. 1771. Denne 3. udg., der er den fyldigste, benyttes her, første udg. var af 1741.
- Sbg:** Herslebs selvbiografiske optegnelser i Bispearkivet, LA, se nedenf. pag. 24f. for Akershusetidens vedkommende cit. **Optb.**

Den i citater anvendte retskrivning er overalt forfatterens egen; kun Sbg. citeres ord- og bogstavret for at give et indtryk af Herslebs skrivemåde; ellers er citaterne gengivet ord- men ikke bogstavret, og tegnsætningen er ændret. I bogtitler er dog som regel benyttet store begyndelsesbogstaver ved substantiver.

INDLEDNING

Da den dansk-norske Kirke 1617 fejrede sit første reformations-jubilæum, skete det med samme *triumferende toner* som de, der lød overalt i den lutherske verden. Den havde i en vis forstand grund dertil: troens og lærens renhed var sejrrikt hævdet overfor al vranglære, kryptocalvinismens mænd var bragt til tavshed, og konkordieteologien — omend ikke selve formlen — dominerede både kirke og universitet. Dette alene var store ting; men der kunde også opvises andre resultater: thi reformationen havde faktisk sejret; der var aldrig kommet nogen katolsk reaktion, og med *katekisme* og *husandagt* som grundpiller var der videnom opbygget et evangelisk kristenliv i kirken.

Men ak! Reformationen var alligevel slået fejl; hvadenten den nu havde misforstået sin opgave eller blot set for optimistisk på fremtiden, faktum var, at de *troens gode frugter*, som evangeliets klare dag også skulde bringe, ikke let lod sig øjne. Synd og last beherskede alle stænder og samfundslag, og rettroenhed og udvendig fromhed forligedes kun altfor godt med et verdsligt sind og et vanhelligt liv. Og så man ikke straffens uvej trække op? Hvordan gik det ikke »vore betrængte evangeliske trosfæller, særdeles i Tyskland«? Plagede ikke pest både mennesker og dyr såvelsom ødelæggende krige? Og bidrog naturkatastrofer og uår ikke til dyrtiden? Og endelig: hvem var fri for hexeriets lumske anfald? Jo, der var tegn nok på, at Guds vredes ris stod blodigt over syndere; men hvad skulde man gøre? Herpå kender en evangelisk kirke kun et svar: Gør bod! Man måtte vende om og erkende, at Guds straf med rette kom over mennesker, fordi de havde hårde og uomvendte hjerter, tiltagende laster, og hvad værre var: falsk tryghed og »daglig sikkerhed«, dertil »grulig misagt« og forsømmelse af det Guds ord, der dog her i riget så meget klarere end andre steder havde åbenbaret Guds »vej og vilje«.

Der opstod en *bodsbevægelse*, som greb mange af tidens bedste og førende mænd (Resen, Rosenkrantz, Brochmann, Jersin, Bartholin, for at nævne nogle af de mest kendte); og det kom for dem til at dreje sig om det elementæreste af alle religiøse spørgsmål: forholdet mellem Gud og menneske i frelsens tilegnelse, kort sagt: *om tro*¹⁾. Det vilde ligge alle bevægelsens mænd usigeligt fjernt, at menneskets gerninger, dets liv eller religiøse erfaringer skulde spille nogen som helst rolle som forudsætning for dets frelse²⁾, men når det er sagt, så må der også skelnes mellem *troens virkning* og *troens natur*; thi hvor den saliggørende tro virkelig er tilstede, »da forandrer den et menneskes ganske natur således, at han bliver i hjerte og hu, i sind og forstand, i affekter, lyster og villie, i alle sine lemmers regering og brug et andet menneske«³⁾. Troen er, som Luther sagde, en levende og virksom ting. Og hermed får også gerningerne anvist deres plads; for ligesom den troende frikendtes for Jesus døds skyld, således anskuer Gud også hans liv gennem Jesu lydighed og opfyldelse af loven, så at også gerningerne — al synd og ufuldkommenhed tiltrods — kan siges at være retfærdige.

De var realister, disse mænd. Troslivet blev derfor en livslang *kamp* under Guds prøvelser og den ondes fristelser, under anfægtelse og sjælenød, under det nye sindelags kamp med kødets higen mod synd; men troen var visselig ikke uden sejr og glæde, derfor bliver der god plads til følelselivet, til de religiøse, sjælelige erfaringer og til læren om unio mystica, kærlighedsforeningen med Kristus, helst i skikkelse af den »blodige brudgom«. Det blev ikke til kvietismens passive mystik, men til en aktiv udadvendt handlen i overensstemmelse med det nye sind — dog ikke sjældent med et stærkt sværmerisk præg.

En strøm af *opbyggelseslitteratur* vældede frem, ofte i form af betragtninger over Jesu lidelse, men altid med et præg af inderlighed, som ikke vilde betage det objektive, hvad dets var, men

1) Af Oskar Andersen formuleret således: »Om frelsen ... ejes i en sindstilstand, der udelukkende omfatter den kendsgerning, at Kristus har lidt fuldt ud for vor synd, eller kun i et fuldt personlighedsliv, der erfarer den levende Frelasers livskræfter«. Holger Rosenkrantz den Lærde, (1896) 327.

2) »Og den tro sætter aldeles ingen tillid til noget udi os selv, enten til pønitentse eller gerninger, men aleneste til Jesu Kristi fortjeneste«, siger Jersin (Vera Via Vitæ, udg. 1716, 101).

3) Jersin, sst. 102.

vis, at frelsen var ikke uden subjektive betingelser og subjektive virkninger. Denne litteratur havde fjerne rødder: den øste af bernhardiner- og fransiskanerfromheden, men også af jesuitismens nyvakte liv; det er bemærkelsesværdigt, at man i de samme år, hvor man på alle måder søger at værne riget mod jesuiternes baghold, med grebet hjerte læste bøger, som disse forhadte stod bag, og som, formidlet gennem Arndt og Gerhard og en lang række andre lutherske teologer, fandt genklang her. Fordi her var mere end Salomon; her var ikke blot teologiens tankeklare udredning og nøjagtige afgrænsning af den rene lære, men også lægedom for sind, der sørgede over tidens ulykker og synder og brændende følte nødvendigheden af at vække til ny lydighed, ny tro og helligt liv.

Bodsfromhedens mænd sad i *betydelige stillinger* og regeringens ønske faldt sammen med deres; derfor førtes man ind på et vidtspændende *reformarbejde*. »Regna firmit pietas« var Chr. IV.s valgsprog, og det var ingen floskel; det betød ganske ligeud, hvad det sagde, at et fromt rige havde Guds velbehag, såvist som et ondt hans mishag, og derfor måtte en kristelig øvrighed, ikke blot som sin kaldspligt, men ligefrem for sin egen skyld, såvidt muligt gøre sine undersætter kristne i liv og levned; omvende dem kunde man ikke, det var ordets sag, men man kunde tilrettelægge ordets forkyndelse, så det kom mennesker mere fatteligt ind på livet, og man kunde lovgive, så at de grovere forargelser forsvandt, simpelthen af frygt for kirkelig eller verdslig straf.

Altså *for det første: præstestanden* måtte forbedres; den teologiske examen måtte indføres og detaljerede bestemmelser om studenternes prædikeøvelser foreskrives, og uden attester fra biskopper og professorer måtte ingen søge kald. Biskopperne måtte våge over præsternes liv, sørge for, at de ikke slog sig til ro med en søndagsprædiken, men derimod søgte »med deres gudelege eksempel, sagtmodige omgængelse, besøgelse i husene, hellige levned og trøstefulde formaninger deres tilhørere at forbedre og drage udaf denne verdens sikkerhed til sand omvendelse«. (1638).

Og *børnelærdommen* måtte ind, det fik biskopper, provster og præster tit nok at vide, ikke blot i hovedet, men i hjertet. Det 16. årh. havde været tilfreds, når blot katekismen (3—5 hovedstykker) kundes udenad, så skulde ordet nok selv virke resten; men i sidste halvdel af Chr. IV.s tid slog man sig ikke så let til ro. 1627 indførte Resen en slags konfirmation i Sjællands stift,

og i den store kirkelov af 27/3—1629, udarbejdet af en kommission af høje gejstlige og rigsråder, går hans tanker lige igen: ingen må komme til alters, før han ved, hvad det drejer sig om »cum explicatione et sensu pietatis«, dvs. før han »vel har fattet forberørte lærdom at finde den rette mening i hjertet deraf; først så kan han »annammes, konfirmeres og bekræftes« som legitim deltager i altergangen. Et antal katekismeforklaringer skyder op for at fyldestgøre dette krav, og regeringen støtter det ved at forbyde unge at gifte sig, før de kan katekismen.

På samme måde måtte man tage fat i *den lærde skole* — almueskolens problem måtte det 17. årh. lade ligge; almuen ialtfald på landet var henvist til klokkerens søndagskatekiseren, eller hvad en løbedegn kunde lære fra sig; — gymnasier oprettedes i stiftsbyerne, »eftersom daglig forfarenhed udviser, at ungdommens kristelige og gode optugtelse er en vis og fast grund til alle lovlige bestilte regeringers velstand« (1636), og her dreves en regulær teologisk undervisning, oftest i forbindelse med reformations-tidens lektorat. Det vigtigste i skolen var ikke »sprogene«, men guds frygt; derfor må »exercitia pietatis med største flid udi skolerne drives«.

Og for *det andet*: der måtte en bedre *kirketugt* til; det er ret sikkert, at her ligger calvinske ideer bag, thi flere af lutherdommens spidser (som Joh. Val. Andreæ) havde med begejstring set kirketugten blomstre i Genève og selv med held praktiseret noget lignende, og århundredet igennem vedblev disse tanker at svæve for lutherske teologer (f. x. Grossgebauer) som de ideelle.

Fra 1620ne af kendes mange *forordninger* med sigte på kirketugt, både negative som forbud mod banden, sværgeren og helligbrøde, overdådighed i mad, drikke og klædedragt (især hos gejstligheden); men også positive, som f. x. om daglig husandagt: »at hver hufader og moder dagligen hver morgen med deres børn og tyende vilde samles og Gud den allerhøjeste takke og påkalde, foruden hvis bønner hver for sig aften, morgen og ellers forretter« (1630). At husandagten virkelig tog et nyt opsving tyder den voxende mængde andagtsbøger på — såvelsom på, at borgerstanden efterhånden lærte at læse. Forordningen af 1629 indførte et slags *ældsteembede* i kirken, en medhjælperinstitution, der skulde være præstens støtte i kirketugtsspørgsmål. Fremgangsmåden skulde være den, at præsten først talte i enrum med synderen, derefter tog klokkeren til vidne, og siden lod ham komme for

medhjælperne, hvis opgave det især var at beskæftige sig med de synder, der forargede, uden egentlig at kunne rammes af verdslig straf¹). Vilde synderen ikke være dem og præsten lydig, ifaldt han det lille band (*excommunicatio minor*) og udelukkedes fra sakramentet, indtil han viste bod og anger og selv begærede at genantages. Varig genstridighed kunde medføre det store band (*exc. major*) og landsforvisning.

Også på en helt *anden måde* viste Chr. IV.s love interesse for kirken. Kirkebøger indførtes, regnskabsbøger for hver kirke, så at man kunde have rede på kirkens jord, tiender, bygning og inventar, og stiftsbøger, som gav oversigt over alle kirker og præstegårde. Biskopper og provster måtte våge nøje over kirkernes tilstand.

Hele denne reformlovgivning, der strakte sig over 20 år, blev 1643 samlet i Chr. IV.s *store reces*, og derfra gik den så temmelig uændret over i Chr. V.s *Danske Lov*²) af 1683. Da man kort efter (1685) fik et nyt ritual og (1688) en ny alterbog til afløsning af Palladius' fra 1556, var der dermed opnået en sondring mellem det kirkeretslige og det liturgiske stof, der dels stammede fra kirkeordinancen af 1537, dels fra den norske ordinans af 1607 og dels endelig fra Chr. IV.s reformer. Det er Chr. V.s lov, ritual og alterbog, vi i denne afhandling har at regne med som kirkens rets- og liturgiske grundlag i det 18. årh. Men vi gør det under udtrykkelig henvisning til, at stoffet er meget ældre end Chr. V.s tid, og at det netop på for os vigtige punkter stammer fra reformlovgivningen i sidste halvdel af Chr. IV.s regering. *Den ånd, der inspirerede Chr. IV.s og Chr. VI.s mænd var ikke den samme, men alligevel havde de første skabt et grundlag, som de sidste så deres opgave i at udfylde og bygge videre på.*

Bodsfromheden holdt sig langt op i tiden (fra 1628—82 blev der tyve gange foreskrevet ekstraordinære bededage, som regel 3 ad

1) »Prædikens forsømmelse, helligdags misbrug til gilde, drik, dobbel, gøglen, fægten eller andet sådant, sakramenternes forholdelse over et fjerding, halvt eller helt år, idelig sværgen og banden, Guds ords skæmt samt misbrug udi omgængelse, ond forligelse mellem ægtefolk, som ukristelig uden billige årsager sig imod hverandre forholder, så og forældre og børn indbyrdes, letfærdig skanderen og snak, letfærdig selskabs besøgelse og omgængelse, rufferi, fylderi og idelig drukkenskab, ubillig fordel i køb og salg, ulovlig åger, gerrigskab, i synderlighed de, som ungdom forføre til drik« osv. KL, III, 146.

2) Man se blot V. A. Sechers udg. af DL, (1911) 203—418.

gangen, og 1685 fik vi den nuværende faste bededag, der typisk nok blev lagt mellem påskens og pinsens evangelium); men dens kraft ebbede alligevel efterhånden ud; dels er statsstøtte ikke altfor sund for en retning, der driver på inderlighed, dels døde flere af dens mænd ret snart efter hinanden, og *Brochmann*, der fra 1638 fik føringen, var slået om og havde begyndt at betone ordets enevirken i frelsen på en så stejl måde, at det blev vanskeligt samtidig at motivere en appel til viljen; dog er der her den forskel på den udøbte hedning og den uomvendte kristne, at den sidste kan bede om ordets virken på sin sjæl, mens den første er åndelig død som »stok og sten« (konkordieformlens udtryk); derved blev det muligt stadig at betone de subjektive betingelser. Men alligevel måtte læren føre til *åndelig passivitet*, og som et trist monument over orthodoxien står Chr. IV.s forordning fra 1645 om stokkemændene, der skulde ansættes til at vække dem, der sov under prædikenen; for selvom den var både lang og kedelig, så var den dog midlet par excellence til at komme under ordets påvirkning; derfor måtte det blive den kristelige øvrigheds pligt at våge over, at folket ikke sov sig fra sin store chance.

Bodsretningen havde sejret og dens spor i dansk-norsk kirkehistorie står markant i lovgivningen; men om den havde formået at vække det liv, den forkyndte, er et andet spørgsmål. Her stod meget igen, og den ulykkestid, der i midten af århundredet brød ind over riget, var kun egnet til at forværre den religiøs-etiske tilstand, selvom den nok vakte ny bodsstemning. Men udviklingen drejede herefter ind i et nyt spor: man måtte finde en mulighed for at *appelere til menneskelig aktivitet*. Atter gjaldt det ikke et angreb på læren om sola fide eller ordets enevirken, men om en forberedende og tilrettelæggende påvirkning, for at ordet kunde virke bedre. Derfor lagde man forkyndelsen om efter *engelsk* mønster; prædikenen blev tematisk, dvs. dels at man brød med den orthodoxe homili og dens analytiske textudlægning, dels at man fremhævede eet eller flere temaer i teksten og ved en livfuld, billede-exempel — og anekdoterig fremførelse gjorde sit emne så interessant som muligt, for derved at skabe den rette grund for ordets angreb; dette kom nemlig tilsidst: i *applikationen*. Her anvendte prædikanten det, han havde gennemgået, direkte og personligt på sine tilhørere i en energisk appel til viljen om nu at gøre alvor af det, der var hørt. Metoden havde man som sagt lært fra England, ikke mindst fra den anglikanske kirke; den var

stærkt etisk præget og gik ofte løs på konkrete *moralske* misforhold i menigheden. I begyndelsen af det 18. årh. satte de engelsk-påvirkede sig tydelige spor ved at oprette de kbh.ske kirkeskoler.

I sidste halvdel af århundredet kom en flod af *engelsk opbyggelseslitt.* herind, dels direkte oversat, dels efter at have lagt vejen over Tyskland; en ganske særlig plads indtog den engelsk-påvirkede Rostockerteolog Heinr. Müller. Den engelske vækkelse fulgte tildels de tidligere vækkelser ved at lægge vægt på religiøse erfaringer (i århundredets sidste halvdel er det, at Arndt rigtigt slår igennem i Danmark); men den bragte også en friskere ånd, frigjort fra det mystisk-sværmeriske, bodsbevægelsen ikke havde kunnet siges fri for. Overlegent er det af Oskar Andersen vist, hvorledes det 17. årh.s strømninger løb sammen i *Kingos* religiøse digtning.

Pietismen kom altså på ingen måde uforberedt i den dansk-norske kirke; den fortsatte og uddybede kun en kirke- og åndshistorisk linie, som tydeligt havde gået igennem det 17. århundredes forskellige strømninger, alle forskelle tiltrods. »La réformation de l'eglise par le pastorat,« hed det calvinske værk, hvorover *Spener* tildels kalkerede sine *Pia desideria* (ligesom det ligger til grund for nogle af Franckes skrifter), og dette blev pietismens program ude som hjemme. Reformationen måtte begynde i hver præsts hjerte, han måtte blive en virkelig sjælesorger, ikke bare prædikant. Derfor: bedre præster, dvs. bedre universiteter med et virkeligt »studium biblicum«, bedre praktisk præsteuddannelse, bedre latinskoler, de skal være »helligåndens planteskoler«, og her til kom også nu, hvor tiden var ved at være moden dertil, kravet om bedre almueundervisning, for at det arme folk kunde lære at læse, og derved holde de få, men salighedsbetingende kundskaber vedlige i personlig tro. Det blev en forbrydelse at blive stående ved katekismens udenadslæring, det drejer sig om forståelse, om at kunne gengive med egne ord, og derved vise sin tilegnelse; og derfor måtte man have en konfirmationshandling så følelsesfuld og højtidelig som mulig, for at mindet om det så festligt aflagte løfte kunde brænde sig ind i unge samvittigheder.

Hvad er pietisme? Hvad er det, der trods al lighed med fortiden udskiller Speners og Franckes — såvelsom Herslebs og Brorsons — tidsalder som en *særlig epoke* i den lutherske og danske kirkes historie? Den ældre kirkehistorie var tilbøjelig til i pietismen at se en fornyet, men i alt væsentligt ægte lutherdom; dertil

et antal lærestridigheder i den lutherske kirke om frelsens orden, missionen og jødernes omvendelse; siden har man stærkt — sikkert for stærkt — fremdraget pietismens katolske element og hævdet den umiddelbare sammenhæng mellem den og fransiskarnerfromheden, formidlet gennem den westphalsk-nederlandske døberbevægelse, hvor konventiklen blev en historisk nødvendighed. Og videre har man med gode resultater studeret de hollandske calvinske kirkers særlige vækkelsesfromhed, herunder de skiftende bølgeslag frem og tilbage over den engelske kanal, med deres »præcished« både i lære og liv, en ejendommelig kristendomsform, som man med rette har betegnet som »orthopraxi«.

Der er i alt dette noget rigtigt og væsentligt. Pietismen — og da særlig i *bodspietismens*¹⁾ form, hvormed vi i denne afhandling især skal beskæftige os — der metodiserer omvendelsen i retning af en bestemt sjælelig oplevelse, har sikkert sin baggrund i den *calvinske* prædestinationslære: følelsesoplevelsen, viljesovergivelsen og det påfølgende hellige liv skulde give den troende vished om hans udvælgelse til frelse. Og den engelske påvirkning er også synlig i den moralske appel, i betoningen af samvittighedsfriheden og i de indepedentiske menighedsideal. At der er et *katolsk* drag i pietismen er alene deraf forståeligt, at den bygger udstrakt på de lutherske bodsbevægelser med alle deres rødder i den katolske andagtslitteratur; og endelig er det sandt, at pietismen bliver en *teologisk* brydning i den lutherske kirke; thi teologisk set er den konsekvensen af et skred i den lutherske forståelse af ordets enevirken i frelsen, et skred, som begynder allerede med Melantons synergisme: som sådan går pietismen bagom konkordieteologien til det 16. årh.s filippisme, men er et fremskridt i forhold til denne, fordi den er klarere og mere konsekvent ærlig i sin synergisme; religiøst bliver den et tilbageskridt, fordi den metodiserer troslivet i den bodsfromhed, der var det religiøse livs åndehul i orthodoxiens teologiske og institutionelle panser.

Bag pietismen som åndelig faktor ligger også *individualitetens*

1) Ved bodspietisme (ofte lig hallenserpietisme) forstås her den retning indenfor pietismen, der i modsætning til den ældre (spencerske) form metodiserer kravet om en forudgående tilstand af sjælenød og bodskamp, fremkaldt ved lovens knusen af det ubodfærdige hjerte, hvorved mennesket opdager sine egne kræfters fallit og derefter oplever nådens gennembrud; den står derved også i modsætning til den herrnhutiske pietisme, der lader følelsen af ringhed være inkluderet i oplevelsen af selve nådesgennembruddet.

gennembrud og kulturlivets emancipation fra middelalderkirken, ikke mindst gælder dette de højst forskellige og ofte forvirrede former for radikal pietisme, herhjemme bedst kendt som kirkefjendsk separatisme.

Det væsentlige ved pietismen er da, at den også i vor kirke afrunder og fuldender en udviklingslinie, samtidig med, at den giver udgangspunktet for en ny: oplysningstiden. I det protestantiske grundspørgsmål: hvad er tro? siger den konsekvent og klart et *både-og*. Tro er både hjertets umiddelbare tillid til ordets forkyndelse af sin sandhed, og samtidig de psykologisk-etiske følger, som deraf kommer. I den udvikling, der begynder med tro som hjertets tillid til ordet og ender med, at visheden om at have fået nåde bliver det fromme menneskes erfarings sag, er pietismen det sidste led, og stort set er denne udvikling ikke gået videre de sidste 200 år.

Heraf følger også pietismens *kirkebegreb*: thi kirken er ikke længre blot Guds anstalt til frelse, ikke længre blot det sted, hvor ordet forkyndes og sakramenterne forvaltes, men også en sammenlutning af religiøst ligesindede og ligeartede mennesker med religiøs-kultiske formål; heri er der god overensstemmelse mellem pietismen og tilsvarende opfattelser på verdsligt gebet.

Dette fører over til det sidste, vi til indl. skal drage frem. Forholdet mellem *kirke* og *stat* var undergået en mærkbar forandring i det 17. årh. Kirkeordinansen af 1537, der fulgte den augsburske konfession nøje og følgelig skelnede skarpt mellem »Guds og kongens ordinans«, havde frakendt gejstligheden al verdslig magt, for at den i stedet kunde samle sig om sine åndelige opgaver: ordet, sakramenterne, ungdommens oplæring og det kristne kærlighedsarbejde; men så blev det den kristne øvrigheds pligt at udruste kirken sådan med personel og materiale, at den uden bekymring og uden at falde i fristelse til også at tjene mammon kunde øve sin gerning. Nogle steder udenlands talte man om kongens bispe-magt (hvadenten det nu var at forstå som en fortsættelse af det katolske episkopat, eller som en restitution af den kirkemagt, paven uretmæssigt havde berøvet fyrsten); men herhjemme gik udviklingen ikke den vej.

Da *enevælden* 1660 sejrede var det naturligvis udfra tankegange, der var fælles-europæiske; hovedbegrundelsen var ideen om *folkesuverænitets overdragelse*, dvs., at folket for at få ende på al

strid havde indgået en social kontrakt¹⁾), hvorved det overdrog sin suverænitet til kongen, i hvis arveregimente garantien for en fredelig udvikling skulde ligge. Og da religiøse kampe, som det 17. årh. havde eksempler nok på, var særlig egnede til at ophidse gemytterne, måtte den enevældige konge som en primær ret have ubetinget kirkemagt. *Gejstligheden* bekæmpede af al magt denne tankegang: folket havde ingen magt at overdrage, det havde kun Gud. Men fra dette diametralt modsatte synspunkt kom man til praktisk set samme resultat. Den såkaldte *teokratiske* lære begrundede kongens absolutte magt med en række gammeltestamentlige skriftsteder og viste, at kongen også som kirkestyrer var Guds legitime repræsentant på jorden, hans stedfortræder og kirkens fosterfader.

Første gang, disse toner lød offentligt og tydeligt, var i 1648, da Brochmann kronede Frederik III; men efter enevældens indførelse, hvorunder gejstligheden havde spillet en stor rolle, lød de stærkere og stærkere. Naturligvis gav det gejstligheden en særlig udmærket stilling overfor kongehuset; men den kristelige øvrighed, som man var lydighed skyldig, var altså ikke længre den til enhver tid siddende regering, men det *oldenborgske arveregime*. Var det en fordel, så var det visselig også en ulempe: menighedens frie præstevalg, som endnu Chr. IV havde holdt hånden over, forsvandt; alle udnævnelser, også kirkepatronernes, måtte gennem kongens kancelli; gejstligheden var ikke længre blot menighedens tjener i åndelige spørgsmål, men også kongens *embedsstand*, med privilegier og rettigheder (herunder også en større økonomisk sikring, f. x. enkepensioneringen), men visselig også med tunge embedsbyrder: indskrivninger, regnskaber, mandtalsvæsen, forvaltning af konsumptionsordningen og mange specielle kgl. forretninger blev pålagt bisper og præster; vi skal nedenfor behandle en del af dette; en monografi over en af enevældens bisper kan ikke skrives uden at komme ind herpå.

Den enevældige konge kunde jo ikke overkomme alt; kollegier og kancellier ordnede det meste af styrelsen og skabte det regeringsmaskineri, nutiden bygger på; men dog rummede enevælden altid mulighed for en dybtgående *personlig indgriben* fra kongens side; ikke mindst, hvor det gælder Chr. VI.s kirkestyre, er det vigtigt at holde sig dette for øje.

1) Udtrykket findes først hos Rousseau, men havde da domineret i europæisk retsfilosofi i 150 år.

»*Dania orthodoxa, fidelis et pacifica*,« hævdede Masius overfor de reformerte i 1689 — Herslebs fødeår; det havde nu aldrig været helt sandt; men omkring år 1700 begyndte der at gå skred i udviklingen: den orthodoxe bodsfromhed, den engelske vækkelse og den nye tyske pietisme, der langsomt, men sikkert trængte igennem, havde skabt muligheder for en *ny fase* i rigernes kirkehistorie, især da, hvis en enevældig konge vilde støtte og regulere de åndelige kræfter, så at det sunde bevarede til alles gavn, og det syge udskiltes til ingens fortræd. Det var netop det, man under Frederik IV og Chr. VI tilsigtede; vi skal nu give et udsnit af, hvordan det lykkedes og mislykkedes.

Til dette formål har vi valgt at behandle biskop Peder Herslebs liv og gerning, fordi han ved sin norske fødsel, danske uddannelse og betydningsfulde embedsvirksomhed i begge riger forekommer os at være en central skikkelse at samle et sådant kirke- og kulturhistorisk udsnit af vor kirkehistorie om.

KILDER TIL HERSLEBS BIOGRAFI.

Til Herslebs liv i det her behandlede tidsrum haves naturligvis mange kilder, som skal blive benyttet efterhånden, men til den egentlige biografi haves kun een hovedkilde: *Herslebs egne håndskrevne optegnelser*, nedskrevet på hans 51 års fødselsdag 1740, på et tidspunkt, hvor han følte sig træt og svag og forudså, at han ikke havde langt igen (noget Hersleb nu forøvrigt altid troede): »Jeg er meget træt af arbejde, sandserne tager kiendelig af og Hukommelsen er meget svæched, øjnene blifve dummere; jeg venter paa den 7de og sidste vocation, og forløsning«¹⁾.

På denne selvbiografi hviler en anden — nu tabt — kortere, men væsentligt overensstemmende fremstilling, som atter danner det næsten ordrette grundlag for *Zwergius'* biografi²⁾. De første og for barndoms- og ungdomshistoriens vedkommende sikkert

1) Forhen NKS, 8°, 572, nu afleveret til LA, Sjællands Bispearkiv, »Optegnelsesbog for Biskopperne Hersleb, Harboe og Balle«, cit. **Sbg.** og for Akerhustidens vedkommende **Optb.** Oversees må det ikke, at Hersleb i sin afskedsprædiken fra hoffet 20/12 1730 (**GKS**, 4°, 1511) giver meget værdifulde selvbiografiske oplysninger.

Det samme er tilfældet i en ordinationstale, Hersleb holdt på sin 63 års fødselsdag, se **Tolv off. Taler**, (1740ff.) V, 125ff.

2) **Zw.** 381—90 hviler på et håndskrift i **Thott** 4°, 1921 (bortset fra betydningløse ændringer), og på dette håndskrift er tilføjet: »Denne levnetsbeskrivelse er af ham selv forfattet 1751 in Aprili«; altså har Hersleb skrevet sin selvbiografi fra 1740 om til brug for Zw. Dette stemmer også med, at Zw. er lidt kortere, mere afglattet og velformet end Sbg.; på sine steder også lidt fuldstændigere, således m. h. t. oplysningen om de kgl. pager (386). Når Zw. (390) oplyser, at hans kilde dels er »af det curriculo vitæ, som ved hans ordination offentlig er oplæst, dels af det, han selv har behaget at meddele mig«, så er det klart, at han med det sidste tænker på den fremstilling, der ligger til grund for **Thott** 4°, 1921; ordinationsvitaet kendes ikke længre og har sikkert været ganske kort.

meget vigtige blade af Sbg. mangler uheldigvis; fortællingen begynder først efter Herslebs ordination 1714. Før dette år haves altså kun secundære — trykte — kilder, af hvilke vi allerede har nævnt Zw., der antagelig bygger ligeså udstrakt på Herslebs egne oplysninger før 1714 som efter dette år, og altså må regnes for en pålidelig kilde.

I sine *Annales*¹⁾ har *Pontoppidan* en kortfattet biografi af Hersleb; Dr. Bj. Kornerup, der flygtigt har omtalt disse kilder, mener, at man ikke med sikkerhed kan sige, hvor Pont. har sine oplysninger fra, da han jo ikke godt kan have dem fra Zwergius, der udkom et år senere end Pont., og af hvem han heller ikke synes at være afhængig²⁾. Spørgsmålet er dog nok så simpelt: Pont. har sine oplysninger fra Hersleb selv — rimeligvis fra Sbg. Medens man naturligvis må være varsom med en sammenligning mellem Pont. og Zw. (fordi sidste er så meget bredede end den første), skønt lighederne ellers er tydelige nok, så dækkes alle Pont.s oplysninger komplet af Sbg. og særlig interessante er de småting, hvori de begge afviger fra Zw.³⁾. Der kan næppe være tvivl om, at Pont. har fået adgang til Sbg. eller har fået en udskrift af den; Hersleb står således bag såvel Zw. som Pont., og vi må derfor — modsat Dr. Kornerup — finde det uberettiget at arbejde med disse to, somom det var to forskellige kilder.

Vigtige som biografiske kilder er også de to *ligtaler*, der holdtes over ham umiddelbart efter hans død. Den første blev holdt efter

1) *Pont.* IV, 101—4, udkommet 1752.

2) *Fra Frederiksborg Amt*, 1921, 31f.

3) Se f. x. om feltpræstereduktionen 1718 (*Pont.* 102), eller om bispevielsen 1731, hvor *Zw.* siger: »efterdi vor Frue kirke ... endda ikke var rejst af sin aske«; men Sbg. har: »efterdi vor Frue Kirche var afbrendt« og *Pont.*: »da die Frauen Kirche abgebrannt war« (103). Videre, at medens *Zw.* overhovedet ikke omtaler størrelsen af den sum, Hersleb i Norge havde under hænder, hedder det i Sbg: »til at gjøre Rigtighed, aflevere Stiftets sager og Regenskab for henved 1½ td. guld, som jeg hafde under direction« og hos *Pont.*: »und vor anderthalb Hundert Tausend Rthlr., die seiner Aufsicht anvertrauet waren, Rechnung abzulegen«, (103). Antagelig har Pont., da han skulde udsende sit 4. bind af *Annales*, fået Sbg. at se, og Hersleb har derefter selv udarbejdet en ny udgave af denne til Zw. Deraf forklares forskelle og ligheder. På Zw. bygger fuldtud biografien i *Jonas Haas*: *Samling af de evangeliske Biskopper i Sjællands Stift ... deres Portrætter*, (1761) 105—12, udarbejdet af N. Jonge, *EM.* IV, 301.

indbydelse af universitetet (Sørgeprogram udstedtes af rektor, prof. B. Møllmann, men dette indeholder ikke noget af interesse, som ikke allerede er kendt, bortset fra en enkelt bemærkning, se pag. 54) af hans ven prof. *H. P. Anchersen* 19/4—1757 på universitetet¹). Den indeholder dog ikke meget nyt, væsentligt bygger den på Sbg., som Anch. vel har fået stillet til rådighed under sin tales udarbejdelse, og af hvilken han flittigt har øst²). Men naturligvis har også det mangeårige personlige bekendtskab givet mulighed for en og anden ellers utilgængelig oplysning.

Den anden tale blev holdt af Herslebs svigersøn og efterfølger *L. Harboe* på Roskilde landemode 15/6—1757. Også denne bygger på Sbg., men benytter desuden de norske optegnelser, som findes heri (Optb.), og er, hvad der ikke gælder nogen tidligere biografi (fordi det ikke gælder Sbg.), ret fyldig for Akershusetidens vedkommende. Hertil kommer, at det nære og hjertelige forhold, hvori Hersleb og Harboe stod til hinanden, har givet øget mulighed for vigtige biografiske oplysninger, og det synes også, somom en del af Harboes stof stammer fra mundtlig meddelelse eller personlig oplevelse.

Foruden disse taler fremkom der ved Herslebs død en lang række *ærevers* med latterligt klingende titler og tilsvarende mangel på indhold; som kilder er disse aldeles værdiløse; hele samlingen blev tillige med en *oversættelse* af talerne (foretaget af den senere Viborgbiskop C. M. Rottbøll³) udgivet af Herslebs gamle tjener Niels Rønning 1758⁴).

1) *Anch.* findes uddragsvis i *Kbhvnske nye Tidender om lærde og curieuse Sager* 1757, 129—32; 137—43. Oversat findes talen i *J. Lorch: Beiträge zu der neuesten Kirchengeschichte, II* (1757), 253—300.

2) Når *Anch.* (f. x. 21) siger: »certa diarii fide« er det udtrykkelig Sbg., der anføres (om de 1292 norske mil, Hersleb rejste på visitats i Akershus); på samme måde 49f., hvor han anfører de skriftsteder og ønsker, hvormed Sbg. slutter.

3) Da dekan på kommunitetet; se *EM*, VII, 10.

4) Både KB.s og UB.s eksemplarer har personlig dedikation fra Niels Rønning; heri findes også en oversættelse af det latinske sørgeprogram (se også *Kbhvnske nye Tidender*, (1757) 122—28). Nogle biografiske oplysninger, som kun skal nævnes for fuldstændighedens skyld, da de er uden interesse, findes i: *J. Worm: Forsøg til et Lexicon over lærde Mænd*, (1771ff.) I, 434ff. og III, 334f. *A. F. Büsching und J. Lorch: Nachr. von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in den Königl. dän. Reichen*, I, (1754), 420—5; dette er et kortere uddrag af Pont., men kan også kun i den forstand kaldes

Hvor mange kilder til Herslebs biografi, man derefter vil tale om, er nærmest en smagssag; de går alle mere eller mindre tilbage til ham selv, men det er vel rimeligt at tale om Sbg. Pont. og Zw. som een, og om Anch. og Harb. som en derfra — såvel m. h. t. stof som til form — differerende gruppe. På disse kilder hviler alle fremstillinger af Herslebs liv op til vore dage¹⁾. Fra samtiden stammer også et par andre *biografiske noter*: således en anonym, velvillig, men ikke ukritisk²⁾, og en på sin vis nok anerkendende, men kritisk og yderst åbenhjertig udtalelse af Carl Deichmann³⁾, som på væsentlige punkter synes at give en fremragende karakteristik, selvom man måske ikke kan frikende den for forudindtaget.

Da *Jens Møller* i 1813⁴⁾ udgav Herslebs ofte citerede betænkning om kirkekollegiet, fremkom dermed et vigtigt aktstykke, men man må alligevel beklage, at dette har stået så temmelig alene i lange tider og derved bestemt opfattelsen af Hersleb; for vel giver det en vigtig side af hans karakter, men taget isoleret kan det ikke undgå at gøre et forkert indtryk.

Meget værdifuld er derimod den udgave af Herslebs *embedsbreve* til gejstligheden i Akershus stift, som *A. Faye* udsendte 1865, — efter Sande sogns kaldsbog⁵⁾; disse breve er en hovedkilde for den norske bispetids vedkommende.

En dygtig biografi blev skrevet af *S. M. Gjellerup* 1893, uden at der dog bragtes nyt stof frem til belysning⁶⁾, men siden har

autobiografisk (EM, IV, 40). Videre nogle optegnelser af *J. E. Gunnerus* i NTT, ny rk. VII, 7of.

1) Således *C. Molbech*: Hist. Aarbøger, III, (1851) 96f. *P. Rhode*: Saml. til Laalands og Falsters Hist. II, (1859) 167. *I. Bang*: Den falsterske Gejstligheds Personalhist. II, (1854) 66ff. *A. Faye*: NTT, VIII, 1—12. *C. Th. Bernhoft* i Kristelig Kalender for Norge, 1875, 64—77.

2) *Thott*. 4°, 1683. Først anføres Zw. temmelig ordret, derefter gives en personlig karakteristik.

3) *Festskrift til Hjalmar Pettersen*, (1926) 149.

4) *Theologisk Bibliothek*, V, 146—81.

5) NTT, VIII, 13—130; jfr. at L. Daac allerede i samme tidsskr. (VII) havde udgivet en del af Herslebs ritualbetænkning og betænkning om kapellaner. At det er Sande sogns kaldsbog, der ligger til grund, sluttes af NTT, VIII, 105. Forøvrigt findes disse breve i de fleste af de af Hersleb indrettede kaldsbøger, se pag. 206ff. Nævnes kan det, at der i Pontoppidans efterladte papirer til en fortsættelse af *Annales* (NKS, fol. 737) findes nogle spredte noter om Herslebs virksomhed i Norge, dog ikke om det interessanteste.

6) BL¹, VII, 395—400.

H. F. Rørdam i KS, 5. række, især II og VI fremskaffet en hel del nyt materiale af overordentlig stor værdi og dermed givet større spillerum, hvilket også mærkes på en velskreven biografi af *L. Selmer* fra 1934¹). For Hillerødtidens vedkommende har *Dr. Kornerup* fremlagt nyt stof²), og samme har med en studie over Hersleb som prædikant for første gang taget dette emne op til behandling³).

I 2. udg. af Dansk biografisk Leksikon har *Dr. Kornerup* også skrevet en dygtig biograf af Hersleb, dog uden nye eller interessante synspunkter⁴).

1) NBL, VI, 42—45.

2) *Fra Frederiksborg Amt*, 1921, 1—40.

3) TT, 4, III, 81—107; 257—320.

4) BL², X, 167—173, (1936). Mærkelig nok er her ikke benyttet nogle yderst værdifulde oplysninger om Hersleb som biskop i Norge, som forekommer i statholder, grev Chr. Rantzaus breve til Hans Gram, DM, 6, V, 199ff. Men Kornerup følger den traditionelle linie, der jo forøvrigt går tilbage til Sbg., ikke at gå noget videre ind på den norske tid, skønt denne utvivlsomt er det interessanteste i Herslebs liv, og også den, der er af bredest interesse for pietismens historie i Danmark-Norge.

FØRSTE HOVEDAFSNIT

BARNDOM OG UNGDOM. 1689—1714

KAP. I. BARNDOM I STOD. SKOLEGANG.

I Trondheim stift, ved den sydlige ende af Snåsenvandet og et stykke indenfor den inderste spids af den store Trondheimsfjord, ligger Stod præstekald med hovedsognet Førr og annexerne Kvam og Egge, et par hundrede kilometer fra Nidaros berømte domkirke, til hvilken sognet var henlagt som præbende¹).

I Stod var mag. *Christoffer Hersleb* fra 1683 vicepastor, og i hans ægteskab med formanden Peder Borchs datter, *Sophia*, fødtes 25/3—1689 som anden søn *Peder Hersleb*, som i dåben opkaldtes efter sin morfar, den tidligere ansete præst i sognet²). Hans 3 år ældre broder Jacob var opkaldt efter sin farfar, Jacob Jensen, der var udvandret fra Jylland, havde taget navn efter sin slægtsby Herslev ved Fredericia og døde 1672 som kgl. foged på Nordmør. Slægten føres tilbage til en munk, Jens af korsbrødreordenen i Viborg, som på reformationstiden brød ud af klostret,

1) Om Stod se: **A. Helland**: Norges Land og Folk 17, II, 565ff., og **O. Nordgård**: Stod II, (1920) 277ff. 365ff. Den gamle hovedkirke, hvori Herslebs slægt gennem mere end 100 år har tjent, er nedrevet 1845 (sst. 368), men i den nuværende hænger stadig billeder af Herslebs forældre, se **A. Erlandsen**: Biogr. Efterretn. om Gejstligheden i Trondhjem Stift, (1844ff.) 324. Om det forhold, hvori Stod præstekald til 1771 var stillet til Nidaros domkirke — i praxis ganske selvstændigt — se **Erlandsen**: a. s. 322, og **L. Daae**: Trondhjems Stifts geistlige Historie, (1863) 66ff.

2) Kirkebogen for Stod (Statsarkivet, Trondheim) begynder desværre først 3 uger efter Herslebs fødsel og giver derfor ingen oplysning om hans dåbsdag. Om Peder Borch se **Erlandsen**: a. s. 328f.

giftede sig med en nonne og blev den første lutherske sognepræst til Herslev og Viuf¹).

Det er ikke meget, der er bevaret om Herslebs forældre. Faderen må have været en ganske dygtig mand, også som teolog; 1704 tog han magistergraden, men det er ret sikkert, at han ikke har været i Kbhvn ved den lejlighed²). Efter sønnens oplysninger drev han mere på katekisation, end man på den tid — vel især i Norge — plejede at gøre, han skrev altid sine prædikener ord til andet og var i det hele en meget flittig og arbejdsom mand³). Sønnen bevarede altid den største ærbødighed for ham, og det samme gjaldt ikke mindere moderen, hvis yndlingssøn han skal have været. Hun havde ord både for gudsfrygt og gavmildhed og var især kendt som »en stor bedere«⁴). Hersleb følte sig altid overbevist om, at det var hendes bønner, der havde været årsag til hans fremgang i livet⁵). Hun døde 17/11—1718, netop som Svenskerne for sidste gang under den store krig faldt ind i Norge,

1) En stamtavle over slægten findes i **Christ. Giessing**: Nye Saml. af danske . . . Jubellærere, (1783) 2, II, 260 (jfr. **Wibergs** Præstehist. II, 612 og **Nordgård**: a. s. 379ff.). En anden linie af slægten var i 150 år præster i Herslev, og af denne gren kom også et skud til Norge, atter med hjemstavns navn. Fra denne sidelinie kommer **Jacob Hersleb**, sognepræst til Brønøen i Trondheim stift, til hvem Peder Hersleb stedse stod i hjerteligt forhold (se pag. 56). Gennem sin moder var Hersleb nær beslægtet med præstefamilien **Lund**, der også gennem lange tider er knyttet til Stod; både i skole og på universitet var han sammen med Jacob og Morten Lund (se pag. 47); af den første findes bevaret et sørgedigt over Herslebs moder, se herom **A. Daae**: Præsteslægten Lund fra Stod, (1918) 18ff. 46ff.

Af Herslebs søskende blev den ældre broder faderens efterfølger som præst i Stod (død 1758); han skal have været ivrig for skolesagens gennemførelse i sit sogn 1739 (**Nordgård**: a. s. 161). Den yngre broder, Ole Hersleb, (1695—1760) blev præst til Vartov og skal nedenfor omtales (pag. 275ff.). En søster, Karen, blev gift 2 gange, hver gang med en officer, og en anden, Anna Sophie, blev gift med sognepræsten til Rørås, Jens Abildgård. Den yngste broder, Nicolai, døde som oberst ved dragonerne.

2) **Universitetsmatrikelen** udg. v. **S. Birket-Smith** (1890ff.) II, 292.

3) **Zw.** 381. 4) sst. 5) »Quoties, in diurno et colloquiis cum amicis et suis, grate reverenterque, non sine sensu voluptatis, piissimæ matris, vivæ atque mortuæ, recoluit memoriam. Quantum illius votis et piis omnibus, cum esset illa dono precum, exercitatione et virtute instructissima, succusus et felices rerum suarum eventus tribuit, frequenter dicere solitus, cum gratularentur ei necessitudines: hæc post deum immortalem piis matris meæ precibus debeo«. **Anch.** 51.

og der blev sat hende et smukt minde i en lille bog, udgivet til hendes ihukommelse: »Venners Æremæle og Sørgeminde«, som foruden en fortale af Herslebs fader indeholder levnedsbekri- velse, ligvers osv. både af sønnerne Jacob og Ole, Jacob Hersleb til Brønøen, men intet af Peder Hersleb, som netop var blevet slotspræst på Frederiksborg¹).

Til huslærer fik Stodpræstens 2 ældste sønner *Mark. Vollquartz*, selv Trønder, en fjernere slægtning af Nordlands store gejstlige poet Petter Dass, og udrustet med en ikke ringe poetisk begavelse. Han må være kommet dertil strax efter sin attestats 1697 og blev til 1701, hvorefter han førte en ret omflakkende til- værelse, var bl. a. atter i Kbhvn, indtil han 1714, samme år som hans digtsamling »Sjælens Luth« udkom, blev sognepræst på Ør- landet i Trondheims stift; her døde han 1720²).

Hvad Vollquartz har undervist i, kan man gætte sig til, men hvordan ved vi ikke — dog fortælles det, at Hersleb siden tak- kede ham for hans grundige undervisning; og at Vollquartz fulgte sine elever med interesse, også da han og de var i Kbhvn, idet han ønskede at vide, ikke blot hvad de læste, men også hvordan de greb studiet an³), tyder på at han var en samvittighedsfuld lærer.

1) **Zw.** 381 sætter dødsdagen til okt. 1718, hvad der efter »Venners Ære- mæle« er urigtigt. Herslebs fader døde 1721.

2) Vollquartz' biografi er at finde i **III. Nyhedsblad** 1860 (19/8) v. **L. Daae**, jfr. samme: T.hjems Stifts geistl. Hist. 135, og **Erlandsen**: a. s. 250f.

»**Sjælens Luth**«, som kom i flere oplag, indeholder en række digte af blandet indhold, både religiøse digte, bryllups- og begravelsesvers (bl. a. et over Herslebs mormor, som døde 1699), altsammen i en meget net, men efter vore begreber temmelig krukke stil; (V. »eide en vis færdighed som versemager« og kunde i sine bedste øjeblikke finde »vellykkede udtryk for en forening av humor og gudsfrygt som minder om Petter Dass«, **Francis Bull** i Norsk Litt. Hist. II, (1928) 204, jfr. sst. 391, at hans poesier var meget udbredt i Helgeland. At **Daae** i førstnævnte kilde kan anføre **H. Hammond**: Den nordiske Missions Hist. (1787) 174 til bevis på V.s interesse for missionen er ret ube- gribeligt.

Som skolemand skal V. have været dygtig, dertil var han en »sund« teolog og en god orientalist, se **Danske Samlinger** IV, 116.

3) sst. Det oplyses også her, at han efter at have været i Stod holdt skole i Trondheim for private og derved blev til gene for Anders Borch, da han tog adskillige fine folks børn fra latinskolen. Dog skal hans velynder prof. theol. **H. Steenbuch** have hindret, at hans virksomhed — efter Borchs ønske — blev standset.

Dette synes at bekræftes ved, at den kun 12 årige Peder 1701 fandtes moden til at sendes til universitetet, men da han var så ung og endnu aldrig havde været udenfor Stod og ikke vidste, hvordan en købstad så ud¹⁾, besluttede faderen, at han ikke skulde ud i det fristelsesfyldte liv i hovedstaden²⁾, men derimod til den gamle ansete *katedralskole i Trondheim*, hvor han derefter opholdt sig to år i øverste lekties øverste del³⁾ — og undervistes af rektor *Anders Borch*. Denne var en meget betydelig skolemand — efter Grams mening den eneste Nordmand, der »har opvakt nogen attention hos exteros, til at dømme honorifice om nationen«⁴⁾; han havde fået sin store klassiske dannelse hos den berømte danske linguist Ole Borch, hvis navn han havde fået lov at bære, og han var alle dage en ivrig forkæmper for et renere latin, men dertil kom, at han viste en i datiden sjælden interesse for realfagene og tog på botaniske ekskursioner med sine elever⁵⁾. Tænkeligt er det, at Herslebs senere iver for at samle naturalier går tilbage hertil.

Om denne undervisnings enkeltheder ved vi ikke noget. Den har jo især været grundig i de klassiske sprog, og man læste Cicero, Terents, Vergil og Properts, i græsk læste man det nye testamente, og hertil kom nogen undervisning i Melantons retorik og logik⁶⁾. Konrektor skiftedes med rektor til at undervise mesterlektianerne, men hverken om konrektor eller hørerne er noget af interesse bekendt — en af dem var Petter Dass' søn og efterfølger⁷⁾.

Hvad indtryk Hersleb har fået af den gamle traditionsrige

1) *Zw.* 381. ²⁾ »et eam (sc. Academiam) adiisset profecto, si per beatum patrem licuisset, qui puellum lubricæ vitæ Academiæ id ætatis prudens noluit objicere periculæ«. *Anch.* 18.

3) sst. jfr. *Zw.* 382. ⁴⁾ *Breve fra Hans Gram*, (1907) 46.

5) *L. Daae*: Thjems Stifts geistl. Hist. 134f. (jfr. *NBL*, II, 86f. og *EM*, I, 489f.) Desuden: *A. E. Eriksen*: Trondhjems Katedralskoles Hist. (1911) 60ff. Borch var en voldsom polemiker mod andre filologer og vakte som sådan selv Søren Lintrups forfærdelse.

6) *Eriksen*: a. s. 108. Om de skolebøger, der anvendtes i datidens latin-skoler og selve undervisningen se f. x. *Bj. Kornerup*: Frederiksborg Statsskoles Hist. (1933) 90ff. og *L. Daae*: Efterretn. om Christiania Cathedralskole, (1858) 9ff.

7) Konrektor var mag. Peder Schjelderup († 1708), *Eriksen*: a. s. 83 (om Anders Dass se sst. 90). Det er vel meget tvivlsomt om Hersleb har haft noget indtryk af den gamle og affældige lector theol. Simon Hof (sst. 51ff.).

skole (den dateres til 1217), foreligger der desværre intet om. Naturligvis har han deltaget i de festlige mortens- og juleaftensoptog med lys og sang i gaderne, i den daglige korsang og i gudstjenesterne; han har haft del i skolens rigelige beneficiar (som alle disciple fik)¹⁾, men noget nærmere foreligger ikke; kun må vi have lov at regne med, at Hersleb var meget vel funderet, da han og hans ældre broder (af økonomiske grunde på samme tid) i sommeren 1703 forlod Trøndelag og begav sig på den lange rejse til rigernes hovedstad.

KAP. II. RELIGIØSE FORHOLD I KBHVN I HERSLEBS STUDENTERTID.

Det Kbhvn, den 14årige student nu for første gang så, var på grænsen til en *ny epoke* i sin kirkelig-religiøse historie. Det 17. årh.s forskellige strømninger i forbindelse med pietismens frembrud både her og op igennem hertugdømmerne, var ved at skabe en ny situation, og det blev nogle i religiøs henseende højst bevægede studenterår, Hersleb kom til at gennemleve, uden at vi dog har bevaret oplysninger om, hvilken rolle det spillede for ham personlig.

Foreløbig dominerede den »engelske« retning; når den unge student gik i kirke i Kbhvn, kunde han ved næsten alle hovedkirker høre »*englændere*«. Stiftprovsten *Dorschæus* ved Frue kirke havde opholdt sig længe i England og fået den danske menighed i London reorganiseret²⁾, og han havde fået den senere ved Holmens kirke kendte »engelske« prædikant, *Ivar Brink*, anbragt der for en årrække, før han kom til hovedstaden³⁾.

1) **Eriksen**: a. s. 110ff. 114. Fra skoletiden er opbevaret en fortælling om, hvordan Herslebs liv blev reddet, da han ved forsynets styrelse havde bukket sig for at binde sit strømpebånd, netop som en bag ham gående kammerats bøsse gik af over hans hoved. **Zw.** 382. **Anch.** 60.

2) **BL**¹, IV, 314f. jfr. **H. Faber**: *Danske og Norske i London*, (1915) 15, 48.

3) **Brink** (**KS**, 5, VI, 209ff. jfr. **Faber**: a. s. 15f. 47ff. 70ff.) var dsk. præst i London 1691—1702; medlem af **S. P. C.K.** fra 1702 og udset til at danne et society i Kbhvn sammen med Ludolf i vinteren 1703—4, se **A Chapter in English church history being the minutes of S. P. C. K.** (1888) 198, 250. Om Brink se iøvrigt **TT**, 4, X, 120ff. Af **HWH**, D, 23, 22/2—05 fremgår, at society'ets udsending Mr. Hales 1705 var på skandinavisk rundrejse og også i Kbhvn hos Brink, og af »**Minute**« **proto-**

Ved Nikolaj kirke sad den senere Sjællands biskop *C. W. Worm*, i lige grad anset for sin »engelske« forkyndelse og for sit energiske arbejde på en kirkeskoles oprettelse¹⁾; og endelig virkede ved Helligåndskirken *Frantz Thestrup*, kendt af de samme to grunde. Han har efterladt sig oplysning om, at når han skulde tale til oplysning, søgte han til tyske forfattere, men skulde det være til opbyggelse gik han til engelske²⁾, — et karakteristisk tidstegn.

Men dette arbejde, hvor »praktisk« det end var i forkyndelse og katekese, var ikke nok til at medføre den ændring i Kbhvns åndelige fysiologi, som kendetegner det 18. årh. i forhold til det 17. Ganske vist var Kbhvn ikke ukendt med separatistiske sværmere, som dog havde optrådt enkeltvis, og hvis spor ikke var tydelige³⁾. Men *Speners* virksomhed i Tyskland var ikke gået ube-

kollen i S. P. C. K.s arkiv (14/10—04) ses, at Hales i juni 1704 var i Kbhvn, bl. a. for at få Brink til at påtage sig en dsk udg. af det engelske moraliserende skrift »Soldiers Monitor«.

1) Vor Frue Kirkes og Menigheds Hist. under red. af **Bj. Kornerup**, (1929) 274ff. Om kirkeskolen ved Nikolaj se **Kbhvns Diplomatarium** ved **O. Nielsen**, (1872ff.) VII, 785ff.

2) **Fr. Thestrup**: Kristi saliggørende Kundskab (1735), fortalen. Bogen er udg. efter prædikener holdt i Helligåndskirken 1700—5. Af englænderne nævner han John Davenant af Salisbury († 1641) og Nich. Byfield († 1622). Begge var calvinistiske puritanere, selvom Davenant i Dordrecht 1619 holdt på gratia universalis. Begge har udgivet »expositioner« over Kolossenserbrevet, hvorover Th.s prædikener også er holdt (se **DNB**, XIV, 101; VIII, 112). **Oskar Andersen** bemærker (Dansk Syn paa Fromhed og »Gudfrygtigheds Øvelse« i ældre luthersk Tid, (1931) (cit. Incl. til Kingos Sjungekor), LVIII), at disse forfattere var anglikanere, men hermed kan næppe menes andet, end at de var statskirkegejstlige, — ellers var de puritanske nok, især Byfield.

Af Th.s anførte bog får man også et fortræffeligt indtryk af den kateketiske iver, han i alle sine embeder lagde for dagen. Om hans arbejde med at oprette Kbhvns første kirkeskole og få indført en ugentlig katekismusundervisning i kirken ved skolens lærere, se **Kbhvns Dipl.** VII, 671f. Allerede 1709 gaves der en sådan undervisning i alle kbh.ske kirker, se **P. G. Lindhardt**: Konfirmationens Hist. i Danmark, (1936) 25.

3) Foruden N. S. Chronik, der optrådte i 1650ne, (**KS**, 3, III, 508ff. & IV, 561ff.) kan nævnes, at præsten ved Vartov, den fra »Køge huskors« kendte J. Brunsmann, nævner en bergensisk student, Peder Mogensen, som 1680 fremførte voldsomme angreb på præsterne, så han efter Brunsmanns klage til biskop Bagger blev landsforvist (**Thott** 4°. 1840), og 1702 omtales en »kvæker«, som blev sat i jern på Holmen, se **O. Nielsen**: Kbhvns Hist. og Beskrivelse VI, 129).

mærket hen, og så tidligt som 15/10—1690 havde han selv i et brev til den svenske (danskfødte) dronning Ulrikke Eleonora forsvaret »pietismen« — sikkert første gang dette navn bruges af Spener selv¹⁾).

Den orthodoxe danske teologi havde heller ikke været længe om at vejre omslaget, hvad Kronborgpræsten *E. C. Boldigs* bog: »Schlechte Hoffnung besserer Zeiten der Kirche« (1696) og *Hans Wandals*: »Discussio spei speciosæ de conversione judæorum« (1702) tydeligt viser.

Det lys, der med *Halles universitet* nu atter skinnede i Sachsen, og ikke mindst de berømte Franckeske stiftelser, havde langt fra undladt at gøre indtryk, og der blev snart lejlighed til at knytte forbindelser, — det ældste spor heraf er fra 1698²⁾.

I efteråret 1703 kom *H. W. Ludolf* til Kbhvn³⁾. Han udgik fra en from, pietistisk påvirket slægt i Erfurt⁴⁾ og havde været sekretær hos den danske prins Jørgen, gift med Anne af England, indtil sygdom og en dermed følgende religiøs oplevelse tvang ham til at opgive sin stilling; nu var han sin tids store rejsende i praktisk kristendom, kendt med forholdene i Rusland og den nære orient af grundigt selvsyn, udgiver af et ny testamente på nygræsk, en ven af Francke, en oprigtig beundrer af Spener og medlem af S. P. C. K. Siden Leibnitz 1697 var begyndt at interessere sig for mission (*Novissima Sinica*), havde de to korresponderet. Ludolf var et sprogtalet af rang med udbredte internationale og interkonfessionelle forbindelser og altid optændt af glødende begejstring for at udbrede Kristi rige både til hedninger og de gamle kristne folk. Men ved Kristi rige forstod han først og fremmest

1) Gengivet i *Kyrkohist. Årsskr.* 1913, Meddelande 6ff. efter originalen i RA. Spener stod i forbindelse med provsten i Åbenrå, Arnkiel, se *Theologische Bedencken* IV, (1709) 255ff.

2) Næmlig et blev fra boghandler Liebe i Kbhvn til Francke, hvori han omtaler det indtryk, stiftelserne havde gjort på ham under et ophold i Halle. Samtidig sendte han en forældreløs dreng til Francke for at denne kunde gøre en god kristen af ham. *BSB, Nachlass Francke* 29. Liebe bevarede forbindelsen med Halle, se pag. 41, note 1.

3) Ikke sommeren 1703 (*Oskar Andersen* i *Nord. Missionstidsskr.* 1906, 168), hvilket fremgår af, at Ludolf 28/9—03 skrev fra Berlin til sin broder og meldte om sin forestående Danmarksrejse (*HWH, C*, 144). I juli var han i Leyden hos Poiret (sst.).

4) *Karl Weiske*: *Pietistische Stimmen aus Erfurt. Neue Folge der Jahrbücher*, Heft 47.

noget indvortes, et troens lys i sjælen, et inderligt åndeligt forhold til Kristus i ydmyg tros efterfølgelse. Derfor var på den ene side Spener, Francke og v. Canstein, men på den anden side også Breckling, Poiret og Antoinette Bourignon hans venner, korrespondenter og omgangsfæller¹).

Foruden forbindelsen gennem prins Jørgen havde Ludolf også andre tilknytninger til det *danske hof*; han ventede sig meget af sit ophold her, og selvom nogle venner skuffede ham, vandt han sig andre²).

Allerede 1692 havde der været tale om at skaffe Ludolf en stilling i Danmark, rimeligvis ved hoffet; det var ikke blevet til noget, men 1694 havde han besøgt landet, og siden holdt forbindelsen vedlige gennem den danske udsending på fredskonferencen i Rijswick, C. S. v. Plessen, og den danske gesandt i Haag, v. Stöcken³);

1) Der skal ikke her røres nærmere ved den opfattelse af Ludolf, som **Oskar Andersen** (a. s.) og **M. N. Neiiendam** (TT, 4, X, 111ff., især 119) er kommet til. Kun må det betones, at han vistnok står et stykke længre til venstre, end disse mener; at han er »fort charmé« af Poiret og tager Dippel i forsvar, turde være et tegn herpå. Han er stærkt optaget af separatistiske og kiliastiske tanker og viser sig yderst utilfreds med kirken — ialtfald med præsterne (ministerium). Andetsteds håber jeg at få lejlighed til at fremlægge materiale fra **HWH** (og enkelte andre steder) til belysning af denne interessante skikkelse.

2) Ludolf til v. Canstein, udat. vinter 1703—4, **HWH**, A, 112. Blandt skuffelserne ligger det nær at tænke på Brink, hvem han slet ikke synes at have fået forbindelse med under sit ophold. Blandt de nyttilkomne kan man tænke på J. G. v. Holstein, med hvem han nu trådte i livlig korrespondance, (findes **Ldb.** fol. 456).

3) Den første havde også stået i prins Jørgens tjeneste og antagelig har han og Ludolf kendt hinanden længe. Vinteren 1696—7 tilbragte han hos disse to mænd i Amsterdam og Haag (**HWH**, C, 144, 30/11—96 og 10/1—97), og af breve til disse kan både hans Danmarksrejse og håb om »emploi« sluttes. Dette andet besøg her varede lidt over et halvt år, idet L. 1/5—04 rejste en tur til Danzig og Königsberg (han havde også tidligere påtænkt et besøg i Stockholm, men opgivet det (**Linköping stiftsbibl.** Br. 33, 21/1—04 og 7/3—04 til J. G. Sparvenfeld)). Fra Königsberg beretter han til Halle (**HWH**, A, 112, 10/5—04), at Masius på prædikestolen i kongefamiliens påhør forkætrede ham, men at kongen spøgende havde bemærket til dronningen, at M. nok var jaloux over den opmærksomhed, hun havde vist Ludolf. I sept. 1704 kom denne atter tilbage til Danmark og fandt tilfredsstillende resultater af sit forrige besøg: »je me flatte de l'espérances que dieu dissipera de plus en plus les faux préjugés, qu'on a eu ici contre nos amis de Hale« (**HWH**, A, 112, 9/9—04). Efter en måneds ophold for-

gennem disse var hans besøg vel forberedt. Med *gejstligheden* kom han næppe nærmere i berøring, — han ytrede sin absolutte utilfredshed med den¹⁾ —, derimod vandt han sig adskillige venner i *borgerskabet* og står afgjort bag det røre, der snart viste sig her²⁾).

Også i visse *hofkredse* blev han modtaget som en apostel, — især i dem, der samledes om den forkuede og tilsidesatte dron-

lod han atter byen for ikke mere at vende tilbage, men ved breve bevarede han sine mange forbindelser, se pag. 38, note 1. (Oskar Andersen antager (Nord. Miss.-Tidsskr. 1906, 168), at opholdet varede et år, — der var dog altså en længere afbrydelse heri).

- 1) I Ludolfs første brev fra Kbhvn (HWH, A, 112, 20/11—03) oplyser han at have gjort bekendtskab med Brunsmann, men forholdet var ikke videre hjerteligt. L. kalder siden B. »der arme«, og denne, som væsentlig drøftede filologi med L., fik ikke andet indtryk af ham, end at han var utilfreds med »status ecclesiae« (Thott, 4°. 1840). Heller ikke præsten ved Petri, Dr. Botsack, der var en stiv lutheraner, synes L. om. Skønt han — med den slangesnildhed og duefrømhed, som er karakteristisk for den aktive kristendoms repræsentanter, — gik til skrifte hos Botsack for ikke at støde an, anvender han også om ham sit yndlingsadjektiv for orthodoxe gejstlige — denne gang på fransk — »le pauvre«, da han i en prædiken på reformationsfesten 1703 havde takket Gud, fordi den danske kirke ikke blev »troublée comme ailleurs par des piétistes et des enthousiastes« (HWH, A, 112, 20/11—03). Med C. Müller, der nu blev Kingos efterfølger, var han noget bedre tilfreds, men det var hans håb, at gejstligheden vilde opgive sin modstand mod Spener og Halle, når først en del af de fornemme var vundet; thi han forstod til fulde, hvordan den strategiske situation i Danmark lå, og han var klar over, hvem der havde nøglestillingerne og var værd at vinde. Dette viser tydeligt 2 breve, som allerede 1700, dels gjorde v. Stöcken klart, at den huslærer, L. skulde skaffe ham fra Halle, ikke måtte være for outreret, da man i Danmark er »generaliter wider den Pictismus præoccupiret«, men dels også at v. Stöcken selv vilde være det passende redskab for den gode sag i sit hjemland, da han havde »ein solider Gottesfurcht«, og hans familie var »zum guten nicht ungeneiget«.

- 2) Vi ser ham oftere omtale de fleste af de mænd, som siden var medlemmer af konventiklerne, og på hans tilskyndelse trådte denne kreds i nærmere kontakt med Halle, idet man besluttede at holde »Hallische Korrespondenz« — en månedlig relation om alt, som tildrog sig ved de forskellige virksomheder i Halle, og som sendtes mod et fast kontingent til alle interesserede. Der udsendtes ca. 40 (håndskrevne) eksemplarer om måneden (G. Kramer: Aug. Herm. Francke II, (1882) 39f.). Den udkom 1704—10, men findes kun brudstykkevis (1704—7 i HWH; og 1709—10 i Ldb. 4°. 499). Ludolfs breve herom findes HWH, D, 71.

ning Louise, hvem Ludolf siden sendte hjertelige trøstebreve¹⁾. Det var også ham, der altid var ivrig for at indforskrive hallenske huslærere til sine fornemme venner, som skaffede v. Plessen den separatistiske huslærer Christ. Eberhard og dermed blev medansvarlig for dennes kirkefjendske optræden²⁾; og da den fra Flensborg fordrevne sværmeriske præst Otto Strandiger kom til Kbhvn for at forsvare sin sag, fulgte Ludolf den og ham med største sympati³⁾. I det hele er det ejendommeligt for Ludolf i denne periode, (hvor han jo netop havde været hos Poret, senere synes han at være blevet noget roligere) at han befandt sig i en meget exalteret stemning; han ventede gudsrigetets snare frembrud, og i præsternes modstand («Verbitterung») så han oprækket til den sidste store Kamp: »nous sommes à la porte d'une grande crise«⁴⁾.

1) 8/8—05. **HWH**, D, 23. Hertil kommer adskillige breve til hoffets damer, især fru Schmidtberg og fru Brandt (søster til v. Stöcken), hvem han satte i forbindelse med Francke, som de også trolig korresponderede med og takkede L. i hans grav, fordi han havde sat dem i kontakt med den store mand (**BSB**, Nachl. Francke, 29, jfr. **HWH**, D, 71, 19/1—04). 20 år efter skrev endnu fru Schmidtberg med begejstring om Ludolf (**HWH**, A, 113).

2) **HWH**, D, 71 findes flere breve herom. Man havde først tænkt på en anden, men denne fik forfald. Hermed er **Oskar Andersens** formodning (a. s. 178) fuldt ud bekræftet. Eberhard stod med Ludolfs støtte bag en plan om at oprette en fattigskole, hvor børnene foruden alle legemlige fornødenheder skulde have en solid kristelig undervisning; det var v. Holstein, der her på Ludolfs indtrængende opfordring dannede bindeledet mellem hoffet (hvor man især vilde sikre sig dronningens støtte) og borgerkredsen (**HWH**, D, 23, L. til Eberh. 4/3—06 og Eberh. til Francke, **BSB**, Nachl. Francke, 29, 6/3—06 et højst interessant brev med nyttige oplys. om vækkelsens fremskridt i Kbhvn). På dette tidspunkt havde v. Plessen imidlertid måttet opgive Eberh. som huslærer, da han var alt for yderliggående, men v. Holstein holdt ham stadig oppe, — til han i okt. 1706 blev landsforvist, se nedenf. (**HWH**, breve i D, 111 og A, 112). Om man (**TT**, 5, VII, 260f.) kan kalde Eberhard »rolig« får være en smagssag, men »klart udtalt pietist« — det var han.

3) Om Strandigers strid med den orthodoxe biskop Jos. Schwartz i Slesvig, se **H. A. Jensen u. A. J. Michelsen**: Schl.-Holst. Kirchengeschichte IV, (1879) 178; jfr. **Jos. Schwartz**: Wider D. Henrici Muhlîi Chiliastische Vorspiele, (1705) 438f. Ludolf omtaler altid Strandiger i de venligste ord, omend han frakender ham »jugement« (**HWH**, D, 71, 15/12—03). I **BSB**, Nachl. Francke, 29 findes et meget oplysende brev fra Strandiger (7/3—05), se videre **TT**, 5, VII, 257f.

4) jfr. pag. 36, note 1. Alle brevene fra Kbhvn og tiden kort før bevæger sig i de kendte baner: om gudsrigetets frembrud, om lys og mørke i

Ludolfs andel i *Trankebarmissionens forhistorie*, som Oskar Andersen har peget på¹⁾, er ikke let at rede ud. Direkte har han sikkert ikke haft med den at gøre — i altfald er der ikke spor heraf, men at hans virksomhed indirekte har været i høj grad inspirerende, lader sig ikke benægte. Da sagen for alvor blev taget

det nuværende samfund (L. fandt mørket i Kbhvn stort, selv de gudfrygtige holdt ikke maskerader for syndige (HWH, D, 71, 19/1—04)), om troens indre lys og Kristi regimente i sjælen, altsammen præget af en forventningsfuld stemning: »es scheinete, dass Gott in Denmark durchbrechen anfangte«, (HWH, A, 112, 4/3—06) hvilket efter sammenhængen må gå på de pictistiske konventikler. Ludolfs ejendommelige fromhedstype kan man få et indtryk af gennem de af hans yngre ven **A. W. Boehme** (hvem han fra Halle havde fået importeret til hofprædikant hos sin kære prins Jørgen) 1712 udgivne »Reliquiæ Ludolfianæ« (foruden **Boehmes** ligprædiken over L.: »The pious Remains of the late Mr. Ludolf«, s. å.) jfr. også TT, 4, X, 114ff., men den fremgår iøvrigt nok så meget af hans bevarede breve og dagbøger. (HWH, A, 112, 113, 134e, 144. B, 71. C, 144. D, 23, 57, 68, 71, 111. **Linköping stiftsbibl.** Br. 33 og **Ldb.** fol. 456).

- 1) **Nord. Missions-Tidsskr.** 1906, 160ff. 185. Ludolf fortæller ialtfald aldrig selv, at han har givet stødet til missionens begyndelse; 20/1—06 (HWH, D, 23) skriver han til v. Stöcken, at han har ladet sig fortælle om de to missionærer, deres indforskrivning fra Tyskland og deres ordinationsvanskeligheder; man får ikke det indtryk, at han har haft det mindste hermed at gøre. Men givet er det, at han vedblev at følge missionen med største interesse (naturligt nok); han læste de beretninger Boehme udgav om missionens fremgang (se nedenf.) (HWH, A, 112 findes i brev af 29/8—08 klare vidnesbyrd herom), og han støttede missionærerne både med gaver og breve, se S. P. C. K.s beretning: **Propagation of the Gospel in the East**, part II, (1710), 26, jfr. 3. udg. af samme skr. (1718), brev nr. 7, (7/10—1710). Mit indtryk er, at der i nævnte afhandling af Oskar Andersen er lagt for megen vægt på Ludolfs indflydelse på dette punkt. (Om den fremragende kritik denne afh. for ikke længe siden har fået i Tyskland med en dertil knyttet (tiltrængt) opfordring til tyske historikere til ikke at lade skandinavisk kirkehistorisk forskning blive forbigået i samme omfang som hidtil, se **O. Scheel** i **Zeitschrift f. Kirchengeschichte**, XLI, 218f.). Om det er Ludolf, der har været mellemløbet mellem Danmark og Trankebarmissionens engelske venner i S. P. C. K. får stå hen. Det ældste mig bekendte om denne forbindelse er et brev i **Bibl. Bodl.** i Oxford (**Mss. Rawlinson**, D, 832.), der snarere peger på Boehme som ophavsmanden (9/8—08). Begge havde udmærkede forbindelser i Halle og let ved at skaffe sig de »Berichte« om Trankebarmissionærerne, hvis udgivelse på engelsk er det første stød til S. P. C. K.s interesse for missionen.

op¹), var Ludolf forlængst borte fra byen; — men en kolosal opsigt må det have vakt i kirkelige og akademiske kredse, at også dette gav anledning til et sammenstød mellem det 17. og det 18. årh.s mænd, og at kongemagten viste sig at stå på det nyes side; thi da Ziegenbalg og Plütschau skulde ordineres af den orthodoxe biskop Bornemann, lod han dem falde igennem ved bispexamnen, fordi de efter hans mening svarede forkert om genfødelser. Ifl. kgl. ordre blev da examenen gentaget i hofpræst Lütken's nærværelse og bispnen udtalte da sin — naturligvis ironiske — forbløffelse over den ændring, der var foregået siden sidst. Derefter blev de »anstandslos« ordineret 11/11—05 og udsendt 3 uger senere²).

Vi ved, at det nye, der fra Tyskland — altså med Ludolf og de hallensiske forbindelser som væsentlige mellemlid — begyndte at strømme ind i hovedstaden samme år, som Peder Hersleb kom til Danmark, næsten strax satte sig det for denne strømning typiske spor: *konventiklen*. En kreds af borgere begyndte at samles til private opbyggelsesmøder³); hertil kom udgivelsen af et lille

1) Foruden Oskar Andersens afh. må her henvises til **J. F. Fenger**: Den trankebarske Missions Hist. (1843) og til **W. German**: Ziegenbalg u. Plütschau I—II, (1868), hvor en mængde materiale er fremlagt. Desuden til de hallensiske beretninger om missionen: **Derer königl. dänischen Missionarien aus Ost-Indien eingesandte ausführliche Berichte** (1708ff.). Af disse er **J. Hough**: The History of Christianity in India, III, (1845) 107—359; **V. de la Croze**: Histoire du Christianisme des Indes, (1724) 534—70 (med tilføjede »**Remarques**« 1737); **J. H. Brauer**: Die Heidenboten Friedrichs IV v. Dänemark, III (1841); og **J. L. Niekamp**: Kurtzgefasste Missions-Geschichte (1740) (lat. udg. 1747) alle afhængige, jfr. min afh. i **TT**, 5, VIII, 17.

2) **German**: a. s. I, 53ff. jfr. pag. 39, note 1.

3) En af den borgerkreds, der havde stået sammen om »Hallische Korrespondentz«, Peder Svane, nævner udtrykkeligt Ludolf, Eberhard og Strandiger som dem, der blev af afgørende bet. for hans åndelige genembrud (**O. Nielsen**: a. s. VI, 130). Fra marts 1704 begyndte forsamlingerne regelmæssigt med bøn, salmesang og bibellæsning. Biskoppen blev foruroliget og fik lov at sætte en undersøgelse igang, da han frygtede vidtgående følger, og der blev 23/10—05 givet præsterne ordre til at erklære sig (Brunsmands erkl. findes (1/11—05) i **Thott 4°**, 1840). De angrebne borgere forlangte en kommission nedsat, hvad der dog ikke skete, derimod indstillede bispnen (18/11—05) til regeringen at gribe ind, især overfor Eberhard, som »uden nogen lovlig vocation tiltog sig prædike-embedet, og udi slige utilladelige forsamlinger agerede en vinkel-prædikere«. Foreløbig gjorde man dog intet herved. Materiale hertil findes samlet: **O. Nielsen**: a. s. VI, 130ff. og **TT**, 5, VII, 256ff.

skrift indeholdende apostelbilleder med en af en student Glüsing (Eberhards ven) vedføjede tekst — ofte temmelig spotsk og kirkefjendsk¹⁾; men sværmeriet kulminerede, da man 1706 udsendte det bidske angreb »Lutherus ante Lutheranismum«, en bog, der var fremgået af samarbejde mellem præsten Karl i Friesland og den berømte »sværmer« Gottfried Arnold²⁾. Nu greb øvrigheden på hofpræst Lütkens' udtrykkelige ønske ind, forsamlingerne blev sprængt og ved kgl. edikt af 2/10—06 aldeles forbudt³⁾.

1) Glüsing, der på dette tidspunkt var lærer hos en overkammerherre i Kbhvn skrev på den tidl. omtalte boghandler Liebes opfordring teksterne til en udgave af de 12 apostles billeder (ifl. Pontoppidan i NKS, fol. 737; jfr. VT, fol. 45 og TT, 5, VII, 261, 266ff.). Den omtale, han gav kirke og præster, var temmelig hånlig, men da han, før sagen vakte opsigt, befandt sig som huslærer i Kristiania (se om hans separatistiske virksomhed her NTT, ny rk. I, 190ff.), blev der ikke skredet ind.

2) Ifl. et brev fra Botsack til J. Fecht i Rostock, Ldb. fol. 395, udat. jfr. J. G. Walch: Einleitung in die Religionsstreitigkeiten der ev-luth. Kirche V, (1730) 147f. og M. N. Neiiendam: Erik Pontoppidan I, (1930) 212. Samme opfattelse nærede Hersleb selv, og han vidste, at magistraten i Osnabrück havde taget afstand fra bogen og advaret imod den (VT, 8°, 58, hvor J. B. Dons meddeler dette efter selvsyn i Herslebs exemplar af bogen).

3) Lütkens' (der selv havde købt 3 exemp. (O. Nielsen: a. s. 135)) klage til kongen findes Zw. 756f. Nu blev der nedsat en kommission for at skaffe oplysning om og midler til »kvækeriets udryddelse« (sst. 134f. og TT, a. s. 270ff, hvor det er angivet, hvem der havde fået bogen; Glüsing havde til brug i Kristiania fået 14 eksemplarer). Det teol. fakultet udtalte på forlangende sin misbilligelse og forsvarede sig kraftigt mod bogens påstand om, at kirken var faldet fra den oprindelige »rene« lutherdom (KS, 3, I, 234f.). Kommissionen foreslog at forbyde alle forsamlinger og udvise Eberhard, der ansås for hovedmanden (25/8—06, TT, a. s. 273), og efter forhandlinger i regeringen blev det besluttet, at biskoppen skulde kalde de pågældende borgere til sig og give dem en advarsel; det samme skulde gælde boghandler Paulli, der havde oplagt bogen, medens Eberhard blev udvist (om hans senere skæbne se ADB, V, 566), se TT, a. s. 273ff. KS, 3, I, 235ff. Derefter udkom det kgl. reskript af 2/10—06 mod forsamlinger af »særsindede personer, som, ved en falsk indbildet oplysning om et menneskes egne kræfter til at opnå nogen fuldkommen hellighed her i verden —«, se KS, 5, II, 318f. Kbhvns Dipl. VII, 784.

Under disse kirkelige uroligheder bør måske nævnes den opsigt, Holger Paulli (en brøder til boghandleren) vakte, da han — åbenbart noget sindsforvirret — begyndte at optræde som kiliastisk profet både her og i udlandet, se KS, 4, I, 168ff. og Neiiendam: a. s. I, 207 og de der anførte kilder.

Endnu et træk bør omtales i den tids kirkelige fysiognomi, i hvilken Hersleb var student. Medens Hersleb boede på Elers kollegium (se nedenf.), skete det, at politiet arresterede to teologiske studenter, hvoraf den ene som nordmand og kollegiefælle har været Hersleb bekendt, *J. D. Ramus*¹⁾, fordi man havde opsporet, at de havde til hensigt at flygte til Strassbourg, lokket af jesuitiske løfter; de blev stoppet og måtte afbede deres forseelse for konsistorium. Denne katolske propaganda her til lands udgik fra en Math. Bagger, der 3 år havde været på jesuiterkollegium og sikkert var emissær i Danmark. Det lykkedes forøvrigt siden Ramus, hvem man anså for meget begavet, at flygte, og han levede mange år som bibliothekar hos biskoppen af Köln († 1762)²⁾.

Det var altså en tid fuld af *kirkelig spænding*, Hersleb kom til at gennemleve i årene 1703—7, og skønt vi intet har bevaret om hans stilling til begivenhederne og den opsigt, de vakte, og heller ikke ved, om han personlig har taget nogen stilling til dem, så må vi som givet gå ud fra, at de ikke er gået den opvakte student interesse- og sporløse forbi. Vi kan ikke oplyse noget om hans personlige udvikling i disse år, men vi har søgt at tegne en baggrund for den.

KAP. III. STUDENTERTIDEN 1703—1707.

Kilderne til Herslebs *studentertid* er — jfr. kildeoversigten — ikke fremragende, hvad angår hans personlige historie, men om hans studier og økonomiske forhold kan dog oplyses et og andet.

19/7—1703 blev Hersleb optaget i de akademiske borgeres lav efter at have valgt professor Hans Steenbuch til privat præceptor³⁾, og 28/4—04 (seks uger efter sin berømte landsmand Hol-

1) Broder til den senere fynske biskop Christian Ramus.

2) Se: HT, 2, VI, 376ff. O. Nielsen: a. s. VI, 137f. R. R. Vestergård: Bidr. til Elers Coll.s Hist. (1891) 47f. Måske har affæren været endnu mere omfattende: Pont. IV, 56 nævner, at 6 studenter for bedre at glimre med deres lærdom som katoliker »apostasirten und guten teils ihren eiteln Zweck erreichten«.

3) Univ. matriklen II, 285; alderen fejlagtig angivet til 16 år.

Om skikkene ved depositen se H. F. Rørdam: Kbhvns Universitets Hist. III, 418ff. jfr. dog W. Norvin: Kbhvns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder, (1937) 235, at grovheden i disse skikke mod slt. af det 17. årh. var blevet betydeligt afslebet, jfr. også HT, 3, III, 80ff.

berg) blev han efter overstået filosofisk examen baccalaur med karakteren *haud illaudabilis*¹⁾.

De norske studenter var ikke talrige ved rigernes fælles universitet på den tid, vejen var for lang og pengene for små. I de 4 år, Hersleb lå ved universitetet, udgjorde de norske studenter lidt over 13% af det samlede antal²⁾. Forholdet mellem danske og norske var forøvrigt ikke altid godt, — den nationale selvfølelse, ikke mindst hos nordmændene, gav ikke sjældent anledning til sammenstød³⁾. Betydelig opsigt må et anonymt, utrykt skrift, som ca. 1704 rettede voldsomme anklager mod universitetets styrelse, især dets legatfordeling, have vakt⁴⁾; man antog, at det var forfattet af den siden så berømte trønder, Th. v. Westen, der i disse år under slid og fattigdom satte sig ind i orientalsk filologi, fordi skriftet lægger megen vægt på, at han ved den uheldige ordning var blevet narret et legat fra⁵⁾. Der klages over, at studenterne,

1) Prot. exam. fac. phil. i UA. Hersleb var til examen 21/4—04 og opnåede i de humane fag (lat. græsk, hebr. logik, fysik, metafysik, etik, geografi) *laudabilis*; men i de matematiske (geometri, aritmetik, astronomi) kun *mediocriter*. Karakteren *haud illaud.* var for øvrigt bedre end de flestes.

Baccalaurgraden hvilede nu fra 17/3—1675 (Fgt, II, 130 og KS, 2, II, 638, indført af Griffenfeld (jfr. Jens Bircherods *hist. -biog. Dagbøger*, udg. af C. Molbech, (1846) 168)) og ifl. DL, 2—20—4, 6 på en filosofisk examen for at skaffe den nødvendige fundamentering. Den var (ifl. DL, 2—18—3, jfr. Chr. IV.s *reces* 1643, 1—1—21) betingelsen for at få embede ved lærde skoler og en kortere overgang også for at stedes til teologisk examen, men hertil regnedes dog nu den filosofiske prøve for tilstrækkelig, se *Norvin*: a. s. 264. Om graden i sin ældre form se *H. F. Rørdam*: a. s. III, 397ff. og *Norvin*: a. s. 259ff.

2) 1703 var 31 af 191 studenter norske.

1704	—	14	—	208	—	—	} Kbhvns Universitets Aarboeg 1838, 5f.
1705	—	27	—	208	—		
1706	—	32	—	184	—		

3) Fra tiden kort efter 1710 findes en klage fra danske studenter til konsistorium over de norske studenters forulempelser og fornærmelser; de kaldte fordærvede sild (ved kommunitetsspisningen) »skrot-jyder«, og erklærede hellere at ville være svenske end danske for at kunne være med at plage jyden i Holsten (tyder altså nærmest på årene 1712—4), se III. *Nyhedsbl.* 1861, 162f. Her omtales Søren Lintrup som den, der formidlede slige stridigheder, jfr. *Danske Saml.* IV, 107: at han »bilagde med sin vemodige veltalenhed mangen farlig studenterkrig blandt norske og danske«.

4) *Minerva* 1786, II, 1—27 og *R. Nyerup*: *Hist-stat. Skildr. af Tilst. i Danmark—Norge*, 3, II, 213—38.

5) *Minerva*: a. s. 18. jfr. *D. Thrap* i *NTT*, ny rk. VIII, 384ff.

skønt alt på papiret er så herligt indrettet, dels ikke kan lære noget, fordi bibliothekerne ved universitetet ikke er tilgængelige, dels ikke kan subsistere, fordi stipendierne bruges til professor-sønnerne¹).

Det nye, som var ved at komme frem i kirken, mærkede man foreløbig ikke noget til på universitetet. I Spidsen for det *teologiske fakultet* stod summus theol. *Hans Wandal* († 1710), kendt som orthodox af den stridsglade slags, og forresten ikke mindst mod sine egne, — det fik Bornemann at føle, da han blev foretrukket til bispestolen fremfor Wandal²); *Bornemann* var 2. teologiske professor, men forelæste ikke³). Videre hofpræst *Masius*, velkendt fra sin strid med de reformerte og naturretslærerne — en ivrig forsvarer af den teokratisk begrundede kongemagt og den ubrudte danske orthodoxi. Og endelig den unge *Hans Bartholin*, en pietist-fjende fra først til sidst. Udenfor fakultetet kommer professoren i hebraisk *Hans Steenbuch* (der senere rykkede op i det teologiske fakultet og døde som summus theol.) og *Hans Bircherod*, professor i historie og geografi, i betragtning. *Forelæsningskataloget* er bevaret for det akademiske år 1704—5.

Wandal vilde da foredrage Romerbrev og Acta⁴); Masius vilde

1) Det drejede sig især om private, til universitetet skænkede biblioteker, som skulde henligge utilgængelige og i en tilstand, der måtte ødelægge bøger; hertil kommer klager over professorernes dovenskab til at disputere. Familien Bartholin anklages for at sikre sig alle rejselegater ved at indskrive sønnerne til dem, når de blot var et år gamle.

2) *KS*, 2, VI, 1ff. 4, II, 548ff.

3) Bornemann annoncerede gennem mange år i lektionskataloget, at han vilde læse over hermeneutik, »si propter impedimenta quotidiana et occupationes catenatas licuerit«. Formodentlig er det da aldrig blevet til noget.

4) Antagelig er disse forelæsninger grundlaget for de »*Prælectiones theol. in epist. Pauli ad Romanos editæ*«, som hans søn udgav 1736. De er selvfølgelig absolut rene i læren, en særlig missionspligt afvises uden videre (210ff.). På samme vis tages afstand fra jødernes omvendelse på ekstraordinær måde, det må ske »omnibus mediis salutari-bus in actu positus« (228f.). Exegese i vor forstand er der ikke tale om; snarere er der anvendt en »loci-metode« på teksten, således at fortolkningen samler sig om enkelte vers, der udhæves, og hvorom det dogmatiske stof grupperes. Fra Wandal haves et betydeligt arbejde 1703: »*Hypotyposis sanorum verborum, sive brevis expositio s. theologiæ in thesi et antithesi*«. Det er et (ret kort og meget klart) dogmatisk kompendium efter det sædvanlige skema: skrift, treenighed,

skildre lutherdommen som mellemstandpunktet mellem katolicisme og calvinisme (en ikke ukendt tanke)¹⁾. Bartholin læste ikke, medens Steenbuch gennemgik salmerne, og Bircherod læste over de 3 første århundreders kirkehist. og gennemgik Matthæusev.s geografi²⁾).

Allerede som student må Hersleb have fået at gøre med sin senere kollega, *Søren Lintrup*. Dette lærdomslys, der alle dage mere blændede end oplyste, var fra 1703 knyttet til universitetet. Han var blevet provst på kommunitetet og regensen, hvor han energisk tog fat på at genoplive disputations- og deklamationsøvelser³⁾; dog kan vi ikke se, at Hersleb har deltaget i disse⁴⁾, hvad sikkert har været tilfældet.

Professordisputatser fra disse år af større interesse foreligger der ikke: fra Bornemann intet, fra Bartholin kun en enkelt dogmatisk disputats »de gemino Christi statu«; fra Masius kendes en disp. om sjælens udødelighed og fra 1703 et skrift om polygamiets forenelighed med kristendommen, et spørgsmål der netop nu ikke var uden aktualitet ved Fr. IV.s samme år indgåede dobbeltægteskab.

Næsten hele sin studentertid har Hersleb haft *kost på klostret*, dvs. studenterbespisningen på kommunitet; dog måtte han $\frac{3}{4}$ år købe den af en kommunitetsdekan (det var skik og brug, at disse

skabelse, forsyn, synd, Kristus, ordo salutis, lov og evang., sakramenter, kirke (universel og synlig), de sidste ting. Alt dette fremstilles systematisk i punkter og underpunkter med den polemiske teologi indført i en række »controversiæ« til de enkelte kapitler, som indledes med en skarp og prægnant definition af sit emne.

- 1) Måske er det ikke blevet til noget, fordi Masius i aug. 1704 faldt og »brød sit ben«, — og i det hele var svagelig i disse år, **Zw.** 712.
- 2) Den meget flittige Steenbuch (nævnes som en hæderlig undtagelse i den ovennævnte anonyme klage) læste over de danske oversættelsers forhold til den gt. lige grundtext. Om disse mænd og deres arbejder henvises iøvrigt til **BL**¹⁻² og **EM**.
- 3) **Zw.** 791. Hersleb siger 1725 i sin tiltrædelsesprædiken ved hoffet, at han har siddet ved Lintrups fødder som Paulus ved Gamaliels og lært visdom (**Anh.** 46); dette må da sandsynligvis dreje sig om både den korte tid, Hersleb lå på regensen og den længere, han nød kost på kommunitetet (se nedenf.).
- 4) I de 5 bd. »Declamationes Regentzianæ«, som opbevares i **UA**, og som indeholder latinske taler af en række studenter, vi ellers kender som dem, Hersleb må have haft sin omgang iblandt, findes ingen af ham. Heller ikke i det af Lintrup oprettede litterære »Societas indagantium« (1705) træffer vi ham (se herom **Thott**, 4°, 1851).

solgte deres ret for 2—3 mark ugentlig¹⁾), men resten af tiden har han nydt den frit, og endnu 1755 forsikrer han, at hvor slet den end var »just i de tider«, så havde han ikke holdt ud på akademiet i næsten 4 år uden den²⁾). Men det var ikke den eneste økonomiske begunstigelse, der blev den fattige nordmand til del. Tidlig — vi ved ikke hvordan — er han kommet i forbindelse med juristen, prof. *Poul Vinding*, som tog sig venligt af ham og gav ham bolig i »sit kammer« på regensen (dvs. et regensværelse, hvortil Vinding havde henlagt 400 rdl. til lys og brændsel³⁾), og siden, da han havde holdt sine første offentlige disputatser, skaffede Vinding ham Skceles stipendium, for hvilket han var efor⁴⁾.

Fra de første to år, før Elers kollegium åbnede sig for ham, vides meget lidt om hans tilværelse; vi træffer ham en enkelt gang som vidne i en retssag for konsistorium mellem den førnævnte J. D. Ramus og en anden student, som under en diskussion i regenskirken var kommet så heftigt i klammeri, at de kastede sten efter hinanden, så at nogle faldt på gaden⁵⁾. Det er sikkert, at Hersleb var blandt de første, der rykkede ind på *Elers kollegium*, da dette i nov. 1705 med stor højtidelighed blev indviet⁶⁾, men i den officielle liste over de udnævnte findes han ikke⁷⁾. Antage-

1) *Minerva* 1786, II, 13.

2) *NS*, I, 472. Om klosterbespisningen, reglementer, spisesedler m.v. se *HT*, 3, III, 97ff. og om alumnernes forpligtelse til at høre forelæsnings- og prædikener og deltage i disputations- og deklamationsøvelser, se sst. 111ff.

3) *HT*, 3, III, 93; jfr. *Saml. af Univ.s Legater*, (1890) 595; pengene var beregnet til 2 sammenboende alumner og uddeltes af Vinding selv. *NS*, a. s. opgør Hersleb værdien heraf til 25 rdl.

4) Om Skeels stipendium efter reorganisationen 1705, hvor det blev delt mellem stipendiarii ordinarii og extraordinarii (den oprindelige fundats findes i *H. de Hofmans* udg. af *Foundationer og Gavebreve* I, 136f.), se *Saml. af Univ.s Legater*, 530. Protokollen for stipendiet (ført af Vinding) i *UA* oplyser, at Hersleb 1704—5 2 gange har fået 5 og 2 gange 4 rdl. udbetalt, hvortil kommer »pro duabus disputationibus habitis . . . accepi 4toor imperiales in specie, Petrus Hersleb«. Dette giver tilsammen 22 rdl. *NS*, I, 473 opgør Hersleb det til 21 rdl. og 4 mark. At han sst. oplyser, at han fik dette stipendium »ubegært« stemmer med, at han ikke var blandt de ordinære stipendiater, men under gruppen »singulari patroni indulgentia«.

5) *Konsistoriumsretsprot. UA*, 16/2—04. jfr. *Vestergård*: a. s. 47f.

6) *Zw.* 382. *NS*. a. s. (Herslebs egen oplysning) og *Vestergård*: a. s. 161. På den her anførte liste er Hersleb nr. 12.

7) *Acta consistorii (UA)*, 24/11—05. Numrene her følger ikke ganske den

lig er der da af en eller anden grund i sidste øjeblik blevet en plads ledig, og da alle teologpladser var optaget, blev han anbragt på en medicinerplads¹⁾.

Dette kollegium, der skylder stifterens personlige ulykke sin existens, stod nu efter nogen tids forberedelse færdigt og blev 18/11—05 indviet af sin efor, Hans Wandal; en af de første alumner, inspector Hans Sidelmann, holdt en latinsk tale og opfordrede sine kammerater til at kaste glans over koll.s navn ved flittigt at dyrke videnskaben, og Hans Gram, også blandt de første (på en matematikerplads), besang det i latinske vers²⁾.

Ifl. fundatsen var der henlagt renterne af et legat på 16000 rdl., som terminsvis skulde uddeles til alumnerne³⁾; Hersleb erindrede siden ikke, om han havde fået denne hjælp i 2 eller 3 terminer⁴⁾, men det sidste er vel det sandsynligste.

Alle Herslebs biografer bevidner, at han var en flittig student og yndet af sine lærere for sin deltagelse i disputatser, forelæsninger og øvelser⁵⁾, og der er da, efter den flid vi kan se han i tiden før sin optagelse har udvist, intet urimeligt i, at han blev

i koll.s protokol (af Vestergård anførte) orden, men Herslebs navn mangler, og istedet findes også på en medicinsk plads Ludv. Bartholin, der antagelig må være identisk med den L.B., der immatriculeredes og fik baccalaurgraden samme dage som Hersleb. (**Univ. matriklen** II, 285, 291); han var hjemmehørende i Odense. Det må altså være ham, der har trukket sig tilbage.

1) Fundatsen for Elers koll. findes i **Saml. af Univ.s Retsregler** II, (1885) 14ff. (og **Hofmans** Foundationer I, 87ff.). Den fastsætter 8 teolog, 2 jurist, 2 mediciner, 2 matematiker og 2 filologpladser. Teologerne skulde lægge sig efter henholdsvis polemiske, exegetiske og kirkehist. discipliner.

2) **Vestergård**: a. s. 23ff. Sidelmanns tale findes **NKS**, 4°, 1244b: »atque hæc sunt amoena illa scientiarum vireta in quibus animos pascere, juventutem oblectare, adversis perfugium et solatium nos quærere voluit stator beatissimus«.

3) **Saml. af Univ.s Retsregler**, 14.

4) **NS**, a. s. 15 rdl. per termin var taxten for Herslebs vedkommende. Trods disse understøttelser har det alligevel nok knebet; hjælpen hjemmefra var sikkert — om der var nogen — meget ringe. Et vidnesbyrd om nød og trang haves i **Konsistoriums retsprot. (UA)**, 19/2 —07: »Peder Johansen skrædder havde ladet incitere Peder Hersleb for gæld; på Peder Herslebs vegne mødte Jacob Lund (den pag. 30 nævnte slægtning) og vedgik på hans vegne gælden, som er 5 sdl. 2 sk. og lovede betaling inden 6 uger, hvormed modparten var tilfreds«.

5) **Zw.** 382. **Anch.** 19. **Harb.** 43.

udmærket ved i så ung alder at blive anbragt i den forholdsvis trygge kollegieplads. Man har nemlig ikke mindre end 4 (eller om man vil: 5) lat. *disputatser* fra hans hånd, ganske vist alle skrevet og holdt i den hensigt at opnå stipendier eller forsvare sin plads på kollegiet. Iveren for at disputere — ialtfald for at udgive disputatser — var flovet noget af, og danskerne havde i det hele ikke ord for at være flittige i denne henseende: »Genium studiosorum danorum longe discrepat a Germanis. Hi ad disputationes fervent, illi frigent« — siger Botsack 1698¹⁾, og i sin oversigt over danske videnskabelige og kirkelige forhold (1717) siger Raupach væsentligt det samme og mener, at når disputatser »sub professorum praesidio publice« er så relativt sjældne, kommer det af, at stipendiaterne årlig må udgive en disputats »pro beneficiis«²⁾.

Førend Hersleb endnu selv havde disputeret offentligt, havde han 2 gange været *respondens*, dels ved J. G. Grubes disputats »de usu et natura salis«³⁾, og dels ved L. Terpagers store og meget grundige afhandling »de ambone veterum«, hvori denne med en forbausende flid og grundighed var dykket ned i den mængde katolske liturgihistorikere og kirkearkæologer, det 17. årh. havde frembragt⁴⁾.

Herslebs første offentlige disputats handlede om Vesta og vestalinderne⁵⁾, den falder i 2 afdelinger (med 8 kap. (sectiones) i første og 2 i anden afdl.), og forsvaret fandt sted på regensen 3/9

1) **A. Tholuck**: Vorgeschichte des Rationalismus, 1, I, 242, hvor også den ældre Meursius, der stiller dansk »moderatio« overfor »ferocia germanica«, anføres.

2) **B. Raupach**: De praesenti rei sacrae et litterariae in Dania statu, (1717) 15f. 57f. Også Raupach priser den danske kirkes renhed overfor sværmeri af enhver art. Om disputatser se **Norvin**: a. s. 255ff., jfr. de enkelte koll.s historie.

3) I maj 1704. Om Grube se **Borchs Kollegiums Festskr.**, (1916) 112f., 166, 165.

4) Dette var allerede 28/11—03. Særlig benyttet er Balth. Bebelius, Leo Allatius, Giov. Bona, G. C. Curopalati, men også A. Quenstedt. Om Terpager, se **BL**¹, XVII, 132f. I talen over Hersleb på landemodet efter hans død, minder Harboe Terpager, der da var provst, herom og kalder ham til vidne på Herslebs dygtighed, **Harb.** 43.

5) **Diss. philol. de Vesta et Virginibus Vestalibus . . . pro stipendio Scheeliano, placidæ contradicentium crisi exponet P. C. H.** Respondent var en islænding, Thorleif Haltorius, sikkert en ven af Hersleb, som også fik plads på kollegiet og siden døde ung som rektor på Island. Ved anden del var Johs Bagger respondent. Begge disputatser var forsynet med imprimatur af P. Vinding.

og 30/9—04. Noget fremragende arbejde er den afgjort ikke; den gennemgår vestanavnets oprindelse »etymologisk, oonymisk og pragmatologisk«, viser herunder forskellige opfattelser hos klassikerne¹⁾, Vestas mytologiske familieforh., årsagerne til hendes virginitet, vestalindernes pligter og straffe, deres tempels beliggenhed²⁾ og slutter med en omtale af den måde, hvorpå de valgtes og deres tal³⁾. Hele arbejdet er bygget på de klassikere, der fra skoletiden måtte være Hersleb bekendte (Ovid, Cicero, Plutark osv.), som anføres med bred citering⁴⁾. Som strålende eksempler på den gymnasiastlogik, der på dette tidspunkt må have præget den unge Hersleb, kan nævnes flg. »additamenta«, som fremsattes til alm. debat: 1) »Nemo potest videre corpus aliquod, remotis sensibus internis. 2) Non sunt credenda omnia, quæ veritatis speciem præ se ferunt. 3) Interdum tamen credenda sunt, quæ falsa videntur«.

Betydelig interessantere — også fordi den er af mere teologisk art — er den næste disputats. Der ligger — omend i kompilatorisk form — et ret stort kirkehist. studium bag: *Diatribæ hist.-crit. de heliolatreia quam Christianis objecerunt Pagani*; forsvaret fandt sted 26/2—05⁵⁾. Den indleder i et »prolusio« med en problemoversigt og anfører med talrige kirkefædre som kilder⁶⁾ grundene til, at hedningerne antog de kristne for soldyrkere (at de bad med ansigtet rettet mod øst, og at katekumener vendte sig ved dåben mod øst)⁷⁾; derefter anføres de kristne forklaringer, og det diskuteres, om paradiset beliggenhed kan have spillet nogen rolle ved disse forestillingers opståen, hvilket i tilsl. til Wossius »de progressu idolatriæ« afvises⁸⁾. Tilsidst genfortælles en historie fra Sozomenos, at kristne i Persien ikke vilde dyrke solen og blev

1) a. s. 3ff. 2) sst. 6ff. 3) sst. 16ff. 4) jfr. dog, at han også har brugt de yndede opslagsbøger: **J. Rosinus**: *Romanorum antiquitatum libr. X* (1609) og **M. Zimmermann**: *Florilegium phil.-hist.* (1687); af denne er der fra II, 577 citeret et langt stykke uden nøjere kildeangivelse eller præcision i gengivelsen.

5) Datoen oprindelig sat til 18/2, men med Herslebs hånd i KB.s exemplar rettet til 26/2. Også denne var forsynet med imprimatur af Vinding og holdt på regensen »pro extraordinario stipendio Scheeliano impetrando«. Respondent var Jonas Nicolai.

6) a. s. 4ff. Tertull. Augustin, Hieronimus, Lactantius, Minucius Felix, Clemens Rom. Euseb, Cyril, Justin, siden også Thomas Aquinas, Walfred Strabo, Damasceneren og Dionysius Areopagita.

7) sst. 7ff. 8) sst.

martyrer, og at der omvendt findes talrige eksempler på hedensk soldyrkelse¹⁾.

Den 3. disputats viser igen et fremskridt; dels er det atter her et rent teologisk problem, der tages op, dels er den skrevet med større elegance og et videregående dialektisk spilfægteri med begreberne end nogen af de forrige²⁾. Problemet er det kendte: om antallet af Jacob'er i det nye testamente. Hersleb holder på, at der kun er to, og han fremdrager, hvad han har kunnet finde af skriftsteder og kirkefædreцитater (men også nyere teologer, som f. x. Baronio) til støtte for sin opfattelse³⁾. I anden afdeling pulveriseres med den unge akademikers kampglæde så betydelige folk som Grotius og Combesius, der holdt på 3 Jacob'er, med argumenter, som tør kaldes spidsfindige; thi for at bevise sin these, må han hævde, at Jacob minor (kaldet Alfæi eller Mariæ Cleophæ søn) er den samme som Jacob, Herrens broder, og herunder (foruden adskillige andre ejendommelige argumenter) gribe til denne interessante oplysning: »omnes homines ex uno patre Adamo nati sunt fratres«⁴⁾. Argumentet taler for sig selv!

Da Hersleb opholdt sig på kollegiet på en medicinerplads, måtte han ifl. fundatsen⁵⁾ holde en medicinsk disputats. Det blev til en omhyggelig undersøgelse af forholdet mellem frokostens og middagens størrelse⁶⁾. Der gives en oversigt over lægernes uenighed på dette væsentlige punkt, og det erklæres, at han vil »illis, qui prandium coena largius esse oportere, jejune nimis ac frigide probant, obviam ire«⁷⁾. Dette gøres så ved at henvise til

1) sst. 11ff. De tilføjede sætninger (til debat) røber også en større beskæftigelse med teologiske problemer, f. x.: »Otiosa est scholasticorum quæstio, an si Eva tantum peccaret, peccatum ad omnes proflueret, vel an tunc omnes homines cum peccato originali nascerentur«; men kærligheden til den rene abstraktion lever stadig: »Intima amicitia strictius unit, quam affinitas«.

2) **Diss. hist.-eccl. probare contendens duos tantum fuisse Jacobos** pro regia mensa; holdt i okt. 1705, med imprimatur af Hans Birchero.

3) a. s. 2ff. 4) sst. 8ff.

5) Se Univ.s Retsregler II, 16 jfr. 10.

6) **Meletema medicum de coenæ et prandii quantitate**; holdt 26/11—06 med imprimatur af medicineren prof. Hans Mule. Respondent var den førømtalte Jc. Lund.

7) a. s. 1. Disse disputats var efter skik og brug ofte udsmykket med vers, hvori præses og respondenten priser hinanden eller prises af andre. I Herslebs disputats var der således vers fra den førømtalte

læger fra alle tider, som mener, at da søvnen fremmer fordøjelsen, og da varmen i kroppen står i ligefremt forhold til den indtagne føde, så bør man spise mest ved dagens sidste måltid, bl. a. også fordi man bør spise med tom mave, og der er 16—17 timer mellem middag og frokost, men kun 6—7 mellem frokost og middag.

Disse 4 (5) disputatser adskiller sig naturligvis ikke væsentligt fra den metode, der var gængs i datiden. Det er let nok for en senere tid at kritisere, men det må dog aldrig overses, at sådanne diskussioner gav studenterne mulighed for at arbejde med et stof, selvom dette arbejde var af mere kompilatorisk end virkelig bearbejdende art. Og hertil kom den formelle øvelse, det gav at skulle klare sig overfor alle slags angreb med alle slags argumenter. Noget sådant var jo højt skattet, og vi ser da også alumnerne på Elers koll. øve sig flittigt herpå ved selv at foranstalte uofficielle, halvprivate debatter på koll. over selvopgivne temaer. Fra årene 1705—7 er en række sådanne disputereøvelser fra Elers koll. bevaret¹⁾. At Hersleb var en meget flittig deltager heri bevidnes derved, at han ikke mindre end 5 gange har underkastet sine teser kammeraternes kritiske behandling²⁾. Alle slags problemer er her taget op til drøftelse, teologiske som medicinske og filologiske («*verbum Adoro a voce Ador, quæ species est frumenti, deriva-*

J. D. Ramus, en islænding Olavius, Th. Halthorius, Niels Heebo, Herslebs broder Jacob og enkelte i epigramstil fra Hersleb selv. Ingen af disse udgydelser udmærker sig ved nogen særlig åndrigthed eller elegance; det gælder derimod ikke et digt i den 3. disputats fra Marcus Vollquartz, som virkelig ikke er uden et vist sving.

1) GKS, 4°, 3002. Theses miscell. alumnorum Coll. Elersiani 1705—7.

2) 1/2—06; 9/3—06; 22/4—06; 19/10—06; 15/2—07. Titlerne er ofte meget velklingende: »*Impolitæ theses politiores reddendæ polito opponen-tium judicio cui ad diem 22 aprilis an. 1706 in collegio Elersiano subji-ciuntur a Petro Herslebio*«; eller: »*Poma eridos privatæ ventilationi in auditorio collegii Elersiani ad diem 15 februari an. 1707 proposita a Petro Herslebio*«. Den fjerde af disse øvelser er øjensynligt grundlaget for disputatsen om middag og frokost, som han altså har debatteret igennem med sine kammerater, før den fremkom for en større kreds.

Hovedindtrykket af disse øvelser er ikke, et teologien indtog den fornemste plads hos Hersleb. Ganske vist forekommer nytestamentlige spørgsmål (som: hvorledes det kunde være, at hovedsmandens søn (Math. 8) kunde have smerter, når han var lam? fordi visse lammelser følges af koliksmarter), men navnlig i de senere diskussioner glider han mere over i almindelige baner og optager spørgsmål, som var velegnede til dialektisk debat.

tum esse valde dubito»), og et glimt af de norske studenters selvfølende drilleri bryder frem, når det hedder: »rectius Norvagi coeteræq nationes pronunciant au quam Dani«. Heller ikke disse sætninger viser Hersleb som noget særligt fremfor sine samtidige, men de viser en flittig og ivrig student; vi forstår, at hans lærere med rette kunde være tilfredse med ham. Dette gjaldt naturligvis velynderen Poul Vinding, men utvivlsomt også kollegiets efor, Hans Wandal¹⁾.

Zw. beretter, at Hersleb blev underkastet *teol. embedsexamen* 1707, da den første gang efter kgl. påbud holdtes offentligt²⁾. Hermed kan jo kun hentydes til den kgl. forordn. af 1/8—07, hvorved den teologiske examen undergik visse forandringer for at forekomme de misbrug, der hidtil havde gået i svang, og for at sikre en solidere uddannelse; men der må foreligge en fejlhuskning fra Herslebs side; thi medens den første teologiske examen efter den nye forordn. holdtes 25/8—07, så var Hersleb allerede 27/1—07 oppe til examen og bestod med *laudabilis*³⁾. Der kan da næppe være tvivl om, at Hersleb har fået sin attestats under den ældre, mindre offentlige examensordning, som hovedsagelig hvilede på Chr. IV.s forordn. fra 1629. Udviklingen fra 1629 til 1707 betegner en stadig tilbagetrængning af den oprindelige prøve af liv og lære, som ved reformationen blev overdraget biskopperne, til fordel for en statsgaranteret lærdomsprøve, en udvikling, der falder godt sammen med den statskirkelige centralisering i denne periode⁴⁾.

1) jfr. pag. 47, note 5 og **Harb.** 13: »suffragiis eum ornaverat academia, qualia sperare theologiæ studiosus honorificentissima poterat.

2) **Zw.** 383.

3) **Distinctionsprot.** for det teol. fakultet, **UA.** Hersleb er indført mellem så mange andre, der havde taget examen før den nye ordn. trådte i kraft. Fejlhuskningen kan måske forklares ved, at det var første examen i 1707 og ikke første examen efter nyordningen, der var tale om.

4) Den ældste teologiske examen i luthersk tid var en prøve hos biskoppen af den af menigheden med provstens hjælp valgte person (**KL**, I, 75), og selvom et universitetsophold på mindst eet år (ialtfald i Sjællands stift) var en forudsætning for at kunne komme i betragtning (**Pont.** III, 437), kan man ikke tale om nogen egentlig embedsexamen før 1629, da man som et led i Chr. IV.s lovgivning forbød nogen at prædike, som ikke havde testimonium fra universitetet m. h. t. »lærdom, levnet og omgængelse« (27/3—1629, **KL**, III, 158f.). Omtrent samtidigt fik professorerne instrux om denne prøve, som skulde være »in lectione biblica« og »in locis communibus sanæ doc-

KAP. IV. KANDIDATÅRENE 1707—14.

Mangelen på kilder, som giver virkelig indgående oplysning, er uheldigvis mest følelig i dette afsnit, der utvivlsomt omspænder en interessant og vistnok i mange måder tidstypisk udviklingshistorie. Vi skal fremstille de antydninger, der er bevaret heraf.

trinæ et confessionis«; 2 års universitetsophold blev nu befalet (**KS**, 2, II, 622f. jfr., at dette 1635 blev sat til 3 år, men efter at umuligheden af at overholde det tydeligt havde vist sig atter 1653 til 2, sst. 630, 632).

Samme bestræbelse for at skaffe bedre præster ligger til grund for en omhyggelig instrux (fra 1635) ang. prædikeøvelser, for at ikke prædikenen skulde udarte til »talenhed« uden »frugt og opbyggelse«; denne øvelse med tilhørende prøve blev gjort til ordinationsbetingelse (sst. 627ff.). Disse bestræbelser fortsattes i Chr. V.s tid, hvad indførelsen af baccalaurgraden (siden blot den filosofiske prøve, se pag. 43, note 1) viser, men nogen synderlig garanti for en ordentlig examination kan man ikke have haft, når det f. x. 1675 kunde lade sig gøre at expedere 74 kandidater på 2 dage ved 2 professorer på en tid, hvor skriftlig prøve var ukendt (**Bircherods Dagbøger**, 167).

Noget virkelig nyt sattes først igang under Fr. IV., thi i dec. 1705 begyndte man i en kommission (under mange vanskeligheder, nærmest fordi biskop Bornemann gik påtværs af de andre) at arbejde på den nyordning, som kom med forordn. af 1707 (**KS**, a. s. 640). Den må, foruden ønsket om en bedre uddannelse af præsterne, også ses som et led i kampen mod de forargelige embedsbesættelser, som især den private patronatsret gav så mange beklagelige årsager til (jfr. forordn. 23/10—00 (**Sch.** II, 9), der kræver en kraftig ed fra præsten på at være kommet i embedet udelukkende ved lovlige midler), og den var et forsøg på — ved at få professorer og bisper til at tage deres pligter alvorligt — at aktualisere Chr. IV.s bestemmelser. Derfor kræves først offentlig examen (den tidligere, der skulde foregå onsdage og lørdage, havde også tildels været offentlig (jaltfald skelner Jens Bircherod mellem »offentlig« og »privat« examen, **Dagbøger** 270, 275ff.), men der havde ved siden af været en privat, og det er denne, der nu hindres) med højst 8 ad gangen og under nøjagtig protokollering. Når dernæst en examineret kandidat søger embede, må han først have prædiken i Trinitatis kirke for professorerne, og af dem, som har prædiken, skal dannes et »seminarium«, hvoraf man ved udnævnelser kan tage. Forordn. slutter med strenge trusler mod de patronelle misbrug. Se **Sch.** II, 171ff.

At forordningen om embedsexamen blev et led i svækkelsen af den reformatoriske bispeexamen, som nu er i komplet forfald, er uden videre klart. Imidlertid gjorde man endnu i Fr. IV.s tid et forsøg på at styrke også bispeexamenen for yderligere at hindre uduelige eller fordærvede »subjecta« i at slippe ind i kirken, se rskr. 14/6—1728, **Fgt.** III, 657f.

Det var en overmåde smuk karriere på universitetet, den knap 18årige kandidat kunde se tilbage på, og vi kan da ikke undre os over, at det var hans lyst at blive i Kbhvn og videreuddanne sig, men her stred hans interesser mod faderens, som ønskede ham *hjem* for at undervise sine yngre søskende, først og fremmest den 12årige broder Ole. Dette ønske måtte Hersleb meget mod sin vilje¹⁾ bøje sig for, og i april 1707 forlod han Elers koll. for at drage til Stod; her opholdt han sig i 6 år, og her er også hans dimisprædiken holdt 13/10—08²⁾.

Vi ved, at Hersleb øvede sig i at prædike og desuden hjalp sin fader, så vidt han kunde, i dennes embede. Men dette var så langt fra at øge hans lyst til præstegerningen — tværtimod. Der synes her at have gået *to strømninger* i hans sind; thi dels blev han »afskrækket« fra at blive præst³⁾, dels havde han lyst til »studia profana«⁴⁾, ja da han 1713 atter kom til Kbhvn, var det hans højeste ønske at blive rejseledsager for en eller anden (vel adelig, hvad der jo ikke var ualmindeligt for en teol. kandidat) på en udenlandsrejse⁵⁾.

Når Hersleb ikke gik fra teologien og præstegerningen, skyldes det utvivlsomt faderen, som »qua amore, qua autoritate, qua lacrymis« gav ham det »prudens et fidele consilium« ikke definitivt at binde sig til anden gerning, før han var fyldt 30 år⁶⁾.

Det lader sig — med den enstemmighed vore kilder her frem-

1) **Zw.** 383. **Harb.** 13.

2) Vi ved ikke nøjagtig hvornår, men 9/4—07 oplyser koll.s efor professorerne om, at »nok bliver en locus til studium medicinum ledig ved Petri Herslebbii hjemrejse nu med allerførste«, **Dok. ang. Elers Collegium, UA.**

3) **Zw.** 383. **Harb.** 13: »Verum quo magis, hujus labore et pietate ducibus, ministerii didicit gravitatem, eo et major animum tacita ejusdem formido subiit, imo tanta ut hæc prorsus relinquere cogitaret studia«.

4) **Anch.** 51: »forum et profana studia anhelantem«; oversætteren gengiver dette som jura, og en yderst interessant oplysning er hermed givet (oversættelsen 50), når man betænker den juridiske indsigt og interesse, Hersleb senere lagde for dagen, og den påvirkning han havde været under hos P. Vinding.

5) **Harb.** 14: »hoc unicum circumspiciebat Noster, ut cuidam peregre eunti daretur comes«.

6) **Anch.** 51. **Zw.** 383. **Harb.** 14: klar over sønnens store evner som præst var faderen ulykkelig over hans ulyst og med ordene om, at Hersleb ellers vilde føre hans grå hår med sorg til graven, aftvang han ham dette løfte.

byder — ikke gøre alene at skyldte Herslebs ulyst til og angst for præsteembedet på den begavede kandidats lyst til rejse- og studieliv. De dybeste årsager er her utvivlsomt at søge i samvittighedsskrupler over at skulle påtage sin ansvaret for andres sjælelige velfærd, et ansvar vi ved, Hersleb alle dage følte trykkende, og noget, som var velkendt nok i datiden i de kredse, der var påvirket af pietismen¹). Det ser altså afgjort ud til, at Hersleb er kommet under indflydelse af denne kristendomstype under sit ophold i Stod. At han har mødt den før, er givet — ingen nogenlunde vågen student kunde gennemleve de i denne henseende bevægede år 1703—7 i det dengang så lille Kbhvn uden at høre derom og møde dette nye indslag i kirkelivet, men der er intetsomhelst, der beviser, at Hersleb personlig har næret interesse derfor, endsig har deltaget deri²). Hvorfra er det da kommet, og hvorfor er det nu blevet aktuelt for ham? Vi kan naturligvis intet bevise, men det er sandsynligt, at Hersleb nu er blevet berørt af en vækkelse, der greb nogle romsdalske præster netop i de år, han var hos sin fader. Føreren blandt disse 7 (derfor kaldet »Syvstjernen«) var den lidt ældre Th. v. Westen, en apotekersøn fra Trondheim, og en fremtrædende rolle synes Herslebs skolekammerat fra latinskolen, Eiler Hagerup, (dimitteret 1702) at have spillet. 1710 var v. Westen kommet til Veøy og Hagerup til Kvernes 1709, og i årene kort derefter dannedes »Syvstjernen«, der dog først trådte offentlig frem 1714 med sine bønsskrifter til regeringen om bedre kirketugt; i disse ansøgninger viser de sig som energiske fjender af alt det hedenskab, der endnu

1) **Anh. 35:** »Jeg takker min Gud, som har sat en frygt i mig for præsteembedet i almindelighed«, jfr. **Tolv off. Taler I**, 157, V, 126, endv. afskedsprædikenen fra hoffet 1730 (**GKS**, 4°, 1511), hvor det samme kommer frem. Angående den uvilje overfor embeder, der ofte var at spore hos de af bodspietismen påvirkede, se f. x. **Nord. Miss.-Tidsskr.** 1906, 161; jfr. præsten Holst (1733), der taler om sin bodskamp og »den frygt, som kom over mig for prædikeembedet og som varede, til jeg kom i det«, **Theodorus: Pet. Nik. Holst**, (1889) 9. Forøvrigt er det jo karakteristisk også for Franckes omvendelse, at den fremkaldtes af angsten over ikke med god samvittighed at kunne holde en prædiken, se **G. Kramer: a. s. I**, 30ff.

2) At brdr. Hersleb sammen med de senere syvstjernepræster skulde have dannet en »liden vennekreds« i Kbhvn, som **P. Coucheron** »tænker sig«, er en interessant, men holdningsløs formodning (**NTT**, III, 392). Snarere er det disse præsters ændrede holdning, der har bevirket omslaget hos Hersleb.

bestod i det norske folk, og ivrige for, at man ikke blev stående ved ydre former, men virkelig gjorde bod i sand omvendelse og anger, før man modtog absolutionen, og siden levede derefter¹⁾). Som sagt: vi kan intet bevise; men det er næppe muligt at pege på nogen indflydelse i Norge i disse år, som kan have influeret på den unge Hersleb i den nævnte retning, hvis vi ikke tager disse mænds virke i betragtning; — dette så meget mere som Hersleb, da han blev biskop, ganske fulgte den linie, disse 7 i deres bøn-skrifter havde bedt om måtte blive fulgt i Norge, hvilket — selv om den direkte forbindelse heller ikke her lader sig spore — tyder på, at han har lært af dem. Når vi ser bort fra (hvad der forsåvidt ikke er nødvendigt, som de 2 ting meget vel kan forenes) mulige indtryk fra studentertiden, er den antagelse på ingen måde urimelig, at Herslebs angst for prædikeembedet skyldes indflydelse fra »Sylvstjernen«s krav om større alvor i de pligter, der påhviler kristne, ikke mindst præsterne, og deres bestræbelser for i deres eget liv og arbejde at gøre fyldest overfor kravene (og om begge dele har Hersleb sikkert — var der end et stykke vej til Romsdalen, så var det dog i samme stift — hørt), og at han samtidig nærede ønsker om fortsatte studier og rejser lader sig — selv om vi ikke antager, at disse ønsker var en flugt fra kravet — meget godt forene hermed.

Vi kan desværre ikke komplettere vor sparsomme viden med de prædikener, Hersleb som kandidat har holdt hjemme i Stod, for de findes ikke; men de synes at have vakt en vis opsigt og givet varsler om, at han havde store evner som prædikant. I et lykønskingsbrev fra Jc. Hersleb på Brønøen, da Hersleb blev Sjællands biskop, erklæres det, at denne allerede før Hersleb blev præst, havde »spået« hans fader, at sønnen vilde bringe det vidt, og han nævner, at den »prædiken om ånderne i fængslet, Deres afskedstale om Abraham dominus providebit, gjorde en så stærk impression på mig« — osv.²⁾. Vi må antage, at Hersleb har an-

1) Se herom: NTT, III, 385—445; IV, 33—125. jfr. D. Thraps afh. i NTT, ny rk. VIII, 396ff. Også v. Westen, hos hvem man ikke fra studietiden kender noget til pietistisk indstilling, synes at have gennemgået sin krise, da han 1710 skulde overtage præsteembedet. Angsten for ansvaret viste sig meget smitsom. Af ældre litt. må nævnes H. Hammonds panegyrik i: Den nord. Miss.s Hist., 67ff.

2) Brevet findes i Herslebs kopibog for 1737 (RAO), tr. KS, 5, VI, 657ff.

vendt teksten om Abrahams udgang fra fædrelandet på sig selv ved sin afrejse 1713.

Thi i dette år begav han sig — endnu uafklaret og usikker — med sin broder Ole ned til Kbhvn for at få denne stedet til examen artium. P. g. a. krigen i Kattegat kom de forsent til den egentlige examen og måtte i maj 1713 søge særlig tilladelse til at indstille sig til privat examen¹⁾. Under dette ophold, hedder det i en kilde, som ellers ikke udmærker sig ved selvstændighed²⁾, at Hersleb lod sig høre både på latin og dansk (på universitet og i kirke), medens Zw. fortæller, at eneste gang, han »lod sig høre«, var, da han efter opfordring »opponerede publice« mod prof. Steenbuch ved en af dennes disputatser. Opfordringen må vel være udgået fra Steenbuch selv, (han havde jo været Herslebs privatpræceptor og var ham antagelig meget venligsindet, ligesom også Hersleb bevarede ham i ærbødig og kærlig erindring), og disputatsen forløb så ærefuldt for Hersleb, at Steenbuch i sin svartale til tak for den elegante opposition lykønskede ham til *magistergraden*³⁾. Den officielle promotion kom Hersleb dog ikke med til, — da var han feltpræst i Holsten⁴⁾.

Thi i den usikkerhed, der hidtil havde præget hans syn på sin fremtid, og i konflikten mellem lyst til studier og rejse og hjemmets ønske om at se ham som præst, var der brat sket et *omsving*. Det er ingen »pludselig« omvendelse, der er tale om, men et indgreb udefra, der for Hersleb kom til at betyde det samme som gennembruddet hos de bodspietistisk omvendte: en svingen fra

1) Acta Consistorii, UA, 13/5—13.

2) Universitetets ligprogram, se Kildeoversigten.

3) Han slap oven i købet for at betale det sædvanlige gebyr; jfr. *Anch.* 19. Den normale måde at få magistergraden på (den krævedes for f. x. at kunne blive rektor ved en større skole, DL, 2—18—3) var naturligvis examen og disputats (se H. F. Rørdam: a. s. III, 404ff. og Norvin: a. s. 264ff.); men her er altså sket en undtagelse.

Den disputats af Steenbuch, hvorved Hersleb indlagde sig akademisk berømmelse, må have været: »Glorificationem Christi passivam sacris depictam coloribus«, da denne, som holdtes 8/3—14, er den eneste disputats af Steenbuch, der er holdt under Herslebs ophold i Kbhvn. Den er et solidt luthersk-orthodoxt arbejde, der gør klart, at forudsætningen for Kristi glorifikation var hans stedfortrædende lidelse.

4) Promotionen fandt sted 26/5—14 ved C. Bartholin, se Univ.matriklen II, 382.

tvivl til tro, fra usikkerhed og ængstelse til tryghed og frimødighed. Thi da han på sin 25årige fødselsdag (25/3—14) — den dag han blev istand til at modtage ordinationen — var kommet hjem fra kirke og i ensomhed bad Gud om hjælp og vejledning i sit liv¹⁾, bankede det på døren, og ind kom et bud fra den kgl. konfessionarius, Dr. Peder Jespersen²⁾, i hvis hus Hersleb sikkert er kommet allerede nu, da han kort efter at være kommet til Frederiksborg giftede sig med hans adoptivdatter. Denne, der selv var fra Helgeland, sendte bud efter sin unge landsmand for at fortælle, at kongen to dage før havde underskrevet et reskript om hans kaldelse til feltpræst (efter Peder Jespersens ansøgning³⁾); og dermed var der pludselig åbnet ham en vej ind i præstegerningen⁴⁾.

Dette virkede overvældende og befriende⁵⁾; og hvad der ikke mindst gjorde indtryk var, at det var sket netop på den 25. fødselsdag og næsten i hans fødselstime; derfor blev han glad, hvor han ellers var blevet nedslået; han opfattede det, som vilde Gud dermed vise ham, at nu, hvor han kunde, skulde han også blive præst; han forstod, at Gud havde hørt hans forældres bønner fremfor hans egne ønsker⁶⁾, og han var hermed forvisset om at have fået Guds svar på sin bøn om vejledning. Derfor gik han »meget frimodig« til sin første præstegerning⁷⁾.

Det er ikke berettiget her at tale om nogen egentlig omvendelse i den forstand, hvori vi sædvanligvis opfatter den bods- pietistiske omvendelse, som også Hersleb senere prædikede den. Vi hører ikke om bodskamp, men kun om uklarhed og uro, men alligevel er der afgørende træk, der viser hen til denne omven-

1) »in conclavi deum alloqueretur, cum hunc sibi propitium, hunc vitæ imploraret ducem«, **Harb.** 14f.

2) Se om ham **Zw.** 666ff. og **NTT.** 1938, 149ff.

3) Se pag. 60.

4) »januam monstravit, nihil tale cogitanti, ad ministerium ecclesiasticum jam tum apertam«, **Harb.** 15. jfr. **Anch.** 48.

5) »Hac occasione spiritus dei sollicitum ejus animum sua illustravit luce«, **Harb.** 15.

6) »Intellexit magis deo placuisse parentum vota et preces, quam sua consilia, suum propositum«, sst. jfr. **Anch.** 51 og **Zw.** 383. Jfr. **Tolv off. Taler.** V. 125f.

7) **Zw.** 383.

delsestype; både gennembruddet efter den lange famlen og den hurtige (selvom dette langtfra hos alle er tilfældet) ændring af livssynet fra usikker, pessimistisk (ofte næsten depressiv) tvivl til frimodig, lys (undertiden næsten manisk) og optimistisk fortrøstning tyder herpå¹).

¹) I en fortræffelig undersøgelse af **W. Wendland**: Die pietistische Bekehrung (Zeitschrift f. Kirchengeschichte XXXVIII, 193—238) gøres grundigt rede for disse 2 vigtige sider af den pietistiske omvendelse.

ANDET HOVEDAFSNIT

FELTPRÆST, SOGNEPRÆST, SLOTSPRÆST

1714—1725

KAP. I. FELTPRÆST I DEN STORE NORDISKE KRIG 1714—18.

Ved kgl. rskr. til Dr. Peder Jespersen og biskop Worm antog kongen efter deres forslag 23/3—14 3 nye feltpræster, af hvilke Hersleb var den sidste¹⁾). Han fik tildelt Norske regiment, eller som det også kaldtes, kronprins Christians regiment; samtidig fik biskoppen ordre til at ordinere dem, hvilket fandt sted 18/4²⁾). Strax efter rejste Hersleb til sit regiment, som lå delt med en bataillon i Krempe og en i Glückstadt³⁾). Efter at have fremvist sin kaldelse for regimentschefen, brigader Biege, tog han så fat på sin virksomhed at prædike for soldaterne i de to garnisoner, foreløbig kun på dansk, men sakramentforvaltningen måtte jævnlig udføres også på tysk⁴⁾). Feltpræstens forhold var bestemt gennem Chr. V.s *krigsartikler* (af 9/3—1683); herefter stod han under en feltprovst (Herslebs feltprovst var hans forgænger på Frederiksborg og senere stiftsprovst i Kristiania, Andr. Hof, kendt for sit lille skrift »Lås for mund«, en advarsel mod gudsbespottelse) og en konsistorialkrigsret, der dømte i alle ægteskabs- og kapitels-

1) *Sjæll. Tegn. RA.* Desværre er indlæggene ikke bevaret, så man kan ikke vide om forslaget har været motiveret med noget af interesse for Herslebs forhold. Det er vel ikke usandsynligt, at Peder Jespersen, der kendte Hersleb, har villet stille den vankelmødige overfor et fait accompli.

2) *Zw.* 383. ³⁾ *Sbg. Reg.* bestod 1715 af to batailloner på tilsammen 1340 mand, se: *Bidr. til den store nord. Krigs Hist.*, VII, (1922) 54.

4) *Sbg.*

sager ved hæren, og til hvem regimentscheferne måtte henvende sig ved ansættelse af eller klager over feltpræsterne¹⁾). Feltpræsten kaldtes direkte af kongen og skulde være examineret og ordineret på sædvanlig vis, i sin færd lægge vægt på et »ædrueligt og tarveligt levnet« og naturligvis lære troen rent²⁾). På papiret stod gudsfrygt højt i hæren: gudsbespottelse, banden og sværgen — selv i beruselse — straffedes strengt³⁾), men praxis synes ikke ganske at have været i overensstemmelse dermed. Til brug for hæren havde man en lille salme- og bønnebog på både dansk og tysk, indeholdende de mest kendte salmer og bønner, især indrettet til morgen- og aftenandagt og til brug ved altergang og skriftemål⁴⁾).

Da Hersleb havde været $\frac{1}{2}$ år ved regimentet, blev dette yderligere delt, og afdelinger lagt i Bramstedt og Itzehoe, hvor han nu måtte prædike hver 3. uge⁵⁾). Men i foråret 1715 skete der en ændring i den hidtil meget fredelige krigsførelse, da felttoget mod *Stralsund* begyndte og de i Holsten stationerede tropper blev overført til Pommern. Af strategiske grunde sikrede man sig Rostock i Mecklenburg, og kronprinsens regiment blev lagt her indtil videre for at garantere tilførslerne hjemmefra over Warnemünde; — ganske vist var Mecklenburg neutralt, men dets hertug blev venligt, men bestemt påtvunget en frivillig indrømmelse⁶⁾). 2/7 rykkede de danske tropper ind i Rostock, og til dec., da den ene bataillon — og med den Hersleb — blev flyttet til *Stralsund*, opholdt Hersleb sig i selve Rostock og kunde »foruden mit embede profitere af det Academie, og de berømmelige mænds omgang«. Disse mænd nævner han selv som Fecht, Krakewitz, Quistorp, Weidner og Engelcken⁷⁾).

Rostock og universitetet der havde i det 17. årh. haft et udtalt præg af inderliggørelse af lutherdommen; først var Joh. Quistorp d. y.'s *pia desideria* (1655) om forfaldet i kirken udkommet og havde dermed banet vej for Th. Grossgebauers berømte *Wächterstimme aus dem verwüsteten Zion* (1661), et skrift, som tenderer

1) Sch. I, 310. 2) sst. 257. 3) sst. 256f.

4) *Aandelige Salmer og Bønner som er forordnede ved Fr. IV.s Armé*, 1709.

5) *Sbg.* Når *Zw.* 384 oplyser, at der også lå en afdeling i Kellinghausen, skyldes det antagelig en oplysning af Hersleb selv i det manuskript, *Zw.* fik stillet til rådighed, se *Kildeoversigten*.

6) *Bidr. t. d. st. nord. Krigs Hist.* VII, 57, jfr. 73ff.

7) *Sbg.*

i calvinistisk retning, fandt kirkens ulykke fortrinsvis i kirketug-
tens forfald og bittert følte den forargelse, der lå i, at den rette
tros forkyndelse ikke bar dertil svarende frugter¹). Og i Henrich
Müller († 1675) fik universitet og kirke i Rostock en mand, der
forenede orthodox, polemisk teologi med en inderlig, følelsesbe-
tonet og vækkende forkyndelse, hvis rødder var lige så meget den
engelske »practice of piety« som den arndtske fromhed, og hvis
betydn. ikke mindst i Norden var overordentlig stor²). Men der
var kommet et omsving i Rostock ikke længe efter Müllers død
tilbage mod en strengere orthodoxi, så at man har kunnet sige,
at Rostock, Wittenberg og Strassbourg blev orthodoxiens faste
borge i kampen mod pietismen³). Denne svingning kom netop
gennem en af de mænd, Hersleb nævner at have truffet: *Joh.
Fecht*. Han var fra Strassbourg, men flygtede under et fransk ind-
fald i Alsace, havde søgt Speners hjælp og var derigennem blevet
anbragt i Rostock 1690; men Spener følte sig ilde lønnet, da Fecht
viste sig at være en ivrig antipietist og i en forelæsningsrække
1696 »de pietismo« lagde dette klart for dagen; det var blevet
Fechts ideal at være orthodoxiens stridsmand »und den Namen
nach meinem Tode zu hinterlassen, dass ich es mit der Reinigkeit
der Lehre gehalten«⁴). Fecht blev siden superintendent i Rostock;

1) Om Quistorps skrift se: **Otto Krabbe**: Heinrich Müller und seine Zeit,
(1866) 178ff. Om Grossgebauer sst. 187ff. Gr. vilde have det tvungne
skriftemål afskaffet, thi absolutionen har dog ingen interesse for de
bevidst troende (som jo har syndernes forladelse i kraft af troen) og
den gælder efter sit væsen kun de »bundne«, dvs. de, som er ude-
lukket af menigheden, derfor klagede han over misbrug af løse- og
bindenøglen (heri følger »Syvstjernen« og Hersleb siden Gr.s linie);
han antog, at et lægmandspresbyterium var egnet til at skaffe bedre
orden til veje (Wächterstimme, (udg. 1682) 124ff. 133ff. 153ff.). I
iveren for at genoplive medhjælperinstitutionen (se pag. 68f. og 217f.)
spores lignende træk hos Hersleb. Jfr. Indl. pag. 16f.

Grossgebauers betydn. for pietismen er uden videre klar, **Spener**
erklærede da også: »Ich bekenne gern, dass ich mich ihm nicht gering
verbunden achte«, se sst. 208.

2) Se **Osk. Andersens Indl. til Kingos Sjungekor**, LIXff. Jfr. pag. 19.

3) **A. Tholuck**: Vorgeschichte des Rationalismus, I, I, 120, jfr. 2, II, 183f.

4) sst. 2, II, 184. Fecht nægtede siden efter Speners død denne prædikatet
»beatus«; herover opstod en anselig polemik, i hvilken især Joach.
Lange udmærkede sig. Det var pietismens overdrivelser og mistyd-
ninger, der fik Fecht til at vende sig mod den.

han udmærker både med stor lærdom¹⁾, utrættet polemik²⁾ og flittig korrespondance med talrige teologer³⁾.

Da Hersleb kom til Rostock var Fecht næsten 80 og meget svag, så den glæde, han har haft af hans omgang, er sikkert yderst problematisk. Imidlertid kan vi se, at han har ejet Fechts »Instructio pastoralis«, en kirk. håndbog, som han benyttede siden under udarbejdelsen af sin store ritualbetænkning (se pag. 286⁴⁾).

Derefter nævner han *H. C. Engelcken*; denne var elev af Fecht og en ivrig orthodox polemiker, f. x. i skriftet »de gentilium salute non speranda«. Han var på dette tidspunkt præst ved Mariakirken og blev først 1717 professor⁵⁾.

Videre omtales *J. N. Quistorp*, søn af den (pag. 61) nævnte og sønnesøn af Joh. Quistorp d. æ., Rostocks store lys i det 17. årh. Også han var kendt som orthodox, men da han døde 5 uger efter Herslebs ankomst til Rostock, er det såre tvivlsomt, om han har haft noget virkeligt kendskab til ham⁶⁾.

Som den 4. anføres *A. J. Krakewitz*. Også denne havde begyndt sin rostockske løbebane med en disputats (under præsidium af Quistorp) mod pietismen, der for ham stod som »ein Zuwachs des Reichs der Finsternis«. Også Dippel og Joach. Lange havde han brudt en lanse med; men netop 1715 holdt han en disputats »de conversione gentilium, hactenus nequaquam neglecta, speranda tamen ulterius et promovenda«, som samtidig med, at en mere officiel missionsvirksomhed begyndte i Danmark, må antages at have kunnet interessere Hersleb. Krakewitz var alm. anset for

1) **Krey**: Andenken an die hiesigen Gelehrten (Rostock 1814—6), II, 62. jfr. **Etwas von gelehrten Rostockschen Sachen**, I, 121f. **Jöch**. II, 539ff. Exegese og orientalsk filologi var hans egentlige fag, men han læste også kirkehist., se **E. C. Scherer**: *Gesch. und Kirchengesch. an den deutschen Universitäten*, (1927) 242.

2) f. x. mod G. Arnold. Så sent som 1715, da han var alvorlig syg, kom et stridsskrift mod Giesseneruniversitetet: Ob die Pietisterei ein Fabel sei.

3) I Danmark således med Botsack (*Ldb.* fol. 395) og Brunsmann (**Thott**, 4°, 1840); her findes adskillige breve dem imellem, bl. a. også et, hvor Fecht udtaler sin mening om absolutionen, at når denne efter sit væsen altid er konditionel, behøver man ikke udtrykkelig at anvende en betinget formular.

4) **BH**, 319, hvor også et par disputatser af F. fra 1713 findes.

5) **Krey**: a. s. I, 26f. **Etwas**: a. s. I, 113, VI, 64, **Jöch**. II, 349f.

6) **Krey**: a. s. VI, 12. **Etwas**, I, 127, V, 400ff. **Scherer**: a. s. 242.

orthodox, men ikke uden et »Anhauch« af spenersk pietisme¹). Han er vel ialtfald den af de datidige Rostockerteologer, der kommer den linie, Hersleb nu fulgte, nærmest.

Tilslidst nævnes *Joh. Weidner*, som 1715 var blevet præst og året efter blev Quistorps afløser som professor i Rostock. Han var en velkendt orthodox polemiker, først imod de reformerte²), men også siden mod Erik Pontoppidan, hvor ganske vist hans elev, Jc. Sivers (senere svensk hofprædikant), var redskabet³).

De 5 måneder, Hersleb var i Rostock, hvor han jo først og fremmest måtte passe sin embedsgerning, har ikke efterladt synlige spor i hans kirkelige eller personlige udvikling; snarere stemmer han overens med den retning, der var uddød med Heinrich Müller. Den retning, der herskede 1715, var Herslebs åndstype, som vi senere møder den, absolut imod; det lader sig ikke gøre at gisne om, hvorledes han egentlig »profiterede« af universitetet i Rostock, og som vi så, er det heller ikke mange af mændene derfra, han har truffet i fuld vigeur. Måske præges betragtningen af dette opholds værdifuldhed af den senere biskops mere afvisende holdning overfor pietisterne, måske har han blot villet nævne disse mænd for dog at vise, at også han havde studeret udenlands.

I dec. 1715 blev den ene bataillon trukket til *Stralsund* som forstærkning ved den belejring, der nu nærmede sig sin afslutning⁴). Hersleb fulgte med til valpladsen, »hvor jeg med (egne) øjne beskuede, og med bønner geleidede dend herlige sejer, som der

¹) jfr. *Jöch.* II, 2158 & *Suppl.* III, 787ff. *ADB*, XVII, 23ff. *Krey:* a. s. VI, 53. *Etwas:* I, 123. 125f. *Scherer:* a. s. 242.

Ifll. *J. C. Hornung:* De conversione paganorum, (1717) 99 forsvarede Krakewitz udgifterne til missionen (at apostlene udsendtes uden sølv eller guld var »exemplum sine exemplo) og ønskede kollekter optaget, som sammen med støtte fra fyrster og pængemænd skulde sikre missionsmenighederne ordentlige kirkebygninger af sten.

²) *J. G. Walch:* Einl. in die Religionsstreitigkeiten auss. der luth. Kirche III, (1734) 191. *Krey:* a. s. VI, 11f. *Etwas:* I, 127f. *Scherer:* a. s. 242.

³) *Neiiendam:* a. s. I, 167ff. se videre min afh. *KS*, 6, III.

Det vil atter her være berettiget at minde om (jfr. *Bj. Kornerup:* Hans Poulsen Resen I, (1928) 65) den store interesse en grundig undersøgelse af forholdet mellem Danmark og Rostock i reformatorisk og efterreformatorisk tid vilde have.

⁴) Herslebs bataillon har muligvis været med som arbejds- og reserve-tropper og derfor ikke i første linie, se *Bidr. t. d. st. nord. Krigs Hist.*, VII, 212.

blef indlagt¹⁾. Overgivelsen af fæstningen fandt sted juleaften 1715, og i januar begyndte tilbaketuren til Holsten. Det var oprindelig meningen, at Herslebs regiment skulde være blevet i Rostock, men for nymunderingens skyld sendtes det atter til Glückstadt; her blev det, så længe Hersleb var dets præst. Turen til Holsten var streng, da kulden var hård, og varede længre end beregnet²⁾. De 2 næste år havde Hersleb altså kvarter i Glückstadt, men det blev ham nu pålagt en gang i måneden at prædike for de svenske krigsfanger i Rendsborg³⁾; desuden skulde han 4 gange årlig rejse til Oldenburg for at betjene de derværende norske soldater af marineregimentet.

Herslebs feltpræstevirksomhed gik for sig under relativt fredelige former; når man ser bort fra et par ugers voldsomheder foran Stralsund, har han næppe været i egentlige batailler, men haft tid og ro til fortsat læsning. Under disse 4 år har han erhvervet sig sin øvelse i at tale flydende tysk, hvilket kom ham til gode som hofpræst, og vi kan skønne, at han med interesse har sat sig ind i holstenske kirkeforhold; senere fremdrager han ofte erfaringer herfra⁴⁾, ligesom der i hans prædikener jævnlig dukker reminiscenser fra feltpræstetiden op⁵⁾.

Hersleb synes at have befundet sig vel som feltpræst. Siden taler han om, at hans første »vokation var en urolig og immer flyttende menighed, men mit sind var derved roligt«, og det tilføjes, at skønt der blev givet ham lejlighed til at søge, så vilde han dog, da han nærrede afsky for »den løben og renden efter vokation«, blive, til stillingen blev nedlagt, eller han forflyttet⁶⁾. Hermed stemmer nøje hans oplysninger i Sbg., at han oftere havde lejlighed til at prædike for kongen, når han var i Holsten, og at

1) Sbg. Bidr. t. d. st. nord. Krigs Hist. VII, 225ff.

2) sst. 235f. Hersleb taler (Sbg.) om »den haarde Kuld 1715«, men det må være 1716.

3) Om disse fanger se Bidr. t. d. st. nord. Krigs Hist., V, 301. En del gik i dansk tjeneste og blev stukket ind i de hvervede regimenter, (også i prins Christians, sst. 321ff.). En sådan ordre findes (16/3—16) udstedt til feltpræsten ved marineregimentet (Sjøll. Tegn. RA.), men til Hersleb synes der ikke at have foreligget skriftlig ordre.

4) Var ritualsagen i 1730'erne blevet gennemført, havde vi haft et altergangsritual uden indbydelsestale, som Hersleb havde set det i Krempe; se Dok. vedr. Ritualets Revision, RA, jfr. pag. 285.

5) Tydelige er ordene i Præd. 234, men også i A, 137f.

6) Afskedspræd. 1730, GKS, 4°, 1511.

denne ved »Guds underlige forsyn« allerede da fattede »en besynderlig Naade« for ham og en gang, da han havde måttet rejse 11 mil fra Glückstadt til Slesvig for at prædike, lod kongen ham spørge, om han havde søgt noget, eller om der var noget, han vilde søge; men da Hersleb altid var af den mening, at en »usøgt vocation« (som den første) var den »sikkerste for Samvittigheden« blev der intet deraf før 1718¹⁾, da krigen stilnede af, og den feltpræstereduktion, som før eller siden måtte komme, indtraf. Uden ansøgning og ønske fik Hersleb da pludselig kaldsbrev til Gundslev på Falster, og efter 8/6—1718 at have holdt afskedsprædiken ved regimentet fik han lejlighed til at takke kongen, som erklærede, at han nok vidste, at det var Herslebs ønske at komme til Norge, men »at det icke skiedde«²⁾, — ord, som Hersleb bevæget mindedes i sin afskedsprædiken 1730³⁾.

KAP. II. SOGNEPRÆST I GUNDSLEV 1718.

Hersleb fortæller, at kongen gav ham kaldsbrev på *Gundslev* 8/6—18; dette må have været en foreløbig meddelelse, thi kaldsbrevet er dateret Koldinghus 25/6—18⁴⁾. Afskeden fra kongen synes at være foregået i de hjerteligste vendinger, og denne lovede at ville høre Hersleb, når han engang kom til Falster⁵⁾.

Derpå rejste Hersleb til Kbhvn, hvor han traf den nyudnævnte og netop indviede biskop over Fyens stift (hvortil Lolland-Falster jo hørte til 1803) Jc. Lodberg, en af de engelskpåvirkede gejstlige, for hvem han atter aflagde bispeexamen og toges i ed, hvorpå han fik sin kollats⁶⁾. 14/8—18 blev han indsat. Embedet var godt aflagt, men det irriterede Hersleb at skulle drive jorden selv⁷⁾; dog tog han foreløbig fat på at organisere menigheden efter sine idealer; således må vi sikkert opfatte det som et tegn på skarpere *kirketugt*, at han i kirkebogen indførte en særlig ru-

1) Sbg. Det må dog her bemærkes, at Hersleb virkelig havde søgt et embede, nemlig Nerøen i Nummedalen (nov. 17, Gratialprot. RA. jfr. *Fra Frederiksborg Amt*, 1921, 4). Antagelig foreligger der da en fejlhuskning hos Hersleb.

2) Sbg. ³⁾ GKS, 4°, 1511. ⁴⁾ Sbg. *Fyenske og Smålandske Breve*. RA.

⁵⁾ Sbg. ⁶⁾ sst. ⁷⁾ GKS, 4°, 1511. Navnet Gundslev staves i ældre tid »Gunderslev«, hvilket måske har afstedkommet misforståelser, se *KS*, 5, VI, 645 og *Fra Frederiksborg Amt*, 1921, 4.

brik for uægtefødte, hvad der ikke havde været før¹⁾, derefter fik han sognefolkene til at gå ind på at oprette en skole og på at lade sig examinere i deres kristendom før skriftemålet og ligeså at møde til den ikke mere gængse søndagskatekisation, — og alt dette i den »korte tid« af 3 uger²⁾; thi 4/9—18 indtraf det tilfælde, kongen havde nævnt: Fr. IV. kom til Falster og forlangte at høre Hersleb prædike (på tysk) på Nykøbing slot, og dagen efter fulgte en kaldelse til slotspræst på Frederiksborg. Atter havde Fr. IV grebet direkte ind i forretningsgangen og kaldet uden ansøgning, og uden at sagen havde passeret kollegierne³⁾). Embedet på Frederiksborg var tilmed slet ikke ledigt; det beklædtes af feltprovsten Andr. Hof, som først måtte gøres til stiftsprovst i Kristiania for at skaffe plads til Hersleb. Derfor blev kaldsbrevet som slotspræst på Frederiksborg og sognepræst til Hillerød og Herløv ikke udstedt før 28/11—18⁴⁾, og han kom først ind i det nye år til Hillerød; at denne nye udnævnelse var ham til stor glæde og ære siger sig selv — ikke blot for at slippe for jordebruget, som han vel har følt som hindring for sit egentlige arbejde, — og det er klart, at Hersleb allerede som feltpræst må have udviklet de betydelige evner som prædikant, der gjorde ham så yndet ved hoffet, og som Fr. IV, der havde forstand på en god prædiken uden omsvøb og selv — sine åbenlyse moralske mangler tiltrods — var meget »devot beim Gottesdienst«⁵⁾, har forstået at værdsætte.

KAP. III. SLOTSPRÆST PÅ FREDERIKSBORG. ORDNING AF KIRKETUGTEN.

26/2—19 holdt Hersleb tiltrædelsesprædiken i den pragtfulde slotskirke på Frederiksborg⁶⁾). Dermed begyndte 6 frugtbare og lykkelige år, hvori alting groede under hans hænder, hans anseelse

1) Gundslev kirkebog, LA. Mange embedsforretninger var der ikke; Hersleb har døbt 10 børn, begravet 3 af dem og introduceret 8 mødre; hvor mange vielser oplyses ikke.

2) Sbg.

3) Sbg. Zw. har »samme dag«.

4) Sjøell. Reg. RA. Hof var 14/11—18 blevet stiftsprovst.

5) A. Tholuck: Vorgeschichte des Rationalismus, 2, II, 164.

6) Sbg.

hos kongehuset voxede, alt imens hans private og personlige forhold udfoldede sig på bedste måde¹).

Noget af det første den nye slotspræst med ungdommelig iver tog fat på var at *genoprette en kirketugt* efter de principper, der lå til grund for ældre dansk lovgivning, vel inspireret af idealer, han havde mødt i den tyske pietisme, måske særlig dens calvinske islæt²). Derfor fandt han det passende at genoplive den gamle medhjælperinstitution fra 1629³), jfr. pag. 16f., »formedelst det uordentlige og uskikkelige levnet, mange fører, og den slette lydighed og ære, de onde ved at give det hellige embede«⁴). Efter at have forhandlet med sin øvrighed (stiftsamtmanden og den kgl. konfessionarius, mag. Lemvig, under hvem han som slotspræst hørte) og 12/10—19 have fået deres billigelse, fik han udtaget de 4 »gudfrygtigste og dertil bekvemteste mænd her af byen«, som aflagde deres medhjælpered⁵). De fik også strax noget at gøre, hvorom kirkebogen vidner⁶), men ret hurtigt standser disse op-

1) Over Hersleb som slotspræst har Dr. **Kornerup** udarbejdet 2 studier: »Peder Herslebs Præsteaar i Hillerød-Herløv 1718—25« (**Fra Frederiksborg Amt**, 1921, 1—28.) og »Til Rytterskolernes Forhistorie« (sst. 29—40), hvori meget væsentligt stof er fremdraget. De er dog her benyttet med varsomhed, da de ikke er fri for unøjagtigheder.

2) Jfr. pag. 62, note 1, se også pag. 267ff.

3) Forordn. af 27/3—1629 om »Kirkens embede og myndighed imod ubodfærdige (KL, III, 142ff. gengivet DL, 2—9—1ff.) kræver, at nogle »af de gudfrygtigste, oprigtigste, ivrigste og bedste sognemænd« skal være præstens »medhjælper« og samles med ham mindst 4 gange årlig, når han ønsker det, til rådslagning og bistand, og de skal herpå aflægge en ed, som svarer nøje til den ed, Hersleb lod sine medhjælper aflægge.

4) **Hillerød kirkebog**, LA, tr. **Fra Frederiksborg Amt**, 1921, 7f. jfr. »Tiden«, 1911, 344f.

5) sst.

6) Det flg. er taget fra **Hillerød kirkebog**, men findes tr. **Fra Frederiksborg Amt**, 1921, 9ff. jfr. **V. Hermansen**: **Hillerød Bys Hist.** (1925) 87ff.

15/1—20 måtte man på det kraftigste reprimandere skoleholderen i Hillerød, Hans Pedersen (om ham se **Fra Frederiksborg Amt**, 1906, 107f.), fordi han havde indladt sig på at skrive en klage mod justitsråd Ratken for nogle bønder i Hørsholm, hvori denne beskyldtes for forsømmelse og bestikkelse. Han idømtes 20 rdl. efter kgl. befaling til kirken på Kristianshavn (noget i datiden alm.), og det blev Hersleb pålagt at reprimandere ham og få pengene ind. (Kongen havde kun forlangt 10—20 rdl., men i Hillerød tog man altså så hårdt som muligt på den — forøvrigt fattige, men også kværlulantiske — lærer). Samme dag tog man fat på »lille Hans kone« (som forud privat var advaret);

lysninger, hvadenten det nu er, fordi der ikke er forekommet tilfælde af den art kirketugt efter 1721, eller fordi man ikke har indført dem, hvad der nok er sandsynligst. Vi ved, at 25 har stået offentlig skrifte i Hillerød og 10 i Herløv i Herslebs tid, hvilket dog er en del¹⁾). Der er således al udsigt til, at kirketugten i Hillerød—Hersløv er blevet håndhævet med al lovens strengthed og med langt større eftertryk, end tilfældet var de allerfleste steder.

hun havde det med ikke at gå i kirke; ja skønt Hersleb før jul »venlig« havde bedt hende komme, havde hun ikke været der hele julen, men erklærede åbenhjertigt, at det ikke gjorde noget, da hun godt selv kunde finde ud af Guds ord. Dog lovede hun bod og bedring, hvilket også varede en måned, men i 1721 var det atter galt, og sakramentet blev nægtet hende, skønt hun undskyldte sig med en sygdom, der dog ikke hindrede hende i at færdes rundt i byen eller stå og sladre i sin port. Nu må hun — ialtfald indtil videre — have fået nok, thi efter fornyede løfter — også om at ville sende sine børn i skole — fik hun lov at komme til alters. Endnu beskæftigede man sig med Svend Larsen i Mørkegade, som holdt julestuer og anden sabbatsskænden, skønt Hersleb havde fået hans løfte om at lade være. Først skød han skylden på sin kone, men da det ikke blev bedre, og han atter blev indkaldt, svarede han med grovheder og kom siden slet ikke; for denne »trodsighed imod mag. Hersleb« måtte han bøde 1 rdl. til de fattige. Knud Holgersen måtte møde 2 gange i januar 1720, fordi han bankede sin kone. Den ham idømte bøde til de fattige eftergaves p. g. a. fattigdom, og han måtte høre en lang skændeprædiken, fordi han lod præsten og medhjælperne vente; dog lovede han ikke mere at »slae hende,« og konen fik en formaning til ikke at tirre ham med »hendes trodsige mund«. I juli 1720 var det galt med Cathrina Weiser, hvilket det forresten havde været længe, thi hun var i ilde rygte for »at holde horehus« og havde på privat advarsel lovet bedring; 28/7 gik da præsten og byfogeden til hendes hus — uventet — og fandt da foruden en del soldater en kvinde, som dog »smuttet« ud af bagdøren, gemte sig i kålen for at kravle på maven ud af haven, men blev standset. Det viste sig at være et berygtet, liderligt kvindfolk, som erklærede, at Cath. Weiser, da hun opdagede præsten, havde sendt hende ud af bagdøren, hvorfor hun »blev afsat fra sakramentet, indtil hun bekender sin synd og viser frugter af forbedring«. Og endelig var der den arme Maren Pedersdatter, der en dag under præd. kastede op i kirken og »gav en stor stank, allarm og opsyn«. Dette var jo ikke ukendt i hine tider, men da hun ikke ellers var kendt for drukkenskab, slap hun for offentlig skrifte (dog ikke uden en lille bøde) og blev i alm. »formanet til pønitense«.

1) Hillerød og Herløv kirkebøger, LA.

KAP. IV. OMSORG FOR SKOLEVÆSENET.

Som vi i femte hovedafsnit (pag. 245ff.) skal gøre nærmere rede for, delte Hersleb fuldtud de høje tanker om skolen, den mere konservative pietisme overalt nærrede: skolen var det store middel til at indpode den rette kristendom i folket. Det viser sig også tydeligt i Hillerødtiden.

Vi må dog først nævne, at Hersleb i sin egenskab af slotspræst var skolark for *Frederiksborg lærde skole* sammen med amtmanden og den kgl. konfessionarius, dvs. at disse 3 var skolens tilsynsførende direkte under kongen¹⁾; 5/12—18 udgik derfor iskr. til konf. Lemvig, at han skulde sætte Hersleb ind i, hvad der for ham kunde være at varetage ved skolen²⁾, men det er ikke ganske klart, hvori hans pligter bestod; dog har det naturligvis drejet sig om visitats og har sikkert også omfattet den årlige uddeling af legater, foruden læreransættelser.

Langt vigtigere er hans forhold til *almueskolevæsenet*; thi medens latinskolen dog havde sin ordning (som pietismen ganske vist ikke var tilfreds med og også fik ændret), så lå almueskolen endnu til dels hen i den tilstand, hvori den befandt sig efter reformationen, med søndagskatekisation ved klokkeren (hvor den holdtes) og ellers med mere eller mindre tilfældig undervisning ved løbedegne o.l. Kun få steder stod det bedre til på landet, men i byerne fandtes der dog nogle skoleholdere og læsemestre, og som vi så, var der sket et betydeligt fremskridt i Kbhvn med kirkeskolernes oprettelse³⁾, og fattigforordn. af 24/9—08 havde krævet skoler på landet og bedre undervisning i byerne⁴⁾. I Norge havde »Syvstjernen« 1714 rejst skoleproblemet som noget uafviseligt⁵⁾, og at oprette skoler lå i det hele taget i tiden; det var et felt, hvor både »englændere« og pietistisk påvirkede havde let ved at arbejde sammen. Måske var det hallensiske idealer, der

1) Bj. Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Hist. 26.

2) Sjæll. Tegn. RA.

3) Kbhvns Dipl. VII, 671, 739ff. 785ff. jfr. VIII, 5. og Joach. Larsen: Kbhvns off. Skolevæsens Hist. (1881) 6ff.

4) Sch. II, 222, 231.

5) NTT, IV, 49: »Der er ingen håb om god kristendom, så længe folk er ikke ret i den åndelige Kristi kundskab vel øvede og grundede«, og det sker ikke uden skoleundervisning. En oversigt over skolens udv. i Fr. IV.s tid findes KS, 5, V, 55ff.

foresvævede nogle¹⁾, men også kendskabet til de engelske societies' (ikke mindst S. P. C. K.s) iver for »charity schools« kan have virket inspirerende. Fælles for begge er iveren for kristelig oplysning ikke med forstandens udvikling, men hjertets forbedring som hovedformål, ja eneste formål²⁾.

Der stammer fra Hersleb selv en oplysning om, at han var den, der foranledigede, at det hidtil største — og efter datidige forhold virkelig overordentlig store og betydningsfulde — skolearbejde: de 240 grundmurede skoler på ryttergodset blev sat igang; thi da han søgte om støtte til en skole i Herløv og indgav forslag dertil, fik han befaling til at udvide planen til at gælde amtets rytterskoler og dermed dem alle³⁾. Herfor haves hans eget ord, og herpå har også en lang række historikere stolet⁴⁾.

Imidlertid findes der også dem⁵⁾, der anser fortællingen herom for opdigt — ganske vist uden at kende Herslebs egne ord, eller vide hvorfra Zw. og Pont. har dem — og det må først, før vi nærmere behandler traditionen, medgives disse, at der, som vi lige har anført, fandtes en udbredt interesse for skoler og et begyndende arbejde med disse i hele den foregående del af Fr. IV.s regering, og dernæst må det indrømmes, at vi ikke ad arkivalisk vej direkte kan fastslå traditionens rigtighed.

1) Som f. x. Lützens, se Aug. Nebe: Neue Quellen zur Gesch. A. H. Franckens, (1927) 85ff.

2) Om forbindelsen og forholdet mellem S. P. C. K. og Halle i dette spørgsmål se J. H. Overton: Life in the English Church 1660—1714, (1881) 227f. Boehme oversatte Vajsenhusets årsberetninger under navnet Pietas Hallensis.

3) »— besynderlig brugte Gud mig som et ringe og uværdig instrument til at gifve anledning til det Høypriselige Kongelig Verck, med skolars indrættelse paa alt Ryttergodset, ved det jeg søgte om en skole i mit Annex Herløv, og gaf dertil forslag ind, men blef befalet at indrætte mit forslag til det heele Ampt, som siden streckede sig til alle Rytter districtes 120de grundmurede skoler«. Sbg.

4) Gjellerup i BL¹, VII, 395 og Kornerup i BL², X, 168. jfr. Fra Frbg. Amt, 1921, 29ff. Videre: H. F. Rørdam i KS, 4, IV, 153; A. Faye i NTT, VIII, 4; Joach. Larsen i Bidr. t. d. danske Folkesk. og Folkeund.s Hist. 1536—1784, (1914) 197; L. Helweg i Den danske Kirkes Hist. 2, I, 565, II, 63; og K. Ottosen: Vor Folkeskoles Opr. og Udv. (1914) 28.

5) C. Engell i Ugeskrift for Skolen I, 211ff. (følges af L. Koch: Den danske Landsbyskoles Hist. til 1848 (1882), 10.) og H. C. Roede i Vor Ungdom 1908, 166f.

Om Zw.s og Pont.s forhold til Sbg. se kildeoversigten.

Derimod findes der en betænkning fra den kommission, der efter den store krig skulde nyordne ryttergodset, hvori det foreslås kongen at oprette »visse skoler« i Kbhvns, Frederiksborgs og Kronborgs rytterdistrikter, hvortil udgifterne skulde blive ca. 1000 rdl. årlig, — i dette forslag finder de sidstnævnte den direkte anledning til rytterskolerne; kongen tiltrådte betænkningen (12/8—20) og pålagde kommissionens medlemmer at forhandle med biskop Worm om skolepladser og lærere¹). Kort efter kom oprettelsen af skoler på de andre sjæll. rytterdistrikter, og inden Fr. IV.s død var hele værket gennemført, så at der nu var 239 skoler²).

Da det ikke før er sket, skal her gives en fremstilling af, hvordan det hang sammen med *rytterskolernes oprettelse i Frederiksborg amt*:

7/2—21 udgik rskr. til amtmanden over Frederiksborg, v. Gram, at han i nært samarbejde med provst, præster og regimentsskriverne skulde sørge for at få skolehuse skaffet til veje; til hver skole skal der være 280 td. hartkorn og skolen skal helst ligge midt i dette, så vejene ikke bliver for lange; hvor der findes brugbare kirkelader vil det være passende at tage dem³). En specifikation

1) **Rentekammeret, (RA)**, rytterdistrikternes kontor, kgl. res. nr. 96, jfr. **Fra Frbg. Amt**, 1921, 29f. **Ugeskrift for Skolen**, I, 263.

2) Dr. Kornerup bemærker i sin anførte studie over rytterskolerne, at det er ejendommeligt, at ingen af ligtalerne over Hersleb indeholder noget om skolerne; men hos **Anch.** (30) hedder det: »namque sacerdos adhuc Fridericoburgensis, dum consilium capit, scriptumque regi Friderico quarto offert, de schola pubi rusticæ in pago Hersløv instituendæ fundanda et erigenda, (sicut catecheticae institutionis nostro in omni ecclesiastico munere prima cura fuit et antiquissima) ita regi sapientissimo placuit, ut ad hujus scholæ exemplum CCXL per omnes, equitatu alendo attributas, regiones ædificari curaverit maximo emolumento ecclesiæ, et pietatis regiæ monumento æterno, et ad omnem posteritatis memoriam gloriosissimo«.

Ganske vist er også **Anch.** afhængig af Sbg., men det findes dog; derimod er det rigtigt, at man hverken i de talløse ærevers ved Herslebs død eller i **A. Hojers König Fr. IV.s gloriwürdigste Leben**, (1829) II, 107f. eller i **H. Broholms Ortus et progressus vernacularum scholarum 240 felicissimus** (1737) finder Herslebs indsats omtalt, hvad nu end grunden kan være; sandsynligvis den, at de pågældende ikke har kendt den eller ikke regnet den for betydelig nok til at nævnes i så korte fremstillinger.

3) Originalrskr. 7/2—21 i **FA. pk.: Breve og Dokumenter vedr. de kgl. Kirker og Skoler 1720—75** (cit. »Breve«). Her findes desuden et rskr. af 12/8—20 med den i note 1 omtalte resolution. Amtmand

på skolerne, udarbejdet af jordebogskommissionen og biskoppen, fulgte, og efter den skulde Frbg. amt have 19 skoler; til skole i Herløv henlagdes et af kongens huse¹). Efter at have modtaget den indkaldte amtmanden regimentsskriverne, der var regnskabsførere for ryttergodset, til et møde med provst og præster i Hillerød for at få oplysning om hartkornet, så skolepladserne kunde fastlægges²). 25/2—21 holdtes denne sammenkomst; noget referat kendes ikke, men 6/3 indkom regimentsskriverens specifikation udarbejdet efter vedtagelse på mødet. Herefter lå det fast, at Herløv alligevel måtte have helt nyt hus til sin skole, og samtidig foresloges (hvad der meget vel kunde stamme fra Hersleb) en 20. skole i Hillerød. Da specifikationen havde været sendt de pågældende præster til underskrift³), sendtes den med amtmandens varme anbefaling (især for skolen i Hillerød) til kongen⁴). Dog findes der ingen resolution herpå, hvilket hænger sammen med, at kongen bevilligede den 20. skole mundtligt⁵), en fremgangsmåde, som ikke var ukendt i Hillerød, hvor kongen så ofte var personligt nærværende. I sin afskedspræd. 1725 omtaler Hersleb denne skole som en særlig kgl. nåde mod byen og lægger borgerne dens velfærd indtrængende på sinde; dog frasiger han sig æren for dens oprettelse og lægger den over på kongen og amtmanden (»som har gjort det meste hertil at befordre dette værk«), men han antyder dog, at folk i byen mente, at denne skole var en af de nyheder, han havde skaffet dem på halsen⁶).

Grams store skoleiver havde allerede lagt sig for dagen i begejstrede breve til ryttergodskommissionen, se **Kopibogen for Erkl. og Breve til Koll. (FA)** 14/8, 29/9, 23/11—20 (cit. **Kopib.**); jfr. **Fra Frbg. Amt**, 1921, 38, note 1.

- 1) »Breve«, udat. 2) **Kopib.** 18/2—21. 3) sst. 14/3—21. Ifi. specifikationen af 6/3 fandtes der 2 brugelige lader og 3 passende ødegårde, men 14 nye huse måtte bygges (»Breve«).
- 4) **Kopib.** 8/4—21: skolen skulde være til »de der indkvarterede rytteres og mange andre på gaderne omløbende fattige borger og soldaterbørn«, som af mangel på skole blev slet undervist i deres kristendom.
- 5) Til skolen vilde man bruge en hjemfalden øde grund; (den blev bygget anderledes end de andre, da den skulde passe til stilen i den af Chr. V. genopførte Hillerød by; sådanne ekstraskoler byggedes også i Esrom og på Bogø, se **Vor Ungdom** 1908, 179f. 170.) **Kopib.** 15/4—22.
- 6) **Anh. 85f.** Formodningen om, at Hersleb står bag skolen i Hillerød bekræftes ved den af Dr. Kornerup i **KS**, 6, II, 679 fremdragne notits fra Sjæll.s Bisparkivs **Kopibog**, 19/4—55.

Endnu før dette var blevet afgjort, sendtes (27/1—22) en skrivelse fra amtmanden til præsterne, om de 1) kunde sørge for skolemesterens husleje, 2) kunde hjælpe med hest og vogn ved kørslen af byggematerialer, da bønderne havde nok at gøre, og om de 3) kendte nogle brugbare, ledige (ubebyggede eller ubeboede) pladser til skolehuse¹⁾). Inden han udsendte dette, havde han skaffet sig Herslebs svar på spørgsmålene, og dette var så tilfredsstillende, at han lod det circulere med, for at præsterne deraf kunde »tage godt eksempel²⁾», hvad de også gjorde. Skolen i Herløv, der altså skulde være den fornemste rytterskole, var forøvrigt allerede 1722 i forfald, så at vinduer og døre manglede, og varmen slap ud³⁾).

Vi ved altså, at Hersleb har været ivrig deltager i forhandlingerne om rytterskoler i Frbg. amt, at han personlig har bragt ofre for deres indrettelse, og at han har haft andel i skolen i Hillerød, men dermed er jo foreløbig intet sagt om hans del i, at rytterskoler i det hele taget blev oprettet. Man har gjort opmærksom på en note i rentekammerarkivet⁴⁾, som omtaler en memorial af Hersleb (29/12—19) med biskop Worms erklæring (16/3—20), men da hverken memorial eller erklæring findes længre, kan vi ikke slutte, at det har været Herløv skole, den har drejet sig om, selvom det vilde passe overordentlig godt med Herslebs egen oplysning og henlægge hans ansøgning til ½ år før ryttergodskommissionen gjorde sin indstilling.

Imidlertid findes der i FA et dokument, som det ialtfald er værd at undersøge nøjere⁵⁾). Det er øjensynlig en forkortet gengivelse af et større arbejde, og det må være udarbejdet, inden instruxen for lærere ved rytterskolerne 28/3—21 udkom, men efter at kongen havde givet tilsagn om at oprette disse skoler. Der er den mærkværdighed ved det, at der på 2 steder er foretaget (ganske vist betydningsløse) rettelser med Herslebs hånd, og ud fra en vis fortrolighed med hans skrivemåde må man tænke på

1) **Kopib.** 27/1—22.

2) Herslebs tilbud (udat. »Breve«, tr. **Fra Frbg. Amt.** 39) går ud på, at han på egen bekostning vil leje skolemesteren en bolig, selv skænke og køre 15 læs sten, skønt han dårligt kan undvære sine heste, og han oplyser, at der er en ledig plads tæt ved kirken i Herløv.

3) **Kopib.** 16/11—22; **Fra Frbg. Amt.** 40.

4) sst. 36.

5) »Breve«. »Om skolerne på landet«.

hans stil, når man læser det igennem; hertil kommer en påfaldende overensstemmelse med de synspunkter, vi senere (1735) kender som Herslebs. Dette aktstykke begynder med en lovprisning af kongen, fordi han har taget initiativet til skolerne, og går derefter over til at behandle 2 hovedårsager til bondestandens vankundighed: 1) at der er for få skoler og lærere, 2) at bønderne ikke vil lade deres børn gå i skole. At det er en præst, der skriver, er sikkert¹⁾. Hele det første afsnit handler om, hvordan de gode præster kan opmuntres, og de dovne fratages al undskyldning for deres menigheders slette tilstand, derved at præsten, hvem »sjælens forsorg« er betroet, ifl. dette ansvar også bør have overdraget at kalde sognets lærere; anden del drejer sig om at få børnene sendt til skolerne.

Vi vil i det flg. sammenligne med et andet dokument, som stammer fra Hersleb, og som vi senere skal beskæftige os indgående med (pag. 247ff.), da det er af vigtighed for skoleoplysningsmålet i Chr. VI.s tid (dat. 30/11—35). Begge aktstykker er enige om, at når en rektor har kaldsret over og ansvar for sine hørere, må sognepræsten ud fra samme ansvar for kristendomsundervisningen kalde lærere, da han er Gud og øvrigheden ansvarlig for kristendomskundskaben; videre er de enige i, at hvis man »impoverer« præsten en skolemester, så har den dovne deri en udmærket undskyldning, og i, at skolemesteren ikke bør have bestalling, thi han falder lettere til ro, når han ved, at han kun kan afsættes efter proces, som vil være besværlig at føre, og præsterne derfor hellere vil lade det gå sin skæve gang end begynde på noget sådant; tilmed risikerer man, at skolemesteren isåfald tager sig sit arbejde let²⁾, så meget mere, som bønderne plejer at holde med den skolemester, der kan drikke med dem. Og endelig påpeger begge, at det er langt lettere for præsten at skaffe en, som han kan vurdere, end for bispem at skaffe så mange. Hertil kommer

1) »Dette har været mange retsindige præster til stor græmmelse, at al deres Embede fast derover har været unyttig, efterdi ej fra barndommen er kommen nogen gudskundskab i bøndernes hjerter«; og iligemåde de »nachlessige« præster til undskyldning. Forf. er meget ivrig for at betone, at der ikke gøres indgreb i bispers og provsters rettigheder, selvom sognepræsten får ret til at kalde skolemestre, hvad der tyder på, at han er præst.

2) I dok. af ca. 1720 hedder det, at skolemestrene kan blive: »ulydige, forsømmelige, tyranske og liderlige«; 1735: »tyranske, forsømmelige, liderlige og opsætsige«.

overensstemmelse i at få skolemesteren fritaget for skat (og hoveri) og den vigtige bestemmelse, som Hersleb kæmpede hårdt for (pag. 252f., 258), at den skolepligtige alder kun skulde være obligatorisk fra det 7. til 10. år; derefter kunde der gives lempelser, når børnenes kundskab var forsvarlig, og forældrene havde brug for dem¹). I straffebestemmelserne er det første dokument det skrappeste, her kræves ikke pengemulkt »til bondens ruin og kongens skade«, men offentligt skriftemål og gabestok.

Dette dokument fra ca. 1720 er udarbejdet af en mand, hvem skolesagen i ualmindelig grad brændte i sindet; dets plads i FA, dets rettelser med Herslebs hånd, dets intime, ofte verbale lighed med Herslebs store skolebetænkning af 1735 må lægge den formodning nær, at *Hersleb virkelig er dets forfatter*; ialtfald har vel ingen anden end han haft kendskab dertil i Oslo i 1735.

Der er kun et punkt, hvori man kan pege på nogen uoverensstemmelse mellem de to aktstykker. Det første mener, at studenter ikke bør være lærere, thi der behøves jo ingen lærdom, men kun øvelse i at omgås »grove bønderbørn« og katekisere med dem; studenter har næppe heller udholdenhed til at leve i socialt set så ringe kår. 1735 mener Hersleb, at man nok kan antage studenter som skolemestre, om »de er at få« (hvilket de nemlig så godt som ikke var i Norge), men kun for, at de 3 år efter skal forfremmes til klokkere, desuden kan man antage »andre flittige og dertil skikkede personer, også af sognet selv«; thi det vilde blive en student meget svært at klare sig (især med kosten), når han ikke var opdraget blandt bønder. Forskellen er altså ikke betydelig, og anvendelsen af studenter 1735 har sin forklaring i ønsket om at få sådanne ind i klokkeraterne²).

Det kan være rimeligt nok, at kongens befaling til Hersleb om at indgive en videre plan kun har foreligget mundtligt, som

1) Når det her (ca. 1720) hedder, at børnene ikke må lære katekismen udenad, »hvilket er en stor misbrug, at børn ikke kender en bogstav, og kan dog recitere katekismus uden forstand, hvilken de siden glemmer, fordi de ej kan hjælpe sig af bogen«, så er dette en meget korrekt gengivelse af Herslebs anskuelse, se f. x. pag. 218, 248.

2) Den mening, at studenter ikke burde være almueskolelærere, var ellers Hojers, som i den første skolekommission (se pag. 256, note 3) stod fast herpå; han anså dem ikke for duelige, da de sjældent skrev eller regnede vel, og duede de til noget, ødelagde præsterne dem ved at lade dem prædike; også hensynet til levevilkårene spillede ind, se *KS*, 5, VI, 252f., men Hojer havde intet med skolevæsenet at gøre i 1720—1; han var optaget af andre ting, se *HS*, 319ff. og 357ff.

ved skolen i Hillerød og i andre tilfælde¹). Det lader sig som påvist af Engell gøre at skrive rytterskolernes historie uden at nævne Herslebs navn, men derfor kan man ikke affærdige traditionen om hans initiativ som »en løs beretning«²); den har sikker grund i Herslebs egne ord. Hvis det pågældende aktstykke er af Hersleb, er det meget rimeligt, at han har skrevet i Sbg. som anført³); thi at han efter at have indgivet forslag til en skole i Herløv fik ordre til at indrette en plan for en videre kreds af skoler (i amtet, hvorfra det bredte sig til alle skoler), passer bedre, når man tænker på den forordn. og lærerinstrux af 28/3—21, hvor med rytterskolerne fik deres fundats, end hvis man tænker på den egentlige oprettelse af skolerne; thi her var der, som vi så, ikke megen sandsynlighed for, at Hersleb har haft nogen særindflydelse udover skolerne i Herløv og Hillerød (pag. 73). Med forordn. af 28/3—21 blev jo netop Herslebs ønske gennemført: præsten skulde antage læreren og holde opsyn med hans undervisning; provst og amtmænd skulde føre tilsyn med præstens tilsyn og være rede til at gribe ind⁴). Det er i det hele tydeligt, at vort aktstykke er et forlæg for forordn. af 28/3—21, og således kan den fra Hersleb stammende tradition om hans andel i rytterskolerne bekræftes samtidig med, at man skiller hans navn fra det egentlige initiativ til skolernes oprettelse, således som man hidtil har forstået det, og knytter det til indflydelse netop på skolernes videre indretning; herved forklares måske også tavsheden i samtidens litt.

Men hvis Hersleb ikke har haft med dette aktstykke at gøre, er det endda muligt at forklare, hvordan han kan have følt sig som skolernes ophavsmand. Han må jo under alle omstændigheder have sendt en betænkning ind⁵), og sikkert er det, at instrux og

1) Fra Frbg. Amt, 36; Larsen: a. s. 387.

2) Ugeskrift for Skolen, I, 263.

3) Pag. 71, note 3.

4) Sch. II, 434f. 436ff. især 440. Om denne instrux som forlæg for Herslebs forslag af 1735 og skoleloven af 1739, se pag. 253, 256.

5) Kornerup tvivler på, at en sådan betænkning overhovedet er kommet ind (Fra Frbg. Amt, 37); hertil ses ingen grund, heller ikke ud fra ordlyden af Herslebs ord i Sbg. Men naturligvis er det rigtigt, at Hersleb ikke har affattet en for det hele land indrettet skoleplan, og at æren for en sådans gennemførelse ikke tilkommer ham, men kongen selv og en række af hans udmærkede hjælpere, i Frederiksborg—Kronborg amter navnlig amtmænd Gram.

forordn. hviler på de samme grundtanker som Herslebs skolebetænkning af 1735, og det er overvejende sandsynligt, at han vilde have skrevet omtrent det, vort dokument indeholder, selvom han ikke har skrevet dette. Altså var det da vel tænkeligt, at han, da værket groede op, som han gerne vilde se det, har følt sig som den, der havde kastet stenen i vandet og så ringene danne sig.

Forøvrigt gik det ikke så strålende med rytterskolerne, som man havde håbet; Chr. VI fandt ialtfald ikke fremgangen tilstrækkelig, men han vilde dog ikke ændre noget ved præsts og amtmands ansvar for skolemesteren, kun skærpe bispens tilsyn¹⁾).

KAP. V. OMSORG FOR FATTIGVÆSENET.

Hillerødpræsten måtte naturligvis tage sig af byens fattige; det var en kirkelig pligt fra reformationen af (forsåvidt også før), og pietismen havde mange steder vakt ny forståelse for, at den, der sørgede for de fattiges velfærd i timelig deri havde en dør åbnet til også at gøre det i åndelig henseende.

Til Hillerøds fattige henlå en kapital fra ældre tid 1215 — 1—11 rdl., som stod fast i obligationer på normale renter; der er bevaret et nøjagtigt regnskab for disses anvendelse i Herslebs tid (underskrevet af ham og byfogeden), og det kan heraf ses, at han ofte har grebet ind i den daglige administration (som lå under en fattigforstander), både med indkøb af medicin, gudelige bøger eller pengehjælp til en hæderlig begravelse²⁾). 1724 fik han kongen til at skænke de fattige i Hillerød 1/3 af blokpengene fra Fredensborg slotskirke på de tider, hvor residensen ikke var på Frederiksborg — alene første år udgjorde det over 105 rdl.³⁾).

Imidlertid var *fattighusets* tilstand miserabel; det var købt 1651 og nu aldeles forfaldent, hvorfor Hersleb gang på gang »vemodig« havde beklaget sig hos amtmanden og bedt om råd og hjælp. Gram måtte også erkende, at huset var slemt, og at lemmerne

1) HS, II, 295f. (24/9, 29/9—37); i overens. hermed udgik rskr. til bisshopperne 4/10—37, se Fgt, IV, 1, 506f.

2) Fremstillingen af dette afsnit hviler på regnskaber og beretninger i Hillerød fattigregnskabsprotokol (1689—1751) FA, ført med Herslebs hånd, delvis behandlet i Fra Frbg. Amt, 1921, 15ff.

3) Kun 1/5 af blokpengene i Frbg. slotskirke gik til de fattige, resten tilhørte efter kgl. ordre latinskolen, Danske Rigsregistrarer 24/12—1631; jfr. Kornerup; Frbg. Statsskoles Hist. 40.

ikke uden grund var bange for at blive indlagt der og »sætte deres liv i fare«¹⁾).

Hersleb var efter en synsforretning kommet til det resultat, at en reparation — selv for 300 rdl. — var håbløst uforsvarlig, og desuden lå fattighuset i en udkant af byen, hvor tilsyn var vanskeligt og forglemmelse (af milde gaver) hyppig. Et nyt fattighus var altså nødvendigt, men at røre den spinkle kapital ikke rådeligt, »så haver bemeldte mag. Hersleb villet gøre et forsøg, om ikke et nyt fattighus ved det kongelig herskabs og kongelige ministres gavmildhed kunde fås«²⁾). Ved amtmandens hjælp blev der da udvirket et kgl. »skærmebrev« af 25/9—22³⁾), hvorved en grund på den bedst tænkelige plads midt i byen (ved et gadekryds, hvor alle kom forbi) og dertil 2 egetræer som byggemateriale blev stillet til rådighed. Desuden kom der nu rigelige gaver fra kongefamilien og adskillige standspersoner⁴⁾).

Den skænkede grund viste sig at være for lille, fordi der også måtte være plads til en »kålgård«, men »ved Guds forsyn« gik det så heldigt, at den nærmest liggende gård blev til salg — for det ædle formåls skyld endda billigt og tilmed i så god stand, at den uden videre kunde anvendes⁵⁾). Nu havde man da fået et ordentligt og tidssvarende fattighus til 12 lemmer og det uden udgift for fattigkapitalen. Den store gave fra kongehus og hof er en god gradmåler for Herslebs anseelse i disse kredse.

Da der 1724 indtrådte et fattigforstanderskifte udarbejdede Hersleb en instrux for den nye mand: han måtte sørge for at aflægge regnskab i tide, for at obligationerne stod sikkert, våge

1) **Kopib.** 12/8—22; jfr. **indlæg til Sjæll. Tegn.** 25/9—22.

2) sst. ³⁾ **Sjæll. Tegn.** 25/9—22.

4) Kongen og dronningen gav hver 100 rdl., Kronprinsen 50, og prinsesse Charlotte Amalie 25 (ikke 50, Fra Frbg. Amt, 17). Videre er en lang række »fine« navne repræsenteret på gavelisten (Hersleb gav selv 18 rdl.); man havde lejet en student til formedelst 12 rdl. at gå rundt med listen.

5) Her viser Herslebs forretningstalent sig; thi foruden at få huset billigt til 400 rdl. fik han manden, der ejede det, til at overtage det gl. fattighus' bygninger for 40 rdl. (grunden blev ryddet og lejet ud) og de 2 kgl. egetræer for 13—2 rdl. Herved bragtes købesummen ned på 346—4 rdl., hvorved man fik et overskud i den indsamlede sum på 110 rdl. De 10 brugtes til forskellige småting, og resten sattes hen til fremtidige reparationer. I fattighuset var der et ganske lille bibliothek, bestående af nogle få gudelige bøger, hvoraf imidlertid en var udlånt til skolen.

over hus og inventar og over indtægternes rette indkomst, sørge for brændsel og rene ildsteder og endelig for, at afdøde lemmers ejendele tilfaldt fattighuset.

Foruden denne udmærkede organisation af fattigvæsenet blev Hersleb også foregangsmand i at få et *hospital* bygget i Hillerød¹). Som første antydning heraf må vist nævnes et brev fra amtmanden til Hersleb (ialtfald til en magister, som ikke godt kan være andre), hvori det fortælles, at Hersleb ofte havde talt med ham om en »anstalt« for betlere, så de kan blive på et sted og lære noget nyttigt og ikke farte om, godtfolk til »incommoditet«; videre, at nu var sagen blevet drøftet ved kongens bord dagen før, og da man gerne vil høre forslag, bedes Hersleb »forfatte sine tanker« derover²). Det forslag, som Hersleb derefter må have forfattet, findes ikke, men muligvis har Dr. Kornerup ret i at genfinde dets tanker i hospitalsfundatsen kap. 5, men han undlader at oplyse, at man har Grams forslag til et hospital i Hillerød ikke blot i indlæggene i RA, men også i et exemplar i FA, hvori der med Herslebs hånd er foretaget talrige rettelser, som vel ikke er betydelige, men dog viser, at han har taget meget indgående del i arbejdet³).

Det Gram-Herslebske forslag, som det vel bør kaldes⁴), beskæftiger sig først med betlere på landet, som, når de er syge, må anbringes i de hospitaler, der bør oprettes i hvert amt; præ-

1) »saa blef og et andet forslag om de fattiges væsen, een anledning til at Hans Majestet skænckede 24000 rd til at indrætte et Hospital i Hillerød til spectaculeuse mennisker«, Sbg. jfr. Zw. 385; Pont. 102; Anch. 31.

2) **Kopib.** 22/5—22 (ikke 2/5 som i **Fra Frbg. Amt**, 19 anført.) med den tilføjelse, at Hersleb selv skal beholde æren derfor. Kornerup (sst. 20) mener, at dette tyder på, at Gram, måske i skolesagen, havde taget æren fra Hersleb — om med rette kan ikke afgøres.

3) **Dat.** 12/12—22. **FA, Breve og Dok. vedr. Fattigvæsenet 1722—53.**

Dr. K. oplyser videre i fremstillingen af forretningsgangen, at sagen blev forhalet af biskop Worm (sst. 20f.) og tilføjer, at vi ikke har hans erklæring; men den findes i samme pakke i FA, tillige med Grams moderklæring. Da Worms erklæring er dateret 25/5—23 og moderkl. først 12/1—25, er det ikke sikkert, at det var bispen, der sinkede sagen.

4) Gram siger, at han har ladet forskellige give forslag og uddraget det bedste af disse efter at have »rådslaget med de bedste og vittigste mænd på begge amterne«; bl. disse var naturligvis Hersleb, men han har altså også haft lejlighed til at give forslaget den sidste afpudsning og måske mere.

sterne må føre omhyggelige lister over sådanne betlere, så man altid ved, hvem der skal ind i hospitalerne. Andre betlere skal efter deres vilkår og arbejdsdygtighed mere eller mindre forsørges. Princippet skulde være, at hvert sogn måtte sørge for sine egne betlere, og fremmede ikke tåles; til at overvåge dette skulde betlerfogeder ansættes¹). I købstæderne (specielt altså i Hillerød) skulde befolkningen forpligte sig til en ugentlig afgift til egne betleres underhold, hvortil kom andre indtægtskilder²). Udarbejdelsen af den endelige fundats for hospitalet (til hvilket kongen skænkede 24000 rdl.³) var vist fortrinsvis overdraget Gram og Lintrup, der findes ikke spor af Herslebs videre medvirken, og da fundatsen 1/1—26 blev udstedt, var han ikke længere i Hillerød⁴).

KAP. VI. PERSONLIGE FORHOLD.

I Hillerød levede Hersleb lykkeligt, og han havde håbet at blive der til sin død, hvorfor han også havde købt gravsted der⁵). Hans anseelse hos kongehuset voxede, hans foretagender kronedes med held, hans økonomiske forhold var gode⁶), hans stilling til den

1) Jfr. ligheden med Herslebs betlerbetænkning af 1736, se pag. 316ff.

2) Som f. x. afgifter ved skøders og kontraktters udstedelse.

3) Ifl. **Particulærkammerregnskabet (RA)** 1726 blev pengene udbetalt 29/4—26; 21/9 s. å. skænkede kongen hospitalet en bibel, 30 salmebøger og 30 katekismer, (sst.).

4) Om fundatsen se **Hofmans** Foundationer VII, 179ff.

5) **Sbg. GKS**, 4°, 1511.

6) Foruden præstegård og annexgård, tiende, offer og accidentser havde han Snodstrup kongetiende og 158—2 rdl. årlig af kongens kasse for at være slotspræst. Ganske vist synes embedet at have været noget forringet, strax Hersleb tiltrådte (dets forrige sognepræst havde jo været feltprovst, al den tid han var slotspræst), men ved kgl. res. bragtes det atter på fode, og samme år (1720) er han ved den extraordinære krigsskats udskrivning byens næststørste skatteyder med 124 rdl. Selv angiver han, at han ved ankomsten og etableringen af embedet kun havde gæld, men når hans »midler« nu alligevel beløber sig til 3200 rdl. er det hustruens medgift, der er kommet til. Der er da også alle tegn på velstand hos Hersleb allerede i Hillerødtiden; han havde fattige slægtninge boende og holdt bryllup for en svoger, sognepræst Frick i Svendborg.

Se herom **Fra Frbg. Amt**, 23ff., hvor Dr. Kornerup har gjort udmærket rede for disse ting.

betydelige amtmand Gram var præget af gensidig hjertelighed¹⁾, og hans husliv indtrådte nu i en lykkelig stand, idet han 25/10—19 indgik ægteskab med *Bolette Hjort*²⁾, datter af afd. præst i Stenstrup (Fyen), Hans Hjort, og adoptivdatter af Peder Jespersen (se pag. 58). Vielsen fandt sted i slotskirken i Kbhvn og foretoges af den kgl. konfessionarius; bryllupsgildet holdtes hos brudens plejemor i Studiestræde³⁾; alt tyder på, at ægteskabet blev overordentlig lykkeligt⁴⁾, og der fødtes 10 børn (af hvilke 6 blev voxne) i de første ti år⁵⁾. Til faddere fik disse børn naturligvis de bedst mu-

1) Amtmanden foreslog allerede 1720 Hersleb som en af dem, der bedst kunde planlægge noget til Hillerøds opkomst, thi han anså »vores slotspræst Hr. mag.r Hersleb, som ... en meget fornuftig, retsindig og kristelig mand«, *Kopib.* 18/9—20, jfr. *Fra Frbg. Amt*, 22f., og at amtmanden satte pris på Hersleb, har vi i det foregående givet tydelige beviser på. At det var gensidigt, kommer klart — lad så være panegyric — frem i afskedsprædikenen 1725: »Den som kom til sit høje embede på samme tid, som jeg kom til mit; den jeg har været skyldig at venerere som øvrighed her på stedet og elsket for sin og sit huses uforfalskede gudsfrygt, den om hvis retsindige intention ... ingen kan bedre vidne end jeg, den enhver kender at være hans eneste lyst at gøre godt og at tjene sin næste ... den som og måske tager sig min skilsmisse allernærmest ...« *Anh.* 88.

2) Hun var døbt i Stenstrup kirke 23/4—1690 under navnet Bodild (*Kirkebog i Fyens LA*), men af samtiden kaldtes hun altid Bolette (bortset fra Pont. a. s. og Büsching, a. s.). Hun var datterdatter af Peder Jespersens hustrus (Bodil Mads Friis') moders første mand, så det er lidt langt ude, når Hersleb kalder hende Peder Jespersens frues »Datter Datter«. Brudens far var P. Jespersens efterfølger i Stenstrup, og begge hendes forældre levede endnu ved brylluppet.

I sit signet brugte Hersleb altid sin kones families våben: en springende hjort; jfr. *Breve fra Hans Gram*, 151.

3) *Hof og Slotskirkens Vielsesprotokol, LA.* jfr. *Sbg.* Amtmand Gram havde ved sin overførste ladet skyde en god dåhjort og noget fuglevildt til middagen, såsom Hersleb »er ellers en meget smuk mand«, *Kopib.* 9/10—19, jfr. *Fra Frbg. Amt*, 26f.

4) Dette bevidnes af Hersleb selv: »— beviiste Gud mig atter en meget stor naade, og vel dend største i det timelige, med at forbinde i et kiærligt, og ræt af Gud velsignet ægteskab, med« — osv. *Sbg.* jfr. *Anch.* 50f. og *Harb.* 54.

5) 1) Friderica Lovise, født 20/7—20, senere gift med biskop Harboe.

2) Peder Jespersen, født 4/6—21, † 1722.

3) Hans Christoffersen, født 11/6—22, siden borgmester i Kbhvn.

4) Bolette Sophia, født 27/6—23, † 1727.

5) Petronella Helena, født 24/6—24, siden gift med canceliråd Andr. Graah.

lige, således var kongeparret repræsenteret ved det første barns dåb, desuden begge familier v. Holstein (der jo ved Fr. IV.s hof stod hinanden nok så skarpt imod), amtmænd Gram, rektor Grænovius, kapellanen hr. Skive, præsten Friis i Slingerup (alle med fruer) og adskillige andre repræsentanter for hof og bourgeois, ligesom familien Hersleb ses at have stået faddere hos flere af byens bedre familier¹⁾. De 5 sidste børn, som fødtes i hofpræstetiden, fik naturligvis ikke mindre strålende faddere²⁾, — og alt dette taler sit tydelige sprog om en stigende anseelse i betydende kredse og en stærkere tilknytning til — navnlig — den frommere del af hoffet.

Når Hersleb har været glad for at være i Hillerød, må det vel også skyldes, at han har været yndet i menigheden, men direkte vidnesbyrd om den indflydelse, hans prædiken fik, kendes ikke, for slet ikke at tale om vækkelser i pietistisk forstand. Givet er det på den anden side, at hans forkyndelse og optræden ikke er gået hen uden at vække modstand, hvad der vel heller ikke kan undre nogen, og som grund angiver han selv i sin afskedsprædiken, at »han har fundet på så meget nyt³⁾»; og på en måde, så man ikke

6) Anna Magdalena Charlotta, født 14/7—25.

7) Christiane Sophie, født 5/8—26, † 1728.

8) Elisabeth Cathrina, født 3/10—27, † 1727.

9) Bodella Sophia, født 18/12—28.

10) Peder Jespersen, født 24/4—30 (»efter haard barselseng og stor frygt«, **Sbg.**, måske var det derfor Hersleb skænkede 10 rdl. til Vajsenhuset ved denne lejlighed, se **A. Exner**: Efterretn. fra det kgl. Vajsenhus, (1877) 178). De 6 første er døbt på Frederiksborg, de 4 sidste enten i Christiansborgs slotskirke eller Vajsenhuskirken. Oplysninger findes herom i **Hillerød kirkebog** og i **Hof og Slotskirkens Dåbsprotokol (LA)**, men ligeså udførligt i **Sbg.** under titel: »Børn som Gud har gifvet mig«. Drengene blev indskrevet til at nyde det Friis'ske legat, hvortil de var slægtsberettigede, se **Personalthist. Tidsskr.** 8, III, 89, 91.

1) Se **Hillerød og Herløv kirkebøger** og **Sbg.** Som faddere optræder også brødrene Ole og Nikolaj samt fætterten Jacob Brøndlund (der også boede hos Hersleb og hjalp ham i embedet og 1723 blev præst i Helsingør).

2) Her findes L. Plessen, overhofmarskal Blome, J. L. v. Holstein, Baron Söhlenthal, foruden biskop Worm, prof. Steenbuch og de øvrige hofpræster (de fleste med fruer). Ved det 6. barns dåb var kongen, dronningen, kronprinsen og prinsesse Charlotte Amalie faddere, hvad der også kendes på navnet, ligesom kgl. navne jo overhovedet går hyppigt igen.

3) **Anh. 80.**

kan tvivle på, at der ligger konkrete sammenstød og klagemål bag, gengiver han sine modstanderes klager: »ja, jule-stuer at få afskaffet, børn at få holdt til skole, og sørget for fri skolegang, forældre at få tvunget, når de ikke med gode vil sørge for deres børns sjæl, at holde så strengt, som det hedder, over katekisation i kirken, de som vil gå til Gudsbord første gang at fordre noget nøje og grundig undervisning af, de som vil gå til sakramente at lade tegne sig og give an forud, på det man kan vide de ikke løber som svin til truget, det uordentlige væsen med de fattige at få i orden«. Med disse ord og med den tilføjelse, at hermed er jo ikke sagt og gjort mere, end hans egen samvittighed, Guds og kongens lov udkræver¹⁾, har Hersleb på engang tegnet et omrids af sit eget virke i Hillerød-Herlöv og trukket linierne op for det præsteideal, vi senere — da han var biskop — ser ham fremhæve: *en konsekvent gennemførelse af alt det, lovgivningen fra Chr. IV.s dage havde søgt at normalisere som veje til bedre kristenliv i folket, iværksat med en energi, der mindre søgte sin inspiration i det åndsliv, der havde skabt denne lovgivning, end i det indslag, den tyske pietisme havde givet i Danmark, og som han allerede længe havde følt sig beslægtet med.*

Forøvrigt trøster han sine modstandere med, at han var ingenlunde ked af modstanden, foruden at han har en »felicissimam oblivionem« (hvilket vitterlig ikke var sandt, hvad jo også denne afskedsprædiken og meget andet viser), for den har holdt ham vågen og skærpet hans iver; thi årsagen til modstanden er jo uvidenhed (af samme art, som når man slår disciplene ihjel og mener derved at vise Gud en dyrkelse): »derfor må vi være eders bolevisse på kroerne, vor prædiken må være eders latter« (antagelig ligger her også konkrete oplevelser bag), ja man anser det ligefrem for en skam, om præsten skulde få fremgang: »han er jo ikke vor øvrighed«. Ikke fri for et skær af ophøjet komik er det, når den nu ansete og indflydelsesrige hofpræst taler om og sammenligner sig med Johann Huss, somom nogen havde tænkt på eller ønsket at brænde ham for at have bekæmpet »jule-stuer og sabbats-skænden«²⁾).

Tilsidst følger en indtrængende opfordring til nu for een gangs skyld at lægge sig hans ord på sinde; har han ofte gjort sig til nar ved at tale dem enfoldigt nok til, må de så til gengæld lægge sig

1) sst.

2) sst. 83.

efter den sande gudsfrygt og gudskundskab; særlig anbefales skolen (se pag. 73), som de har søgt at »underminere«, så godt de kunde¹).

Hvor alvorlig og udbredt denne modstand var, skal vi lade være usagt; særlig betydelig var den næppe, og Hersleb var alle dage meget prikken på sin ære, især hvor han stod som Guds, kongens og lovens repræsentant; vi ved jo desuden om adskillige sammenstød med byens folk i kirketugtsspørgsmålet (pag. 68f.), og urimeligt er det ikke, at de mange foretagender og nyordninger, hvori han var delagtig, især da de fremkom på så kort tid, vakte irritation (i forbindelse med den udprægede vækkelsesforkyndelse) i den konservative provinsbybefolkning og er blevet nævnt med spot på kroen; lad være, at Hersleb har slået det større op end strengt nødvendigt; måske taler han så i tilsvarende formindsket målestok om, at der jo dog nok er »en eller anden«, som er bedrøvet over hans afrejse²).

Hersleb havde været Hillerød en god mand. Endnu ikke 30 år gammel var han kommet fuld af energi og foretagsomhed, og sporløst var de 6 år på ingen måde gået hen; med rette har man på Hillerød præstegård sat denne indskrift: »Han var de Fattiges Velgører — Syges Hjælper — Skolebørns Talsmand«³).

1) sst. 85f. »I kunde ikke tåle, at der var så nøje inspektion over denne bys ryggesløse børn, at man kunde kende dem på punkt og prikke«.

2) Anh. 72. 3) Hillerød By's Hist. 235.

TREDIE HOVEDAFSNIT

HOFPRÆST. 1725—1730

KAP. I. UDNÆVNELSEN.

Det kan ikke undre, at Hersleb blev kaldet til hofpræst; årene på Frederiksborg havde i høj grad fæstnet hans *popularitet ved hoffet* — det viser sikkert nok hans succes med fattigvæsenet — og under kongehusets mange ophold på slottet havde han ofte lejlighed til at prædike for herskerne, ligesom han tit blev hentet til Fredensborg og Hirschholm¹⁾. Allerede i efteråret 1724, da Marcus Müller, som hidtil havde været hof- og slotspræst til Christiansborg, var blevet biskop i Bergen, havde man søgt at få Hersleb til at modtage hans stilling²⁾; men han havde undgået det; i foråret 1725 modtog han imidlertid en henvendelse »fra en vis Herre«, som i kronprinsens navn bad ham vogte sig for at afslå stillingen, når den atter blev ham tilbudt³⁾. Dette skete kort efter: efter en prædiken for herskabet 22/4—25 blev han i kongens gemak »paa saa gracios maade« kaldet til hofpræst, at der intet andet var at gøre end at sige ja. 30/4—25 udstedtes da kaldsbrev til at være

1) **Sbg.** Alene på Fredensborg havde han prædiken 10 gange, **Anh.** 34.

2) Müller († 1731) var langtfra nogen betydelig mand; »han mente det oprigtigt med vor Herre, men var ikke begavet med et alt for lykkeligt iudicio«, **Zw.** 777. Hersleb blev i majestæten navn »sonderet«, men »deprecerede« det, **Sbg.**

3) sst. Man må vel nærmest tænke på J. L. v. Holstein, der siden 1724 var overkammerer hos kronprinsen (fra 1721 dennes hofmarskal); tydende herpå er det også, at manden endnu levede 1740, da **Sbg.** blev skrevet (siden han ikke nævnes), hvad adskillige andre af dem, man ellers kunde tænke på, (f. x. brdr. v. Plessen) ikke gjorde. I afskedspræd. 1730 (**GKS**, 4°, 1511) ytrer Hersleb sig på lign. måde, og tilføjer, at han i det halve år holdt sig borte fra hoffet.

3. hofprædikant, hvormed fra gammel tid var forbundet stillingen som slotspræst til Christiansborg¹⁾).

Kristi himmelfartsdag holdt Hersleb tiltrædelsesprædiken for sin nye menighed; den stod for ham som 2 skarpt adskilte dele: en, der som Guds børn skulde trøstes og styrkes, og en anden, der med kærlighed og ydmyghed skulde føres bort fra fordærvsens vej²⁾). Desuden bragte han personlige forhold på bane, som hans skik var ved slige lejligheder, gav en oversigt over sine embeder, og sammenlignede sig med døberen, hvem det gik godt, da han var »feltpræst«, men ilde, da han blev »hofpræst«³⁾), og dertil naturligtvis de ordinære ønsker og forhåbninger, som er temmelig ens i alle tiltrædelsesprædikener. Pinsedag holdtes tiltrædelsespræd. hos kronprinsparret på Hirschholm⁴⁾).

Som hofpræst kom Hersleb i et nært forhold til og samarbejde med 3 kolleger. Foråret 1725 bragte betydelige ændringer i disse stillinger, idet også både konfessionarius og 4. hofpræst ansattes dette forår, medens kun J. G. Conradi havde beklædt sin stilling fra 1720. Konfessionarius var nu Søren Lintrup, der efter en bugtet karriere som rektor i Bergen, kommunitetsprovst, prof. theol., biskop i Viborg, nu, mest ved dronning Anna Sophies velvilje, havde fået denne store stilling og sit professorat tilbage igen⁵⁾). Denne mand, hvis lærdom ubestridelig var fantastisk (i sin tids konglomerate form), var en håbløs prædikant — man se blot Hojers kostelige gengivelse af en af Lintrups festprædikener 1727⁶⁾) — og dette gav jo muligheder for gnidninger. Samtiden var da også klar over, at Hersleb og Lintrup kom meget slet ud af det med hinanden — trods de skønne ord i Herslebs tiltrædelsestale⁷⁾) —: »disse to kunde aldrig harmonere, den ene pukkede på sin disputerekunst, den anden på sin prædikekunst«⁸⁾), og et nok så talende vidnesbyrd om dette er leveret af Hersleb selv i et brev til amtmanden på Frederiksborg; anledningen var, at Lintrup overfor de andre skolarker vilde gennemtrumfe rektor Joh. Schröder til rektorstillingen på Frederiksborg lærde skole (hvilket også lykkedes), og Hersleb bemærker (da man havde henvendt sig til ham om assistance), at hvis

1) Kaldsbrev i *Sjæll. Reg. RA.* jfr. *Wibergs Præstehist.* II, 115.

2) *Anh.* 17. ²⁾ sst. 37f. ³⁾ *Sbg.* ³⁾ Udn. 16/2—25, *Sjæll. Reg. RA.*

Efter sigende vilde man, da den forrige konf. Lemvig havde dummet sig i lærde debatter, undgå dette i fremtiden, se *Zw.* 788.

6) *HS*, I, 446f. ⁷⁾ *Anh.* 46, jfr. pag. 45, note 3.

8) *Danske Saml.* IV, 107.

Lintrup skal afgøre sagen, skal han nok sørge for at få en, der ikke duer¹⁾).

Forholdet til de andre hofpræster, den dygtige og fromme pietist Conradi²⁾, der 1728 blev biskop i Slesvig, og hans efterfølger J. B. Bluhme³⁾, foreligger der fra disse år intet om; Bluhmes indflydelse under Fr. IV var iøvrigt ikke mærkbar. Med 4. hofpræst Wittmack synes han at være kommet godt ud af det⁴⁾.

De økonomiske forhold som hofpræst var naturligvis et fremskridt; først havde Hersleb 800 rdl. i årl. løn, men allerede til nytår 1726 forhøjede kongen den af sig selv til 1200 (tilmed regnet fra udnævnelsesdagen)⁵⁾ og siden, da han fik opsyn med kadetterne, steg han til 1500 rdl.⁶⁾ Hertil kom, at kongen lod købe et hus til ham for 5000 rdl.⁷⁾, i hvilket han antagelig i efteråret 1725 er flyttet ind.

KAP. II. MEDLEM AF MISSIONSKOLLEGIET OG MED-DIREKTØR FOR VAJSENHUSET.

Det collegium de cursu evangelii promovendo, som var oprettet 1714, og som havde Trankebar-, Finmarks- og Grønlandsmissionen lagt under sig, trængte efterhånden til nyt blod (dets medlemmer var J. G. v. Holstein, J. W. Schroeder og H. Steenbuch), og antagelig med henblik på den udvidelse af området, det fra juli 27 skulde opleve, idet vajsenhuset blev stillet under dets direktion, blev J. L. v. Holstein og Hersleb 9/6—27 udnævnt til medlemmer⁸⁾.

1) Brevet findes i **Breve og Dok. til Reversalprot.** i Frbg. Statsskoles arkiv (LA), jfr. **Bj. Kornerup: Frederiksborg Statsskoles Hist.** 90.

2) **Zw.** 777ff.

3) **Zw.** 800ff. (kaldet 15/10—28, **Sjæll. Reg.**).

4) **Zw.** 800. (kaldet 25/6—25). Det er således også mærkeligt, at det var Wittmack og ikke Lintrup, der døbte Herslebs børn (dog har han (9/8—26) stået fadder til et af dem).

5) **Particulærkammerregnskabet** 1726, 31/12. **RA.**

6) **Particulærkammerreglement** for 1728—30 mangler, men da Conradi havde denne sum indtil 1728, er der ingen grund til, at ikke også Hersleb skulde have fået den.

7) Pengene blev udbetalt 1/12—25 (**Part.regnsk.**), men handlen var afsluttet allerede 3/9—25, sst.

8) **Sjæll. Tegn.** Typisk for Hersleb er det, at han strax (22/6—27) indgav en ansøgn., hvori han først takker for æren (skønt han ikke gerne befatter sig med andet end sit kald), men beder om udtrykkelig fritagelse for alt ansvar for pengesager, der ligger forud for hans tid

Det ser ud, somom de ældre medlemmer fortrinsvis beskæftigede sig med missionen og de nye med vajsenshuset; hvad angår Herslebs forhold til missionen, er vi ikke i stand til at skildre hans indsats (som ganske vist ikke synes at have været betydelig), da der ikke er efterladt noget materiale af værdi herom.

Den *trankebarske mission* var nu begyndt at komme lidt til kræfter efter de store splittelser og stridigheder mellem missionærerne, som havde hærget den i 1720'erne¹⁾. Det vigtigste i disse år var, at missionslederen (efter at de første store, Ziegenbalg og Gründler, var døde) Benj. Schultze i sommeren 1726 på en missionsrejse var kommet til Madras²⁾ og havde taget et arbejde op; der blev han hængende, og efterhånden gled han over i engelsk tjeneste, så at S. P. C. K. 1730 kunde sige, at missionen i Madras »may now properly be called English«³⁾, idet man dog lovede — hvad man også holdt — fortsat at ville støtte den danske mission i Trankebar⁴⁾. Forøvrigt blev Schultze, der var »a somewhat dictatorial character«⁵⁾ også ganske besværlig for englænderne; da han

(her menes vel især uordnen i de nordlanske kirkeregnskaber, som han må have hørt om). Fra de ældre medlemmer af miss. koll. indkom i denne anledning en temmelig spydig erklæring: man havde orden i sine sager, og kunde end ikke alle bilag skaffes, var man dog villig til at aflægge fuldt regnskab; så man stod lidt uforstående overfor, hvad Hersleb mente med frihed for ansvar for sager, der endnu pågik; vilde han måske unddrage sig sit ansvar de næste 3—4 år? Hersleb fik derefter den ønskede fritagelse, men med tilføjelse om at tage sig af missionens sager og også bidrage til at skabe orden i det, der lå før hans tid, **Sjæll. Tegn. 30/6—27 med indlæg.**

1) Se min afh. **TT. 5, VIII, 1ff.**

2) **S. P. C. K. Record Office**, Letter Book I $\frac{ME}{cr1}$, Breve fra Madras 19/7, 16/12—26, 23/1—27. jfr. **Fenger:** a. s. 149ff.

3) Se **S. P. C. K.s »circular Letter« 1730**, exemplar i **Ldb.** fol. 389. Halle støttede også denne nye mission.

4) **S. P. C. K. Rec. off.** Special Committee minutes $\frac{MF}{m.1}$; støttet på papirer herfra håber jeg med det første at få anledn. til at fremlægge nyt stof om denne side af Trankebarmissionen; indtil videre henvises til **Nord. Miss.-Tidsskr.** 1921, 49ff. 116ff. Meget rigt stof findes (såvel til Trankebarmiss.s som Finmarksmiss.s hist.) spredt i Schroeders pap. i **Ldb.**, i **BSB** (Nachl. Francke, 33), og naturligvis i de fra Halle offentliggjorte »**Berichte**« (1708ff.). Derimod er selve miss.koll.s arkiv (**RA**) desværre defekt; forhandlingsprotokollen findes først fra 1735; omend der findes en del stof også før den tid, er det dels meget hullet, dels vedkommer det ikke Hersleb.

5) **Two Hundred Years, the History of S. P. C. K.**, (1898) 264.

efter eget ønske havde fået overdraget at grunde en ny mission i Cuddalore, men atter pludselig nægtede at rejse derhen, kom han 1736—7 i voldsomt klammeri med S. P. C. K.¹⁾

På *Grønland* er den væsentligste begivenhed i disse år, at Egede efter mange betæneligheder og forhandling med sine kolleger (hovedsagelig Ole Lange) gik over til en bredere anlagt dåbspraxis end hidtil benyttet²⁾.

Hersleb mener selv at have tilført *Finmarksmissionen* »gode fordele« og afværget nogle deri indsnegne misbrug³⁾. Hvad han mener, er ikke klart; thi han har ikke deltaget i den derom bevarede korrespondance (som væsentligt førtes af Schroeder, der også korresponderede med Halle om den indiske mission). Sagen om de nordlandske kirkeregnskaber var afviklet, inden Hersleb kom ind i koll.⁴⁾, og den store strid om v. Westens enkes tilgodehavende blev expederet, mens han 1728 var i Tyskland⁵⁾. Muligvis hentydes der til, at han var med at udarbejde den store og præcise (og virkningsløse) instrux, som Eiler Hagerup, da han 1728 som nyudnævnt lector theol. i Trondheim rejste til Nordland, fik med sig. Hagerup, der som overbringer af »Syvstjernen«s klagemål 1714 var kommet til Kbhvn, blev strax meget populær ved hoffet og derfor udnævnt til sognepræst i Kalundborg, men havde i de 13 år udviklet sig bort fra »Syvstjernen«s og v. Westens synspunkter m.h.t. mission; han var blevet orthodox, måske med engelske anstrøg (ialtfald var han en flittig oversætter af engelske, opbyggelige småskrifter), og han mente nu, at den egentlige mission, som selvstændigt foretagende, burde ophæves og henlægges under de lokale nordlandske præster, hvad der jo stemmer godt med hans drejning i orthodox retn. Følgen var, at han og v. Westen »rykkede temmelig stærkt sammen« under dennes besøg i Kalundborg 1719⁶⁾,

1) Schultze modtog en meget anselig røffel fra S. P. C. K. *Letter Book*, I, ^{ME} cr. 1, 25/1—37.

2) **A. G. Rudelbach**: *Christelig Biographie* I, (1848) 328ff. jfr. **H. M. Fenger**: *Bidr. til Hans Egedes og den grønsl. Miss.s Hist.* (1879) 109 og *Nord. Miss.-Tidsskr.* 1919, 97ff. især 104.

3) **Sbg.** 4) **NTT**, ny rk. VIII, 468ff. 5) **Sjæll. Tegn.** 30/8, 13/10—28, med indlæg.

6) **NTT**, ny rk. VIII, 460f. jfr. **Nord. Miss.-Tidsskr.** 1906, 252ff. Om v. Westen læses bedst i den af Thrap anf. afh. **NTT**, ny rk. VIII, 372—503, hvor stoffet fra Hammond er behandlet og sigtet. Om de norske lapper og missionen iblandt dem findes noget — ret forældet — stof i **I. Vahl**: *Lapperne og den lappiske Mission* (1866) I, 48ff. II, 1ff.

men nu sendte man alligével Hagerup til Trondheim for at rydde op i den uorden, hvori v. Westen ved sin død havde efterladt missionen. Åbenbart for at have mere hold på ham, end man havde haft på v. Westen, fik han af koll. en lang instrux¹⁾, hvori man pålagde ham strax at give nøjagtige oplysninger om miss.s tilstand og derefter halvårige rapporter; han måtte gennemrejse hele det nordlandske distrikt i løbet af 3 år (derefter hvert 3. år), videre sørge for, at udgifterne blev indskrænket²⁾, og at missionens historie (som v. Westen havde lovet i årevis) blev skrevet færdig.

Det var koll.s ønske, at Hagerup overtog dette embede — interessant vilde det være at vide om Hersleb har haft indflydelse paa kaldelsen af ham, — men det var denne selv i allerhøjeste grad imod³⁾; han yndede ikke finnerne og mente jo, at det var meningsløst at opretholde en mission⁴⁾. Hvis Hersleb har været med at bidrage til denne ordning, kan man ikke sige med rette, at han har afskaffet misbrug, thi Hagerup, der intet som helst foretog sig (men kun interesserede sig for sin egen karriere og da også blev både stiftsprovst og biskop med bevarelse af alle lectoratets indkomster) og lod missionen forfalde, svarede på ingen måde til de forventninger, koll. havde stillet til ham⁵⁾.

Interessantere er materialet om Hersleb som direktør for *vajsenhuset*. Dets hist. skal ikke skrives her — det arbejde er gjort⁶⁾ — kun skal meddeles, hvad der er af interesse for Herslebs virksomhed, og forsøges udredet den indsats, han her har gjort; thi at han virkelig var flittig direktør, er der bevaret solide vidnesbyrd om i vajsenshusets arkiv. Allerede 1720 var direktionen over vajsenshuset henlagt til miss.koll.⁷⁾, men som bekendt kom det ikke til at

1) **Ldb.** 4°, 421.

2) Særlig de kostbare foranstaltninger, som v. Westen havde iværksat med undervisning af finnerne i Værdalen, som var henlagt til lectoratets løn, **NTT**, a. s. 497.

3) Se brev fra rektor H. Skanke i Trondheim til Schroeder, **Ldb.** 4°, 500. 26/3—29.

4) **sst.** 21/1—30: Hagerup »agtede bedst, at man ophævede missionen og lod det komme an på præsternes ansvar hver i sit distrikt«, blot måtte der være en vicebiskop i Nordland til at føre tilsyn hermed.

5) **NTT**, a. s. 449ff. **Nord. Miss.-Tidsskr.** 1906, 252ff.

6) Se **A. Exner**: Efterretn. fra det kgl. Vajsenhus (1877) og **Chr. Ottesen**: Det kgl. Vajsenhus (1927), jfr. **H. F. Rørdam** i **KS**, 4, III, 26—96, 519—62. Om det hallensiske vajsenhus, der jo naturligvis var forbilledet, se **G. Kramer**: a. s. I, 169ff.

7) **Rskr.** 8/4—20, (**VA**)tr. foran i **Ottesen**: a. s.

fungere før 1727, da den kgl. fundats, reglement m. v. 21/7 udkom. Hermed mente man at have overvundet vanskelighederne, og til mikkelsdag skulde arbejdet sættes igang, men snart indkom der en anmodning (konciperet af Hersleb) til kongen om at tage 2 fuldt udstyrede børn i øjesyn, men også om at måtte udsætte starten til kongens fødselsdag 11/10¹⁾. Samme dag som vajsenuset endelig kom i gang, udkom alle de derhen hørende dokumenter, fundatser og reglementer med et forord af Hersleb rettet til den »Gud og næsten elskende læser«; efter en kort oversigt over vajsenusets hist., det savn, der nu er afhjulpet osv., henledes opmærksomheden på, at direktionen til enhver tid er rede til at fremkomme med yderligere oplysninger, og at det står enhver frit for at gå ind og se på virksomheden²⁾.

Den følgende tid ser vi Hersleb deltage livligt i en korrespondance, dels med Kbhvns fattigdirektion, dels med regeringen, fordi der fra konventshuset skulde overføres nogle børn til vajsenuset (samt en betydelig kapital), men vajsenuset var naturligvis interesseret i, at dette blev så få som muligt; først da disse børn efter branden 1728 stod aldeles husvilde, tog man sig af dem alle³⁾.

Der måtte hurtigt tages fat på at skaffe vajsenuset en præst. »De 3 vota« (hvilket nok er enstemmighed⁴⁾), da v. Holstein som præses sikkert ikke har stemt) faldt på den allerede tidl. som lærer ansatte stud. *Enewold Ewald*; men en samtidig oplyser, at Hersleb var den, som satte ham ind⁵⁾, og sikkert er det, at han siden støt-

1) VA, 22/9—27, findes også renskrevet som indlæg til Sjæll. Reg. 21/7—27; børnene blev 29/9—27 præsenteret for kongen på Fredensborg.

2) Ottesen: a. s. 39f. jfr. KS, 4, III, 29.

3) Skønt Hersleb gør gældende, at man nu har mindre plads end før, og at der måtte sove flere i en seng, hvilket øgede frygten for sygdomme, VA, 11/11—28 og indlæg t. Sjæll. Tegn. 19/11—28; se videre sst. 29/9—27, 22/11—27, 19/3, 27/3—28 med indlæg fra de respektive parter og de tilsvarende koncepter i VA, hvoraf Hersleb har konciperet de fleste.

4) Ottesen: a. s. 42.

5) Danske Saml. IV, 86; E. havde et halvt år været lærer ved vajsenuset for at lære dansk og ved en præd. i Petri vakt direktionens opmærksomhed; at han (sst.) tog alle teol. examiner i en uge, bekræftes af det teol. fakultets *distinctionsprotokol* (UA), hvorefter han har taget teol. ex. 22/12 og aflagt dimisprøve 24/12—27. Derimod lykkedes det ikke direktionen at få ham befriet for noget af dette under henvisning til, at han var examineret af Dr. Clausen (Zw. 771ff.) i Holsten (med ham havde Ewald forøvrigt haft svære sammenstød, så af hvad art examinationen har været, er ikke godt at vide); det var for-

tede Ewalds ansøgn. om lønforhøjelse »i henseende til mandens besynderlige og bekendte talent«¹⁾.

Det blev i direktionen diskuteret, om man selv skulde kalde ham, eller lade kongen gøre det, men på Herslebs forslag vedtog man, at dette tilkom direktionen, hvorefter kaldsbrevet gik til kgl. konfirmation, som fulgte 2/1—28²⁾.

Imidlertid var vajsenskirken blevet færdig³⁾, og i direktionsmødet 28/1—28 foreslog Hersleb at indstille til kongen at lade den indvie snarest ved biskoppen eller en anden, som kongen dertil måtte ønske⁴⁾; heri ligger vel en antydning af, at han kunde tænke sig at gøre det selv, og det har derfor sikkert været ham behageligt, da v. Holstein kunde meddele, at Hersleb havde fået overdraget at foretage indvielsen⁵⁾. Denne (og Ewalds indsættelse) fandt sted 17/4—28⁶⁾, men vi savner oplysning om det nærmere ritual og Herslebs tale ved denne lejlighed. Et par dage efter drog han ud på den store rejse til Tyskland og Böhmen med kronprinsparret, og først i sept. 1728 deltager han atter i direktionens møder.

Det første Hersleb efter sin hjemkomst kom til at beskæftige sig med var det problem, der opstod ved *jødernes* tvungne kirkegang i vajsenshuset. Der var efterhånden en del jøder i Kbhvn, hvad de mange privilegier til jødiske handlende viser⁷⁾, og da Holger Paulli (se pag. 41, note 3) — grebet af kiliastiske ideer — havde vakt opsigt i byen, var problemet for første gang blevet aktuelt i Danmark⁸⁾. Jøderne var ikke meget yndede i Kbhvn — især ikke af pøbelen, men heller ikke af magistraten, som fandt, at der var for mange, og ofte skabte de uro ved indbyrdes kævl⁹⁾, men først da Himmerich 1725 var blevet politimester, udbrød en

øvrigt også forbudt i DL, 2—2—1 at lade en fremmed student (og E. kom fra Jena) få embede uden at være examineret her.

1) VA, 14/11—30 konc. af Hersleb.

2) VA, 29/11—27, Sjæll. Tegn. 2/1—28 med indlæg.

3) KS, 4, III, 30, jfr. Ottesen: a. s. 42.

4) VA, 28/1—28, jfr. KS, a. s. 31.

5) VA, 3/4—28, jfr. dir.mødet 1/4—28, hvor man udbad sig vagt og bestemte musik og udsmykning; ritualet tilstilledes kongen.

6) Sbg. jfr. Ottesen a. s. 43.

7) Se her Kbhvns Dipl. VII—VIII.

8) Da Dr. Dürkop ved Petri protesterede mod, at Paulli blev begravet med »kristelige ceremonier«, måtte han modtage en biskoppelig reprimande efter kgl. ordre, Kbhvns Dipl. VIII, 341f.

9) O. Nielsen: a. s. VI, 103ff. 1727 klages der over, at jøderne blev forulempet på gaderne, se sst. 118.

reel forfølgelse, thi ikke blot blev de spottet og hånet på gaderne, men det blev forbudt dem at holde kristne tjenestefolk, siden dog ændret til at de kvindelige skulde være over 50 år, og at jøderne under ingen omstændigheder måtte lade dem deltage i deres ceremonier¹⁾; den antisemitiske stemning kulminerede med skandalen om afdøde Gedeløcke, som, da man fejlagtigt troede, at han var død i den »jødiske tro«, jødernes ældste måtte grave op under pøbelens hujen og politimesterens hån og begrave på deres egen gravplads²⁾.

Tanken om, at jøderne sluttelig skulde omvende sig en bloc havde jo fulgt pietismen fra først af og havde forvoldt adskillige bitre stridigheder³⁾, og det ser ud til, at det var *Spener* selv, der i *Pia desideria* havde ført ideen frem⁴⁾, som blev ophavsmand til, at den danske vajsenshusdirektion forestillede kongen, at der burde gøres noget for at omvende jøderne. Der findes nemlig en betænkning af *Spener*, som stærkt betoner den kristelige øvrigheds pligt til med alle kristelige midler at forsøge jødernes omvendelse; disse midler er hovedsagelig bøn og Guds ord. Derfor er det berettiget af og til at lade jøderne høre prædiken af dertil bestemte præster, dog således, at de får lejlighed til at gøre indvendinger og få nøjere forklaring⁵⁾. Dette var netop, hvad man forsøgte her. Hvis det var kiliastiske ideer, der lå bag, sagde man det ialtfald ikke: man tilstræbte »uniformitet« i troen, hvad der jo var et gammelt krav i landet, både før og navnlig efter envælden⁶⁾, og man vilde ikke omvende med tvang, men prøve om

1) *Kbhvns Dipl.* VIII, 618, 628, oph. ved rskr. 6/8—34, *Fgt.* IV, 1, 200.

2) *O. Nielsen*: a. s. 120ff. og *KS*, 1, I, 117ff.

3) *J. G. Walch*: *Einl. in die Relig.streit. ausser der luth. Kirche*, V, 642ff. jfr. ovenfor pag. 35.

4) Se *udg.* 1676, 72, hvor *Spener* udfra Rom. 11.25f. leder »dass also wo eben nicht ganze, gleichwohl ein merckliches grosses Teil, der bis daher noch so verstockt gewesenenen Juden zu dem Herrn bekehret werden sollen«. *Spener* var altså ikke kiliast i værste forstand, han ventede ikke en generel jødeomvendelse.

5) *Theol. Bed.* IV, 87ff. jfr. behandlingen i *L. Bergmann*: *Zinzendorfs Indsats i Missionens Historie*, (1935) 56ff. Det danske (herslebske) standpunkt er i nøje overensstemmelse med *Speners*.

6) *Sjæll. Tegn.* 7/6—28: man vil gerne se alle danske undersætter frygte Gud på samme måde, tr. *KS*, 1, I, 123f. *Ottesen*: a. s. 159 mener, at *Hersleb* er ophavsmand til forslaget, men det er ikke sandsynligt; *Hersleb* var udenlands og har ikke været tilstede på det direktionmøde, der besluttede henvendelsen, og det kgl. rskr. nævner *J. G. v.*

ikke Gud »ved åndens kraft i ordet« vilde behage at lade nogle af dem komme til den rette tro¹⁾, men naturligvis måtte de tvinges til at høre ordet, og magistraten fik besked om at kalde jøderne sammen i vajsenshuskirken for at høre, hvad v. Holstein havde at bemærke, og præsterne ved Petri (Dürkop og Schreiber, den sidste var ivrig pietist²⁾) fik ordre til ugentlig at tale med jøderne i samme kirke og overbevise dem i samtaleform »med al flid ved Guds medarbejdende ånd og nåde«³⁾.

Da denne undervisning havde stået på i 3 måneder, indsendte 3 førende jøder en temmelig ynkelig ansøgning om at blive fri for den; thi det stred mod deres religion, skadede dem i deres forretning (at skulle møde hver torsdag) og gjorde dem til spot for pøbelen⁴⁾. Hersleb, som 15/9—28 affattede svaret herpå, kassedede uden videre deres grunde som ganske uantagelige; det var blotte påstande, som de endnu skyldte bevis for⁵⁾. Når jøderne havde undskyldt sig med at have deres egne »devotionsdage«, kunde man ikke respektere det, så længe de nok kunde handle og føre processer på disse dage; derfor bør det priselige værk fortsættes »på det, om ikke mange, dog en eller anden sjæl kunde ved Guds nåde vindes til Kristi kundskab«⁶⁾. Heller ikke her er der nogen egentlig kiliasme; den regelrette omvendelse af jøderne med ordet alene var et lovligt foretagene, og det var konsekvent, at man tvang dem til at høre ordet for at se, om det vilde virke.

Holstein og miss. koll. som ansøgerne; desuden findes et indlæg i **Sjæll. Tegn.** 7/6—28 fra Schroeder, hvori han beder oversekretæren om at få sagen afgjort snarest og om, at alle jøder må forpligtes til at komme, og forelægge deres indvendinger beskedent, så får man håbe, at Gud vil lade ordet virke; dette brev er øjensynligt grundlaget for reskr. af 7/6.

- 1) sst. ²⁾ **A. Tholuck:** Vorgesch. des Rationalismus, 2, II, 164. ³⁾ **Sjæll. Tegn.** 18/5, 7/6—28, **KS**, 1, I, 123f. (**Ldb.** 4°, 415). ⁴⁾ 31/8 (ikke 7/9, **Ottesen:** a. s. 46)—28; original i **VA**, tr. **KS**, 4, III, 43ff. (jfr. **O. Nielsen:** a. s. 119); jøderne hævdede også, at de kunde undvære det, da de jo havde Moses og profeterne.
- ⁵⁾ **VA**, tr. **KS**, 4, III, 46ff. De må først bevise, at det strider mod deres religion, skader deres handel, og at de hånes mere end ellers (!) på gaden; tilmed har præsterne tilbudt at komme til dem i synagogen (J. W. Schroeder har gjort nogle ændringsforslag, som ikke har større interesse).
- ⁶⁾ sst. Den betænkn., som direktionen ifl. **Oversekretærens brevbog (RA)** skulde afgive om jøden Granada (18/9—28. jfr. **KS**, 1, I, 124), findes ikke og er måske aldrig skrevet.

Efter branden hørte det hele op af sig selv¹⁾; men branden selv var nær blevet jøderne en farlig sag, da rygten gik, at de i harme over at have fået afslag på ansøgningen havde påsat den; adskillige blev arresteret, men dog snart løsladt igen²⁾.

Som Hersleb ved at få Ewald anbragt i vajsenuset blev medårsag til det røre, denne mand senere vakte i byen ved sin stærkt vækkende forkyndelse (noget som Hersleb fuldt ud billigede, se pag. 334), så har han også ansvar for, at en af de mænd, der stærkest bragte vajsenuset i vanry for separatisme, J. P. Piper, blev anbragt der. Man var nemlig hurtigt kommet uens med den først antagne spisemester Korte, som havde forpligtet sig til at »spise« børnene for 3 mk. ug. pr. stk.³⁾. Vajsenusets inspektør, Sejer Mahling, havde udendvidere afskediget ham, idet han mente, at instruxens ord om, at »betjente og subalterne« stod under inspektøren, også gjaldt økonomen (spisemesteren), men herimod protesterede direktionen, idet Hersleb påviste, at den ingen existensberettigelse havde, hvis man ikke havde indflydelse på dette vigtige embede. Mahling gjorde gældende, at Korte var umulig, at alle klagede over kosten, og at man sagtens kunde få en bedre (dertil kom, at han holdt sig fra nadveren, hvad der måske tyder på separatistisk sindelag). Det lykkedes først (rimeligvis p. g. a. branden) at få en resolution, efter at man havde måttet rykke for den, og det principielle spørgsmål blev ikke løst, fordi man i mellemtiden havde søgt om at blive fri for Korte; dette lykkedes, og samtidig fremsendtes fra kancelliet et tilbud fra J. P. Piper på spisemesterbestillingen⁴⁾, men desuden havde man endnu fået en ansøgning fra en Chr. Odderbeck⁵⁾; ved dennes tilbud kunde man spare 600 rdl. årlig på bespisningen, men ved Pipers kun 300; alligevel tilråder man i en af Hersleb affattet skrivelse at vælge Piper med den begrundelse, at medens den første søgte af nød,

1) Jfr. **E. Pontoppidan**: *Menoza*, (1742) III, 460f. 2) **Ottesen**: a. s. 46.

3) sst. 23. 38. I **instruxen** fastsattes dette til 3 mk. 8 sk.

4) **Sjæll. Tegn.** 31/12—28 med **indlæg** af 25/9, 11/10, 20/12—28, **RA**. Da lærerne ved vajsenuset hørte, at der var tale om økonomiskifte, indkom de med bønsskrift om bedre kost; thi hidtil havde de fået »finer af kallun og hovedkød« 8 gange om ugen (**VA**, 27/1—29). Det er med urette sagt (**Ottesen**: a. s. 221), at dette var medvirkende til, at Korte fik sin afsked; den havde han fået.

5) **VA**, 3/2—29; han havde allerede arrangeret sig med en medhjælper-ske, da han påstod, at direktionen havde anbefalet ham dette — noget den bestemt fralagde sig.

fordi han må forsørge kone og småbørn, så var Piper og hans kone ældre og barnløse og søgte af lyst til arbejdet; Piper ansattes så i et prøveår¹⁾, og da det var vel forløbet (der var sparet 700 rdl.), blev ansættelsen fast²⁾.

Vi ved ikke noget nærmere om Pipers og Herslebs indbyrdes forhold udover det vigtige, at det var Hersleb, som ved en prædiken (sommer 1726) havde ført Piper ud i bodskampen, hvoraf han først blev hjulpet, da han kom til at høre Ewald i vajsenshuset³⁾; siden førte udviklingen med sig, at Piper — som så mange af de til vajsenshuset knyttede — blev separatist og holdt sig fra altergang⁴⁾. Følgen blev, at han 1/5—35 blev sat fra sin stilling, hvorefter han købte en gård på Frederiksberg og der samlede en kreds af ligesindede, som levede stilfærdigt og afholdt sig fra al deltagelse i kirkens liv. Da Herslebs tidl. forhold til Piper jo har været regeringen — ialtfald J. L. v. Holstein — bekendt, blev det ham overdraget at få Piper på bedre tanker⁵⁾. Hersleb påtog sig også arbejdet, skønt han aldrig havde »konverseret nogen separatist«, og skrev til Piper, om han ikke for »gammelt bekendtskab vilde i fortrolighed og kærlighed give mig tydelig og punktvis til kende«, hvad han egentlig mente om sagerne; men Piper vilde ikke, der kom aldrig noget svar⁶⁾. Først havde Pontoppidan for-

1) VA, 21/1—29, renskrift 22/1 som indlæg til Sjæll. Tegn. 4/2—29. jfr. KS, 5, I, 754.

2) Sjæll. Tegn. 22/5—30.

3) Se Pipers biografi, KS, 5, III, 99ff. (101f.). Da han ikke siden kunde få adgang til kronprinsens gemak for atter at høre Hersleb, søgte han at hjælpe sig selv til rette med bøn, gudstjeneste, asketisk liv og bibellæsning, men trods denne ydre ærbarhed følte han dog stadig anklagen fra Gud i sin samvittighed, indtil han gennem Ewalds præd. (som ganske vist var noget »hård«) kom til forvisning om »Guds venskab« og besluttede nu at ville følge nådens »virkninger« og ikke forsættigt stå dem imod. En tidstypisk og højst interessant omvendelseshistorie, også fordi den svarer til den førende pietismes — ikke mindst Herslebs — forkyndelse.

4) KS, 5, V, 687, jfr. 5, III, 104ff. Ole Hersleb boede hos Piper (sst. 5, V, 188), og deres åndelige slægtsskab er tydeligt. Om Piper se videre sst. 5, IV, 178ff., 188. Talrige bidr. til vajsenshuspietismen findes i KS, 4, III, og 5, III—V.

5) HS, II, 240, jfr. Mnemosyne (ved Jens Møller) IV, (1833) 317f. og KS, 5, III, 141ff. Rskr. til Hersleb udgik 5/10—36. Ev. skulde hans modskrift trykkes.

6) — »er ikke blevet værdiget en bogstav« KS, 5, IV, 474.

søgt at omvende kredsen på Frederiksberg, — med samme resultat¹⁾).

Sandsynligvis er det også Hersleb, der har ansvaret for anbringelsen af den pietistiske læge, Dr. Grothaus fra Halle, ved vajsenhuset²⁾).

23/10—28 indtraf den store katastrofe, hvorunder vi endnu lider: *Kbhvns brand*. 3/5 af byen brændte, og heller ikke vajsenhuset blev skånet, selvom det blev mindre medtaget, end man efter dets beliggenhed skulde vente, måske fordi kronprinsen selv med sine soldater greb ind³⁾). Omtrent det halve af bygningen ødelagdes, men allerede 2 dage efter kunde man flytte børnene ind i resten; kirken var ødelagt, men dens paramenter var (ved Sejer Mahlings opofrelse af egne sager) reddet; Ewald prædikede foreløbig i et ridehus, der var stillet til rådighed⁴⁾). Derefter stod genopbygningen på dagsorden. Strax efter branden indgaves en af Hersleb konciperet ansøgn. om at få soldater til at hjælpe med grundens oprydning, for at materialerne ikke skulde forfalde⁵⁾, og nogen tid efter en lign. om, at vajsenhuset må komme til at ligge frit, hvilket skal ske ved, at man dels erhverver nogle huse i Kattesundet, dels får magistraten til at skænke det gamle slutteri, som man vil bruge foreløbig til trykkeri og siden til at udvide i, når væxten gør det nødvendigt⁶⁾). Selve planen blev udarbejdet af v. Holstein, approberet af kongen og realiseret ved et tilskud af brandkassen på næsten 29000 rdl.⁷⁾).

Når det hos Schwartzkopf, der var nær knyttet til vajsenhuset i disse år, hedder, at Hersleb var »den største årsag til Vajsenhusets opkomst«, så kan der efter de spor, vi ser, af hans flittige virksomhed som direktør ikke være tvivl om det berettigede heri.

1) **KS**, 5, III, 107ff. jfr. 741ff.

2) **VA**, **KS**, 4, III, 526f. 529. Muligvis stammer Herslebs kendskab til Dr. Juncker fra Herslebs ophold i Halle 1728; antagelig er det efter dennes opfordring, at han har stemt på Grothaus, om denne se **KS**, 5, III—V, passim.

3) **Ottesen**: a. s. 46f.

4) sst. 47f. 50, hvor en del af stadtkirurg **Reisers** dramatiske ildebrands-skildring er gengivet (jfr. **KS**, 6, I, 228ff.); **Danske Saml.** IV, 86. Branden blev naturligvis i vide kredse opfattet som Guds straf; også Hersleb delte denne opfattelse, se **Præd.** 157.

5) **VA**, 6/11—28.

6) sst. 3/1—29; når kongen befalede det, vilde magistraten nok ikke undslå sig, som den allerede havde gjort engang (**Ottesen**: a. s. 25).

7) **Ottesen**: a. s. 50ff.

Den »myndige og vellidte«¹⁾ hofpræst havde ret i at have tilført vajsenshuset »gode fordele«²⁾, og det synes hermed bekræftet, at det egentlig var ad hoc, at han var kommet ind i missionskollegiet.

Endnu bør det nævnes, at Hersleb tillige med de andre hofpræster, biskoppen og nogle kbh.ske sognepræster fik overdraget ved kgl. befaling at udarbejde en à jour ført *alterbog*, da der alligevel trængtes til et nyt oplag³⁾. Men efter nogle forhandlinger gik det i stå, og ved branden gik hele det samlede materiale tabt⁴⁾.

KAP. III. UDENLANDSREJSEN 1728.

Chr. VI foretog 3 større rejser, en 1721 for at hente sin brud, Sophie Magdalene af Culmbach-Bayreuth, hjem⁵⁾, en baderejse 1728 og en Nørgestur 1733. Den første og den sidste var af mere officiel art — derover findes også trykte journaler —, men den mellemste var rent privat. Al den oplysning, man kan hente derom, må søges i tilfældige noter og i det regnskab, der førtes over udgifterne⁶⁾.

På denne rejse var Hersleb med som prædikant og måtte præ-

1) Danske Saml. IV, 86.

2) Sbg.

3) Sjæll. Tegn. 2/7—25; man skulde navnlig indføje alt, hvad der kunde lette præsten arbejdet, så han kunde have det hele samlet i en bog.

4) NTT, VIII, 22.

5) Et ægteskab, der for bruden var langt mere, end hun kunde vente, hvad også hendes moder, markgrevinde Sophie Christiane, der kort efter flyttede til Danmark († her 1737), var klar over; 26/8—21 skriver hun til Francke: »dass der Herr mein Kind vor vielen anderen vorgezogen, und ihr wieder meine und aller Menschen Gedancken eine solche avantageuse Heirath zugeschicket«. HWH, D, 90.

6) Particulærkammeret (RA): *Reise Rechnung nach Carlsbad, Bayreuth, Aurich pro Anno 1728*. Billig var rejsen ikke. Den daglige transport og nattekvarter til herskaberne med følge beløb sig til ca. 250 rdl. Man kørte med op til 107 heste om dagen, og i byerne strøede man om sig med drikkepenge til stadsmusikanter, som kom ilende for at spille, og til børn, som strøede blomster. Den ære, den bayreuth'ske svoger viste ved at sende sin livgarde til vagt, kostede ca. 600 rdl., men virkelig forbausende er det, at det var nødvendigt at udstrø »pretiosa« til over 12000 rdl. Derved kom hele rejsen op på 32858 rdl., en meget anselig sum i de tider, men de fattige tyske slægtninge har vel skullet imponeres.

dike på tysk »hver søndag«¹⁾. Da det, siden *Gjellerup* skrev sin biografi, har været en almindelig mening²⁾, at Hersleb på denne rejse lærte den tyske grevehof-pietisme at kende i dens snævrreste og mest utiltalende form og derfor fik den afsky for den, han siden lagde for dagen, må en undersøgelse heraf, såvidt det er gør ligt, være påkrævet.

20/4—28 drog man fra Kbhvn og — efter et kort ophold på Vemmetofte (hos Fr. IV.s fromme søskende, prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig) — over Fyen, gennem Slesvig-Holsten og over Magdeburg og Leipzig den nærmeste vej uden ophold til Carlsbad, hvor man blev i ro fra 15/5—30/6—28³⁾. Her traf man sammen med kronprinsessens søster og svoger, fyrsteparret af Ostfriesland⁴⁾.

Fra Carlsbad drog man over Selb til Bayreuth i det nordlige Bayern; her var kronprinsessens ældste broder, Georg Friedrich Carl, regent, og hos ham boede man en månedstid, uden at der — bortset fra en dags udflugt til Erlangen — foreligger oplysning om, hvad man foretog sig. Markgreven, der var skilt fra sin hustru og siden havde ord for drikfældighed, har næppe virket synderligt indtagende⁵⁾, men på denne tid var dog hoffet yderst pietistisk; man var gennem markgrevinden, der også var med, trådt i forbindelse med Zinzendorf, som selv synes at have været tilbøjelig til at gå i bayreuthsk tjeneste⁶⁾.

1) **Danske Saml.** IV, 87. Ifl. **Sbg.** var Hersleb dertil »begjæret og udnæfnt«, vel af kronprinsen selv.

2) Se **BL**¹, VII, 397. jfr. f. x. **Ill. dsk. Litt. Hist.** v. **Vilh. Andersen** og **Carl S. Petersen**, II (1934), 260.

3) **Reiserechnung.** Hersleb (**Sbg.**) siger, at opholdet varede 7 uger, og at han både her og i Bayreuth havde lejlighed til at træffe adskillige både katolske og evangeliske gejstlige, men ikke hvilke.

4) **A. Hojer:** Fr. IV.s glorw. Leben, II, 190. Om den politiske situation, Danmark ved dette slægtsskab med Ostfrieslands fyrste Georg Albert kom i, og om de bølger, som svigerinden, Sophie Carolines, senere ophold her i landet vakte i kongefamilien, se **E. Holm:** Danmark-Norges Hist. 1720—1814, I, 212ff., II, 84f.

5) **H. L. Møller:** Kong Kristian VI og Grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode, (1889) 19f. Opholdet varede kun 4 uger og ikke som i **Sbg.** angivet 6.

6) **Hans-Walther Erbe:** Zinzendorf und der fromme hohe Adel seiner Zeit, (1928) 111f. Denne bog giver fremragende — på solide arkivstudier i hvert enkelt af de fromme grevelige arkiver byggede — oplysninger om den kreds, der i Sachsen-Thüringen-Harzen sluttede sig til pietismen og i første omgang lod sig charmere af Zinzendorf;

27/7 drog man videre — efter at have uddelt for 1400 rdl. pretiosa til hofkavallererne i Bayreuth — og kom over Gera til Halle¹). I Gera traf man sammen med grev Zinzendorf (hos den meget fromme grev Heinrich XXIV af Reuss²). Herskaberne »unterhielten sich mit ihm von dem, wovon sein Herz voll war, nämlich von Christo und seinem Reiche. Sie bezeigten zugleich in den kräftigsten Ausdrücken, wie lieb und wert ihnen die Brüder wären, von welchen sie einige kennen gelernt hatten«³).

Her begyndte da forbindelsen mellem Zinzendorf og det danske hof, der skulde føre til en ligeså strålende opgang som beskæmmende nedgang for den foretagsomme greve i Danmark. Om Hersleb har fået noget indtryk ved dette første møde med Zinzendorf af denne ejendommelige personlighed vides ikke — mødet har jo ialtfald kun varet nogle få timer; men da Zinzendorf kom til Kbhvn 1731 for at deltage i kroningen, traf de atter sammen, og Zinzendorf, der jo var meget lydhør for, hvem man burde stå sig godt med, har åbenbart forstået, at den nyudnævnte Akershus-

men siden, da herrnhutermenigheden var blevet en selvstændig foreteelse — og konkurrent til Halle, — skiltes Zinzendorf ud, og de fromme grever med greven af Stolberg-Wernigerode i spidsen (og dermed også hoffet i Kbhvn) gik med Halle mod Zinzendorf. Sammenholdt med det stof, der er samlet af **Kn. Heiberg** (findes hovedsagelig i **KS**, 5, III—V), giver denne bog en ypperlig oversigt over det tilgængelige materiale vedr. Zinzendorfs forhold til de tyske og danske hoffer og kirkeforhold.

1) **Reiserechn.**

2) Om Reussslægtens forskellige linier — alle pietistisk påvirkede — se **Erbe**: a. s. 13ff. 25ff. 68f. 93ff. 157ff. 209ff.

3) **A. G. Spangenberg**: *Leben des Herrn N. L. v. Zinzendorf* (1772) I, 499. Gennem markgrevinden var der allerede fra 1723 forbindelse mellem Zinzendorf og det danske kongehus (**KS**, 5, III, 442ff.). Hun var også en af de første, der vejrede omslaget og på diplomatisk vis trak sig ud af forbindelsen, sst. 5, IV, 760ff. Om mødet i Gera foreligger der ikke meget; kronprinsen skal have spurgt til menigheds-tilstanden i Herrnhut (**KS**, 5, III, 449); de af brødrene, som var kronprinsparret bekendt, var naturligvis Hans og David Nitschmann, som på deres »Botschaftsreise« 1727 var blevet venligt modtaget på Vemmetofte og hos markgrevinden (sst. 451f.). At kronprinsen derimod skulde have lovet at fremme Guds rige, når han blev konge (altså efter Zinzendorfs hoved) er — taget i almindelighed — måske nok en sandsynlig, men ialtfald udokumenteret påstand, se **F. W. Barthold**: *Die Erweckten im protestant. Deutschland* (i *Hist. Taschenbuch*, III, (1853) 263).

Ifl. **Reiserechn.** skænkedes der 2/7—28 »fratris(!)bohemibus« 25 rdl.

biskop var en mand, han burde dyrke; thi allerede samme dags aften, han var kommet, opsøgte han Hersleb og »forbandt sig hjerteligt med ham« (12/5—31); Hersleb aflagde genvisit, og i et brev til Herrnhut kalder Zinzendorf ham »en dyrebar broder«¹⁾. At Hersleb og Zinzendorf kunde komme let ud af det på dette tidspunkt, er umiddelbart forståeligt. Thi greven stod på sin popularitets fulde højde og havde charmeret kongen, hoffet og hele den fornemme verden, og Hersleb var ikke den, der gik imod en sådan strøm, og endnu var den »koalition«, »ne res herrnhutiana dilatetur«, som siden skulde trænge Zinzendorf ud både i Tyskland og her, ikke dannet²⁾. Heller ikke var det vigtige spørgsmål om omvendelsen dukket op (se pag. 20, note 1). I 1737 ser vi Hersleb tage en anden stilling til Zinzendorf (se pag. 331f.), og siden stod han endnu skarpere, men da var dels forskellen mellem hans opfattelse og herrnhutismens blevet åbenbar, dels var Zinzendorf i unåde hos Chr. VI.

Når man på vej fra Bayreuth til Ostfriesland gjorde dette sving mod nordøst, var det hovedsagelig for at besøge *Halle*, hvortil man kom 31/7—28. Velkomst ydede byens kommandant og universitetet, man hørte gudstjeneste i den nu afdøde A. H. Franckes kirke, Sct. Ulrich, med prædiken af J. A. Freylinghausen (Franckes svigersøn), beså vajsenshus og pædagogium, hvad der vel må have interesseret Hersleb som direktør for det hjemlige; studenterne bragte »eine Nacht-Musik«, og alt gik såre godt³⁾. Her mødte kronprinsen for første gang den fætter, der skulde få så stor indflydelse på den danske regering, *greven af Stolberg-Wernigerode*, som med sin gemalinde var kommet for at opvarte ham⁴⁾. Antagelig er man da blevet indbudt til at aflægge det besøg

1) **KS**, 5, III, 461ff.

2) **Erbe**: a. s. 93ff. **KS**, 5, V, 513ff.

3) **Holsteinische Korrespondenz** 10/8—28. jfr. at det i **Denkmal G. A. Franckens**, gesaml. und herausg. v. **J. G. Knapp** (1770, 39): hedder om den yngre Francke, at der blev »ihm eine gnädigste Audienz verstattet«. Fra denne sidste del af rejsen foreligger der nogle breve fra J. L. v. Holstein til faderen (**Ldb.** 4°, 517), deriblandt også et (17/8—28), der fortæller om opholdet i Halle, men han beklager, at optaget ikke tillod ham at nyde det.

4) **Das gottsel. Leben und Ende der Gräfin Sophie Charl. zu Stolberg**, (1764) 41. Interessant er det, at grevinden på dette tidspunkt befandt sig i en voldsom bodskamp, der havde varet over et år, af hvilken hun først 10/9—28 blev udløst ved et pludseligt gennembrud,

på Wernigerode, som fandt sted 6/8 på rejsen fra Halberstadt til Hornborg¹). Efter de 4 dage i Halle holdt man nordvestlig retn. og kom til Ostfriesland, hvor svogeren og svigerinden residerede i Aurich. Ved dette duodezhof var man kommet i berøring med pietismen, som også her var af overvejende hallensisk type; den oplevede under Georg Alberts regering i nøje kontakt med Halle en blomstring i Ostfriesland, men i 1730'ne faldt den atter så temmelig hen²). Efter 14 dages ophold gik rejsen atter gennem her-tugdømmerne hjem; — til Kbhvn kom man 10/9—28³).

Hersleb bemærker ikke meget om sin rejse; han nævner Carlsbad, Bayreuth, Aurich, Leipzig og Halle og tilføjer, at han har haft lejlighed til at »lære at kiende adskillige baade catholske og evangeliske geistlige, og giøre mig bekiendt med gode mænd (i de nævnte byer) saa viit det kongl. Herskabs blifvende paa hvert stæd ville tillade«, — og det var jo ikke meget. Nogle spor af forbindelser kendes ikke, og Hersleb selv hentyder aldrig dertil, ligesom breve mellem Hersleb og sådanne mænd næppe er bevaret. Om den betydning, rejsen da har haft, kan man kun gisne; — har den haft den, som Gjellerup mener (pag. 100), kan det ikke eftervises. Hersleb tog foreløbig ikke — hvadenten han nu følte sig tiltrukket af hallenserpietismen ved de fromme grevehoffer eller ej — afstand fra denne kristendomstype, og da han endelig efter 1738 begyndte at gøre det, var det ikke, fordi han var blevet frastødt af dens tyske repræsentanter, men fordi dens danske stod ham i vejen og var ham personlig imod. Mere tør vi ud fra materialet ikke slutte.

KAP. IV. OPSYN MED DE KGL. KADETTER 1729—1730.

Da Conradi 1729 forlod Kbhvn, blev hans hidtidige tilsyn med de kgl. pager og kadetter overdraget Hersleb⁴); det har naturlig-

mindende om Franckes; sst. 12ff. findes hendes egen selvbiografiske optegnelse om denne oplevelse, som er et religionspsykologisk aktstykke af rang.

1) **Reiserechn. H. L. Møller:** a. s. 24.

2) Se en afh. af **Bartels** i *Zeitschr. für Kirchengesch.* V, 251ff. 387ff. især 415ff.

3) **Hojer:** a. s. II, 190.

4) **Zw.** 386, mærkeligt nok ikke nævnt i **Sbg.** Om Chr. VI.s iver for pagernes undervisning i kristendom se **Mnemosyne** IV, 384f. (**KS**, 5, V, 75f.).

vis først og fremmest drejet sig om deres undervisning i kristendom, og vi finder, at Hersleb har taget sig grundigt af denne; bl. a. indgav han forslag til *anskaffelse af kristelige bøger*¹⁾. Den vigtigste post på denne liste var en katekismeforklaring, kaldet *Kristendommens Kerne*, som han også siden introducerede i Akershus stift og anbefalede varmt som fuldt ud svarende til sit navn; det er sandsynligt, at Hersleb selv stod bag udgivelsen af denne bog²⁾,

1) Bilag til Particulærkammerregnskabet for 18/2—30 (RA), dat. 7/1—30. Der blev anskaffet 100 eksemplarer, hvoraf 55 strax uddeltes og 45 henlagdes til kommende kadetter.

2) NTT, VIII, 16. Bogens titel er: *Tydelige / Spørsmal / og / Giensvar / over / D. Morten Luthers / liden / Catechismus, / hvorudi / Christendommens Kierne / kortelig bliver afhandlet / og med / den H Skriftes Sprog / stadfæstet. / Af Tydsk paa Dansk / oversat. / Kjøbenhavn / Trykt hos Joachim Schmitgen / Aar 1723. /*

Der findes også en ganske ligelydende tysk udgave, trykt i Kbhvn, s. å.

Både den tyske og den danske text har en fortale af editor, som oplyser, at bogen længe har eksisteret i Tyskland; den vil være anonym: »om dens autor bekymre dig lige så lidet som om dens editor, hvilke begge, ubekendt, ikke søger andet end din undervisning og opbyggelse« (dat. Kbhvn, 8/1—23). Videre er den forsynet med approbation af biskop Worm, som har læst den »efter anmodning med fornøjelse« og fundet dens spørgsmål »forfattede tydeligen, stadfæstede og prydede med dejlige sprog af den h. skrift, som de også korteligen, men ... opbyggeligen forestiller ... den lærdom om guds frygt« (dat. 1/2—23). Den tyske udg. adskiller sig fra den danske ved at indlede med Luthers forklaringer fra den lille katekismus, derimod skyldes forskellen i spørgsmålenes nummerering trykfejl i den tyske udg.

Bogen er første gang litt. behandlet i en fortjenstfuld afh. af O. Moe i NTT, 3, III, 267ff.: Om katekismer og katekismeundervisning i Danmark-Norge efter Ref. Moe kalder den et »kompendium« af Spencers forklaring (det er rigtigt, at den tildels kan betragtes som et — meget kortere — udtog af Spencers berømte »Einfältige Erklæring«, men dog med den ikke uvæsentlige ændring — som også Moe selv gør opmærksom på, — at genfødselen ikke behandles under 4. men under 2. hovedstykke, hvilket ialtfald betegner en udgliden fra Spencers kirk.-konservative synspunkt til en mere separatistisk anskuelse). Videre mener Moe, at den p. g. a. sin lighed med Pontoppidans: Sandhed til Gudfrygtighed (1738) er oversat og udg. af Pontoppidan, og at den har brudt vejen for hans egen forklaring (se a. s. 267, 273). Hertil bemærker Neiiendam (Erik Pontoppidan II, 258, jfr. 75) med rette, at dette er »ubevist og ubevisligt«, paralleler er ikke svære at drage, men at den skulde være forlæg for Pontoppidan er ikke tvingende (NB. den af Neiiendam efterlyste danske udg. af Kristendommens Kerne fra 1723 findes i UB.).

der siden sin første stærkt kritiserede udgave 1723 havde undergået en del ændringer og nu atter var blevet udgivet på vajsens-

Bogen er, som de 2 nævnte forskere anfører, anonym, men dog har ingen af dem bemærket, at forfatteren ikke des mindre er vel kendt: **Johann Porst**. Den nævnes under hans navn i **Jöch**. III, 1708, og til overflod er der i **Suppl.** VI, 667 tilføjet: »Einige Fragen, so zum Christenthum nöthig, 1708, 8°, Dänisch übersetzt, Kopenhagen 1723«; (Her nævnes udg. 1741, 1762). **Porst** († 1728) blev som student i Leipzig så grebet af en af Speners bodsprædikener, at han for at lære ham at kende rejste til Berlin og boede der i 3 år. Mens han siden var præst på landet, gjorde han sig kendt som katekisor; 1704 kom han til Berlin, og blev 1713 provst i Speners embede ved Nikolajkirken (**Jöch. Suppl.** a. s.). Han deltog i striden mellem Halle og Wittenberg med angreb på »Unschuldige Nachrichten«, og hans hovedarbejde er et moderat pietistisk skrift: *Comp. Theol. viatorum et regenitorum practicæ*, et udtryk, der oftere forekommer hos ham.

Det er kendt fra Moe og Neiiendam, at bogen blev temmeligt ublidt modtaget, idet navnlig **Hans Bartholin** gik løs på den i en klage til storkansleren (se a. s.), men ingen har gjort opmærksom på, at Bartholin var blevet henvist til bogen af sin våbendrager og protegé, den for sin lærdom og triste skæbne sørgeligt berømte mag. **Caspar Wolfsburg** (**KS**, 3, IV, 51ff. 4, I, 621ff.). Sagens forhist. var korteligt den, at Wolfsburg havde et regnskab at gøre op med biskop Worm, der havde kritiseret hans skrift *Observationes sacræ in N. T.* (1717), fundet det calvinsk på flere punkter, hindret, at det blev forsvaret for licentiatgraden, ja søgt at lægge dets udgivelse hindringer ivejen (**UB**, **Add.** 4°, 146 og **Kall.** 4°, 476, jfr **Almennytt. Saml. til Hjertets Forbedring** XXVI—XXX (1793ff.)). At Worm nu havde lagt navn til en uorthodox katekisme, var en passende anledning til hævn, og det var da Wolfsburg naturligt at henvende sig til den eneste, der havde stået på hans side i striden: Hans Bartholin.

Desuden var katekismen fra et orthodoxt-evangelisk stade langtfra uangribelig, og selvom man søgte striden for stridens skyld, som orthodoxe alle dage har haft en tendens til, kan der være et og andet at sige med fuld ret. Men Wolfsburg kan ikke frikendes for at trække sine argumenter efter hårene, som når han hævder, at den »inderlige« gudsdyrkelse i frygt, kærlighed og tillid, som Porst taler om i modsætn. til den udvortes forstandsmæssige gudsfrygt, nødvendigvis må medføre, at denne forkaster »ministerium« og hylder læren om det indre lys (spørgsmål 16), eller når det hedder, (spr. 50) at der ikke er nogen fuldkommenhed efter loven — somom der da var det efter evangeliet! Wolfsburgs yndlingsord om bogen er »kvækersk og weigeliansk«; han citerer den på tysk, (måske har han på sine rejser i Tyskland lært den at kende); det samme gør Bartholin. Thi denne fandt emnet værd at tage op — Bartholin lod ikke gerne en lejlighed gå fra sig til at ramme ud efter pietismen — og 3/2—24 sendte han en klage til storkansleren over denne »mistænkelige og langtfra

husets forlag; da kongen desuden havde bevilliget 2 rdl. pr. kadet til bøger både til »information og privat andagt«, indkøbte Hersleb

enfoldige« katekisme (se UB, Add. 4°, 146 og Thott, 4°, 1578, hvor den også kaldes Porstii katekisme). Klagen frugtede forsåvidt. Da bogen udkom påny i 1730, var der foretaget visse ændringer (fortalen var bibeholdt, men biskoppens approbation slettet, og den var oplagt på vajsenshuset); de 42 resumerende spørgsmål, der var tilføjet 1723 udg., var her udvidet til 156. Nogen tysk udg. mellem 1723 og 1730 kendes ikke, så det er klart, at ændringerne er foregået her; det vigtigste var ikke disse formelle forskelle, men faktisk var der ikke ubetydelige reelle ændringer, og ved at gengive nogle få af dem kan vi påvise, hvordan der er foregået en retrograd bevægelse tilbage mod en orthodoxere anskuelse, formentlig under indtryk fra den bartholinsk-wolfsburgske krydsild:

1723.

Sprgsm. 196: »Hvor mange slags er der at agte ved kaldet? To slags: det udvortes kald, når evangeliis prædiken tilbyder Guds nåde; og det indvortes, når den h. ånd virker formedelst sådant ord, rører hjertet, drager og bevæger det til omvendelse«.

1730.

Sprgsm. 197: »Hvad har man at agte på ved kaldet?

Ikke alene på det udvortes kald, når evangeliis prædiken tilbyder Guds nåde; men og på det indvortes, når den hell. ånd virker formedelst sådant ord, rører hjertet, drager og bevæger det til omvendelse, og meddeler guddommelig kraft til at følge det«.

Wolfsburg havde kaldt dette »calvinsk«, Bartholin »calvinsk og pietistisk«; samtidig med en afsvækning af det skarpe skel mellem de to kald (der kunde tyde på, at man ikke uden videre regnede evangeliets præd. for et fuldt ud virkende Guds ord) går en fremhævelse af den nye etiske kraft til at følge kaldet efter.

Sprgsm. 204:

»Hvad er igenfødselen? At Gud meddeler det menneske, som giver den h. ånd rum, det åndelige liv og den guddommelige naturs første billede« — osv.

Sprgsm. 205:

»Hvad er igenfødselen? At Gud meddeler det menneske, som giver den h. ånd rum, troen, det åndelige liv og den guddommelige naturs første billede« — osv.

Wolfsburg kaldte dette »calvinsk, pelagiansk, synergistisk og weigelsk«, medens Bartholin protesterede mod, at genfødselen skulde virke mere end gudsbilledets genoprettelse; man har så føjet »troen« ind, for dermed at imødekomme den orthodoxe lære om troen som umiddelbart skabt af ånden ved ordet.

Videre er det højst interessant, at medens man i 1723 ikke har følt sig foranlediget til at have nogen paragraf om kirken, så er en

adskillige andre; foruden en udg. af det nye testamente og Davids salmer på tysk en dansk salmebog (vel Kingos) med epistler og

sådan føjet ind (væsentlig i orthodox retn.) i udg. 1730 (sprgsm. 216—34). Bartholin havde beklaget, at bogen intet indeholdt om kirken og dennes hovedartikel: justificatio ex fide, og ment, at dette skyldtes den ultrapietistiske betragtning, at kirken (den ydre) var et »Babel, der ligger i sidste åndedræt«.

Sprgsm. 226:

»Hvorledes er det børn og enfoldige folk muligt? (at bede med egne ord).

Ved den h. ånd, bønnens ånd, hvilken Gud vil give alle«.

Sprgsm. 246:

»Hvorledes er det børn og enfoldige folk muligt?

Ved den h. ånd, bønnens ånd, hvilken Gud vil give alle ved de ordentlige midler«.

Wolfsburg kaldte dette et indgreb i helligåndens embede; Bartholin så deri et forsøg på at lade ånden virke udenom ordet; heraf tilføjeisen.

Sprgsm. 283:

»Hvor mange slags er den tro, hvormed man tror? Tvende slags: den døde og den levende tro«.

Sprgsm. 303:

»Hvad er den tro, hvormed man tror? Hjertets visse og velgrundede tillid, hvormed man tager imod og tilegner sig alle disse guddommelige sandheder«.

Wolfsburg havde navnlig med henblik på de følgende spørgsmål (hvor det læres, at troen forandrer et menneske) bemærket, at så var altså røveren på korset retfærdiggjort ved en »død« tro, og erklæret, at en død tro er overhovedet ingen tro; man har opgivet den prækere formulering, som også i andre tilfælde havde forvoldt megen strid.

Dette bør være nok til at vise, at Bartholins anklager (som iøvrigt gik ud på mysticisme, sammenblanding af vigtige distinktioner, sektvæsen, calvinisme og entusiasme) virkede. I udg. 1730 fremtræder bogen i afklaret form, de værste udvæxter er strøget, de anstødelige udtryk fjernet, og selve linien ofte drejet i mere orthodox retn., selvom angriberne vel ikke har følt sig tilfredsstillende.

Men katekismens særpræg fornægter sig ikke; der skal — som Bartholin også bemærkede — mere end en ændring af nogle spørgsmål til for at give grundlaget en anden karakter. Når det (sprgsm. 191, uændret i udg. 1730, 192) hedder: »Er det da nok, når jeg ved alene og holder det ikkun for sandt, at Kristus har forløst mig og fortjent mig saligheden? Nej, Kristus må og ved den h. ånd åndeligvis undfanges og fødes udi mig, dræbe synden hos mig og gøre mig formedelst sin kraft levende, få skikkelse udi mig og formedelst den h. ånd forklares udi min sjæl, og da således formedelst troen bo i mit hjerte«, så er her et helt andet syn end det luthersk-orthodoxe. Og når Bartholin til sprgsm. 277 kræver ordene: at faldne kommer til bod »ved Guds kraft« ombyttet med »Guds ords kraft«, så er dermed

evangelier, Arndts Paradiesgärtlein, og hertil kommer Grabows Kommuniionsandagt¹⁾, Auserlesenes Gesangbuch²⁾), en lille para-

den reformatoriske betragtning udtrykt overfor sværmeri af enhver art; og var Bartholin end en hårklover af bedre rang, så rokkes dog ikke derfor det fundamentale. Præcis det samme gælder, hvor han (spørgsm. 285) kalder det en fordrejning af Luthers ord (de af pietismen yndede og ved alle lejligheder citerede fra Romerbrevsfortalen (se Luthers Ref Skrifter i Udvalg, (1883) 474f.) om troen som en levende ting, der uafsladelig virker gode gerninger), når man ved »levende« forstår troens virken og ikke dens virkning. I denne lille teologiske debat ses i et glimt hele mellemværendet mellem en luthersk-reformatorisk og en pietistisk-individualistisk kristendomsforståelse, jfr. Indl.

Da denne katekisme blev indført hos de kgl. kadetter på Herslebs udtrykkelige anmodning (og samtidig på vajsenuset, NTT, VII, 16) ligger det nær at formode, at han på en eller anden måde står bag den revision, der er gået forud for den nye udg. (Se KS, 5, V, 604, hvor prisen i vælskbind er sat til 12 sk. jfr. NTT, VIII, 19). Bemærkelsesværdigt er det nu, at der 1738 udkom en tysk-polsk udg., og at denne følger den danske text af 1730 (Heinsius: Allg. Bücher Lexicon IV, 227 nævner en »wendisch« udg. 1760); KB har udg. af 1730 fra 1730, 31, 32, 51, og et optryk på Godiches forlag 1736, medens de andre er på vajsenusets, hvor bogen synes at være oplagt 2 gange i 1730. At bogen nød popularitet i pietistiske kredse, fremgår af, at v. Westen (ifl. optegnelse af Schroeder i Ldb. 4°, 425) vilde have den indført i alle lappe- og finnefamilier i ikke mindre end 1700 exemplarer.

- 1) **G. Grabow**: En værdig Gæst ved Herrens Bord —. Udg. på vajsenuset 1725 efter oversættelse af Eiler Hagerup, genoplagt 1735. Grabow († 1707) var tysk skolemand og havde ved sin stærke betoning af »praxis« vakt Speners velvillige opmærksomhed; siden måtte han p. g. a. den modstand, han vakte, nedlægge sit embede og virkede som asketisk-mystisk forfatter, ADB, IX, 541 og Jöch. II, 1111. Bogen er skrevet for genfødte og lægger så stor vægt på troen og den åndelige nydelse ved altergangen, at det tenderer mod calvinisme. Den legemlige spisen og drikken er »ikke egentlig nogen herlig kraft og nytte« for sjælen, (9ff.). Det gælder om at ransage sig selv, om ens bodfærdighed er ægte (23ff.), dernæst om man har det genfødte sind (29ff.), bekendelsen af synderne må være ærlig og ikke blot angå udvortes ting (36f.). Troen må ikke være en »selvgjort(!) historisk tro, men en levende og saliggørende« (41f.), og endelig må det prøves nøje, om man har næstekærlighed i alle gode gerninger (48ff.), alle ubodfærdige, bevidste syndere, vankundige o. s. v. bør holde sig borte (61ff.). Tilsidst skildres som værdig forberedelse en selvprøvelse overfor de 10 bud; skriftestolen forsvarer efter sin rette brug (78ff.). Bogen slutter med andagter og bønner for altergæster.
- 2) En tysk salmebog først udg. i Hamburg 1725, siden i Kbhvn. 1730. Den er på 541 numre med tilføjede bønner og samvittighedsprøver, — alt af en inderlig fromhedstype.

frase til biblen, et lille opbyggeligt skrift af Baxter (på tysk) og en tysk traktat: *Anfang des christl. Lebens*¹⁾). Alle disse bøger uddeltes i 55 eksemplarer til en samlet udgift af lidt over 115 rdl.²⁾).

Andre oplysninger om Hørslebs arbejde med kadetternes kristendomsundervisning har vi ikke, men dette er jo for så vidt også et ganske tydeligt vidnesbyrd om, at det var et arbejde, der blev taget alvorligt op.

KAP. V. HERSLEBS FORHOLD TIL KONGE OG HOF. BISPEUDNÆVNELSEN 1730.

Det var ikke nogen let opgave at være hofpræst ved Fr. IV.s hof. Kongens ulykkelige ægteskabsforhold, der ganske vist nu var faldet til ro efter Anna Sophies ophøjelse til dronning 1720, havde for stedse medført en dyb *spaltning* i kongefamilien, som den aldrende konge med smerte følte og forgæves søgte at bøde på, — usandsynligt er det ikke, at mange af hans kirkelige reformer skyldes ønsket om at imødekomme kronprinsens og sine søskendes interesser. Og som slægten var delt, således naturligvis også hoffet. På kongens (og måske navnlig dronningens) side stod oversekretæren i danske kancelli, Møinichen og naturligvis storkansleren, dronningens svoger, U. A. Holstein, medens biskop Deichmann i Kristiania var den norske repræsentant for dette parti, der med tronskiftet skulde opleve en katastrofal omvæltning. På kronprinsens, prins Carls og prinsesse Sophie Hedevids side stod J. G. og J. L. v. Holstein og de 2 brødre C. A. og C. L. v. Plessen, og uden om disse grupperede sig en mængde andre: der skulde faktisk

1) Denne bog blev oversat til dansk og udg. på vajsenshusets forlag 1729: **Lærdom om et christeligt Levnets Begyndelse**. Den er ganske efter bodspietismens mønster: »Man kommer ikke så let til sådan salighed med et vanhelligt, ubodfærdigt og kødeligt hjerte; det må være et meget ydmygt og ved en sand åndens armod sønderknust hjerte« — osv. (5). Skemaet er: syndserkendelse, angst for synden, tro på den stedfortrædende lidelse (hvilket ikke sker ved egen kraft), troens frugter i et helligt liv, med bøn, bibellæsning osv. (9ff.). Siden gives en fremstilling af, hvordan man skal læse bibelen opbyggeligt: med from hensigt, bøn og eftertanke (32ff.); videre anvisning på ret bøn (44ff.) og til sidst en selvprøve, om man er i troen eller ej (hertil kræves: forsagelse, trøstfølelse, lydighed, guds frygt, kamp mod synden, et nyt sind) (71ff.).

2) **Particulærkammerregnskab**, 18/2—30.

dygtighed og held til at balancere; men det ser ud, som det lykkedes for Hersleb. Og grundene må vi vistnok først og fremmest søge deri, at han holdt sig til sit kald og ikke blandede sig i hofkets kabaler, skønt det indbragte ham bebrejdelser for egensindighed og uvillighed¹⁾; selv fremdrager han med største glæde en udtalelse fra Fr. IV, som, da der blev klaget herover, erklærede, at han var vel tilfreds med, at Hersleb passede sit embede og ikke andet²⁾).

Det er også rimeligt, at Hersleb passede godt til at være præst ved Fr. IV.s hof; thi kongen havde aldrig været bange for at omgive sig med myndige og kraftfulde, pietistisk påvirkede prædikanter, og selv var han, især måske i sine senere år, ubetinget anlagt for den bodsstemning, der ofte griber ældre mænd med en løssluppen fortid. På en tysk iagttager gjorde denne fromhed dybt indtryk: kongen, fortæller han, »ist ungemein devot beim Gottesdienst«, slår selv op i salmebogen, synger alle salmer med og beder bønnerne efter³⁾, og hoffet var stærkt isprængt med fromme elementer. Spor af den *ludolfske vækkelse* mærkedes endnu; 1723 skriver den førnævnte fru Schmidtberg til Francke om den oplevelse, det havde været at træffe Ludolf⁴⁾, og forbin-

1) GKS, 4°, 1511: han har aldrig haft tid til »de skyldigheder og høfligheder, som ved en sædvane er blevet til nødvendigheder, med opvartninger og komplimenter, hvilken tids spille jeg altid har og endnu anser for en vederstyggelighed, og især for en lærer for en uforsvarlig og uanstændig synd«.

2) sst. Særlig Fr. IV.s datter Charlotte Amalie († 1782) roser Hersleb for hendes »kærlighed til Guds ord« og hævder, at i hendes sjæl har Kristus »fået sin gestalt så levende og i så høj en grad«, at hun i sin stand ikke blot er »et rart exempel, men og fast et mirakel«, sst.

3) A. Tholuck: Vorgesichte des Rationalismus, 2, II, 164; denne betretning, som er sendt til V. E. Loescher, må stamme fra 1720nes første halvdel, da Trellund endnu nævnes som professor, og han blev 1725 Lintrups afløser i Viborg.

4) HWH, A. 113. Brev fra denne dame til Francke findes i BSB, Nachl. Francke, 29, (årene 1704—22), se pag. 38, note 1. Lützens kaldte hende »die fromme und kluge Dame« (HWH, A, 144, jfr. *Neiiendam*: Erik Pontoppidan I, 214f.). Hun var knyttet til Sophie Hedevig, og endnu 1726 takker hun på dennes vegne Francke for hans postille, som man på Vemmetofte havde læst en gang og nu var begyndt på forfra, se A. H. Franckes *Briefe an ... Heinrich XXIV Reuss* j. L. 1704—27, (1905) 163. Det drejer sig om Franckes *Sonn- und Festtags Predigten* (1724), og af KB.s exemplar kan man se oplysningen bekræftet, thi af dette fremgår, at man 1725—29 næsten hver søndag har læst en prædiken deri på Vemmetofte.

delsen med Halle blev styrket og udvidet i disse år; først var pagehofmesteren Chr. Wendt, missionskollegiets mangeårige sekretær, Franckes trofaste nyhedskilde ved det danske hof¹⁾, og kronprinsens fromme lærer, (som student deltager i de kbhvske konventikler) J. W. Schroeder førte dernæst i en årrække hovedkorrespondancen med Halle²⁾. Har Hersleb således haft let ved at begå sig ved Fr. IV.s hof, gjaldt det naturligvis ikke mindre ved kronprinsens. At han blev sat til at indvie dennes kapel på Hirschholm³⁾, at han deltog efter udtrykkeligt ønske i rejsen til Carlsbad, og at kronprinsen ofte (endog afbrydende sin morgensøvn⁴⁾) indfandt sig til Herslebs gudstjenester, tyder på hans absolute velvilje; at Hersleb også stod sig godt med det meget fromme hof på Vemmetofte, kan man vist roligt slutte ud fra ligpræd. over prins Carl 1729, holdt for kronprinsen på Hirschholm⁵⁾.

Selvom det altså er sikkert, at Hersleb tog sit stade på bods-pietismens side⁶⁾, er dette langt fra at have skadet hans stilling ved hoffet i disse år, hvor kongen tenderede i den retn., og tronfølgeren var det nye absolut hengiven; men hertil kommer, at Hersleb utvivlsomt havde store personlige anlæg for at være hofmand⁷⁾. Det lå ikke til ham at gå mod strømmen. Han erklærer

1) Breve i **BSB**, Nachl. Francke, 33.

2) **Ldb.** fol. 389; 4°, 423. 425, 499 findes adsk. til og fra A. H. og G. A. Francke, Michaelis, Lange o. fl. Efter hans svagelighed overtog Hojer korrespondancen, **KS**, 5, III, 185ff.

3) **Sbg.** at dette var praxis, se **Zw.** 670. **jfr. Tolv off. Taler** I, 82.

4) **GKS**, 4°, 1511.

5) **NKS**, 4°, 91.

6) **Præd.** 147f. **jfr. ordene i GKS**, 4°, 1511 om kættermagerne, »som under navn af omsorg for den sande lærdom, opvækker uro i Guds kirke, blæser til alarm, hvor ingen fjende er, ... skriger og råber på prædikestolene om kættere, klager over disse helliggørelses præster, som driver på gudelig levnet og sand hjertens hellighed«, sådanne gør mere skade, end man tror, og må »kvistres på fingrene«, fordi de indbilder folk, at sand hellighed er kætteri. Man tænke f. x. på **H. Bartholin**, der 1724 i et privat brev klagede over, at »hofjesuiters skinhellige griller har mere gehør end den rene lære« (**KS**, 2, III, 843), selvom Hersleb ikke da var hofpræst, er det rimeligt, at der også hugges efter ham, og et citat som det anførte viser jo, at pietismen meget vel forstod sig på den prædikestolspolemik, den altid klagede over hos de orthodoxe.

7) Se f. x. den korte biografi i **Thott** 4°, 1683, hvor det siges, at han var »artig i omgængelse med folk af stand og fortjeneste« og »en stor hofmand«.

selv, at det lykkedes ham både at bevare sin samvittighed og dog se kongehusets nåde mod sig voxe¹). Aldrig har han set en »vred mine« af Fr. IV i de 16 år, de kendte hinanden; man har søgt at afvende kongens gunst fra ham med det resultat, at kongen selv talte ud med ham og bevarede sin forrige mening om ham²). Men i hvor høj grad Hersleb selv in concreto har formået at være den skarpe sjælesørger ved hoffet, er et helt andet spørgsmål; selv bekender han, at det blev ikke til meget med sjælesorgen, og man kan ikke frigøre sig for et indtryk af, at han har haft dårlig samvittighed herover, fordi den »prudence«, han som hofpræst måtte anvende, har hindret ham i personlig sjælesorg³), og selvom han forsikrede i sin tiltrædelsesprædiken, at han vilde tale tydelig sandhed⁴), og selvom han kan ironisere vittigt over, at sandheden altid skal holdes de høje herrer på en mils afstand⁵) eller skildre hoffet som en miniature af alverdens forfængelighed⁶), så har man dog det indtryk, at der ikke rigtigt har været bid i ordene, når de gjaldt de højeste selv⁷). Men da Fr. IV lå døende på Odense slot,

1) Sbg.

2) GKS, 4°, 1511, jfr. Anh. 43.

3) GKS, 4°, 1511; selv med anvendelsen af denne »prudence« har han ikke kunnet undgå, at den smule sjælesorg, han øvede, er blevet »ilde udtolket som gejstlige intriger«, men man kan ialtfald ikke, som han har hørt skal have været tilfældet andre steder og med andre, anklage ham for at have udnyttet sin stilling som de fornemmes skriftefader til at skaffe sig personlige fordele.

4) Anh. 37f. 43.

5) Præd. 878f. jfr. Tolv off. Taler II. 56ff.

6) Præd. 718f. jfr. sst. 886ff. hvor det hedder, at det kommer ikke an på »ædelt blod«, men på »ædle gerninger«, eller sst. 329, hvor det forklæres, at titler intet betyder overfor døden.

7) Når det f. x. (Anh 10) hedder om majestæten: »De som er født til kroner, viser i al deres væsen en majestæt, at de svarer til deres høje byrd, at de ikke med noget uanstændigt vil forringe sig selv«, jfr. Præd. 887, så kan det ved Fr. IV.s hof ikke godt andet end enten skurre fælere i ørerne, end man kan tænke sig, Hersleb vilde, eller også udlægges som en praktisk akkomodation. Man jævnføre hertil Carl Deichmanns ord (Festskr. til Hj. Pettersen, (1926) 149): »med al sin myndighed og nidkærhed vidste han at føje sig efter tiderne«. Dette sammenholdt med Herslebs klage over den fornødne »prudence«, giver et glimt af enevoldshofpræstens stilling, der er en akut aktualisering af enhver statsstøttet præsts. Det er, anvendt på Hersleb, afgjort en litt. enfskel, når H. Fett (Vort nationale Enevælde, (1927) 85f.) sammenligner ham med Bossuet, for hvem Louis XIV.s elskerinde, la Valliere, flygtede ind i et kloster. Hersleb var ikke den type,

ser vi ham med dødens ansvar for øje yde den syge kristendommens trøst på en måde, så vi ikke kan være i tvivl om, at han forstod og røgtede sit kald, så godt det under tidens vilkår var ham muligt.

Fra efteråret 1729 gik det raskt nedad med kongens helbred, indtil han i slt. af aug. 1730 måtte lægge sig ind på Odense slot (han kom fra hertugdømmerne); her døde han 12/10—30 efter et hårdt sygeleje¹). Da det stod klart, at sygdommen var til døden, blev der givet ordre til at bede for kongen i kirkerne²), og samtidig blev Hersleb og Lintrup kaldt til Odense, hvor de 22/9 indfandt sig³). Dagen efter blev de kaldt til kongen, som var meget syg og følte, at det snart var slut; lægerne havde opgivet ham, nu vilde han høre præsterne. Lintrup holdt da en kort tale om, at sygdom sendes os, for at vi skal gøre bod for synden, og Hersleb holdt en bøn, »som passede sig på kongens tilstand i sjæl og legeme«⁴). 24/9 prædikede begge, og af Herslebs prædiken sluttede man i byen, at det stod ilde til⁵). Endnu hørte kongen begge prædikanter på Mikkelsdag, og to søndage og to onsdage Hersleb alene, hvergang måtte han repetere prædikenen for kongen på tysk⁶). Når Hersleb kom til ham, blev han altid vel modtaget og måtte bede med den syge, som gerne vilde bede selv, men havde

men at hans forkyndelse var med at forberede pietismens stærkere bølgeslag i den næste konges tid, er vel ganske naturligt.

- ¹) Om Fr. IV.s sidste dage se **DM**, 5, II, 243ff. (aktstykker fra **RA**) og **Fra Fyens Fortid** III, (1921) 71ff., hvor **G. L. Wad** har offentliggjort **Jac. Bircherods** dagbog over Fr. IV.s ophold i Odense (**UB**, **Add.** fol. 161), jfr. **Hojer**: a. s. II, 234ff. Dødsårsagen var en sygdom i lunger og nyrer forbundet med hjerneanæmi, se **Ugeskr. f. Læger**, 1904, 919ff. 945ff.
- ²) **Oversekretærens Brevbog**, **RA**, 19/9—30.
- ³) **Fra Fyens Fortid**, III, 82, 86.
- ⁴) Se Herslebs egne optegnelser om Fr. IV.s død (**Thott** 4°, 1663, **GKS**, 4°, 2790 og **UB**, **Rostgårds Saml.** 4°, 729; tr. i **P. Paludans Magaz. for Lidende** 1790, 1. hefte; delv. atter i **Skand. Litt. Selsk.s Skrifter** XXIII, (1823) 133ff. og i **Aarsberetn. fra det kgl. Geheimearkiv** VI, (1886—7) 42ff., her cit.). Om lægen, **Dr. Fechts** rejse, se **Fra Fyens Fortid**, a. s. 81, 83.
- ⁵) **Hersleb** a. s. 43. **Fra Fyens Fortid**, a. s. 86f.
- ⁶) **Hersleb** a. s. 43. Mikkelsdagspræd. findes **Præd.** 1—38. Efter en af disse præd. sagde kongen til Hersleb »dass wann er nur seelich stürbe, er sonst gänstlich mit Gottes Willen in allem zufrieden wäre«, cft. en optegn. af **Charlotte Amalie**, **DM**, 5, II, 256f.

svært ved at finde ord¹⁾, og Hersleb indrettede da gerne bønner efter hans tilstand »med syndsbekendelse og fortrydelsesklagemål over den frembragte tid, nu inddelt efter de 10 Guds bud, nu efter hans kald og embede, nu efter Guds velgerninger imod ham« — og hermed følte kongen sig altid tilfreds og lykkelig²⁾. 11/10 — kongens 59årige fødselsdag — prædikede Hersleb sidste gang for ham; fra Hojer ved vi, at teksten var: »Der Tag des Todes ist besser, wie der Tag der Geburt«³⁾. Om aftenen måtte han gentage prædikenen, og til kongen, der var bange for en »hård død«, sagde han, at ingen kunde vide, hvor brat døden kunde komme, og at han derfor »måtte nu i pønitentse, bøn, hjertes og sinds afdragelse fra verden og henvendelse til Gud« være beredt når som helst⁴⁾. Senere på aftenen, da det stod endnu ringere til, kom præsterne atter ind; Hersleb bad en bøn; Lintrup vilde tale, men kongen sove. Derefter blev der en kort tid ro på slottet, medens præsterne holdt bøn med den øvrige kgl. familie. Lidt efter midnat løb dronningen ud — formentlig efter lægen; Hersleb ilede da ind til den syge, som lå i døds kampen, og mens Hersleb lyste vel-signelsen over ham, døde han ganske stille⁵⁾.

Denne scene på Odense slot: hofpræsten ved sin døende konges side — kun tænkende på at henvende hans sind fra alle jordiske bekymringer på det kommende — viser os Hersleb fra en af hans allerbedste sider: den erfarne sjælesørger, den omsorgsfulde præst og den trofaste tjener. Med virkelig intuition har Grundtvig i Roskilde-Rim gengivet denne situation⁶⁾.

1) »Hvad er den lykkelige, som kan bede og selv udøse sit hjerte for Gud«, **Hersleb** a. s. 43.

2) sst.

3) **Hojer**: a. s. II, 238 (Prædik. 7, 1).

4) **Hersleb** a. s. 44, thi »Guds trøst i sjælen vilde gøre en nok så hård død lettere end den letteste død uden denne trøst, ... da sukkede han inderlig og bad Gud give sig denne forsikring«.

5) sst. jfr. **Sbg**, hvor en kortere, men overensstemmende skildring er givet.

6) P. A. Rosenbergs udg. af **N. F. S. Grundtvig: Udv. Værker**, II, (1928) 167: »På den samme dag i året, som til verden du var båret, banked døden også på, bød fra verden dig at gå: men din Gud dig ej forlod, for din seng hans tjener stod, rørt af ånden, rørt i sind stedtes Hersleb for dig ind, verdens tant og verdens møje stilled han så klart for øje, tolked kristnes håb og trøst med så hjemmelig en røst, at du tænkte vist med smerte på hvergang, da verdens tant værd i dine øjne vandt, at du sagde i dit hjerte efter ham og efter hin vise drot og navne din: Mer end fødsels dag at love er den dag, da vi hensove«.

Allerede samme nat blev Hersleb kaldt til den nye konge og måtte aflægge »raport om dend Høystsalige Konges døds omstændigheder«¹⁾. Alle ventede betydelige forandringer både i statsstyrelsen og ved hoffet ved dette tronskifte, og Hersleb har naturligtvis ikke kunnet se det imøde uden at gøre sig tanker om, hvad det for hans vedkommende kunde komme til at betyde. Hvad kunde tænkes at lokke ham? Det måtte stå klart, at *konfessionarieembedet* vilde blive ledigt inden længe; Lintrup gjorde sig hverken som prædikant eller pietist og havde under den nye konge den ulempe at være sat på sin plads ved Anna Sophies velvilje — og mellem hendes venner blev der som bekendt ryddet kraftigst op; hvem var da nærmere end anden hofprædikant, der på kronprins Christians opfordring var kommet til hoffet, som havde ledsaget denne på udenlandsrejsen, og som hidtil havde vidst at stå sig godt med alle parter i det splittede hof — ikke mindst de frommere?²⁾ Det må derfor have været med blandede — for ikke at sige ublandet ubehagelige — følelser, at Hersleb morgenen efter kongens død blev kaldt til Chr. VI, »og da allernaadigst confereret« Akershus stift; han frabad sig det strax »med submissest underdanighed« og mente, at han var blevet fri, da der ikke taltes mere derom i øjeblikket, og han fik besked om at følge kongen til Kbhvn³⁾.

Chr. VI må have haft sin proskriptionsliste liggende færdig, og en af de øverste på den var den myndige, dygtige, verdenserfarne, men måske mindre kirk. biskop over Akershus, Barth. Deichmann, Fr. IV.s protegé og rådgiver i den norske matrikelsag, spørgsmålet om de norske kirkers salg og mange andre ting, som medlem af den store »bandekommission« fra 1725 kendt som en ivrig tilhænger af Anna Sophie⁴⁾.

1) Sbg.

2) Denne formodning bekræftes af C. Deichmann, der rent ud siger, at bispeudn. var Hersleb en skuffelse, fordi han vilde have været konfessionarius, Festskr. t. Hj. Pettersen, 149. Også Schwartzkopf siger det samme: Hersleb »kunde bedst være« i Lintrups sted (*Danske Saml.* IV, 88); men at Lintrup derefter (jan. 1731) blev afskediget blot for at glæde Hersleb turde vel være lidt overdrevet (sst. 107).

3) Sbg.

4) Om alt dette må her henvises til: E. Holm: Danmark-Norges Hist. 1720—1814, I, 317ff.; II, 15ff. Mnemosyne, I, 171ff.; 275ff. Chr. Brun: Fred. Rostgård, (1870) I, 259ff. *Det norske folks liv og hist.* VI (1932), hvor der er gjort grundigt rede for D.s virksomhed 1720—30, og W. Lassen: Mats Jenssøn Medelfars agn. Descendenter (1901), 266ff.

Deichmann må naturligvis have været klar over den risiko, et tronskifte betød for ham, og han ansøgte om bekræftelse på embedet, men før det nåede Kbhvn, havde statholderen i Norge, D. Wibe, allerede fået ordre til at suspendere ham¹⁾, og kort efter — samme dag som Herslebs udnævnelse er dateret — blev han afskediget²⁾. Imidlertid var det jo pinligt nok at afskedige en så betydelig mand uden forklaring, og for at fremskaffe en grund iværksatte man en undersøgelse af de rygter, der gik om Deichmanns bestikkelighed, — og kongen nedlod sig til at opfordre enhver til at komme frit frem med angivelser³⁾; men sagen blev henlagt, da Deichmanns enke (han selv døde af »græmmelse« i foråret 1731) for at undgå besvær og erstatning vedgik hans skyld⁴⁾.

I de 6 uger, der gik fra Fr. IV.s død til Herslebs udnævnelse, mente han selv, at faren var drevet over, men 24/11—30 kom der pludselig besked om at hente bestallingen i kancelliet; atter søgte han at slippe, men kongen vilde ikke; han gav forslag på andre bedre egnede, men kongen erklærede, at han ikke vilde betro nogen anden at forestå det forsømte stift, og for at Hersleb skulde vide »at det var i kongl. naade«, tillagde kongen ham helt udenfor bispelønnen 800 rdl. årlig af particulærkassen⁵⁾.

Var det en falden opad? Næppe! Vist er det, at kongen hadede Deichmann af et godt hjerte og vilde have ham fjernet; men han har også vidst, at stiftet trængte til en mand, der ikke som Deichmann med glæde påtog sig utallige kgl. — men verdslige, — forretninger. Fr. IV.s ord om Hersleb, der passede sit embede og ikke andet, og eget kendskab til ham har vel også været tilstrækkelig grund for ham til i Hersleb at se den mand, han søgte, selv om Chr. VI og Hersleb som personligheder stod hin-

1) Rskr. 18/10—30 (RAO), stiftsprovst Hof skulde indtil videre varetage embedet, jfr. rskr. 9/9—26, Fgt. III, 603f.

2) Rskr. 24/11—30 (RAO), Stiftsarkivet skulde afleveres til Hersleb og 1/12 blev det af Wibe afkrævet Deichmann, Lassen: a. s. 275.

3) Oversekr. Br.bog, (RA) 24/3—31, tr. Brun: Rostgård, II, 322ff. Det oplystes, at der var bestikkelser og »gaver« i 103 tilfælde til et beløb af 9770 rdl. (RAO, rskr. 6/10—31).

4) Rskr. 7/3—32 med indlæg af 8/2 s. å. (RAO).

5) Sbg. Det økonomiske kan også nok have spillet en rolle. Herslebs indtægter som biskop var — uden tillægget — ikke så store, se pag. 187f. Kvitteringer for modtagelsen af de 800 rdl. findes i Bilag til particulærkammerregnskaberne 1731ff. RA, kvartalsvist ordnet.

anden fjernt, og kongen navnlig i sine senere år kunde ærgre sig over bispens stædighed¹⁾.

Men alligevel har det ikke passet Hersleb —; havde han tænkt sig at fortsætte det trods alt bekvemme hofliv, tilmed endda som konfessionarius hos den nye meget kristelige konge, i hovedstaden, hvor han nu hørte hjemme og øjensynlig var glad for at være, så kan det ikke undre, at han var skuffet, og vi har ikke svært ved at tro på ægtheden i hans forsikring, at det var ingen »ordinær gejstlig kompliment«, når han vægrede sig ved at antage et »så anseligt biskop-embede«²⁾. Vi tror ham også, når han siger, at det er med »inderlig bevægelse og stor bedrøvelse«³⁾, han nu må tage afsked fra den menighed, hvor trods alt mange elskede ham, og også nogle mente at være hjulpet på den smalle vej gennem ham. Atter varierer han sit yndlingstema, at denne flytten fra det ene embede til det andet, må betyde, at Gud har hast med hans liv og derfor hurtigt fører ham gennem graderne⁴⁾, og han beklager hjerteligt, at »retsindige lærere«, som Gud har »givet noget rigeligt af sine gaver« ikke »har magt til« at blive på det sted, hvor de helst vilde være, og erklærer, at han kun går, fordi han står under øvrighed og må lyde: en konge sagde kom, en anden gå; tilsidst kaldes kongen til vidne på, at han aldrig har ønsket at blive biskop⁵⁾. Kort sagt: afskedspræd. ånder en op-
 rigtig skuffelse over forfremmelsen til det »anselige biskop-embede«.

1) Se f. x. **HS**, III, 421, hvor kongen kalder Hersleb »dieser etwas hochmütige Mann«.

2) **GKS**, 4°, 1511.

3) **Sbg**.

4) **GKS**, 4°, 1511, jfr. **Anh.** 56. At de gudfrygtige har elsket, og hyklerne og de kødeligt-sindede har hadet ham, opfatter han som Guds indsegl på sin gerning, jfr. **Præd.** 881.

5) **GKS**, 4°, 1511.

FJERDE HOVEDAFSNIT

DEN HERSLEBSKE PRÆDIKEKUNST

KAP. I. INDLEDENDE BEMÆRKNINGER; PROBLEMOVERSIGT.

Den anseelse, Hersleb som prædikant nød i sin samtidig og nærmeste eftertid, og den i vor kirke ret enestående veltalenhed, han rådede over, har allerede lokket en kirkehistoriker til at foretage studier over Hersleb som prædikant¹⁾. Begrundelsen for her at gentage en studie over samme emne er dels den, at i en monografi som nærværende bør en sådan ikke savnes, dels at Dr. Kornepups arbejde ikke kan siges at være fuldstændigt og desuden ikke gør forsøg på at stille Herslebs prædikener ind i en tidshistorisk sammenhæng²⁾.

Opgaven vil derefter være følgende: 1) at undersøge og vurdere det forhold, den herslebske prædiken har til samtidig og fortidig homiletisk og alm. opbyggelig litteratur, 2) at give en fremstilling af dens indhold og ejendommelighed, og 3) at give en oversigt over dens eftermæle.

Herslebs prædikener blev som oftest udgivet mod hans vilje, undertiden på den måde, at han udlånte manuskripterne til af-

1) **Bj. Kornerup**: Studier over Peder Hersleb som Prædikant. **TT**, 4, III, 81—107; 257—320. **cit. K.**

2) Bortset fra, at nævnte studie lægger forbavsende vægt på formaliteter, som enten er interesseløse, når man skal danne sig et indtryk af prædikenen, eller som er så nogenlunde gængse hos de fleste betydeligere prædikanter, må det kaldes uheldigt, at den — skønt forf. er fuldt ud klar over (**K.** 89) den ucsartethed, de bevarede prædikener udviser, både m. h. t. den tid, de er holdt på, og de lejligheder, ved hvilke de er holdt — behandler alle prædikener under eet, og endvidere, at den slet ikke er gået ind på de prædikener, der kun findes bevaret utrykte, eller på de 2 meget værdifulde præd., der findes i Anh.

skrivning, og folk da fik dem trykt, uden at han vidste det; men i flere af originaltrykkene står at læse, at udgivelsen er sket efter kgl. befaling. Heller ikke den saml., der kom 1741, havde han selv noget at gøre med¹). Passionsprædikenerne »Almagt midt udi Afmagt« blev 1751 af udgiveren F. C. Mumme dediceret til Charlotte Amalie, som da var den eneste af de kgl. personer, der havde hørt dem. I Fortalen beretter han om den bitre skæbne en forlægger af Herslebs prædikener har, idet han må udpresse og udbetle dem af forf., og da han hørte, at Hersleb havde liggende en saml. prædikener, som aldrig var blevet trykt, lod han ikke bispem »rist eller ro«, før han havde fået dem »stykke- og ligesom bladvis«.

Hersleb var en flittig prædikant, og som sognepræst i en længere årrække må han jo have holdt en overordentlig mængde prædikener, da der vel sjældent var mindre end 2 om ugen (søndag og ugedagsprædiken onsdag eller fredag), og der var flere helligdage end nu²). At skildre hans teologiske anskuelse efter hans prædikener er ikke blot ifl. materialet her og andetsteds (f. x. i hans betænkninger eller den lille bog *Epistola pastoralis*, se pag. 229ff.) det eneste rimelige, men også af den grund rigtigt, at han anså sin prædiken som sit egentlige »ergon«³), en betragtning, han fører frem med en sådan selvhævdelse, at det går ud over den selvbevidsthed, dygtigheden altid er berettiget til at besidde⁴).

1) **Sbg.** og Hersleb til Steenbuch 27/6—39, Sjæll.s Bispearkivs Kopibog, **LA.** jfr. **Kornerups** fortræffelige bibliografi over Herslebs prædikener, **K.** 310ff. og **Harb.** 19f. Hersleb, som ellers ikke gik af vejen for denne verdens mammon, ønskede ikke at tjene på sine prædikener, men overlod dette til forlæggeren, som til gengæld tjente godt.

2) Han fortæller, at han har betrådt Frederiksborgs prædikestol ca. 500 gange (**Anh.** 58), hvilket med søndags- og ugeprædikener omtrent passer med de 6 år, han var der. Om tidens alm. rigdom på prædikener se **Mart. Schian:** *Orthodoxie und Pietismus in Kampf um die Predigt*, (1912) 5, hvor der bl. a. nævnes en tysk prædikant, der på 20 år holdt 4000 prædikener.

3) Aldrig har han »villet bruge den undskyldning for at godtgøre en slet prædiken med, at jeg ikke har haft tid«. Han har anvendt al sin flid, mangler der noget, kommer det af svigtende duelighed, **GKS**, 4°, 1511. Prædikenerne blev skrevet ord til ord og lært udenad, hvilket med den fortræffelige hukommelse, Hersleb (trods klager herover, se **Anh.** 79) altid besad, var muligt.

4) F. x. når han erklærer, at han har prædiket mere end andre, ikke just regnet i tal, men i indhold: »thi det pund Gud har givet mig i en halv time at kunne sige mere end en anden i en hel, og dog tydelig, det pund har jeg ikke nedgravet, men søgt at rente dermed«.

Det var ikke uden grund, at samtiden sagde, at han »pukkede på sin prædikekunst«¹⁾.

Et forhold, der lægger hindringer i vejen for en udtømmende fremstilling af den herslebske prædiken, er *mangel på lighed* i stoffet. Thi skønt dette er stort nok, er det så ulige fordelt, både m. h. t. art og tidspunkter, at ensartethed ikke kan opnås. De prædikener, med hvilke vi for nærværende beskæftiger os, ligger på en enkelt undtagelse nær indenfor dette første binds rammer, og er alle enten ordinære prædikener eller kirk. lejlighedstaler; og inden for dette tidsrum ligger de alle (på 3 undtagelser nær) før 1730, nærmere bestemt fra hofpræstetiden, 2 er fra Frederiksborgtiden²⁾. Efter 1738 forekommer egentlige prædikener ikke (bortset altså fra den, som er medinddraget under denne undersøgelse, da den ligner de øvrige ganske³⁾), derimod bispe-, præste- og kirkevielsestaler, foruden nogle lejlighedstaler, hvorom vi må henvise til bind II.

Men indenfor den gruppe af præd., som her skal behandles, er der atter en påfaldende uligevægt, idet 16 af de 34 i betragtning kommende præd. er faste- eller påskepræd., 3 er afskeds- eller tiltrædelsespræd., 2 er holdt for kongen ved særlige lejligheder, 1 er en ligtale, og kun 12 er ordinære søn- og helligdagspræd. Når man vil skildre en prædikants teologiske anskuelse, er mangelen af en postille med en hel årgang prædikener meget følelig.

Kortfattedhed lå ikke til ham; han kunde sige mere »i en prædiken end andre i tre«, men skal dog afholde sig fra at dømme, om der var godt med fyldekalk imellem .GKS, 4°, 1511; formentlig har han også ret i, at der i hans tid var flere kirkegængere og altergæster ved hoffet end før, men derfor lyder det dog vel pretentiøst i en afskedspræd.

1) Se ovenf. pag. 87.

2) Præd. over Rom. 8, 5 findes i Thott, 4°, 399, IV (K. 317f.). Der findes — afskedspræd. iberegnet — altså 2 prædikener fra Frederiksborgtiden (modsat K. 89).

3) Præd. 895—948. (se K. 314), den findes kun i udg. fra og med 1759, og er altså holdt efter 1741, da første udg. udkom.

KAP. II. DE HERSLEBSKE PRÆDIKENERS FORHOLD TIL SAMTIDIG OG FORTIDIG HOMILETISK OG OPBYGGELIG LITTERATUR.

A. PASSIONSPRÆDIKENERNE.

Alle de af Herslebs passionsprædikener, som er bevaret, er holdt i hofpræstetiden¹⁾; vi ved fra ham selv, at han har holdt fastepredikener hvert år, idet han delte lidelseshistorien op, ikke kronologisk, men tematisk, og hvert år tog noget nyt frem. 1728 drejede det sig om underne ved Jesu død, samlet i A.; 1727 om de 7 korsord (Livets ord i dødens stund); et andet år (vel 1726) handlede præd. om bodsexemplerne i passionen (Peter, Judas, røveren på korset), året før om Jesu ublodige lidelser (sjæleangsten, spotten osv.) og antagelig 1724 om de blodige »actus« i lidelsen (hudstrygning, torekroning osv.)²⁾. En sådan tematisk inddeling behøver ingen nærmere forklaring; den var skik og brug og kan genfindes talrige steder; vi angiver nedenfor en række passionsskrifter³⁾, som i det følgende nærmere vil blive anvendt som

1) Det drejer sig om 1) Livets Ord i Dødens Stund, (Præd. 245—550) med den tilhørende opstandelsespræd.: Det første Budskab fra de dødes Land ved Kristi opstandelse (sst. 651—698), holdt 1727. udg. første gang 1729. Desuden: Den faldne og igen opstående Peter (Præd. 39—82), holdt antagelig 1726 (se ovenf.), og: Vor Frelsers bitre Udgang fra Jerusalem til Golgatha (Præd. 197—244), holdt i en tidligere fastepredikenerække. Disse to er første gang udg. 1730 og 32. 2) **Almagt midt udi Afmagt eller de Tegn og Undere, som skete ved Kristi Død**, 1751.

²⁾ A. 5f., hvor denne oversigt gives.

³⁾ De her anførte skrifter — foruden en del andre, der ligner dem så meget, at en særlig citering ikke kan anses for påkrævet, — findes på 3 undtagelser nær (nr. 6, 12, 21) i BH, men disse 3 er taget med, fordi de giver et karakteristisk indtryk af de fælles træk i den passionslitteratur, som Hersleb måske ikke har kendt. BH rummer endnu en del passionsskrifter, som det enten ikke har været muligt at skaffe, eller som ikke frembyder noget af interesse (BH, 36f., 47f. og enkelte andre steder). Det afkortede navn betegner den abbreviatur, hvormed den anførte passionslitt. fremtidig citeres:

1) **Adami: J. S. Adami: Deliciæ passionales** (1707ff.) I—V, BH, 44.

2) **Arrebo: And. Arrebo: Torcular Christi** (1670). BH, 37.

3) **Bang: J. Th. Bang: Passionstanker eller gudlige Betænkninger over Jesu smertefulde Lidelser** (1691). BH, 37.

4) **Bynæus: A. Bynæus: Gekreutzigter Christus** (holl. 1683, cit. i tysk udg. 1701). BH, 37.

grundlag for en undersøgelse af Herslebs forhold til passionslitteraturen, og indenfor disse er en tilsvarende inddeling almindelig¹⁾.

-
- 5) **Cock:** S. O. **Cockius:** Cantus cygneus vel septem suspiria Jesu (1629). BH, 48.
 - 6) **Colding:** S. J. **Colding:** Den blodige Brudgoms J. C. Kærlighed til sin blod-syndige Bruds Herlighed (1692).
 - 7) **Francke:** A. H. **Francke:** Oeffentl. Reden üb. die Passions-Historie (1715). BH, 48.
 - 8) **Freylingh:** J. A. **Freylinghausen:** Einl. z. recht. Erkänntn. u. heilsamen Gebrauch des Leidens u. Sterbens J. C. (1715, cit. i udg. 1729). BH, 48.
 - 9) **Gerh. I:** **Joh. Gerhard:** In Harmoniam Historiæ Evangelicæ de Passione ... Commentarius (1617). BH, 26 (i udg. 1652).
 - 10) **Gerh. II:** samme: In Harmoniam Historiæ Evangelicæ de Resurrectione ... Commentarius. (s. å. sst.).
 - 11) **Heermann:** J. **Heermann:** Heptalogus Christi (1704, har kun været tilgængelig i en dsk. udg. 1851: Christi syv Ord på Korset). BH, 37.
 - 12) **Lassenius:** J. **Lassenius:** Syv Gange syv hellige Passions Betænkninger (på tysk 1696, cit. i dsk. udg. 1697).
 - 13) **Lützens:** F. J. **Lützens:** Epistel u. Passionspredigten I—II, (1725f.). BH, 269.
 - 14) **Moller:** Mart. **Moller:** Soliloquia de Passione J. C. (dsk. udg. 1617). BH, 283.
 - 15) **Müller:** Heinrich **Müller:** Jesus patiens (1669, cit. i dsk. udg. 1704). BH, 261.
 - 16) **Pontoppidan:** E. E. **Pontoppidan:** Gudelige ... Betænkninger ... over J. C. Bloddåb (1653). BH, 47.
 - 17) **Ramb. I:** J. J. **Rambach:** Betracht. üb. die sieben letzten Worte des gekreuzigten Jesu (1726, her cit. i udg. 1736). BH, 276.
 - 18) **Ramb. II:** samme: Betracht. üb. das gantze Leiden Christi (1730). BH, 276.
 - 19) **Reising:** Leopold a **Reising:** Andächtige Passions-Schule (1713). BH, 48.
 - 20) **Ridderus:** Fr. **Ridderus:** Siebenerlei Geschichte in der Geschichte des Leidens u. Sterbens J. C. (holl. 1684, cit. i tysk udg. 1692). BH, 37.
 - 21) **Schelderup:** N. M. **Schelderup:** Novissima septem J. C. verba (1640).
 - 22) **Til:** S. v. **Til:** Das Evangelium Mathei (1705, overs. fra holl.). BH, 36.
- 1) **Colding** er disponeret således: 1) Jesu lidelse i Gethsemane, 2) hos Kajfas, 3) hos Pilatus, 4) på korset, 5) de syv ord.
Pontoppidan og **Moller** disponerer ganske som **Hersleb** i A. **Ramb. II** følger skemaet: Kristi 1) indvortes, 2) udvortes lidelser på Olie-

Ved en nærmere undersøgelse af dette forhold må der først agtes på *en fjernere og en nærmere sammenhæng*; ved den fjernere forstås de fællestræk, som findes i tankeudvikling, exegetiske bemærkninger, bibelske og andre eksempler og overhovedet enhver forekomst af fællesstof, hvor en påvisning af den konkrete afhængighed i hvert enkelt tilfælde er udelukket, simpelthen fordi det drejer sig om alm. udbredte træk; ved en nærmere sammenhæng forstås de tilfælde, hvor en direkte afhængighed eller dog en udtalt litt. benyttelse med overvejende sandsynlighed synes at foreligge.

1) *Den fjernere sammenhæng.*

I prædikenen over *Peters fald* udvikles det først, hvor farligt det er at komme til hove¹); dette kan jo have passet meget vel for en hofprædikant, og som vi så (pag. 87) er det en tanke, der åbenbart er Hersleb kær; men den er også gængs hos andre²). At Peters ven gjorde ham en slet tjeneste ved at indføre ham i ypperstepræstens gård³), er også ganske alm., og ordene: »men nu han står for ilden og bliver varm, er hans kærlighed blevet kold«, synes ligefrem at være klassiske⁴). Den betragtning, at det ret er et mærkværdigt tegn til advarsel mod hovmod, at den store apostel falder for en simpel piges ord⁵), er for alm. til at kræve udførlig dokumentation, og den såre livlige skildring af den rolle, hanen

bjerget, Kristi lidelser 3) for den gejstlige, 4) for den verdslige ret og 5) på Golgatha. En komplet mani for syvtallet viser Lassenius, men også Arrebo har tendenser i samme retn.

Udnyttelsen af de 7 ord er meget gammel og meget udbredt; på dansk er det nok at henvise til Cock, Schelderup og Kingos berømte »Gak under Jesu Kors at stå«. På tysk er den mest interessante i denne forbindelse **Ramb I**.

1) Præd. 48f. Prædikenen er holdt over teksten i alterbogens harmonisering af lidelseshist., se Alterbogen af 1688, 361ff.

2) Gerh. I, 217; Lützens I, 527; Reising, 243.

3) Præd. 48f.

4) sst. 51. jfr. Bang: 269: »Den varme han får udvortes på legemet, den køler ham indvortes på hjertet«; Gerh. I: »ad ignem se caleficiebat, quia torpuerat intus a calore fidei et caritatis« (220); Lützens: I, 528, jfr. Kingo: »han ved ilden, når han gyser, ved sig selv at gøre varm, men Guds kærlighed dog fryser i hans hjerte, bryst og barm« (Kirkesalmebogen 1699, 432); videre kan anføres Moller: (270): »og eftersom hans hjerte udi kærlighed var forkølnet indvortes, da går han til kul-ilden og varmer sig udvortes«, jfr. Ridderus 589. Udtrykket er altså så temmelig formelagtigt.

5) Præd. 56ff. jfr. Solveig Tunolds afhandling i NTT, 1935, 40.

spillede ved Peters omvendelse¹⁾, kan første gang synes original, men det viser sig, at sammenligningen mellem hanen og prædikan-ten er repræsenteret hos næsten alle passionsforfattere²⁾. Og vil man endelig nævne den diskussion, Hersleb indlader sig på, om Peters anger og betydningen af de græske ord »epibalon eklaiæ«³⁾, så findes den også adskillige steder⁴⁾. Der er ingen mangel på litt. allusioner i denne prædiken.

Det samme gælder prædikenen over *vandringen til korset*. Exordiets inddeling med fremhævelse af, at menneskene har mere grund til at græde over sig selv end over Kristus⁵⁾, er naturligvis ganske alm.; det samme gælder Isaks ofring som direkte prototype til korsfæstelsen⁶⁾, og ved betragtningen over, at Jesu lidelse foregik udenfor byen, anfører Hersleb og de fleste andre en række ganske stereotype skriftsteder fra både gamle og nye testamente⁷⁾. Ganske vist synes Hersleb at hævde en vis selvstændighed overfor sine forgængere, idet han ikke — som de allerfleste af disse — mener, at Jesu klæder, før korsvandringen begyndte, blev revet af ham, for at sårene skulde rives op; thi sårene var endnu for friske til, at det kunde smerte⁸⁾, men netop den bevidste reflekteren viser jo, at der har foreligget forbilleder. Det var skik og brug at anvende beretningen om Jesu idelige »skiften klæder« langfredag morgen som et udgangspunkt for et kraftigt angreb på tidens (og alle tiders) moder og overdådighed i klædedragt. Når

1) sst. 69ff.

2) **Adami**, I, 1801ff. opregner talløse exemp. på, at prædikanter er at regne for kirkehaner. Dette utroligt brede værk har optaget næsten hele den fælles tradition og har ved sin fantastisk store saml. af »realia« (pag. 174, note 4) været en guldgrube for den, der trængte til illustrerende anekdoter. **Gerh.** I, 288: »Prædicatores verbi constituti sunt a deo. . . ac voce legis arguant hominum peccata Es. 58, 1. Sicut leo non potest ferre gallicinium, ita infernalis leo ægre fert voce legis argui peccata hominum. Sicut gallus cantu suo distinguit horas nocturnas, ita prædicator admonet adesse horam surgendi e somno Rom. 13, 11«; dette findes så temmelig igen **Præd.** 71. jfr. **Ridderus**, 605ff.

3) **Præd.** 76ff.

4) **Adami**, III, 790ff.; **Gerh.** I, 290f.

5) **Præd.** 211ff.

6) sst. 230.

7) sst. 223ff. **Arrebo**, 350ff.; **Francke**, 242ff.; **Freylingh.** 7ff.; **Gerh.** I, 527; **Müller**, 1305.

8) **Præd.** 219; jfr. **Arrebo**, 344; **Bang**, 616; **Francke**, 238ff.; **Gerh.** I, 567ff.; **Ramb.** II, 903f.

Hersleb her kun lige strejfer dette, skyldes det sikkert, at han allerede eengang havde været stærkt inde derpå¹⁾; der var ellers stof nok at tage af²⁾).

Dr. Kornerup anser det for et tegn på selvstændig exegetik³⁾, at Hersleb indlader sig på at diskutere, om Simon bar hele korset eller kun hjælp til, men det må ikke glemmes, at denne debat netop havde bølget frem og tilbage i alle større exegetiske værker om passionen, og den løsning, Hersleb kommer til, er i overensstemmelse med Gerhard, når han udfinder, at Kristus selv bar den tungeste ende og derved symboliserede forholdet mellem sig og sine troende⁴⁾).

Den store prædikensamling *Livets Ord i Dødens Stund* indeholder altså foruden en opstandelsesprædiken 7 prædikener over de 7 korsord; som sådan har den mange forgængere og meget rigt stof at øse af, hvad da også er gjort.

I den *første prædiken* er der naturligvis først selve 7-tallet; det gøres alm. til genstand for indgående betragtninger og sammenlignes med de 7 lamper, de 7 stjerner og de 7 indsegl (fra åbenbaringsbogen), de 7 søjler under visdommens hus eller de 7 basuner ved Jeriko⁵⁾. Gængse er også sammenligninger mellem Kristi tavshed og Elias, Elisas og Jobs forbandelse af deres fødselsdag, når lidelserne kom over dem, og med apostlenes utålmodighed⁶⁾. Tanken om, at Romerne var mest, jøderne i alm. mindre og præsterne mindst uvidende om, hvad de gjorde, men at deres skyld dog kunde ses sådan an, at det var muligt at bede for dem, er velkendt⁷⁾, og det samme gælder henvisningen til de ex-

1) I en titl. passionsprædiken, jfr. A. 6.

2) jfr. f. x. Arrebo, 347.

3) K. 286.

4) Præd. 236; jfr. Gerh. I, 587: »Christo una cum Simone crucem & quidem graviorem crucis partem portante utilem prebeat doctrinam, quod Christus cruci nostræ succedat, eandemque nobiscum portet, imoque graviorem crucis nostræ partem, videlicet iram Dei & maledictionem eidem conjunctam in se susceperit, . . . levio rem partem in temporalibus ærumnis duntaxat sitam nobis imponat sua cruce prius sanctificatam«. (Gerh. anfører også andre opfattelser); jfr. Bynæus, 647.

5) Præd. 255f. Arrebo, 429; Bang, 663f.; Cock, J. V; Gerh. I, 659; Lassenius, 291ff.; Ridderus, 1029; o. m. a. Som regel gengives de ganske stereotyp.

6) Præd. 265f. Cock, A, IV; Gerh. I, 662; Ramb. I, 24.

7) Præd. 278ff. Cock, B, V; Gerh. I, 669ff.; Heermann, 22ff.; Lütken, I, 608ff.

empler (høvedsmanden, pinsedagens 3000 og præsterne fra Act. 6), som skal bevise, at bønnen virkelig hjalp¹⁾. Endelig må nævnes paralleliseringen af Kristus, der taler fra korset, med slangen, der talte fra træet (i Edens have), som et af de vigtigere fællestræk²⁾.

I prædikenen over det *andet korsord*³⁾, er det interessanteste begrundelsen for, at Jesus ikke kalder Maria »moder«, men »kvinde«; hertil haves 5 grunde: 1) han vilde ikke udlevere hende til soldaterne (dette bifaldes dog ikke; det var Hieronymus' anskuelse, og allerede Gerhard har vist det urimelige heri), 2) han vilde ikke sidestille hende med faderen, 3) vilde ikke yderligere bedrøve hende ved at bruge det personlige navn, 4) vilde minde hende om Gen. 3, 15 (at kvindens sæd skulde knuse slangens hoved), og 5) at han var »just i sit forsoningsembede«, og Maria derfor indtog samme stilling for ham, som enhver anden. Disse grunde, som Hersleb anfører⁴⁾, og som er et typisk eksempel på den orthodoxe minutøse exegese, er også yderst alm. hos de fleste andre⁵⁾. Det samme gælder naturligvis anvendelsen af Luk. 2, 35 på Maria under korset (jfr. Kingo), og den allegoriske ud-

1) Præd. 284f. Gerh. I, 667; Lützens, I, 610; Schelderup, B. V.

2) Præd. 256. Cock, A, VI; Gerh. I, 660: »Satanas arboris prohibitæ ligno circumvolutus concionatur primis parentibus ad ipsorum perniciem; ... Christus ligno crucis affixus concionatur nobis ad nostram instructionem«, — Heermann, 3.

3) Hos Hersleb er ordet til Maria det andet, og ordet til røveren det tredje; han følger nemlig alterbogstexten, men de fleste andre har disse to ord i omvendt orden; at Hersleb vidste, at dette var »accuratest i historiens orden«, kan ses af Præd. 309.

4) Præd. 318ff.

5) Arrebo, 386f.; Colding, 309f.; Gerh. I, 757; Heermann, 35f.; Ramb. I, 68f.; Schelderup, C. VI. En ganske ejendommelig overensstemmelse som eksempel på, hvilken rolle faste udtryk spiller i opbyggelig litt., kan fremgå heraf:

Præd. 315:

»Hun så hvert et sår, kunde tælle alle hans ben, kunde høre hvert et tungt åndedræt af hans bryst; så ham hænge og kunde ikke hjælpe ham, så ham blodig og kunde ikke tørre ham, nøgen og kunde ikke skjule ham, hørte ham tørstig og kunde ikke læske ham, hørte ham spottes og kunde ikke forsvare ham, —«.

Gerh. I, 750:

»Vidit suspensum et tangere non potest, vidit ligatum et solvere non potest, vidit sanguine madentem et abstergere non potest, vidit toto corpore sauciatum et vulnera obligare non potest, audit de siti conquerentem et potare non potest«.

lægning, at Maria symboliserer kirken, går også hyppigt igen¹). At anføre Nicephorus for den antagelse, at Johannes ejede et hus ved Jerusalem, hvor Maria boede til sin død, er ret udbredt²), men utænkeligt var det ikke, at Hersleb selv kunde have slået efter i Nicephorus, som han ejede; tilmed vidste han, at man ikke skal stole for sikkert på denne skribent³).

I den *trede prædiken* overvejes det nøje, om røveren under sit tidligere liv kan tænkes at have hørt noget om Jesus; nogle mener ja, andre nej⁴). Den stærke udnyttelse af ordet »i dag« mod skærildslæren er selvfølgelig god protestantisk teologi og velkendt i al prædikestolspolemik⁵); kendt er også jævnføringen af ordet »sandelig« med Hebr. 6, 16—17 (om Guds ed). Røverens tro står naturligtvis for hele den orthodox-lutherske teologi som beviset par excellence for den luth. retfærdiggørelseslære (dog med ikke uinteressante tilføjelser hos det 17. årh.s bodsprædikanter og det 18. årh.s pietister, se pag. 154), og ordene hos Hersleb, at denne røver viser sig »klogere end de højeste theologi«, har gammel klang⁶). Det samme gælder betoningen af, at røverens eksempel var noget enestående, og at man ikke i tillid til det skal udsætte sin omvendelse; thi vi har salighedsmidler, som han ikke havde⁷).

At Herslebs udtryk må gå tilbage hertil synes næsten klart, men om det er direkte, skal vi lade være usagt.

- 1) *Præd.* 328. **Lassenius**, 299f.; **Møller**, 400ff.; **Müller**, 1317 o. m. a.
- 2) *Præd.* 326. **Arrebo**, 393; **Gerh.** I, 761f. **Heermann**, 43.
- 3) **Nicephorus**: *Eccl. Hist. libri XVIII*, (1573) 70 jfr. 90. Hersleb ejede den sjældne udg. Paris 1588, **BH**, 186.
- En jævnføring af Math. 12, 48—50 (i anledn. af problemet kirken = Jesu moder) findes *Præd.* 308. **Ramb.** I, 82 og **Reising**, 421.
- 4) *Præd.* 326. **Arrebo**, 405; **Gerh.** I, 727f. er ikke interesseret heri, men i at frelsen skete ved tro uden gerninger. **Møller**, 408ff.; **Ramb.** I, 35f.
- 5) *Præd.* 370f. **Gerh.** I, 743. **Ramb.** I, 49f. **Schelderup**, E, VIII.
- 6) *Præd.* 359ff. jfr. 403. **Colding**, 318: »denne røver har været en højoplyst mand, og udi visdom overgået mange af de skriftkloge . . ., thi han har vidst at bruge de tvende salighedsregler, som er først at kende sig selv, dernæst at kende Kristus«. Jfr. **Arrebo**, 407. **Gerh.** I, 726: »hæc est mirabilis lux fidei in hoc latrone, quod Dominum illum vocat, qui servili crucis supplicio afficiebatur«. Ganske som Hersleb, se **Møller**, 406; **Müller**, 1318; **Ridderus**, 1061; **Schelderup**, D. VIII f.
- 7) *Præd.* 372ff., 379f. **Arrebo**, 407. **Ramb.** I, 55f. jfr. *Præd.* 380: »Om du så hundrede tage gift ind, og en undgik døden, ville du gøre det efter?« med **Müller**, 1319: »Dersom nogen tog forgift ind og fik

Den *fjerde prædiken* har optaget det kendte træk, at Jesus skulde have bedt Ps. 22—31 for sig selv og kun have sagt det 4. 5. og 7. ord (som jo forekommer indenfor disse 10 salmer) højt¹). Ordet om Belials bække (Ps. 18, 5) er også almindeligt på dette sted²). Det var naturligvis i alm. (vel oprindelig polemisk) interesse at hævde, at Jesu guddom forblev ubrudt under gudsforladtheden på korset, da frelsesværket ellers vilde være ufuldført³), og at han som følge deraf ikke blev bragt til fortvivlelse (som det vilde være sket med en af os), men kun blev fristet dertil⁴), da han blev udsat for de kvaler, som kun de fortabte lider. På samme måde er man ivrig for at vise, at »fiducia et querela« går jævnsides; thi når Jesus klager over forladthed, siger han dog ikke mindre end 2 gange »min Gud«⁵).

deraf ingen skade, det vilde du vel ikke gøre hannem efter«. Atter er den rent verbale lighed slående.

- 1) **Præd.** 398f. **Arrebo**, 435 anfører Durandus som ophavsmand til ideen og slutter sig selv hertil; **Gerh.** I, 776, 812; **Heermann**, 84; **Schelderup**, K. VI: »Hvor af nogle have sluttet, at den Herre Christus ikke alene-
ste det forrige i samme Psalme haver sagteligens hos sig selv på korset opløst, men endog de ni Psalmer ganske fra den 22. indtil den 31. samme tid opregnet«.
- 2) **Præd.** 405f. **Cock**, A, IV; jfr. **Solveig Tunolds** cit. afh. 40.
- 3) **Præd.** 410f. **Gerh.** I, 778: »cum personalis unio divinæ et humanæ naturæ sit »adialytos«, quæ ne in morte quidem solvi potuit, ideo verba Christi nequaquam sic possunt vel debent intelligi, quod divinitas ab eo in cruce discesserit«. **Müller**, 1320; **Ramb.** I, 105: »eine Verlassung, welche bestehen konnte mit der Würdigkeit seiner Person und seiner Ämter«, jfr. 105ff. Både **Ramb.** og **Hersleb** vil naturligvis have forladtheden opfattet som en realitet, da det hele ellers vilde være komediespil, men begge tager afstand fra, at Gud skulde have næret noget »had« til sin søn, jfr. her de ældre, f. x. **Heermann**, 86f. og **Schelderup**, F, VIII.
- 4) **Præd.** 417f. **Adami**, II, 1149; **Arrebo**, 411: ikke »verba desperantis«, men »verba conflictantis cum desperatione«, (jfr. **Lassenius**, 309). **Gerh.** I, 782: »Alii homines non possunt iram dei peccatis suis promeritam sentire sine peccato propter extremam naturæ corruptionem, ... sed Christus has flammæ sine ullo peccato perfert, persistit in sancta erga patrem oboedientia ac filialem in corde suo retinet fiduciam«. Når **Hersleb** skelner mellem det, Jesus led »privative« og »positive«, kan hertil anføres: **Adami**, II, 1146ff.; **Colding**, 345: »så bestod da denne Christi forladelse på korset, endel i Guds hjælps og trøsts unddragelse, endel i Guds retfærdige vrede og syndernes hårdeste strafs pålæggelse«. jfr. **Gerh.** I, a. s. og **Ramb.** I, 107.
- 5) **Præd.** 419. **Gerh.** I, 780; **Heermann**, 86f. **Müller**, 1320.

I den *femte prædiken* er de to skriftsteder, hvorpå exordiet bygger (2. Sam. 23, 5 og Ps. 42, 2), hyppige i prædikener over dette ord¹). På et par sider har Hersleb dernæst samlet alt, hvad der kan anføres fra skriften om tørst og læskelse²); han deler også det alm. syn, at Jesus tog eddiken for at opfylde Ps. 69, 22, hvorved han viste sin respekt for skriften³). Når han skelner mellem åndelig og legemlig tørst og bestemmer den første således: »men især og fornemmelig tørstede han nu efter vor salighed«⁴), har dette rødder langt tilbage; Gerhard anfører det efter Bernhard, og adskillige andre tog dette motiv op⁵).

I anvendelsen af ordet findes 2 synspunkter: nogle, som Hersleb, tordner mod drukkenskabens synder og mener, at Kristus ved sin tørst fyldestgjorde for disse⁶), andre mener, at det gjaldt tungens synder⁷).

Til prædikenen over *det sjette ord* er stoffet ikke så righoldigt som til de andre, og Hersleb synes her at udvise størst selvstæn-

1) Præd. 431ff. 434ff. Arrebo, 427; Møller, 422.

2) Præd. 444ff. (jfr. hertil Solveig Tunold: a. s. 35).

3) Præd. 452. Arrebo, 421; Colding, 353ff.; Gerh. I, 793: »ut occasionem daret implendi vaticinium de aceto in siti sibi exhibendo Psal. 69, v. 22«. Ramb. I, 151; Schelderup, H, II.

4) Præd. 448ff. 453ff. især 455.

5) Colding, 357ff.; Gerh. I, 793f.: »Bernhard: non satis credibile est dominum de siti corporali dixisse, ... sed potius desiderium ardentissimum salutis nostræ ipsum sitivisse credimus«, derefter fortsættes: »sitis nostræ salutis excitaverat dei filium, ut e coelo descenderet ac in assumpta carne se cruci affigi pateretur, corporaliter ergo sitiebat propter lassitudinem, spiritualiter sitiebat nostra salute«. Heermann, 103ff.; Lütken, I, 628; Ramb. I, 158ff. 165; Møller, 422; Müller, 1321; Schelderup, G, VIIIf.; alle disse er næsten ens. Kingo: »Guds vredes ild ham tæred op og saften af hans usle krop« (Kirkesalmeb. 503) repræsenterer sammen med Arrebo (422) og Cock (G, IV), der også lægger vægten på, at tørsten var en følge af Guds vrede (indvortes) og af smerter (udvortes), antagelig et »orthodoxere« syn over for dem, der ser tørsten som et symbol på Kristi længsel efter mennesket, et synspunkt, der har sammensmeltet kærligheds-mystikken og appellationsmetoden. Man bemærk hertil Speners (for ham så karakteristiske) tørre ytring: »Was von dem geistlichen Durst Christi gesagt wird nach unserer Seligkeit, ist zwar wahr und eine feine Betrachtung, dem Glauben gemäss, aber nicht die eigentliche Meinung des Worts«, Christliche Passions-Predigten, (1709) 740.

6) Præd. 465. Arrebo, 424ff.; Heermann, 102; Ramb. I, 171f.; Schelderup, H, V.

7) f. x. Gerh. I, 795.

dighed overfor dette. Dog har han en lang række skriftsteder og citater fælles med de fleste andre for at vise, at skriftens profetier og alle prototyper nu er opfyldt, »scripturæ et picturæ«, — som Arrebo med et Augustincitat kalder det¹⁾.

Overfor alle tiders doketisme (vel næppe meget udbredt blandt Herslebs tilhørere), at hos Kristus var sjælen erstattet af guddommen, således, at Jesus i virkeligheden ikke var sandt menneske, da altså kun legemet repræsenterede det menneskelige, og at han som følge deraf ikke kunde meddele en fuld frelse til mennesker, føler Hersleb sig foranlediget til at polemisere, hvilket sikkert kun kan forklares ved, at hans kilder rummede en sådan polemik²⁾.

Med disse kilder indlader han sig også på en meget grundig rent filologisk undersøgelse af det ord »befaler«³⁾. Citatet af 1. Sam. 25. 29 synes at være ganske stereotypt på dette sted, især i lidt ældre passionslitt.⁴⁾, og fremhævelsen af, at Jesus døde frivilligt (støttet på evangeliernes aktive udtryk: »exepneuse«, og på at han råbte med høj røst og med anførelse af Johs. 10, 18) findes vist hos praktisk talt alle⁵⁾.

1) Præd. 492ff. 495ff. Arrebo 427; Colding, 367ff.; Cock, J.; Gerh. I, 806ff.; Heermann, 117ff.; jfr. Kingo: »hvad vidne skriften om mig bær, til punkt og prikke opfyldt er« (a. s. 503); Ramb. I, 180ff.; Schelderup, J, II.

2) Præd. 528ff. (Hvis Kristus overgiver sjælen — og denne var = guddommen — til faderen, vilde guddommen jo være brudt, medens det jo netop var guddommens tilstedeværelse, der gjorde, at han »ikke så forrådnelse«). Bynæus, 725f.; Cock, J, VIII; Gerh. I, 828; Lassenius, 320; Lützens, I, 633; Ramb. I, 214.

3) Præd. 530ff. Colding, 391; Gerh. I, 814; Müller, 1322; Ramb. I, 216f.; Schelderup, K, VIII.

4) Præd. 534. Cock, K, II; Gerh. I, 816 svarer til Præd. 533f., idet her føres samme tale om Kristi »corpus mysticum« med anvendelse af samme skriftsteder som hos Hersleb, Heermann, 152; Ramb. I, 219; Schelderup, L, II.

5) Præd. 537ff. Francke, 326; Gerh. I, 820; Heermann, 137f.; Lützens I, 632; Schelderup, K, IV, o. m. a. En ganske interessant Augustinanførelse forekommer:

Præd. 542:
»Hvem kan så få sove, når han vil, som Jesus døde, når han vilde? Hvem kan så aflægge sine klæder, som hans

Gerh. I, 824:
»Quis ita dormit quando voluerit, sicut Jesus mortuus est, quando voluit. Quis ita vestem deponit quando vo-

Augustin (i udg. Antw. 1700), II, 585:
»Quis ita dormit quando voluerit, sicut Jesus mortuus est, quando voluit. Quis ita vestem de-

Den *opstandelsespræd.*, som er knyttet til samlingen, viser også en del lighedspunkter med tilsvarende litteratur; f. x. i spørgsmålet om, hvorfor Maria Magdalene ikke måtte røre den opstandne¹⁾; eller i det bevis opstandelsen er for, at alle mennesker er Jesu brødre («min fader og eders fader»²⁾), og endelig er det, at Maria Magdalene var den første, som så Kristus efter opstandelsen, et tegn på, at den gælder alle syndere³⁾.

Vender vi os dernæst til prædikensaml. *Almagt midt udi Afmagt*, der i 5 prædikener⁴⁾ gennemgår de undere, der skete ved og efter Jesu død (mørket, forhængets spaltning, klippernes sprængning, gravens åbning og hovedsmandens omvendelse) atter med en tilføjet opstandelsesprædiken, møder vi ganske samme forhold:

I den *første prædiken* forekommer naturligvis betragtninger over, at solformørkelsen skete ved fuldmåne og altså var et stort under, disse er fælles for de fleste⁵⁾; det samme gælder anvendel-

sjæl afklæder le-
gemet, når han vil?
Hvem kan så gå
bort fra et hus, som
Jesus går ud af
verden, når han
vilde?»

luerit, sicut se car-
ne exuit, quando
voluit. Quis ita, cum
voluerit abit, quo-
modo cum voluit
obit. Quanta timen-
da est potestas ju-
dicantis, si tanta ap-
paruit morientis«.

ponit quando vo-
luerit, sicut se carne
exuit, quando vo-
luit. Quis ita, cum
voluerit abit, quo-
modo cum voluit
obit. Quanta spe-
randa vel timenda
potestas est judi-
cantis, si apparuit
tanta morientis«.

Exemplet viser, hvor svært det er at dekretere afhængighed af en enkelt forf. Hersleb ejede en Augustinudg. (BH, 54), men alligevel er det sandsynligt, at han har dette ret sjældne citat i Gerhards lidt kortere gengivelse, som han atter har forkortet og ændret, måske efter hukommelsen; eller han kan have hørt og læst det et helt andet sted.

1) Præd. 681. Gerh. II, 117.

2) sst. 687ff. og 119.

3) sst. 668 og 127. I en præd. af A. H. Francke (Sonn- und Festtags Predigten, (1724) (BH, 268) 705ff.) — findes samme tema og disposition som hos Hersleb. Sandsynligvis er der dog ikke tale om afhængighed, men enten om en fælles kilde, eller ret nærliggende parallel.

4) Når der kun er 5 prædikener, skyldes det, at tiden ikke har tilladt mere (A, 71); de syv undere er derfor ikke helt ud behandlet, idet det 3. og 4. (jordskælvet og klippesprængningen) er slået sammen, og det 7. (spydstikket) er udeladt.

5) A. 15ff. jfr. Præd. 404ff. Francke, 308; Gerh. I, 766ff.; Ramb. II, 1078f.; Ridderus, 1072.

sen af en del skriftsteder, hyppigt er Mal. 4, hvor der tales om Jesus som retfærdighedens sol¹⁾, eller Amos 8. 9 som profeti om denne formørkelse²⁾. Man har anset det, at Hersleb overvejer, om formørkelsen var over hele jorden eller kun over Palæstina³⁾, som et tegn på selvstændig exegese⁴⁾; dette er dog næppe rigtigt; tværtimod forekommer det os, at vi her står overfor et særligt karakteristisk eksempel på litt. fællesskab⁵⁾.

1) A, 13; Adami, II, 1132f.; Lassenius, 432; Pontoppidan, 15.

2) A, 19; Francke, 308; Lassenius, 433; Ramb, II, 1079f.; Til, 961f.

3) A, 16f.

4) K. 286.

5) Hersleb anfører en række hedenske og kristne oldtidsforfattere, som skal støtte den opfattelse, at solformørkelsen var universel (Dionysius Areopagita, Phlegon, Orosius og Tertullian); hertil kommer nogle nyere, som mener, at formørkelsen var blevet set endog i Kina. Hvis nogen enkelt fortolker lå til grund, måtte det nærmest være Gerhard (Gerh. I, 764ff.), som anfører dem alle (+ en del flere), men kun gengiver den ene halvdel af Herslebs Tertulliancitater. Men der er også andre, han kunde støtte sig til, f. x. Lützens, I, 625; Bynæus, 711ff., der dog heller ikke har Tertulliancitater i Herslebs udstrækning, hvilket derimod forekommer hos Til, 964: »zu derselben Stund ist der Tag den Menschen entzogen, da die Sonne mitten in gewölbten Himmel stund: die so nicht wusten, dass dieses auch über Christum vorhergesagt war, haben gemeinet es wäre ein Schwindel der Sonnen: nicht desto weniger aber habt Ihr diesen Zufalle der Welt auch in Euren Rollen erzählet«, hvilket ganske svarer til A. 18: »Tertulliani, som melder derom, at de, som aldrig har hørt Jesu navn nævne, forundrede sig over den formørkelse, og i sit brev til de Romere beråber sig på deres protokoller, at de selv kunde slå det efter«. jfr. videre Arrebo, 408; Bynæus, 714; Francke, 311ff.; Pontoppidan, 8. Bynæus (a. s.) og Til (a. s.) nævner også de kinesiske beretninger (den sidste: »und dass dieselbe Historie mit diesem Jahre accordiret werden kann«, hvilket svarer til A, 18: »som i omstændighederne kommer overens med det, som skete ved Jesu død«), og hvis vi antager, at Hersleb har benyttet Bynæus og Til, kan vi forklare hele stykket som en kombination af disse to. Dette kan dog aldrig blive mere end en hypotese; der findes også adskillige andre kombinationsmuligheder (se f. x. Adami, II, 1091ff.); men den udvej, at Hersleb skulde have siddet og ledt alt dette op i kilderne, turde vist med det materiale af kommentarer osv., der foreligger, være ganske udelukket. Når Hersleb (A. 17) tvivler på ægtheden af den dionysiske litt., kan han have denne tvivl fra Bynæus, 711: »Dann verständige Männer ziehen im Zweifel, ob auch diese Briefe von Dionysio Areopagita, und nicht vielmehr unter dem Namen erdichtet sein, gleichwie verschiedene Schriften unter dem Namen alter Schribenten erdacht worden«.

I præd. over *forhængen i templet* findes overordentligt meget fællesstof. Først det ejendommelige, at Jesu død skete ved aftenofret¹⁾, som næsten altid sættes i forbindelse med Hebr. 9—10, hvorpå lange allegorier spindes²⁾. Fælles for alle tegnene er, at man deri ser Guds rehabilitering af Jesus, et varsel for jøderne og et tegn på, at hedningerne skulde få del i frelsen³⁾. Om de specielle forhold ved beskrivningen af templet se pag. 142.

I forbindelse med præd. over *jordskælvet og klippesprængningen* plejer man at anføre Kore, Datham og Abiram som afskrækende eksempler, ofte med Nah. 1, 6 tilføjet⁴⁾. Det er også her gammelkendt at debattere, om Golgatha var blandt de sprængte klipper⁵⁾, og i den forbindelse at anføre klassikere- og kirkefædrecitater⁶⁾. På samme måde er applikationen, at stenene sprænges, hvor hjerter lades urørte, hvorunder særlig jøderne angribes for deres hårdhertighed⁷⁾, men hvor der også formaner til bod, alm. bekendt⁸⁾.

Det skriftord, der er grundlag for exordiet til den fjerde prædiken (*gravenes åbning*), 1. Kong. 13, 21 anføres hyppigt i denne sammenhæng⁹⁾; og hele diskussionen om, hvor de opvakte opholdt sig mellem langfredag, da de fik liv, og påskedag, da de lod sig se, findes de allerfleste steder; Hersleb slutter sig her til den anskuelse, at de i mellemtiden var i Kristi grav¹⁰⁾. Udbredt er også

1) A. 46f. jfr. Præd. 496; Gerh. I, 843.

2) A. 48ff. Arrebo, 438f.; Bynæus, 734f. (bemærk den dobbelte paginering); Francke, 335; Gerh. I, 843f.; Lassenius, 439; Müller, 1324; Pontoppidan, 36ff.; Ridderus, 1107.

3) A. 8, 56f., 60f., 88f.; Arrebo, 438f.; Gerh. I, 848ff.; Lützens, I, 643ff.; Pontoppidan, 35ff. jfr. 54f.; Ramb. II, 1133, jfr. 1137ff.

4) A. 80. Bynæus, 736; Adami, II, 1275f.; Gerh. I, 851; Lassenius, 451; Pontoppidan, 53; Ramb. II, 1143f.

5) A. 80ff. Adami, II, 1257ff.; Gerh. I, 850; Ramb. II, 1143.

6) A. 79. Bynæus, 736; Gerh. I, 850ff.

7) A. 88. Adami, II, 1280f. Arrebo, 442; Gerh. I, 851; Lassenius, 450f.; Müller, 1325; Pontoppidan, 62ff.; Ramb. II, 1144; Ridderus, 1112.

8) Sml. således A. 93ff. om menneskenes stenhjerter, der må knuses i bodens kamp med Gerh. I, 852: »saxea nostra corda per veram poenitentiam patiamur scudi«.

9) A. 97. f. x. Pontoppidan, 80.

10) A. 114ff. Her afvises Hieronymus' mening, at Jesus ikke kunde være førstegrøden af de hensovede, dersom disse døde var oprejst først (A. 116); det samme findes Bynæus, 735f., medens Arrebo (444) og Lassenius (456f.) støtter Hieronymus' opfattelse. Gerh. I, 852f., Ramb. II, 1146f. og Til, 966 mener, at de dødes opvækkelse først skete ved

diskussionen om, hvem de døde var; de eksempler, Hersleb her nævner, er alle i overensstemmelse med hans forgængere, især henvisningen til, at Jacob og Josef på dødslejet havde ønsket at blive flyttet til Kanaan for at opstå med Jesus¹). Og endelig er der fuld overensstemmelse hos ham og de øvrige i, at de døde for til himmels med Kristus²).

I den sidste prædiken over passionstext (*hovedsmandens omvendelse*) er der — foruden at den ses som en frugt af de foregående tegn og Jesu første korsord³) — to hovedpunkter (og mange enkeltheder), der kommer igen i den største del af passionlitt.: 1) At underet ikke i sig selv kan virke nogen omvendelse, thi det er »Neben-middel« og uden »det ordentlig dertil af Gud forordnede omvendelses og salighedsmiddel ... Guds ord« bliver ingen omvendt⁴). 2) At de to udsagn af hovedsmanden (Mt. 27, 54 og Luk. 23, 47), som naturligvis harmoniseres, udnyttes til at danne en toleddet udvikling hos hovedsmanden, idet han først erkender Jesu uskyld og derefter ved at overtænke sagen og give ånden rum føres videre til også at erkende Jesu guddom⁵).

opstandelsen; men Hersleb følger altså her Bynæus' mening imod disse.

1) A. 109ff. **Adami**, II, 1283ff.; **Arrebos** omtale af David (445) svarer nøje til A. 112; **Gerh.** I, 853; **Ramb.** II, 1145f.; **Müller**, 1325.

2) A. 116ff. **Arrebo**, 446; **Gerh.** I, 855; **Ramb.** II, 1147. (**Lassenius**, 457).

Man kan også jævnføre Herslebs udtalelser om ordet »mneimeion« som et ihukommelsestegn for de levende (A. 105f.) med **Gerh.** I, 852: »Mnemeion ... est nomen generale, hic vero ut res ipsa ostendit, in specie pro sepulchro accipitur, cujus aspectus mortalitatis nostræ nos admonet«.

3) A. 140ff.

4) sst. 141f. **Francke**, 340; **Gerh.** I, 858; **Lützens**, I, 645 (»ohne Gottes Wort können die Wunder an und vor sich keinen bekehren«); **Ramb.** II, 1151.

5) A. 143ff. **Adami**, II, 1327ff. **Bynæus**, 737f.: »Es ist gläublich, dass der Hauptmann erstlich gesagt: Wahrlich dieser ist ein frommer Mensch gewesen und nachgehends, als sich seine Werwunderung durch die Wunder und Zeichen die geschahen, vernehmet: dieser Mensch ist wahrlich Gottes Sohn gewesen; als welchen er nunmehr nicht für einen unschuldigen Menschen hielt, der unschuldiger Weise getötet worden, sondern mehr als vor einem Menschen vor einem Sohn einiger Gottheit«. Den sidste sætn. tager Hersleb afstand fra (A. 152f.); **Gerh.** I, 859; **Ramb.** II, 1149f.; **Ridderus**, 1114.

Det hos Hersleb stadig tilbagevendende udtryk, at hovedsmanden holdt en »admirabel ligprædiken« eller en »god parentation« (f. x. A. 131) kan sammenlignes med **Arrebo**, 447: »så gør den hedenske

I den til A. knyttede opstandelsespræd. finder vi flere ting, som forekommer i ældre behandlinger; f. x. den vægt der lægges på, at Englen »siddet« ved Jesu grav (og dermed betegner, at han besidder den, men også, at han har indtaget den stilling, i hvilken han skal »lære« kvinderne¹⁾); ligeså betragtningen over, at stenen ikke rullede fra for Kristi skyld, men for vor²⁾.

Inden vi går over til at undersøge, om der kan påvises en nærmere sammenhæng mellem Hersleb og nogle af de tidligere passionsforfattere, vil vi foreløbigt slå fast, at *passionsprædikenen øjensynligt på forhånd var bundet til en tradition*, en gruppe af tanker og ideer, faststående udtryk, faste citater og eksempler, hvor imellem de enkelte prædikanter og skribenter kunde vælge og vrage. Der var et »Kanaans sprog«, som alle mere eller mindre talte, og et stof hvoraf alle mere eller mindre øste.

Efter at have fastslået dette vil vi interessere os kort for:

2) *Den nærmere sammenhæng.* Herunder vil vi først tage fat på Ramb. I; et skrift, som i det foregående har været hyppigt benyttet. I prædikenen over det *første ord* genfinder vi hos begge i exordiet den samme text (Johs. 6, 68)³⁾, men vigtigere er det, at de grunde, som Hersleb giver for at beskæftige sig særligt med Jesu ord på korset, genfindes nøje hos Ramb.⁴⁾. Begge disponerer

høvedsmand en herlig ligprædiken over hannem« og Adami, II, 1338: »wenn er ihm ... parentiret, oder so eine stattliche Leichen-Predigt tut«.

1) A. 167. Gerh. II, 106, jfr. 35f.

2) A. 165f. Gerh. II, 34: »non propter ipsam resurrectionem, ... sed propter resurrectionis manifestationem«.

3) Præd. 249. Ramb. I, 3.

4) Præd. 253 er nøje = Ramb. I, 4f. med hensyn til g.t.lige eksempler. Videre, fordi Jesus aldrig talte et nyttigt ord (Præd. 253f.; Ramb. I, 6); fordi det drejer sig om ord, der var forud anvendt i G. T. (Præd. 254; Ramb. I, 7f.); og endelig fordi de er udtalt under så specielle omstændigheder (Præd. 254f.; Ramb. I, 8f.).

Højest interessant er endvidere flg. sted:

Præd. 258f.:

»Nu da hans fjender stod der omkring, at forlyste deres øjne med dette grusom spektakel og ligesom længtes efter, hvad han nu vilde sige, om de skulde ikke få ham til at tale med en anden tone; at det har vel været deres tanker, som hinc, vismanden

Ramb. I, 10f.:

»Ohne Zweifel haben sie gedacht, er werde entweder alles ... wiederrufen ... , oder es werde nun sein Geduld aufhören ... Wie im. B. der Weisheit im 2, 19—20 (— fuldt citat —). Aber es traf auch hier ein, was V. 21 folget: Solches schlagen sie

texten ens og er enige i, at Jesu bøn for sine fjender ikke gjaldt øjeblikkelig og betingelsesløs tilgivelse, men udsættelse for at give tid til omvendelse¹⁾). Videre fremhæver begge, at alle syndere er indbefattet deri, og finder det bemærkelsesværdigt, at Jesus tænkte på sine fjender, før han tænkte på sin moder²⁾).

I den *anden prædiken* er den udnyttelse begge gør af Jesu ord til Johannes påfaldende overensstemmende³⁾, og interessant er

taler om (— fuldt citat —) Visd. 2, 19—20. Men de fik ikke det, de ventede; han taler vel, men han taler langt anderledes, end de havde stilt sig for; derfor føjer også evangelisten dette hans første ord til det foregående med denne partikel: men, **men** Jesus sagde; ret ligesom han vilde sige; de ventede noget ganske andet; men Jesus sagde« —.

- ¹⁾ **Præd. 273:**
Jesus beder: »ikke at Gud skulde forlade dem denne synd ... enten de gør pønitentse eller ikke; men han beder først, at Gud vilde give dem tid til omvendelse, han beder om opsættelse i deres dom«.

- ²⁾ **Præd. 276:**
»Alle mennesker, så mange, som fra Adam af har levet, og indtil dommedag skal leve, er indbegrebne i denne general-pardon, som Kristus udbeder af sin himmelske fader«, —.

Se videre den verbale overensstemmelse mellem **Præd. 276** og **Ramb. I, 21f.**

- ³⁾ **Præd. 329:**
»Ak! Hvor dejligt er det, når vi kunde have den grav-skrift i vor død: her ligger en discipel, som Jesus elskte, det var bedre end alle epitaphia«.

an und fehlen. Denn damit der Evangelist zeigen möchte, wie sehr diese verblendete Leute ... betrogen haben, so verbindet er diese Worte Christi mit dem vorhergehenden durch das Wörtlein aber: Jesus aber sprach; um dadurch auszudrücken den offenbaren Gegensatz zwischen der Erwartung der Feinde, und dem heiligen Verhalten Jesu Christi«.

Ramb. I, 17:

Jesus: »bittet ... eine Buss- und Gnadenfrist, oder einen Aufschub der Strafe«.

jfr. 18: »Er bittet ihnen aus die Gnade der Bekehrung«.

Ramb. I, 21:

»Ja, alle Menschen, so viel ihrer von Adam an gelebet haben, und bis ans Ende der Welt leben werden, sind in diesen grossen Pardon, welchen Christus von seinem Vater ausbittet, mit eingeschlossen«, —.

Ramb. I, 64:

»Ach, selig ist eine Seele, die Jesus lieb hat, und die ihn wiederum herzlich liebet. Selig ist der, auf dessen Leichen-Stein man mit Wahrheit schreiben kann: Hier liegt ein Jünger, den Jesus lieb hat«.

det, at begge dels forsvarer det overfor dem, som kunde mene, at det var en ringe ting for Jesus at bekymre sig om under slige forhold¹⁾, og dels finder, at ordet indskærper det 4. bud (1. Tim. 5, 8); og endelig finder begge, at testamenter og omsorg for jordiske ting er blevet helliget herigennem²⁾.

Også den *trede prædiken* er disponeret ens hos begge, og kan desuden udvise adskillige ligheder, ikke mindst i den måde hvorpå de gør røverens frelse til en omvendelsehistorie³⁾.

1) **Præd. 327:**

»Vor hovmodige og blinde fornuft synes altid finde noget i Jesu ord at kritisere over; men troens oplyste øjne finder også i dette Jesu ord mange dybheder af Guds visdom«.

Ramb. I, 73:

»Ja, so urtheilt die blinde und dabei hochmütige Vernunft, welche immerdar die Worte und Werke ihres Schöpfers zu kritisiren und zu tadeln suchet. Aber das aufgeklärte Auge des Glaubens erblicket in dieser Handlung Tiefen der Liebe und Weisheit Jesu Christi«.

2) **Præd. 328:**

»Af Jesu lærer vi og, at det er lovligt og ret, at et menneske beskikker sit hus, før sin død disponerer over sit, at Jesus har dermed ligesom konfirmeret testamenter, så en kristen ikke dermed forsynder sig, at han og i det timelige gør anstalt — så rigtigt og derhos så hastigt, som muligt er«.

Ramb. I, 79:

»So lernen wir daraus dass ein sterbender Christ sich nicht versündige, wenn er auch wegen seiner leiblichen Güter, die ihm Gott verliehen, seinen letzten Willen entdeckt, und darinnen verordnet, wie es mit seinem Angehörigen nach seinem Tode gehalten werden soll«.

3) **Præd. 354:**

»Så kan vi og let finde hos røveren alt det, som udfordres til sand omvendelse«.

Ramb. I, 39:

»Man findet demnach an diesem Manne alle Kennzeichen einer wahren und ungeheuchelten Busse«.

Derefter nævnes hos begge syndserkendelse og -bekendelse hos røveren, hans vedgåen af straffens retfærdighed, hans hunger efter Guds nåde og tillid dertil; videre: bodens frugter: nidkærlighed for Jesu ære og næstens frelse samt udholdenhed indtil enden, skønt han må være blevet hårdt anfægtet ved at høre det fjerde ord (**Præd. 354ff., Ramb. I, 39ff.**).

Interessant er det også at iagttage den overensstemmelse, begge udviser i spørgsmålet om skærsilden:

Præd. 370:

»Sandelig om nogen sjæl har haft en purgatorium nødig, så

Ramb. I, 49:

»Gewiss, hätte einer erst ein Feg-Feuer und eine Reinigung

De bemærkninger, Ramb. og Hersleb har at gøre til det *fjerde ord*, minder påfaldende om hinanden¹⁾, og ejendommeligt er det, at man her hos Hersleb næsten ordret træffer et citat fra Ramb.s udlægning af det tredje ord²⁾. I synet på gudsforladtheden findes som ovenfor (pag. 128, note 3) påvist den nøjeste overensstemmelse, og vigtigt er det, at de i forståelsen af selve ordet viser en fælles opfattelse, som er ukendt hos de ældre forfattere, idet de hævder, at Jesus ikke spurgte af uvidenhed eller utålmodighed, men for at bringe mennesker til eftertanke³⁾.

Den anvendelse, begge gør af det *femte ord*, er også stort set

har vist røveren på korset, som så længe har været ugudelig; men efterdi også han skulde være i paradís, ... efterdi han ikke engang skulde vide af nogen lutrelse uden den i troen på Jesu blod«, —.

von nöthen gehabt, so hätte es dieser Mann nötig gehabt, der so kurz vor seinem Ende erst bekehret ward. Aber die Liebe Christi weiss hier von keinem Läuterung—und Reinigungs Feuer«.

1) Præd. 398ff. Ramb. I, 89ff.

2) Præd. 400:
«— i denne orden har Jesus givet os en nødvendig lektion og fordømt det morale, som er så almindeligt: enhver for sig og Gud for os alle, jeg er mig næst; ve os, om Jesus har haft det principium, nej, han har efterladt os et langt andet eksempel ikke aleneste i liv, men også i sin dødsstund, at han mere har sørget for andre end sig selv«.

Ramb. I, 80 og 88:
»Es verdammet demnach der Sohn Gottes ... dieselbe Lebensregel ...: Ein jeder für sich, Gott für uns alle«; og: »Gleichwie er ... den Eigen-Nutz verdammet, und die Regel ... welche also lautet: ich bin mir selbst der nächste. Ach wehe uns allen, wenn unser Erlöser eine solche Moral gehabt, und nach dieser Regel ... gehandelt hätte«.

3) Præd. 420:
»Han spørger hvorfor, for at vise os at han aldrig selv har gjort noget, ... hvorved han kunde fortjene at forlades af Gud; han har aldrig selv forladt Gud eller voget fra hans vilje; han spørger derom, på det at vi skal gå ind i os selv og tænke: Ak! Herre Jesu. Hvorfor est du blevet forladt uden for min skyld, fordi vi har forladt Gud, —«.

Ramb. I, 110:
»Er fraget vielmehr, ... damit er uns erwecken möge, denselben nachzudenken. Gott pfleget keinen Menschen zu verlassen, von dem er nicht zuerst verlassen worden. Da nun aber diese Person den himmlischen Vater niemals verlassen, ... so muss freilich die Schuld und Ursach der Verlassung nicht in Christo, sondern ausser Christo zu suchen sein«.

Jfr. også parallelen mellem Præd. 429 og Ramb. I, 115.

den samme, både m. h. t. den dobbelte opfattelse af tørsten og til polemikken mod drukkenskab. Bemærkelsesværdig er især deres udtalelser om den respekt, Jesus med dette ord lægger for dagen¹⁾.

Den *sjette prædiken* over ordet »det er fuldbragt« viser ingen større lighedspunkter (bortset fra at skriftsteder og prototyper selvfølgelig er de samme hos begge²⁾); men i den *syvende prædiken* er der adskillige og betydelige overensstemmelser³⁾.

Disse mange ofte rent verbale overensstemmelser mellem Hersleb og Ramb. lader sig *ikke forklare som tilfældigheder*. Der kan næppe være tvivl om, at Hersleb ved sin prædikenforberedelse har haft Ramb.s bog liggende og flittigt benyttet den, således at hele stykker er ført næsten ordret over, og denne udprægede af-

1) Præd. 451ff. Ramb. I, 148ff.

Præd. 452:

»Så stor var Jesu ømhed for Guds ord, så stor var hans respekt for biblen, at han hellere vilde lægge sig selv en ny plage på med den bitre drik, end at det ringeste i Guds ord skulde blive uopfyldt«.

Ramb. I, 152:

»Aber er wollte sich lieber zu einem saurem Essig-Trancke bequemen, als durch sein Stillschweigen Gelegenheit geben, dass von dem-jenigen, was die Schrift von ihm vorher verkündigt hatte, der geringste Buchstabe unerfüllt bliebe«.

2) Præd. 490ff. og Ramb. I, 186ff. jfr. dog følgende:

Præd. 488:

»Det ord, vi idag har at betragte er et eneste ord i grundsproget »tetelestai«, som i vor sprog synes tre ord: det er fuldkommet«.

Ramb. I, 177:

»Es bestehet aber dieser Ausspruch im Griechischen nur aus einem einzigen Worte »tetelestai«, es ist vollbracht«.

3) f. x.:

Præd. 531f.:

»Dernæst betyder også ordet især at nedsætte, nedlægge, overgive et pant eller en ejendom i en andens forvaring til troer hånd, vel at gemme, og i sin tid at give tilbage«.

Ramb. I, 216f.:

»Es wird nämlich dieses Wort sonst gebraucht von derselben Handlung, da man einem treuen Freunde etwas aufzuheben giebt, damit er für seine eigne Sachen träget, verwahre, und wenn man es über einige Zeit wieder fordert, es seinem Eigenthums-Herrn wieder zustelle«.

Jfr. parallelen mellem Præd. 538 og Ramb. I, 203ff. Videre Præd. 532f. og Ramb. I, 205f.; Præd. 526f. og Ramb. I, 211f.; Præd. 533f. og Ramb. I, 218f.

hængighed (som går langt videre, end vi her har kunnet eftervise) lader formode, at Hersleb også har overtaget andet af fællesstoffet fra Rambach. Men der findes naturligvis meget stof, som Hersleb har udover Ramb., og hertil må søges andre kilder, som ikke er så ganske lette at påvise; først må vi pege på Gerhards store kommentar, som vi i det foregående har citeret så udførligt for at give en forestilling om den store gæld, hvori Hersleb står måske ikke just til selve bogen, men til den stofmasse, der var ophobet her, og som også blev formidlet gennem mange andre, f. x. Adamis samlerværk.

Der synes at foreligge en benyttelse af Bynæus, idet Herslebs forklaring på, at der var et eddikekar på Golgatha, har optaget noget materiale, som er yderlig sjældent i passionslitt., men som netop Bynæus har¹⁾; og sandsynligt er det, at udlægningen af korsordene som svarende til den ypperstepræstelige klædnings bjælder stammer fra Cocks lille 100 år ældre bog²⁾.

At Hersleb i almindelighed skulde have benyttet *Spener*, er der ikke noget, der tyder på, men måske foreligger der dog en enkelt allusion³⁾.

1) **Præd.** 457: »Eller og som andre mener, måske rimeligere og af de romerske historier bevisligere, at ... en krigsmand skulde i sin tjeneste have sit obsonium, ... som blev ham given in natura, ... og dertil hørte en vis portion eddike«; dette stammer sandsynligvis fra **Bynæus**, 718, som anfører 4 latinske forf. for at vise, at eddike var en romersk soldats sold og konkluderer således: »gewiss ist, dass Essig ein gemeiner Tranck der römischen Kriegsknechte gewesen«.

2) Denne udlægning er ikke alm., så afhængighed kan være rimelig nok:

Præd. 260:

»De bjælder på Aarons klæder, når han gik ind i helligdommen, og gav en lyd fra sig, at alle kunde høre det, synes mig at svare til de syv ord, Jesus talte på korset, da han gik ind i helligdommen, de os så velklingende og trøstelige bjælder, den overmåde søde lyd«.

Cock, A, II:

(Ypperstepræsten) »haver hængendes ved sin kjortel nogle små klokker, som haver givet en liflig resonans og klang, dermed at opvække tilhørerne til des større andægtighed; så haver og ... Jesus ... sig anstillet, der han med sit eget hellige blod skulle nu indgå, ... haver han ringet syv liflige klokker, som vare de syv sidste ord«.

3) **Præd.** 359:

»Men især er hans tro forunderlig, at en gudelig lærere ikke

Spener: Christliche Passionspredigten, 729f.:

»Ein ungemeiner Glaube, wel-

På lignende måde som af Ramb. I synes der at foreligge en række benyttelser af Ramb. II. Dels er dispositionen her og i A. den samme, og dels er stoffet stort set fælles for begge¹⁾.

Men der er *afgørende vanskeligheder* ved at postulere et afhængighedsforhold mellem Hersleb og Ramb. II; thi Hersleb holdt disse prædikener i fasten 1728, og Ramb.s betragtninger udkom første gang samlet 1730 (fortalen dat. 24/2), og 4. del af disse, som vi her beskæftiger os med, så også først lyset dette år (med et

ubillig har skrevet, at denne tro ikke har sin lige i skriften«.

chen wir allen andern Exempeln, deren in der evangelischen Historie Meldung geschiet, vorziehen haben«.

¹⁾

a) A. 8:

»Disse mirakler har vi især at anse som vidner, Gud producerer i Jesu sag at bevise hans Uskyldighed«.

Ramb. II, 1133:

»Er wollte die Ehre seines Sohnes . . . wiederum retten, und ein öffentliches Zeugnis von seiner Unschuld abtatten«.

b) A. 46:

»Man stille sig nu for, hvor forbavset og forskrækket alle disse præster og leviter nu var blevet, da de så og hørte dette tegn; thi det er let begribeligt, at det ikke var sket uden temmelig bulder og bragen« —.

Ramb. II, 1136:

»Welch ein Schrecken wird demnach diese plötzliche und unvermutete Zerspaltung bei demselben Priester verursacht haben, der eben damals um die Zeit des täglichen Abendopfers seinen Dienst im Heiligen verrichtete.

. . . Wie wird er bestürzt worden sein, wenn er gesehen, dass dieser Vorhang auf einmal mit einem Knall sich zerteilet —«.

c) A. 80f. og Ramb. II, 1143.

d) A. 114ff. og Ramb. II, 1145ff., dog med større afvigelser.

e) Miraklerne skulde beskæmme jøderne:

A. 120:

»at Gud vilde beskæmme dem for, . . . at de har ihjelslaget den, som deres hellige fædre så inderlig længtes efter at se«.

Ramb. II, 1147:

»dass sie den-jenigen getötet, auf dessen Zukunft alle Heilige ihrer Nation so sehnlich gehoffet«.

f) I skildringen af de 2 trin i hovedsmandens omvendelse er der nøje parallelitet mellem Hersleb og Ramb. II (A, 146ff. og Ramb. II, 1149f.) især gælder det tanken om, at han efter at have erkendt Jesu uskyld ved helligånden også førtes til at erkende ham som Guds søn (»så fik han alt mere og mere lys, den helligånd åbnede nu hans øjne klarere«, — »führte ihn der Geist Gottes weiter«).

særtryk dat. 12/2, som næppe findes her i landet, derimod i UBO og naturligvis i BSB)¹). Direkte påvirkning synes altså udelukket. Imidlertid ved vi²), at Hersleb før udgivelsen af A. måtte genafskrive sit manuskript, og det er jo muligt, at han herunder har foretaget omarbejdelser i tilslutning til Ramb. II; men de fleste af overensstemmelserne (der jo ikke har samme verbale karakter som m. h. t. Ramb. I) lader sig forklare ved antagelsen af traditionelt stof og disponeremåde bag begge parter³).

Det er således sikkert, at Ramb. II benytter sønderjyden Joh. Lunds bog om jødisk kultus⁴) til sin skildring af tempelforhængen. Hersleb har også en del af dette stof, men desuden andet, som hverken forekommer hos Ramb. eller Lund, og der kan fremdrages andre eksempler, som tyder på en direkte benyttelse af Bynæus⁵).

1) Exemplaret i UBO er betegnet som 2. udg., men alligevel foreligger der næppe nogen første udg.; en sådan er ikke kendt i noget forfatterlexikon, og i BSB mener man, at der må være tale om en oktavudg. som også udkom 1730.

2) Se F. C. Mummets fortale til A.

3) Kun det pag. 141, note 1 (e) nævnte eksempel synes vanskeligt forklarligt uden at antage afhængighed; selv om tanken er meget ordinar, er en sådan ensbed i formuleringen alligevel yderst påfaldende.

4) Joh. Lund: Die alten jüdischen Heiligthümer 1722, jfr. Ramb. II, 1135. (BH, 223).

5) F. x. lægger begge megen vægt på, at det var det inderste forhæng, der brast:

A. 41:

»at det var det allerinderste, ... og det af mange årsager, både af ordet i grundsproget »katapetasma«, hvilket vi finder hos de LXX fortolkere, at være brugt om det inderste, men aldrig om det yderste forhæng; thi som Gud selv ved Moses i det ebraiske sprog har i navnet gjort forskel på disse 2de forhæng og kalder det inderste »perochet« og det yderste »masach«, så har og de LXX fortolkere fundet for billigt i deres sprog at gøre forskel og kalder det inderste »katapetasma«, det yderste nu »kalymma«, nu »epi-pastron«.

Bynæus, 733f.:

Det nævnes at Philo kalder det inderste forhæng »katapetasma« og det ydre »kalymma«: »Eben wie Moses in der Beschreibung des Tabernakels einen jeden Fürhang mit einem besonderen Namen genannt, den innersten »perochet«, den äussersten »masach«. Allwo die LXX Tollmetcher den innersten gleichfalls »katapetasma« und den äussersten »epi-pastron« nennen«.

Det synes altså ret sikkert, at den herslebske passionsprædiken ikke blot står i et fjernere — mere almindeligt — forhold til den da foreliggende passionslitt., men også for store stykkers vedkommende i et rent verbalt forhold til tidens store passionsforfattere, lutherske som reformerte. Denne overensstemmelse er gennemgribende både m. h. t. disponeremåde, tankerækker, oplysende eksempler og mange enkeltheder. Før vi drager nogen endelig konklusion, vil vi kort se på de andre prædikener, der er bevaret fra Herslebs hånd.

B. ORDINÆRE PRÆDIKENER OG LEJLIGHEDSTALER.

Det er på forhånd ikke rimeligt, at der skulde kunne påvises nogen større afhængighed mellem de meget få (12) bevarede søn- og helligdagsprædikener, og andre prædikanter, exegeter og opbyggelighedsskribenter; dels er altså materialet for Herslebs vedkommende så lidet, dels er det for andre skrifers uoverkommeligt stort; thi medens vi i passionsprædikenen beskæftigede os med et forholdsvis begrænset afsnit, hvor en stor tradition efterhånden var groet op og havde slået rod, så har vi her en langt større stofmængde, men uden den traditionelle linie, som passionslitt. kan fremvise. Om der derfor ud af 12 præd. fordelt på flere år kan drages nogle eksempler, som tyder på afhængighed, må nærmest siges at være et tilfælde. Et par steder synes dette tilfælde at være indtrådt. Når vi f. x. i *præd. over Døberens tvivl* i fængslet (3. sond. i adv.) møder det i orthodox prædiken og exegeese så kendte træk, at Døberen ikke ved sit spørgsmål viste nogen tvivl, men kun vilde betage sine disciple deres tvivl, så er

A. 115:

»Jeg holder det for ganske sikkert, at alt dette skete i Jesu død, både at gravene lukkede sig op og de døde strax rejste sig op, men hvad evangelisten siger »efter Christi opstandelse«, det hører ikke til det foregående, ... men det hører til det efterfølgende,« —.

Bynæus, 735 (b):

»Dann so meinen wir, dass diese Worte an einander müssen gefüget werden »meta ten egersin autu«, ... nicht müsse gebracht werden zu »kai exelthontes ek tån mnemeiån«, sondern zu den folgenden »eiselthon cis ten hagian polin«. (Math. 27, 53).

Og ganske afgørende forekommer det mig at være, at Hersleb genfortæller (A. 74f.) historien om den store Pans død på en måde, som viser udtalt verbalt overensstemmelse med **Bynæus**, 730f.

dette nok velkendt¹⁾, men alligevel synes det, somom Hersleb har fået det i en form, der stammer fra Chemnitz²⁾.

I prædikenen på *allehelgensdag* 1737, hvor han vel ikke har haft noget bibliotek til støtte for udarbejdelsen (da præd. er holdt under et kort ophold i Danmark), er der steder, der synes at være reminiscenser af tidligere læsning eller tidligere prædikener. Ialtfald er det gammel protestantisk tradition, når teksten (salighedsprisningerne) udlægges således, at det er dette livs salighed, der tales om³⁾, og det samme gælder opfattelsen af makarismernes

1) Se f. x. **Spener**: Das tätige Christenthum, (1687) I, 81; **G. M. Laurentius**: Kurtze Erkl. des Evang. Math. (1721) 318f.; **Joh. Huysinga**: Verklaringe over Evang. Math., (1679) I, 524. Til, 419; jfr. **Joh. Gerhard**: Annotationes posthumæ in Evang. Math. (1676), 579f.: »Johannes non ignorabat, Jesum esse Christum, quia exultatione sua in utero id testatum fecerat, ac Spiritum S. descendantem et manentem super Christum viderat«, men hans disciple havde stillet sig uvilligt til Jesus.

2)

Præd. 870f.:

Johs. havde ikke kunnet overbevise sine disciple om, at han ikke var Messias: »den tanke kunde de ikke få i deres hovede, at den foragtede Jesus skulde være Messias; det bekymrede Johannes sig om, ... Han sørgede derfor, og stræbte før sin død at få sine disciple udredede af den falske tanke, de havde om ham selv; ... nu hørte han i fængslet Kristi gerninger, ... han hørte, at Kristus allerede havde begyndt at gøre hist og her underlige gerninger, især den gerning, at han nylig havde opvakt den døde person i Nain; det syntes Johannes nu at være en ønskelig lejlighed, nu skal gerningen vidne om manden. Nu kan de af gerningen se og dømme det, de ikke vil tro af mine ord«.

Harmonia quatuor evangelistarum a **Chemnitio**, Lysero, atque Gerardo, (1652) I, 544:

Johs. havde søgt at føre sine disciple til Jesus: »sed discipuli ipsius nimia admiratione et perverso zelo præceptoris fascinati, ægre volebant a Baptista ita divelli, ut Jesu Nazareno (offensi nimirum vulgari simplicitate et humilitate ejus) ea, quæ ad Messiam personam et officium pertinent, vera fide tribuerent«. Døberen vidste, at Messias skulde gøre mirakler: »sed ante captivitatem Baptistæ, Jesus pauca quædam et rara tantum miracula ediderat. Cum igitur in vinculis Baptista audiret, Jesus multis jam, variis ac stupendis miraculis, maxime autem resuscitatione juvenis in Nain ex mortuis, inclaruisse, ratus est opportunum jam tempus adesse, quo falsa persuasio animis discipulorum suorum eximi posset«.

3) Sml. **Præd. 804ff.** med **Chemnitz** i Harm. I, 417: på dette sted tales ikke om »ubi et quomodo peccator quærere debeat et invenire possit

dobbelte brod: mod jødernes beskyldninger for ny lære, og mod apostlenes kødelige messiasforventninger¹⁾.

Det er også rimeligt, at exordiet til præd. om »den indvortes sjælekamp som et bevis på den ægte kristendom« med dets udførlige dvælen ved den symbolske betydn. af tvillingfostret i Rebekkas liv og den ikke synderlig smagfulde exegese herover står i forbindelse med Gerhards Genesiskommentar²⁾.

gratiam dei, ... sed illis qui Evangelio jam crediderant et fide beatitudinem acceperant, tradit declarationem, quæ sit ratio et conditio beatitudinis in hac vita«. Eller f. x. med **Gerhards** cit. Mathæuskommentar, 148: »Per beatitudinem h. l. non ipsa vita æterna, sed res bona ac deo placens intelligitur, sicut Lutherus alibi recte reddidit: »wohl dem«. Dette er netop Herslebs udlægning.

1) f. x. **Præd.** 812:
 »Farisæerne sagde: det var en ny lærdom, han lærte mod Moses, ... fordi det var mod deres systema; det vilde Jesus vise, at det var falskt, og derfor i den ganske text har mærkelig fast brugt idel skriftens ord. Hver salighed Jesus her nævner er taget af dem gamle testamentes klare ord, hvilket vel skulde være mig fornøjeligt at vise, men tiden vil ikke tillade det.«

J. J. Rambach: Betracht. üb. die acht Seligkeiten (udg. 1733 i **BH**, 275 udg. 1724): Jesus vil nedslå de jødiske heskyldn. og vise »wie er das Gesetz nicht auflöse und durchlöchere, sondern vielmehr es von den falschen Glossen der jüdischen Lehrer reinige, den geistlichen Sinn derselben einschärfe, und überhaupt nichts lehre, das nicht ... mit den Schriften des alten Testaments vollkommen übereinstimme«.

Jfr. **Chemnitz** (Harm. I, 418): »Vult enim filius dei ... contra criminationes Phariseorum ostendere, se non afferre novum genus doctrinæ«. Derefter anføres de steder fra G.T., som Hersleb ikke fandt tid til at anføre.

2) Dels udviser de (hvad der jo ikke er så sært, og kun har interesse, fordi begge tager det op her) samme betragtning m. h. t. nådevalget (**Præd.** 901f. jfr. **Joh. Gerhard:** Commentarius super Genesis (1654), 503), at det var »ex prævisa fide«, dels er flg. ret karakteristisk:

Præd. 900f.:

»Den erindring gør vi os der ved, hvor falsk al nativitet-stilten er, ... da her er tvende brødre undfanget i et øjeblik, født i en time, ... og så aldeles ulige i skabning, i sind, i væsen, i guds frygt, i skæbne og fatis, at to uligere neppe kunde findes.«

Gerhard: a. s. 506:

»Quod Esau et Jacob eodem tempore in lucem editi, tam dissimiles sunt corporibus, ingenio, vitæ, instituto ac moribus, ex eo judicariæ astrologiæ vanitatem Augustinus demonstrat.«

Gennemgangen af en række kendte og på Herslebs tid yndede prædikensamlinger af Spener, Francke, Freylinghausen, Lütkens, Müller og Rambach giver gode resultater, når man søger den *fjernere sammenhæng* mellem Hersleb og disse, men kun små, når man søger den nærmere. At der forekommer talrige eksempler på fælles tankegang, begrebsdannelse og udtryk, tør vi udfra det ringe antal prædikener, vi har, ikke antage som direkte afhængighed, men kun som en selvfølgelig virkning af den forkyndelse, hvortil også Hersleb havde sluttet sig.

Når vi i exordierne finder en tilsyneladende større uafhængighed af det traditionelle stof, hænger dette formodentlig sammen med Herslebs syn på disse indledninger, som han ønskede skulde give plads for det, perikopetexterne ikke ellers tillod prædikanten at komme ind på, se pag. 173f.

Heller ikke i de 6 lejlighedstaler, vi har at tage hensyn til i dette tidsrum, finder vi i større grad benyttelse af fremmed stof; men typisk er det for ham og pietismen, at han i sine afskedsprædikener drager personlige forhold frem, giver en oversigt over sit livsløb og gør det ansvar op, han som menighedens præst har overfor Gud m. h. t. omsorgen for sjælene¹). Ganske ejendommeligt er det, at den første prædiken, Hersleb holdt for Chr. VI efter dennes tronbestigelse, har ordret samme exordium som den første prædiken, han holdt for Fr. V²).

Det kan ikke siges med sikkerhed, at Hersleb har taget det direkte fra Gerhard, isåfald havde han vel taget Augustins navn med, men eksemplet røber tydeligt, at han også her bygger på kendt stof.

- ¹) Se f. x. **Anh.** 60: »at jeg ikke længere skal være eders lærere, ej længere forbunden til at svare Gud for eders levnet og forhold, efterdags være kvit og fri, at Gud ej vil forde eders sjæle af min hånd, for det, som efterdags passerer«, jfr. sst. 85: »jeg har ikke dølget noget, som kunde være eder til salighed, det vil blive eder til et farligt ansvar, de ord, som jeg har talt, skal dømme eder«; jfr. også fra tiltrædelsespræd. ved hoffet: »min arme sjæls salighed heror en stor del derpå, hvordan jeg herefter mener det med eders sjæle«, sst. 15. Sml. **Spener**: »Ihr habt Gottes Wort gehört; folgt Ihr nun doch der Welt, so fält die Schuld auf Euren Kopf. ... Ich hoffe, dieses mal meine Seele gerettet zu haben; wo jemand in seinem alten Wesen gleichwohl sicher fortfährt, es ist ihm gesagt« (Die evang. Glaubenslehre, (1688) 731; jfr. **P. Grünberg**: Philip Jacob Spener, II (1905), 31f.).
- ²) »Glæde i Sorg over en Salomon i Davids Sted,« **NKS**, 4°, 2708 og »Tvende Rigers højeste Håb i dybeste Sorg«, (1746) I, 5—23.

Hersleb var en god kender af de foreliggende danske bibeloversættelser, og han sammenligner dem ikke sjældent¹⁾); men det synes, som om han havde en særlig forkærlighed for den lutherske, som han af og til citerer, og dermed for de heraf afhængige, ældre danske oversættelser²⁾).

C. RESULTATER.

Der har i de foregående år været ført en videnskabelig *diskussion* af principiel interesse for vort emne; den drejede sig om den indflydelse tidens strømninger og den forhåndenværende litt. har haft på Kingos salmedigtning, både i Sjungekoret og i passionssalmerne.

Debatten begyndte, da prof. *Oskar Andersen* mente at kunne bestemme H. Müllers »Ade, du süsse Welt« som forlæg for Kingos »Far verden farvel«³⁾, men dette bestredes bestemt af bibliothekar *Solv. Tunold* i Oslo, der fremlagde et betydeligt materiale til belysning af forlæggets langt videre rødder, som ikke behøver at søges netop hos Müller⁴⁾.

Kort efter (1934) fremsatte Dr. *Arne Møller* i en undersøgelse af den kingoske digtnings forhold til Gerhards harmoniserede passionskommentar (Gerh. I), den påstand, at Kingo i meget vid udstrækning har benyttet dette værk og på mange steder ligefrem sat den om i danske vers⁵⁾, fordi han havde den ambition at vise sig værdig til den teol. doktorgrad, der »per bullam« var ham tillagt 1682⁶⁾.

¹⁾ f. x. **A.** 79.

²⁾ **Præd.** 611. Afhængige af Luther er Chr. III.s, Fr. II.s og Chr. IV.s Hus og Rejsbibel (1633). Nøjagtigere efter grundteksten er Resens (1607), Svaning-Resens (1647) og den deraf afhængige Fr. IV.s missionsbibel 1717. Som bevis kan anføres, at Hersleb (**A.** 43) gengiver ordet (Exod. 26, 31) »tekelæt« (LXX. »hyakinthos«) ved »gult silke« i overensstemmelse med Luther og de ældre dske oversættelser, medens de reviderede alle har »blå silke«. Også andre steder er det tydeligt, at Hersleb følger de ældre oversættelser. Om disse, se **C. J. Brandt**: Udsigt over vore danske Bibeloversættelsers Hist. (1889), 32ff. og **C. T. Engelstoft** i *Nyt theol. Tidsskr.* (1856), 335ff. jfr. **Bj. Kornerup**: *Hans Poulsen Resen*, I, 217ff.

³⁾ Den oftere cit. **Inkl. til Kingos Sjungekor**, XCIIff.

⁴⁾ **Festskr. til Wilh. Munthe**, (1933) 449ff. jfr. *Oskar Andersens* anerkendelse heraf i **Dansk Kirkeliv**, 1934, 35.

⁵⁾ **KS**, 6, I, 305—423.

⁶⁾ sst. 399.

Heroverfor blev der atter nedlagt kraftig indsigelse af frk. Tunold¹⁾); igen blev det ved fremdragelse af et meget betydeligt sammenligningsmateriale påvist, at det, Dr. Møller anså for at være afhængigt af Gerhard, på ingen måde behøvede at være det netop af ham, men blot var fælles udtryk og fælles tankegang fra tidens talstærke opbyggelses-, passions og bønnebogslitt.; det fastslås, at man må opgive at finde nogen enkeltmands »påvirkning« hos Kingo, men i stedet må se at skaffe sig et billede af den litt., hvoraf han har øst, og herunder spiller naturligvis også Gerhard en rolle²⁾). Overbevist af det absolut overlegne i frk. Tunolds demonstrationsmetode og belært af erfaring om, hvor letkøbt en påstand om afhængighed er, blot fordi nogle fælles træk eller udtryk kan påpeges, må vi overfor problemet: Herslebs forhold til passionslitteraturen slutte os til frk. Tunolds syn. Når man altså tillægger Hersleb en selvstændig exegese eller særlig kirkchistorisk viden udfra hans prædikener³⁾), må der protesteres; der findes næppe eet citat af en kirkefader, klassiker eller kirkehistorisk personlighed, næppe heller een eneste fortolkning, som ikke en anden forud har haft, og som — skønt det måske i det konkrete kan være et originalt og uafhængigt påfund eller kan stamme fra kildestudium — Hersleb kan have læst eller hørt om.

Det rimeligste må altså blive, at hvad der slæber med af »lærd exegese« i Herslebs prædikener er brokker af læsning og erindring, som har til hensigt at vise lærdom, men også at give skyldig

1) NTT, 1935, 32ff.

2) »Man må i det hele søke å lære den tids »Kana'ans sprog«. Det har efter alt å dømme, hatt et større skriftstedsforråd og mere fynd og tyngde enn vår tids kristelige småforeningers; hvad der nu er sekt-sprog, variert og begrenset efter de forskjellige småsamfunds behov, temperament og dannelsesnivå, hørte dengang så å si til almindelsen«, a. s. 35. Frk. Tunold anser (sst. 33, 44) det for rimeligt, at Kingos egne fastprædikener har dannet forlægget for hans salmer. Hvis man tænkte sig Herslebs passionspræd. på vers, vilde salmerne — den digteriske evne forudsat — ikke variere meget fra Kingos. Dr. Møllers gensvar (NTT, 1935, 280ff.) ændrer ikke det principielle i frk. Tunolds betragtning. I KS, 6, II, 160ff. findes en undersøgelse af K. F. Hafstrøm over en omvendelsesberetnings (ca. 1800) forhold til ældre opbyggelig litt. Selv om enkeltheder kan forekomme søgte, viser den tydeligt, hvordan »Kanaans sprog« — og dermed begrebs- og forestillingsverden trængte ind i vide kredse.

3) K. 286, 296f.

forklaring på de problemer, en text kunde byde en prædikant og hans menighed¹⁾).

Vi må efter den foregående undersøgelse antage, at der foreligger *direkte afhængighed af Ramb. I*; der er endvidere meget sandsynlige, direkte allusioner til *Bynæus og Cock*. og måske, skønt det er ubevisligt, også til *Gerhard*, men videre tør vi heller ikke strække os med påstand om en nærmere sammenhæng eller en direkte afhængighed. Resten af de mange allusioner må da sikkert forklares for Herslebs vedkommende, som frk. Tunold har gjort det for Kingos: der forelå en *uhyre stofmængde* for Hersleb — og han tilstår selv at have benyttet sig godt deraf²⁾); en stor del af dette stof forelå i hans eget bibliotek (selvom vi naturligvis ikke ved, hvormange af de af os benyttede bøger, han besad, da han skrev disse prædikener); men vi kan selvfølgelig ikke påstå, at han har læst alt, hvad biblioteket indeholdt, så lidt som, at han ikke skulde have læst andet. At der er mange udtryk og vendinger, vi ikke kan føre tilbage til nogen bestemt kilde, betyder imidlertid ingenting; tidens undervisningsmetode havde ført en omfattende udenadslæren med sig, og Herslebs hukommelse var imponerende; meget af, hvad han havde læst og sikkert også hørt prædiken, sad godt fast, og på den måde kan meget forklares. Videre må vi være på det rene med, at fordi passionsprædikenerne hos Hersleb er fulde af allusioner til adskillige forgængere, behøver de normale prædikener ikke at have været det i samme grad; her lå, som før sagt, traditionen mindre fast, stoffet spændte langt videre, og af de få prædikener, vi har bevaret over ikke-passionstexter, tør vi ikke drage slutninger til nogen af siderne.

¹⁾ De allerfleste — for dog ikke at sige alle — citater, hvad enten det nu er klassikere, kirkefædre eller andre (bortset fra Luther, som Hersleb utvivlsomt har læst selv) — kan man finde igen i en eller anden kommentar, der har stået til Herslebs disposition. At Hersleb skulde finde »en særlig fornøjelse ... i at parallelisere gammeltestamentlige og nyttestamentlige forhold« (K. 295f.) er vist for meget sagt; det var sikkert ikke Hersleb »en fornøjelse«, men simpelthen tidens stærkt typologiske exegese, og de anførte eksempler (A. 28, 45) har han da også fundet hos andre. Udelukket er det jo ikke, at Hersleb kan have læst disse kirkefædre, som findes i så rigt mål i BH, men der er bare ikke eet eneste sted, hvor man med nogen sandsynlighed kan fastslå, at han er gået til originalen fremfor til kommentaren.

²⁾ Præd. 318: »Jeg har samlet alle de årsager hos fortolkerne og vil udføre de bedste«.

ialtfald slet ikke til den, at de skulde vise samme afhængighed af alment stof som passionsprædikenerne.

Vi må nøjes med at slå fast: der forelå for Hersleb — som for Kingo — på forhånd en *materialesamling*, skaffet til veje gennem næsten to hundrede år, og til den var han i praxis bundet; det gjaldt bare om at øse af den; de fleste steder har han sikkert gjort det, nogle steder har han givet gjort det. Men som Kingo ved sin poetiske begavelse fik traditionens dødvægt til at tynde mindre, således har Hersleb overfor sine tilhørere også lettet byrden ved sin retorik.

Vi skal ikke her gå nærmere ind på, hvordan denne stofmængde var skaffet til veje, kun henvise til (jfr. pag. 14f.), at nyere forskninger i stigende grad har fremdraget det *katolske element* deri, hvilket må opfattes som en sammensmeltning af den middelalderlig-fransiskanske og den modreformatorisk-jesuitiske fromhed, thi jævnsides med den antikatolske polemik gik i de lutherske og reformerte opbyggelseskribenters værker en stadig strøm af katolsk mystik og fromhed — ikke for ingenting citerer Gerhard med forkærlighed Augustin og Bernhard — og det er påvist, hvordan det egentligt evangeliske allerede i det 16. årh.s protestantiske bønnebøger var trængt tilbage af det katolske — ialtfald i slt. af årh. — idet subjektiv meditation og asketisk mysticisme havde vundet indpas; ligeledes har man vist, hvordan Gerhards »Meditationes sacræ« og Arndts »Paradiesgärtlein« ikke blot er påvirket, men »gänzlich durchsetzt« af middelalderlig og jesuitisk katolicisme¹). Dogmatikken skilte, — men fromheden var så temmelig ens over hele Europa.

En af Herslebs yngre samtidige, Carl Deichmann, som på flere måder udtaler sig skarpt, men rammende om Hersleb, erklærer, at han »hængte for meget i tyske skrifter«, og at hans »lærdom

¹) P. Althaus d. Ältere: Forschungen zur evang. Gebetslitt. (1927) 142. jfr. 60ff. Sikkert med rette fremhæves det, at dette problem er litterært frem for religionshistorisk (sst. 63), jfr. Wilh. Koepf: Johann Arndt. Eine Untersuchung üb. die Mystik im Lutherthum, (1912) 11ff.

Hvor udbredt den katolske inficering var, kan ses hos en så god lutheraner som Henrik Gerner, når han 1659 definerer den ægte gudsfrygt som »intet andet end en stadig kærlighed, hvilken indgriber udi sig alle andre dyder, både den levende tro, det stadige håb, den sagtmødige ydmyghed og den herlige tålmodighed«. KS, 5, II, 148, jfr. Indl. til Kingos Sjungekor, LXII,

ej heller (var) vidt udstrakt eller hentet af kilderne selv¹⁾. Disse ord stemmer godt med vore undersøgelser resultat: Hersleb søgte til tyske opbyggelsesforfattere, han øste af deres kilder, og gengav dem undertiden temmelig nøje; egentlige spor af selvstændig undersøgelse eller førstehåndskendskab findes ikke; men når den herslebske prædiken bedømmes i sin tidshistoriske sammenhæng, må der skelnes nøje mellem det traditionsbundne stof og den levende form, hvori det har præsenteret sig for tilhørerne.

KAP. III. HERSLEBS TEOLOGISKE STADE, BELYST UDFRA HANS PRÆDIKEN.

Meningen med dette afsnit er ikke at give en udtømmende redegørelse for alle sider og enkeltheder i Herslebs forkyndelse, — det vilde isåfald være lettere at aftrykke større dele af prædikenerne, og nogen overdreven tro på den brede citationsmetodes videnskabelighed besjæler ikke nærværende arbejde — men derimod søge at fremdrage den stilling, Hersleb indtager til den luthersk-protestantiske forkyndelses hovedlinje, og undersøge hvorvidt han følger, skærer eller måske blot tangerer den.

Kristendomsforkyndelse — og med særlig akcentuation protestantisk — er et svar på det spørgsmål: Hvorledes finder *jeg* en nådig *Gud*? og om besvarelsen af dette spørgsmål vil vi gruppere gennemgangen af Herslebs teologi, idet vi mener, at også han bestræbte sig på at give dette svar, selv om der hos ham findes meget, sikkert af ham selv værdsat, der ikke ligger på den reformatoriske linie.

Svaret på problemet lyder da hos Hersleb først og fremmest: *ved bod*, nærmere bestemt ved *bodskamp*: »Aldrig sker nogen ret omvendelse uden heftig strid, uden stor angst, at vi må være forsikrede på, at Satan ikke slipper en sjæl med god vilje²⁾. Bodens bitre og hårde kamp er den uomgængelige, smalle vej til livet: »Ak! at du af egen erfaring vidste, hvad den kamp var; thi den er den første og må *absolut* ske hos dig, ellers er du ikke i nådens stand³⁾. Med disse klare ord har Hersleb strax kendetegnet sig selv som *bodspietismens* — (se pag. 20) — overbeviste tilhænger;

1) Festskr. til Hj. Pettersen, 149.

2) Præd. 22f.

3) sst. 25.

i dette vigtige spørgsmål er han altså mere gået i Franckes end i Speners fodspor¹⁾).

Dr. Kornerup skildrer Herslebs »forkyndelses reelle karakter« ved at gengive hans anskuelser om alt fra skabelse til genkomst²⁾), men derved risikerer man at blive hængende i almindeligheder, som kan passe på så nogenlunde alle protestantiske prædikanter. Thi naturligvis fastholder Hersleb alle de enkelte lærepunkter i den orthodoxe teologi, som han var opdraget i; det vilde være i høj grad mærkeligt, om det ikke havde været tilfældet. Den kirkelig-konservative fløj af pietismen, som Hersleb tilhørte, fremhævede jo ved enhver lejlighed sin nøje overensstemmelse med den orthodoxe dogmatik og havde som bekendt ført lange polemikker for at hævde dette standpunkt. Når Dr. Kornerup derfor lægger vægt på at vise, at forløsningen forstået efter den objektive forsoningslære er et »knudepunkt« i Herslebs forkyndelse³⁾), så er det naturligvis indlysende sandhed, men man er ikke blevet klogere ved at blive oplyst herom, for interesse vilde det dog kun have, hvis en betydelig prædikant i det 18. årh.s Danmark på en eller anden måde afveg fra denne grund.

Som sagt: på alle enkelte lærepunkter ser vi overensstemmelse med den orthodoxi, Hersleb havde mødt på universitetet; kun i forståelsen af frelsens tilegnelse finder vi et ændret synspunkt. Vi møder det traditionelle syn på skriftens inspiration⁴⁾), Kristi inkarnation, opstandelse og himmelfart⁵⁾), Kristi 2 naturer⁶⁾), en personlig djævels existens og kamp mod sjælen⁷⁾), arvesynden og den

1) **Spener:** Christiche Passionspredigten 738f.: »Ist also nicht gegründet, ... dass ein Mensch lange Zeit müsse in dem Busstand gestanden sein, und seine Sünde mit Fühlung der Höllen-Angst beweinet haben, wo aber solches nicht geschehe, seie die Buss und Bekehrung nicht recht-schaffen gewesen«. Selv om Gud ofte bruger denne måde med de faldne, så har den ingen grund i skriften; thi med åndelige fødselsveer er det som med legemlige: de er ikke lige slemme for alle.

2) **K.** 101ff.

3) **K.** 105. 257.

4) **Præd.** 432 og flere steder, hvor det udtryk »at Guds ånd har optegnet« dette eller hint forekommer, jfr. **A.** 73; se også **Præd.** 606f. Når det (**K.** 259) hedder, at Hersleb fastholder skriftens enkelte beretninger »i deres bogstavelige betydning«, kan det kun bemærkes, at det vilde have større interesse, om han ikke havde gjort det.

5) f. x. **A.** 119. 181.

6) **Præd.** 411. 529. **A.** 35f. 75. 150.

7) **Præd.** 29. 338. 532. 552ff. 562ff. At nægte djævelens existens (fordi

grundvæsentlige fordærvelse af menneskenaturen¹⁾), satisfactio vicaria²⁾), såvel som mellemtilstanden³⁾), evig frelse og evig fortabelse⁴⁾).

Det er strax interessantere, at Hersleb med den fra det 17. årh. kendte fromhedstype — som man sammenfatter under navnet: den arndtske, skønt den spænder meget videre — og med pietismen er tilbøjelig til at akcentuere talen om verdens omskiftelighed og

man ikke kan se ham) fører lige lukt i atheismen; thi så må man nægte Guds existens af samme grund. At skønne kvinder, eller overhovedet kvinder, er djævelens særlige fristemiddel, er Hersleb overbevist om (**Præd.** 58f. 516), men selvom kvinderne hænger mere ved jordens forfængelighed end mændene, så er deres kærlighed dog renere, deres mod ofte større end mændenes, og de er så langt de bedste kirkegængere (**Præd.** 311ff. **A.** 173).

- 1) Gudsbilledet er afløst af Satans, **Præd.** 552. Mere interessant er det, at vægten ikke først og fremmest lægges på at udmale syndens hæslighed, men dens magt og navnlig dens snigende karakter: det begynder ganske småt, men glider videre og videre som en rullende snebold (**Præd.** 56ff. 65ff.). Jfr. også prædikenen om den elendige tilstand en vanesynder er kommet i (**Præd.** 83—120); her udfoldes stor psykologisk forståelse for den type mennesker, der er anlagt for en bodskampomvendelse, og samtiden var jo ganske rig på sådanne eksempler. Psykologisk fortræffelig er også skildringen af de sjælstilstande, der råder i et menneske før og efter opfyldelsen af et heftigt ønske (**Præd.** 721ff.).
- 2) **Præd.** 414. 416f. **A.** 154. Jfr. de stærke ord (**A.** 4) om Jesu lidelse som den bog, »man aldrig kan udstudere«. jfr. **Tolv off. Taler I**, 382. At Hersleb kan komme til at stå som den store passionsprædikant er rimeligt nok, ikke mindst fordi vi har så få andre prædikener af ham; men når det (**K.** 106) hedder, at Hersleb »på ægte pietistisk vis ynder ... at dvæle ved forestillingen om Kristus som smertensmanden«, så er det næppe rigtigt; de ord, der henvises til (**K.** 106f.) er på ingen måde karakteristiske for Hersleb, men fælles gods (og hvorfor skal de netop være »kyniske«^{?)}, og i det hele er sådanne »blodige« udtalelser eller overhovedet en blodteologi ikke særlig hyppig hos Hersleb, ligesom det på ingen måde er »ægte pietistisk«, men i høj grad hjemmehørende i det 17. årh.s orthodoxi; man jævnføre blot vor egen Erik Eriksøn Pontoppidan (jfr. også **Müller**, 1310, hvor næsten de samme udtryk, som de **K.** 107 anførte, forekommer).
- 3) **Præd.** 370. 372. 553.
- 4) sst. 414. 736f. **A.** 110. 122. Herunder afvises enhver apokatastasis om de fordømtes og endog djævelens salighed som en falsk »koncept« og »monstrøs lærdom«. Da denne prædiken er holdt i 1727, kan man tænke på Dippels skandinaviske virksomhed i disse år; han lærte jo netop en apokatastasis.

stigende opløsning¹⁾), og at han bevæger sig på linien: den faldne kirke²⁾).

Af stor interesse er det også, — fordi det afspejler en hovedlinie i udviklingen — at Hersleb (måske med Rambach som forbillede) omformer ordet til røveren på korset, så at det fra at være troens store, gudgivne under, der frelser uden gerning (som det stod for orthodoxien), bliver en regulær omvendelsehistorie med alle faser tydeligt aftegnet, se pag. 137³⁾). Spirer hertil kan man finde langt tilbage; her i landet særligt hyppigt i bodslitteraturen fra 17. årh.s første halvdel, f. x. hos Schelderup⁴⁾). Men hos Hersleb (og Rambach) har det fået en sådan udformning og optager en sådan plads, at vi kan sige at stå overfor en på dette punkt fuldført trinrække i den historiske udvikling af forståelsen af troens væsen; *fra at være hjertets umiddelbare ved ordet skabte tillid til Guds nåde bliver den til det sønderknuste og genoprejste menneskes erfarings-, følelses- og viljessag*, jfr. pag. 21.

Men hovedinteressen ved den herslebske prædiken, når det gælder dens særpræg, ligger dog i dens psykologiske indsigt, i dens evne til at tale til de enkelte sjæle, på hvilket stadie de så befinder sig fra vækkelsens over bodskampens, fortvivlelsens, troens, troskampens til dødens på engang grufulde og salige komme. I

1) **Præd.** 712ff. især 715ff. 729ff. 744.

2) sst. 745ff. især 747. Da Kristus levede, var det vår, aposteltiden var sommer, men efter Konstantins tid blev det høst, og nu er det vinter; kristendommen var før beundret for de troendes indbyrdes kærlighed, nu er den foragtet for deres splid; jfr. sst. 762: »nu da kærlighed desforuden er kold hos de fleste og lunken hos de bedste«. Heraf følger også betragtningen af reformationen som en overvejende lære-reform (da den jo fandt sted i kirkens nedgangsperiode og ikke bidrog til at styrke kærligheden), jfr. **Præd.** 328, hvor kirkens elendighed skildres i stærke udtryk, og der fortsættes: »tager eders moder an ... at dens mure kan bygges og dens huller kan stoppes«. Det var dette punkt om en fortsat reformations nødvendighed, der af orthodoxien betegnedes som »Reformatismus« og en betydelig vildfarelse, se især **Loeschers** klare opstilling, **M. v. Engelhardt**: Val. Ernst Loescher, (1853) 229f.

3) Man sammenligne blot **Præd.** 373ff. med **Gerh.** I, 728 og forskellen er slående, især bruger Hersleb megen plads til at advare mod at gøre dette i skriften enestående eksempel til en trøst, som atter meget let bliver en sovepude.

4) **Schelderup**, D, VIII f. Her er også anlagt synspunktet: bod — tro — troens frugter; principielt det samme som hos Hersleb og **Ramb.** I, men jo adskilligt mindre fyldigt.

stofvalg var Hersleb ikke original, i teologisk anskuelse ikke heller, ja end ikke særpræget, men i anvendelsen, i *applikationen* ser vi ham med opbydelsen af den vældige veltalenhed, han rådede over, sætte al sin kraft ind på overfor sine tilhørere at varetage det, han siden i Norge indskærpede sine præster fremfor alt: *specialis cura animarum*. Hertil svarer talrige udtalelser i ordinationstalerne.

Det var altså ved *bod* og *bodskamp*, at et menneske kommer ind i den virkelige, sikre og varige forbindelse med Gud; men hvordan kommer det da ind i bodskampen? Svaret er uden vaken: ved *Guds indgriben*¹⁾ og ikke på nogen anden måde end *gennem ordet*. Ordets virken er dobbelt: »det tillige både nedslår og oprejser, både ydmyger og glæder hjertet»²⁾. Den første virkning er lovens, den anden evangeliets. Loven har »en kraft til at røre samvittigheden, at forskrække synderen, at nedslå hjertet; den er som en ild og hammer, der sønderbryder klippen, den er som en plov, der pløjer hjertet til at imodtage evangeliets sæd»³⁾. Men den har ingen kraft til at omvende, det formår kun evangeliet⁴⁾. Hvordan Guds indgriben i hvert enkelt tilfælde begynder, indlader Hersleb sig ikke på at sige noget om, thi »Gud har så mange veje at gribe en synder på og drage ham herom, at vi det umuligt kan beskrive»⁵⁾. Altså: *gratia præveniens* er den primære årsag til frelsen, og ofte ved mennesket slet ikke af, hvordan det hele begyndte⁶⁾.

Den måde, hvorpå Gud virker, er dog altid *strengt supraratio-*

1) »Guds nåde begynder værket, Guds nåde må og fuldføre det,« *Præd.* 113, jfr. *Anh.* 21.

2) *Præd.* 189.

3) sst. 168. jfr. *A.* 125f.

4) sst. 169. Man kan her henvise til *Spener*: *Theol. Bed.* I, A, 3f.: »So ist denn nicht das Gesetz, sondern das Evangelium das Hauptwerk ... eines christlichen Predigers«, jfr. endnu nøjere sst. I, 738.

5) *Præd.* 112. Når det sst. hedder: »det er en formastelse af vores teologis, at de i deres systematiske lærdomme ligesom sætter og foreskriver Gud visse grænser, på den og den måde skal omvendelsen ske«, så tænkes hermed sikkert både på orthodoxiens specialisering af *ordo salutis* og på den pietistiske metodisme. Også røveren på korset blev jo omvendt ved Guds direkte indgriben, *Præd.* 353, men rigtignok ved »en besynderlig Guds kraft«, som var nødvendig i dette hårdnakkede tilfælde; ellers sker det ved de ordinære saligheds midler, sst. 379.

6) sst. 112.

nel, den imødekommer under ingen omstændigheder menneskets intellektuelle eller moralske evner og muligheder. 1) *Fornuften* = forstanden har ingen værdi i trossager. Den har ganske vist sit område, tilmed en »meget stor circumference«; men dette område falder sammen med det timelige, det menneskelige. Troen angår det evige; derfor er den enfoldigste, men oprigtige og oplyste kristne mere seende end den »allervittigste og klogeste hedning«¹⁾; kun djævelens indskydelse kan indbilde folk, at de er ligeså kloge »som Guds ord«²⁾. På samme vis er der spærret ad 2) *moralens* vej. Gode menneskelige egenskaber har naturligvis deres rent menneskelige værdi, men som »kristendoms beviser« gælder de aldrig noget; man må vide om dyderne kommer af naturen, hvad de meget vel kan, eller af kærlighed til Gud³⁾.

Nej! Vejen fra Gud til menneske går kun gennem det *åbenbarede ord*. Og ordet, det er skriften og den på skriften byggede forkyndelse⁴⁾, ikke engang *miraklet* er tilstrækkeligt; dette ses nemlig ikke som et led af Jesu forkyndelse, men som støtte og »Neben-middel« for den⁵⁾. Naturligvis nævnes også sakramen-

1) sst. 702.

2) sst. 603; jfr. A. 100f., at fornuften vel kan slutte sig til sjælens udødelighed (som hos grækerne), men aldrig til legemets opstandelse. Dog anser Hersleb jo naturligvis sjælens udødelighed for en fuldt ud kristen tanke.

3) *Præd.* 310: »og altså er kærlighed i ægteskab, lydighed mod forældre ... vel alle gode egenskaber, men langt fra ikke noget bevis på kristendom, thi det kan komme af naturen«, og sst. 311: »Alle disse kristendoms beviser kan findes hos en hedning ligesåvel, og findes allermest hos kødelige mennesker«; jfr. sst. 88 om den uomvendtes »moraliter bonum«, se også sst. 517, 734, jfr. *Spener: Theol. Bed.* I, 690: »Wo aber der praxeos gedacht wird, ist abermal nicht die Meinung, dass man bei den Moralien bleiben sollc, sondern das erste in der praxi ist selbst die praxis fidei«. Det er en miskendelse af pietismens væsen at finde dens tyngdepunkt i »praxis«, troen går altid forud, og uden denne er praxis naturligvis intet værd. Men netop »i praxis« kan det jo være svært at skønne om troen, dersom den ikke giver sig iøjnefaldende udslag; og her var det, at pietismen løb videre på det skæbnsvangre fejlspor.

4) f. x. *Anh.* 21: »de midler, som kan befordre os ... (til salighed) ... er først og fornemmelig, både det skrevne og det prædikede Guds ord«. Når Hersleb videre nævner »Kristi vandel«, sakramenterne, helligåndens virkning og det »hellige læreembede«, er han ingenlunde gået udover det orthodoxe syn på ordet.

5) A. 141, jfr. 143, se pag. 134, især note 4. Jesu mirakler opfattes som

terne som »dyrebare midler til at befordre vor himmelske vandel«¹⁾, men de spiller en tilbagetrædende rolle (fordi dåbspagten normalt altid er brudt, og nadveren kun har virkelig betydning for den troende), se nedenf. pag. 160f. Derimod afvises selvfølgelig al tale om, at man skulde lære Guds vilje at kende gennem begivenhederne i denne verden; thi Kristi sindelag mod os kendes kun gennem hans ord: »vi skal dømme om Jesu ... hjertelag, blot efter hans ord, deraf vil han kendes, deri vil han tros, derved vil han komme til os«. Hvis man slutter udfra faktiske forhold i verden må man jo komme til det resultat, »at de ugudelige har mest hans nåde«²⁾.

Ordet rammer syndere, for det er rettet til alle »som er ... implicerede i Jesu døds årsag«³⁾. Men *synd* og *synd* er to ting: »Synd til døden er jo enhver dødelig, vitterlig, modvillig synd; det er jo og desuden en bekendt distinktion inter peccata venialia & mortalia: imellem skrøbeligheds synder, som Gud ikke tilregner troende, og dødelige synder, som skal gøres pønitentse for, inden de kan forlades«⁴⁾. Denne skelnen mellem de »ståendes« og de »faldnes« omvendelse, dvs. mellem dem, som har brudt dåbspagten, og dem, som ikke har det, eller mellem dem, der efter genfødselen begår svære synder, og dem, som ikke gør det, er jo velkendt i pietismen⁵⁾. Hersleb definerer ikke nøjere hvilke synder, der hører til hvilken gruppe, men han vil absolut ikke identificere de »dødelige« synder med de udvortes forargelige, som den bor-

en slags beviser for hans ords sandhed, ikke for hans guddom, **Præd.** 862, idet det overses, at også disse »beviser« forudsætter tro.

1) **Anh.** 25f.

2) **Præd.** 676. Guds ord er foragtet iblandt mennesker, fordi de har det så rigeligt; derfor vil man altid høre det med »nye metoder, nye inventioner og kløgtigheder«, eller af en bestemt præst, hvilket viser, at man sætter personen over sagen, sst. 180ff. Antagelig er det hofpræstens erfaringer, der her afspejles.

3) sst. 276.

4) **Præd.** 272, se også den ejendommelige exegeese af 1 Johs. 5, 14ff. sst.

5) Paralleler kan findes i Kristendommens Kerne: sprgsm. 275ff. og i **E. Pontoppidans:** Sandhed til Gudfrygtighed, (1738) sprgsm. 677ff. jfr. den tredobbelte skelnen hos Hersleb mellem dem, der fra deres ungdom af aldrig er faldet i »regerende synder«, dem, der synder snart på en snart på en anden måde, men dog ikke stikker fast deri, og dem, der er vanesyndere, hvis ende er forhærdelsen, **Præd.** 118f. Med denne graduering af synden er der sket en betydelig afvigelse fra et reformatorisk synspunkt.

gerlige lov kan straffe, men snarere finde dem i hjertets hårdhed, modstand og bundløse verdslighed¹⁾, hvilket svarer godt til den hofmenighed, han normalt havde for sig.

Ordet vækker *syndserkendelse* — den kommer ikke af sig selv²⁾, for synderen tror sig altid på den sikre side. Og med synds-erkendelsen er bodskampen igang³⁾, om da ikke mennesket stritter imod og går ind i forhærdelsen, som både er syndens følge og straf; dog kan man ikke vide, når den for det enkelte menneskes vedkommende er indtrådt og dermed dets sidste frelsesmuligheder forbi, thi det bestemmer alene Gud⁴⁾. *Bodskampen er hård* og tung, fordi det nu går op for synderen, at han har indladt sig på det umulige, nemlig at opfylde lovens krav uden at kunne få troen, og denne bevidsthed gør hans hjerte »uroligt, angst-fuldt, så trodsigt det før var, i vor syndestand, så forsagt bliver det nu⁵⁾. Dog kan denne tilstand kaldes lykkelig — dette siges til trøst for den, der befinder sig deri —, thi den er åndelig fattigdom (Math. 5, 3) og et tegn på, at Guds frelsesværk i sjælen er igang⁶⁾. Bodskampen er som en *snare*; det fangne dyr slider af

-
- 1) Se **Præd.** 23: »indvortes synder, som nu ses at være de værste ... et sind afvendt fra Gud, et hjerte fuldt af forfængelighed«, jfr. **NKS**, 4°, 1155b, hvor det verdslige sind skildres, det er »honnet og galant«, der findes stor velvilje og gavmildhed osv., men det er håbløst jordbundet og kan ikke tænke over Gud og synden på en alvorlig måde; jfr. **Præd.** 142ff., hvor det gøres op, hvad der forhærder et menneske. Også dette uddybes meget tydeligt i ordinationstalerne.
- 2) **Præd.** 98: »der hører en besynderlig Guds kraft og nåde til, om han selv skal kunne se og erkende sit væsen så syndigt, som det er, på det han kan mærke, hvor ilde hans sag står«. jfr. sst. 708, og **A.** 138. Se også **Præd.** 113f., hvor det hedder, at det enkelte menneske ofte må isoleres, for at ordet kan slå bedre igennem.
- 3) **Præd.** 19. 21. 822. 903ff. Denne kamp vanskeliggøres yderligere af Djævelen, som altid frygter »en indvortes revolte i hjertet«, og som derfor lader det gå glat en tid, for at kunne lokke til ubegrundet sikkerhed og fald, **Præd.** 590f. jfr. 20.
- 4) sst. 124ff. især 127. Hermed har Hersleb bekendt sig til en omend afslebet terminisme, et af de spørgsmål, der var pietister og orthodoxe en stadig anledning til kamp.
- 5) **Præd.** 834. jfr. sst. 22: »Men ak! den, som nu kunde tro, ... nu ser han, at troen er ikke hans egen gerning, han ikke selv kan give sig troen, O Gud! O Gud! hvad gælder det nu om tro; nu går striden an, nu kæmpes ret død og liv med hverandre, nu strider tro og vantro, forsagelse og håb«.
- 6) sst. 822f. »i den tilstand kan han dog begribe, at Gud arbejder i ham, ... og altså kan han deraf slutte, at Gud vil have ham hjulpet«.

alle kræfter for at slippe ud og ender med at være ganske træt og udmattet; sådan må synderen lære at blive stille og »krybe til korset«; thi det er med velberåd hu, at Gud således lader os »zapple en tid lang og forsøge selv, hvad vi formår, indtil vi ser, vi intet udretter«, og indtil vi lærer »at sagte os, at stille os, ... kaste os for Jesu fødder, ... at han alene skal hjælpe os, alene omvende os«¹). Ifl. sit udgangspunkt tager pietismen (og Hersleb) stærk afstand fra enhver psykologisk kristendomsforståelse, men i denne beskrivelse af bodens væsen holder den sig ikke klar af en omvendelsesmetode, der er egnet til en depressiv-manisk udvikling i sjælelivet; det var vel også derfor, at mange blev stående i bodskampen i årevis og siden drev ud i separatisme; deres sjælelige struktur formåede ikke at gøre bodskampskemaet med²).

Nu består jo hele kristendommens »kompendium« i »pønitentse, tro og troens frugter«³); og når mennesket er kommet så vidt i bodskampen, at det er blevet stille, opstår *længslen efter nåden*. Denne længsel (som også kaldes hunger efter Kristi retfærdighed) er det samme som troen, der altså egentlig er noget »negativt« — et »hulrum« om man vil — et begær efter at fyldes: »at hungre efter Jesu retfærdighed, der er just den retfærdighed, som gælder for Gud; at hungre efter nåde, det er just at have nåde, at hungre efter troen, det er just at have troen, og ikke vide det selv, og jo mere vi så hungre, jo mere mættes vi, og således mættes, at vi immer bliver hungrige«⁴).

Troen er altså andet og mere end en tillid (det er den naturligvis også, især hvor det gælder at lyde Jesu ord uden ræsonneren⁵)); den er den tomhed i sjælen, der er forudsætning for, at

1) Præd. 834f. jfr. sst. 24: »han holder op med længer at ville hjælpe sig selv, at de tanker er ham ret forgået, at han kan selv omvende sig, men at han nu blot ... overgiver sig i Jesu barmhjertighed, af ham, af ham alene at ville hjælpes«.

2) Hersleb havde jo selv foretaget en sådan svingning fra pessimisme til optimisme, uden at det er klart, at der just lå nogen bodskamp bag, se pag. 54ff. Om det depressive, muligt fremkaldt ved betragtninger over forholdet mellem ideal og virkelighed, ev. under medindflydelse af seksuelle konflikter, se *Wendlands* anf. afh. *Zeitschr. für Kirchengesch.* XXXVIII, 213ff.

3) Præd. 810f. jfr. sst. 24, og 372: »på pønitentse følger forladelse, på troen følger retfærdiggørelse«.

4) sst. 838.

5) sst. 828: »vi må ikke tro Guds sandhed med en fornufts tro, eller med sådan tro, fordi vi begriber det, at det er så; men vi skal tro

der kan blive plads til Kristi stedfortrædende retfærdighed og syndernes forladelse, og *troen er altså som sådan skabt gennem Guds ord — ad bodskampens vej*¹⁾).

Korrekt skelnes nu mellem *retfærdiggørelse* som den afsluttede handling, der omplanter mennesket, »idet Guds ord virker troen i vore hjerter og en synder da ved troen bliver ... indpodet i Kristo, bliver delagtig i hans retfærdighed«²⁾), og *genfødselse*, der er at opfatte som en stadig varende virkning, så »at i igenfødselsen giver Gud os de vandbække ... hvorved en kristen stedse holdes grøn, holdes frisk ved Guds ånds vederkvægende, drivende, levende kraft«³⁾). Men såre væsentligt er det, at både retfærdiggørelsen og genfødselsen sker i *omvendelsen*, ikke i dåben⁴⁾).

Det er overraskende lidt, der i disse prædikener høres om *dåb og nadver*; det kan naturligvis hænge sammen med, at de prædikener, vi har, er af en så udpræget vækkelseskarakter med en stærk driven på helliggørelse, men det er afgjort også udtryk for et principielt synspunkt. Pictismen erstatter overhovedet talen om dåben som genfødselsens bad med talen om dåbspagten, som i de fleste tilfælde er brudt og må fornyes; således også Hersleb. Dåbspagten fornyes i nadveren⁵⁾), og begge sakramenter anskues som Guds kærligheds panter, hvorigennem vi altid er forbundne med ham⁶⁾). Men nogen virkelig sidestilling af ord og sakramenter findes ikke. Om dåben hedder det blot, at den er den »første borgerret« til himlen, derfor må den »flittigt erindres«, for derved mindes vi om vort løfte, så arven ikke spildes ved et jordisk sind, og ved nadveren er det især følelsesoplevelsen, den emotionelt betonedede unio mystica, der har interessen; thi en himmelsindet sjæl

med tro, det er, at vi tror det, Guds ord siger, blot fordi det siger det, om vi aldrig begriber det«, jfr. sst. 810, 819, og A. 50, hvor den saliggørende tro er lig den faste tillid.

1) At troen er Guds skabte værk, udvikles tydeligt i en udlægning af Hebr. 12, 2, **Præd.** 481ff. Og troen som ene saliggørende nævnes oftere (naturligvis med tilføjelse, at troen aldrig er uden gerninger), f. x. A. 171: »tror vi på ham, som gør syndere retfærdige, skal vi blive snehvide«, og **Anh.** 92, hvor det gammelkendte billede af den tilregnede retfærdighed som en kappe, der dækkende hænges over synderen, findes.

2) **Præd.** 615.

3) sst. 616.

4) sst. 615f. jfr. **Tolv off. Taler**, I, 283.

5) **Præd.** 428.

6) **Thott**, 4°, 399, IV.

ønsker »intet mere end i samme øjeblik at dø i Jesu vunder, hvis sødhed han da smager«¹⁾). Pietismens sakramentopfattelse tenderer mod det calvinske. Læren om det *particulære nådevalg* havde skabt baggrund for en *psykologisk oplevelse*, der ved sin følelsesfylde og ved, at den blev efterfulgt af et *aktivt kristenliv*, *skulde give de udvalgte visheden om prædestination til frelse*; selv der, hvor en universel prædestinationslære ligger bag, bevares dette (jfr. pag. 20); men når alt således samles i omvendelsen, er det klart, at dåben kun får forberedende betydning, selvom alle traditionelle udtryk anvendes, og nadveren bliver det stadig gentagne symbol på genfødslen; deraf det stærke krav om et rent nadverbord, og de kraftige forsøg på at rense det så godt som gørligt²⁾).

Den tro, der på denne måde opstår i hjertet, kan med rette kaldes en »levende« tro, men det egentlige bevis for, at den er det, er, at den fremdeles bevares som sådan: »vel os, det er alt sammen fuldkommet, vi er ganske fri, angerløs, krævesløs, nemlig så længe vi i en sand levende tro holder os til ham, er i Jesu, lever i ham og i hans tro«³⁾). En levende tro er ikke blot en tro, der gør salig, men en, der faktisk giver, hvad den lover, her i dette liv: »retfærdig ved troen på Jesus, men en levende, virkende tro, retfærdig ved troen, men sandelig og ved troens kraft retfærdig i sind og hjerte, i levned og vandel«⁴⁾). For at dette kan ske, kræves at man ikke står ånden imod, når den overbeviser om sandhed (dvs. om synd), men at man bøjer sig, efterhånden som man bliver overbevist⁵⁾).

Beviset for troens ægthed og betingelsen for at bevare den ligger altså i fremvæksten af *troens frugter*⁶⁾); thi kampen er langt

1) **Anh.** 25f.

2) Dr. Kornerup bemærker (**K.** 266): »På ægte pietistisk vis betoner Hersleb altså, at det er i genfødslen, at det nye menneske undfanges ved Guds ord«, men der er ingen diskussion om, at det nye menneske skabes i genfødslen; stridsspørgsmålet er, om genfødslen sker i dåben eller i omvendelsen, og her er det, at Hersleb er »ægte pietistisk«.

3) **Præd.** 503f.

4) **A.** 155f.

5) sst. 152.

6) »Uden frugt duer ikke et træ i Guds have«, **Præd.** 617, jfr., at det rette bevis på »pønitentsens rigtighed« er »den følgende sinds og levnedes forbedring«, sst. 354, jfr. 355. Skønt troens frugter voxer ud af troen, kan der dog skelnes mellem det i Guds vilje, der angår vor tro (Kristusbekendelsen), og det, der angår vort liv (helliggørelsen), hvor-

fra forbi. Det er bemærkelsesværdigt, at den prædiken, der mest udpræget er bestemt af bodskampsynspunktet, og som er sat i spidsen for den samlede udg. af Herslebs prædikener, bærer titlen »En kristens liv som en strid«. Er først bodskampen overstået, begynder *fornyelsens kamp*, hvori det nyskabte åndsmenneske kæmper mod den gamle natur, der stadig »rebellerer«¹⁾, heri består egentlig kristendommen, dvs. kristenlivet, og denne kamp mellem troens nye liv og den gamle natur er *det rette bevis* for, at

for man altså kan have Kristus til grundvold for sit saligheds håb, og dog bygge falsk på grundvolden; en sådan tro kaldes ikke — som så ofte ellers i pietismen — »død«, men »falsk«, **Præd.** 735. At tro på Kristus som Guds søn, er langtfra nok, hvis man lever i »vitterlige synder«, **A.** 154.

- 1) **Præd.** 26. Der er altså ikke tale om nogen fuldkommenhed i dette liv, hvis man derved forstår en moralsk fuldkommenhed (jfr. **Præd.** 931f., at »kødet« hindrer os altid i at gøre åndens gerninger fuldkomment: »det er alle Guds børns jammer, sorg og klage, de kan ikke gøre det gode, som de vil, det er: sådan som de vil, de kan ikke fuldkomme det gode, det er: ikke bringe det til den fuldkommenhed . . . som de ønskede«). Naturligvis er Hersleb på det rene med, at vor fuldkommenhed er Kristus, grebet i troen, men pietismens iver for at konstatere den sande tro i det konkrete, fik den (og ham) til at opstille en dobbelt fuldkommenhed: 1) den som er tilregnet formedelst troen på Kristus, og som er en virkelig fuldkommenhed og uomgængelig salighedsbetingelse, og 2) en tilnærmet fuldkommenhed, som er relativ, fordi ånden kæmper mod kødet, men som nærmer sig målet, fordi kødet nedkæmpes mere og mere. Klarest er dette syn udtrykt hos **Francke**, som i nogle teser (1691) »von der Christen Vollkommenheit« søgte at retfærdiggøre sin stilling til fuldkommenhedslæren (**Kramer:** a. s. I, 90, 273ff.). Efter at have udviklet ovenstående tanker, hedder det: »die Vollkommenen, dass es die sind, die da haben durch Gewohnheit geübte Sinnen, zum Unterscheid des Guten und des Bösen, nicht aber die, so durch sündliche Lust nicht mehr gereizet würden«, thi »wir sind vollkommen, und wir sind nicht vollkommen«. Det første nemlig ifl. retfærdiggørelsen, det sidste ifl. helliggørelsen (eller fornyelsen): »Ein Gerechtfertiger hat keine Sünde, nämlich nach der Rechtfertigung, und hat Sünde nach der Erneuerung«. Dette svarer nøje til Herslebs tankegang, bl. a. også i den form, at når Kristus har besejret djævelen, så går man i den overvundnes tjeneste, om man ikke bekæmper synden, og påstår man, at man ikke kan leve uden »vitterlige« synder, så mener man jo, at Jesus ikke har sejret, (**Præd.** 565ff. 598f.). Herved imødekom man den orthodoxe lære og kunde beholde det skarpe helliggørelseskrav.

sand kristendom findes¹⁾); derfor: »Al vor kristendom består i at overvinde, og uden at overvinde er der ingen kristendom«²⁾).

Kristendom er praxis. En kristen kendes ikke af »hans gude-lige tale, andægtige, hellige diskurser, skønne ord, dejlige anstillelser ... men han skal loves af sine gerninger«³⁾), thi »vi er ikke sat her i verden for intet at gøre, vor kristendom er og ingen spekulation, men praxis«⁴⁾). Ganske vist har »spekulation«, dvs. »kristelige og andægtige tanker«, sin store værdi, for derved opbygges det menneske, der nærer sådanne tanker, men »kærlighedsgerninger er bedre«. Gud »afstår nemlig sin ret til vor næste«; og derfor er »vita comtemplativa« vel en lyst for den sjæl, der elsker Jesus, men »vita activa ... er Gud langt kærere«. Den »praktiske teologi« er bedre end den teoretiske, lydighed går for spekulation«⁵⁾); det er de kristnes kald »at fortære vort liv og vore kræfter til vor næstes nytte og gavn, at slide os selv op i andres tjeneste og det gemene bedste«⁶⁾).

Men næste og *næste* er to ting; der er en nærmere og en fjernere; vi er vel »forbundne til at elske vor næste i almindelighed,

1) *Præd.* 895ff. 920ff. De grovere synder bliver slettet ud efter omvendelsen, men de »subtileste«, dvs. de sjælelige, forbliver (egoisme, hovmod, gerrighed, had, misundelse, foragt, dovenskab), sst. 923. 931ff.

2) *Præd.* 5. jfr. sst. »at bede, læse, høre, gå i kirke« er godt og nødvendigt, men dog kun »midler til kristendom«, men at overvinde lyster, lidelser, fristelser, andres fortrædelser, verden, ja døden, det er kristendom. Det er kristendommen som en vandring på vejen til målet, der har Herslebs interesse (theologia viatorum); troen ikke blot »virkes ved ordet«, men »virker« ved det (sst. 595), hvilket naturligvis på ingen måde må udlægges, somom gerningen frelser, det gør kun Jesu fortjeneste, og vi er altid unyttige tjenere, sst. 893f.

3) sst. 888, jfr. 889: religionen kan være »god evangelisk« og livet dog »god egenvillisk«, jfr. sst. 751.

4) sst. 612. 764ff. Og alligevel kan »imitatio Christi« væsentlig opfattes som sindets kristuslængsel, *Anh.* 33.

5) *Præd.* 682ff. jfr. sst. 750, at næstekærlighed er troens datter. Se også den psykologisk fortræffelige passage, sst. 326, om hvordan mennesket altid søger at fortolke Jesu ord anderledes, end de lyder: »vi leder hver en tøndel, vi sigter hver en bogstav, om vi ikke kan få nogen tilflugt, finder nogen instance, optæller nogen distinktion, exception; og således gør vi de fleste Jesu bud til intet, eluderer dem, at der bliver hverken kraft eller forbindelse tilbage, ja så extenuerer Jesu befalinger, at på det sidste bliver det intet for os at gøre«.

6) sst. 769. I tanken om det »gemene bedste« ligger en eudamonisme, som er lutherdommen fremmed.

så dog visselig dem, som er vore brødre i Kristo med en ganske anden art, langt højere og inderligere kærlighed¹⁾, det åndelige slægtskab går forud for det kødelige; det er jo nok svært at vide noget med sikkerhed om andres stilling, men er de ikke medbrødre, så er de dog halvbrødre, som måske de troendes kærlighed kan gøre til helbrødre; er de ikke Guds børn, så er de dog »Guds domestiker« og må ingenlunde foragtes²⁾). Nogen anden vidnepligt end den at leve som kristen har den alm. lægmand ikke; pietismen realiserede sålidt som orthodoxien det almindelige, kristne præstedømme; vidnepligten lå hos embedet³⁾, og som bekendt holdt man også i praxis (lovgivningen) strengt herpå.

Det farligste under *troens livslange kamp* er, at man kan blive *sikker*, så hører kampen op; vejen går så let over tryghed til sikkerhed og (dum)dristighed, så man indlader sig med et og andet, som djævelen og vort »bedrægeriske hjerte« indbilder os ikke er af så stor betydning⁴⁾, og er man blevet af med nogle synder og fristelser, skal der nok bestandig komme nye til: »Når vi mener, vi har med een at gøre, så er den anden bag på os; vi mener at stride med vantro, men, idet vi strider imod den, ser vi os om, så har vi sikkerhed på ryggen; vi strider med forsagthed, og inden vi ved af, har vi mere fare for formastelse«⁵⁾).

1) **Præd.** 788. For en pietistisk religiøsitet vil vægten m. h. t. det nye liv altid ligge på 1) afholdenhed og selvfornægtelse, 2) omsorg for næstens åndelige vel (jfr. sst. 357 om røveren: »sådan kærlighed var her til næsten, at han vilde og ... omvende sin ligemand og bringe ham på bedre tanker«). Kærlighed, forstået som den betingelsesløse sætten næsten i sit eget sted, kendes ikke; næsten er omvendelsesobjekt, ikke genstand for kærlighed.

2) sst. 788f. Derimod skal man ikke uden videre vise »kærlighed« overfor betlere og lediggængere, som plagede landet hårdt; de misbruger i forvejen legater og stiftelser tilstrækkeligt. På samme vis afvises et kristent ejendomsfællesskab pure, og med mange grunde bevises, at urmenighedens forhold i så henseende på ingen måde er normative, sst. 778ff. I det hele skæmmes Herslebs prædiken om næsten af en småtskåret kasuisme, som når det f. x. (sst. 772ff.) hedder, at man i alm. ikke skal sætte sit liv til for næsten (thi det er et elske ham over (ikke som) sig selv), med mindre han skønnes at være Guds rige nyttigere end en selv, eller det »gemene bedste« hjælpes der- ved. Sligt er jo ikke let at afgøre.

3) **Anh.** 76.

4) **Præd.** 27, jfr. 592.

5) sst. 919. Det er typisk for pietismen at betone fristelsernes farlighed på den måde; det 17. årh. så snarere trøsten i, at Gud dog ikke vilde

Troens kamp foregår også på den måde, at djævelen anklager os for Gud og Gud for os, (så mennesket derved bringes i *anfægtelse* om syndernes forladelse¹⁾), og hertil kommer kampen under korset mod *naturens ulyst til lidelse*, kamp »med vort knurrende kød, med vor grublende fornuft, med vor kælnede og kødelige natur«; der hører meget til at kunne sige »possum carere« og lade Guds nåde være nok²⁾). Dog er troens kamp så langt fra uden *glæde og vished*, en glæde, som i modsætning til verdensbørnenes er »gewiss und sicher«, thi Gud lader alt samvirke til gode for dem, der elsker ham³⁾), og det er en vished, som er »wahrlich nicht aus der Vernunft«, thi det fører jo — som de store hedenske filosoffer — kun til stoisk ro, men »aus Gottes geoffenbartne Worte, dass alleine kann uns Gewisheit geben«⁴⁾).

Den sidste kamp er *dødens kamp*; men den er den letteste, for såvidt ingen af »de andre kampe blander sig deri«, thi for den, der har stået de andre kampe igennem, er døden ikke blot »livets fjende«, men også »sjælens ven«⁵⁾).

De *eskatologiske tanker* er meget tilbagetrædende, naturligvis ikke fordi der er afvigelser fra de gængse orthodoxe i Herslebs eskatologiske anskuelse, men fordi disse tanker ikke kan stilles i tjeneste for den driven på omvendelse og helliggørelse, der for

forskyde den troende på grund af hans gerninger, jfr. pag. 14 og dette sted fra *Jersins Troens Kamp og Sejr*, (1716) 31f.: »så skal Gud ikke forskyde mig, fordi jeg ikke kan leve så ren og hellig efter hans lov, men lade mig nyde Jesu Kristi retfærdighed godt ad og tilregne mig den, ligesom jeg selv havde fuldkommet loven, og fuldkom den dagligen«.

1) *Præd.* 29f.

2) sst. 30f. jfr. 927ff.

3) Ikke fri for komik er det, når dette bevises ved, at Gud sendte havdyret efter Jonas »zu keinem andere Ende als dass er dem Jona zu einem Boot, zu einem Chaloupe dienen sollte«, *Thott*, 4°, 399, IV.

4) Hersleb er fuld af medlidenhed med de vantro, som i deres uvidende blindhed beklager de kristnes »triste« liv, de kender jo ikke den langt større glæde, som vi har. Hermed er også stillingen til adiafora givet. Spil og dans kaldes vel ikke ligefrem synd, men sættes i skarp modsætning til lyst til at høre Guds ord, *Præd.* 625, 728. Men i alm. konkretiserer Hersleb ikke sine angreb på synden, det drejer sig om verdslighed, tomt begær, tom æresyge, forfængelighed osv. i temmelig generelle vendinger; for megen specialisering var vel ikke tilrådelig for en hofpræst.

5) *Præd.* 31f. jfr. 501f. jfr. også Herslebs ord til den døende Fr. IV pag. 114, note 4.

ham er målet. Han fortrækker langt at skræmme med døden, især den pludselige død, og med gravens opløsning fremfor at vise hen til genkomsten, som for den alm. bevidsthed ligger så langt ude, at den intet omvendelsesmotiv rummer¹⁾.

Det kunde have sin interesse at vide, om der foreligger nogen påvirkning fra *engelsk* side i den herslebske forkyndelse. At han henter stoffet fra tysk-hollandske, lutherske som reformerte skrifter, og at han stemmer overens med pietistiske betragtninger, udelukker jo ikke en påvirkning fra England, hvis opbyggelseslitt. nu i op mod et hundrede år havde øvet sin indflydelse her til lands. Lærerig er her den *debat*, der har været ført mellem prof. Oskar Andersen og Dr. Arne Møller angående den engelske indflydelse hos Kingo. Prof. Andersen hævdede i 1931²⁾, at det specielt vækkende (»vækkerteknik«) hos Kingo, forbundet med det stærke drag af empirisk kristendom, må ses som et udslag af det »engelske«. Dette blev imødegået af Dr. Møller, som — ganske vist med en drejning af hele emnet, somom »engelsk« og »calvinsk« var det samme — erklærede Oskar Andersens påstand for ubevislig og samtidig (naturligvis med rette) påpegede, at »praxis pietatis« ikke blot er noget engelsk³⁾. I sit svar fremhævede prof. Andersen, at Kingo er præget af den empiri, der under engelsk påvirkning lærtes i det 17. årh.s Danmark, og at den arndt-gerhardske »fromhed« ikke er tilstrækkelig forklaring på en sådan⁴⁾, hvilket Dr. Møller dog mente, sat i forbindelse med Kingos digteriske temperament⁵⁾. Prof. Andersen fastholdt sit standpunkt⁶⁾. Nu er sagen ingenlunde betydningsløs her, hvor det drejer sig om Hersleb; thi hos ham findes jo netop en sådan stærk »*psykologisk empiri*« og en »*vækkerteknik*«, der er så skarpt accentueret, som hos ikke mange andre danske prædikanter.

Er denne engelsk? Næppe. At Hersleb skulde have dyrket engelsk litteratur, findes der slet ingen spor af, og i modsætning

1) »Thi hvor det går, så stiller et verdens barn sig altid døden vissere og nærmere for end dommen, og udaf to ting holder jeg sandelig dødens betragtelse som et langt kraftigere præservativ fra forfængelighed end dommedags forestillelse«, *Præd.* 714. Dødens fysiske grundmales altid i de stærkeste udtryk, *Præd.* 338. 714.

2) *Oskar Andersen*: a. s. LIIIff. LXVIIff.

3) *KS*, 6, I, 407ff.

4) *Dansk Kirkeliv*, 1934, 52ff. 55ff.

5) *KS*, 6, I, 548ff., især 559ff.

6) sst. 570ff., især 587ff.

til adskillige andre store samtidige bibliotheker er hans påfaldende fattigt, når det gælder engelsk opbyggelseslitt.; på engelsk findes meget lidt, og på tysk findes kun nogle få prædikensamlinger (bl. a. en af Tillotson), så det er allerede af den grund usandsynligt, at der skulde være tale om direkte engelsk indflydelse på ham¹). Men dertil kommer, at den empiri og den vækkerteknik, Hersleb udvikler, ganske øjensynligt er skabt gennem pietismen, for hvilken »status auditorum« (se pag. 177f.) var prædikenens rette grundvold og vækkelsen dens rette mål. På Kingos tid forelå denne empiri og denne måde at vække på for en del kun i engelsk (eller oversat) skikkelse, men 40—50 år efter havde pietismen vundet en sådan indgang der, hvor den engelske indflydelse havde beredt vejen, at den havde opslugt denne selv indtil ukendelighed. *Direkte står Hersleb næppe i gæld til England, og gør han det indirekte, kan det ialtfald ikke bevises.* At hans stærkt applikative form skulde være engelsk er lige så usandsynligt. Hans applikationer har jo som regel ikke blot form af en samlet henvendelse tilsidst, men er strøet ind overalt i korte, rappe spørgsmål, og er han noget sted original, er det sikkert her; denne måde at prædike på, som vist er noget enestående i samtiden, er sikkert en personlig evne, forstærket af den religiøse linie, han fulgte, men *denne linie ligger nærmere ved »thätiges Christenthum« end ved »practice of piety«.*

Den kristendomstype, Hersleb stemmer bedst overens med, er utvivlsomt *Franckes*, hvem han, i modsætning til Spener, aldrig citerer, men hvis skrifter (og hvis disciples skrifter) han dog i rigt mål har ejet. Men hvorfor hører man da ikke noget om den »*pludselige omvendelse*«, dvs. den metodistiske opfattelse, efter hvilken man må kunne pege på et bestemt tidspunkt for omvendelsen? Man plejer jo at sætte dette som kendetegn på en »*franckesk*« omvendelseslære, thi Francke havde selv oplevet en sådan²) og mente, at den skulde være normativ³). Men hvorfra ved man det? Sik-

1) I. H. Dalhoffs erindringslex. (KS, 6, II, 115) hedder det om Hersleb, at »han lyste nogle engelske børn i kuld og køn (som hans misundere påstår)«, men gav dem så smukke klæder, at de passede »på den højeste og lærdeste talerstol i Danmark«. Det synes at tyde på, at samtiden har ment at finde »engelsk påvirkning« hos ham, men vi må som ovenfor hævde, at isåfald træder det ikke tydeligt nok frem til at kunne påvises.

2) Kramer: a. s. I, 33.

3) Se f. x. H. J. Holmquist: Kirkchist, II, (1934) (2. udg. ved J. Nørre-

kert er det, at Franckes gennembrud var pludseligt, og at også andre af hans retning har oplevet et sådant, men der er også nogle af denne retning, som ikke har oplevet dette gennembrud pludseligt, men gennem længere tid, og hvor og når Francke har gjort sin oplevelse normativ, er os ubekendt; Hersleb mente, som vi (pag. 155) så, heller ikke dette, men tog bestemt afstand fra, at man foreskrev Gud hans veje. Og hele det syn på omvendelse og bodskamp, som vi har mødt hos Hersleb, finder vi igen hos Francke, så vidt vi kan skønne, klartest i hans lille bog: Kurtzer Unterricht von der Möglichkeit der wahren Bekehrung zu Gott¹⁾. Her begynder Francke med at afvise alle undskyldninger for ikke at omvende sig²⁾: Thi fra menneskets side kommer det hele an på ikke at sætte »Riegel« for hjertedøren, og når man således »nur nicht widerstrebt«, skal ordet og ånden nok gøre sin virkning, selvom det måske går langsomt, og man intet føler derved³⁾. Den udvortes synd er ikke den værste; den indre kan volde langt større kampe⁴⁾, men man må bekæmpe synden efterhånden, som man bliver overbevist om den⁵⁾. Kampen begynder, når den »zuvorkommende Gnade« begynder at virke, men dermed skabes også ønsket om at frelses⁶⁾. Kamp må der til, — ikke fordi man retfærdiggøres af kampen, men for at man ikke skal slippe for let igennem og derved komme til at tage overfladisk på det hele⁷⁾. I den hårde kamp gælder det om at bede og holde ud, thi der vil komme en

gaard) 519. Om Omvendelsen i den hallelse kreds, se **Wendlands** anf. afh. i Zeitschr. f. Kirchengesch. XXXVIII, 193ff. Her får man på ingen måde indtryk af, at den pludselige omvendelse var normativ.

- 1) Først udg. 1709 (her citeret i udg. 1733); bogen var yderst populær, og flere oplag udkom både på tysk, dansk og svensk.
- 2) Siger man, at man ikke kan omvende sig selv, svarer skriften, at det også er Gud, der gør det; siger man, at mennesket altid står Gud imod, skelnes der mellem den naturlige modstand, der er fælles for alle, men som ikke udelukker fra nåden, og den forsætlige modstand, **Francke:** a. s. 8ff.
- 3) sst. 14. jfr. **Præd.** 598: »når vi ikke modstår åndsens virkninger«, jfr. **A.** 152.
- 4) **Francke:** a. s. 21ff.
- 5) sst. 30ff.
- 6) sst. 37. 75. Hvis nogen tror, at man gennem kampen redder sig selv, har han ikke fattet syndens magt som et »tiefes inwendiges Verderben«, — den som kæmper, ved nok bedst, at han ikke derved indlægger sig fortjeneste, sst. 73ff.
- 7) sst. 45. 65ff. Dette er pietismens hovedbegrundelse for bodskampen.

ende på den¹⁾, dog siges det ikke, at det vil (eller skal) bliver pludseligt; den kommer, når ydmygelsen er ført til bunds, så omvendelsen virkelig er af hjertet²⁾. Ved således at være lydlig mod Guds trinvis forelse gennem bodskampen kan mennesket få et nyt sind og et rent hjerte.

Dette udtrykker præcis Herslebs tankegang. På alle enkelte lærepunkter, og ikke mindst det, at Guds ord er første og eneste årsag til frelsens begyndelse, er han fuldt orthodox, men i udformningen af ordo salutis viser han en nøje overensstemmelse med bodspietismen, hvis fornemste navn er A. H. Francke. Hersleb og bodspietismen greb læren om ordo salutis helt anderledes an end orthodoxien, for hvem den enten måtte bestå i begrebsmæssigt adskilte, men i tid sammenfaldende afsnit, eller i en højst psykologisk sammenhobning af heterogene bestanddele, medens den for pietismen faktisk udsagde noget om en fremadskridende indvirkning af det guddommelige ord på menneskehjertet³⁾; men i dette metodisk ofte veludviklede skema hører læren om den »pludselige« omvendelse ikke hjemme.

Hersleb er som prædikant vor kirkes homiletisk-retoriske side-stykke til Brorson som salmist. Nogen direkte forbindelse mellem dem er der naturligvis ikke, men hvad den ene mønter ud af sit forråd på prædikestolen, udmønter den anden af det samme forråd gennem sit poetiske sind og versifikatoriske evne. I en tids-

¹⁾ sst. 56f.

²⁾ sst. 77ff. Glemmes må det naturligvis ikke, at også dette havde sine rødder i orthodoxien. En sammenligning mellem f. x. Grossgebauer og Hersleb viser, at ligheden er meget stor. Også Grossgebauer taler om, at omvendelsen ikke går af »ohne grossen Kampf und Streit und kostet mehr Schmerzen als wann ein Kind zur Welt ... soll geboren werden«, Wächterstimme, 66ff.

Dåben er genfødelsens kilde, men er ikke ret opfattet, før gaven virkelig i tro er tilegnet; thi man må skelne mellem selve sakramentet og dets gave, Von der Wiedergeburt, (udg. 1682) 430f., som er retfærdiggørelse og fornyelse. Selvom det er Guds ord, der genføder, gælder det dog at være lydlig mod ordet og anvende alle sine kræfter på at følge de veje, Gud deri foreskriver, (sst.). Ved dåben optages mennesker nok i Guds pagtsfolk, men under den betingelse, at de i opvæksten »sollen den Catechismus lernen, sich zu Gott von den Sünden bekehren, der Gottseligkeit ernstlich nachstreben, und sich als wahre Christen beweisen«, sst. 463f. 488ff. 492.

³⁾ I **Tolv off. Taler**, I, 342ff. udvikler Hersleb ordo salutislæren under det synspunkt, at Kristus vinder skikkelse i mennesket.

typisk og inspirerende afhandling »Kristen Mytologi« har to yngre norske teologer nylig peget på, »at det billede den nyeste teologi ofte gjør sig av den gamle pietismen, er et vrengebillede«¹⁾, netop under henvisning til Brorson. Hermed menes, at pietismen er mere »mytologisk« end nu om dage alm. antaget, og ved »mytologi« forstås da en tale om ting, der »sker i himlen«, noget, der er en »håndgribelig virkelighed, selv om det er en virkelighed utenfor vår verden«²⁾. Det er ikke vor opgave at gå i rette med »den nyeste teologi« for dens forsyndelser mod pietismen, men her er rørt ved noget væsentligt, når det gælder om at forstå en prædikant af Herslebs type. For det er jo rigtigt, at han som Brorson (og utallige andre af samme åndsretning) er »mytologisk«; han prædiker meget om det, som er håndgribelig virkelighed uden for vor verden, men — dette er det afgørende — han drager altid en bestemt psykologisk-etisk konsekvens deraf. Danmark—Norge har aldrig kendt en ren »mytologisk« forkyndelse; thi en sådan forkyndelse har altid hos prædikanten eller hos tilhørerne vakt dette spørgsmål: og hvad betyder dette så for mig? Siges hertil, at spørgsmålet er besvaret, før det blev stillet, da disse »mytologiske« begivenheder er sket netop for »min« skyld, så vil et sådant svar oftest være utilfredsstillende, og man vil søge anvisning på metoder, hvorved det kan blive »personlig sandhed« for den enkelte.

Hos Hersleb er konsekvensen draget; han medbringer (såvel som alle de orthodoxe opbyggelsesforfattere fra det 17. årh., der drev på bod og inderliggørelse af det religiøse forhold) hele den orthodox-»mytologiske« dogmebygning, men han bliver aldrig stående ved en blot forsikring om, at de »mytologiske« begivenheder er sket for den enkeltes frelses skyld, men udfolder det, vi pag. 151 kaldte den protestantiske prædikens grundproblem, således, at der gives en konkret psykologisk-etisk anvisning på den rette tilegnelse af disse begivenheder. De herslebske prædikener har deres store interesse som et led i den gliden fra en forståelse af troen som menneskets umiddelbare tillid til de »mytologiske« begivenheders konkrete betydning til en vurdering af troen som det i omvendelsen genfødte hjertes følelses-, viljes og erfaringsvirkelighed, der betegner udviklingen fra reformation til pietisme, jfr. pag. 21.

1) E. Molland og Alex. Johnson i *Kirke og Kultur*, 1937, 76ff. 79.

2) sst. 77.

KAP. IV. ALMINDELIG KARAKTERISTIK AF HERSLEBS PRÆDIKEN.

At prædike er efter Herslebs opfattelse »ikke at snakke og fylde timen, eller spille noget over teksten og vise sin kløgtighed, men at hvert et ord skal have sit mål til opbyggelse, hver et ord så, at tilhørerne kan applicere det på sig selv«¹⁾. Og prædikenen skal have brod, der skal blive siddende noget i samvittigheden og smerte, ellers duer det ikke²⁾. Det var Herslebs prædikantideal, og sådan kan vi også roligt sige, at han har bestræbt sig for at prædike selv.

Han *forberedte* sig under bøn³⁾ og omhyggelig textanalyse, hvorunder han vel er tyet til sit bibliotek; så blev den lange prædiken, der oftest må have været 1½—2 timer (loven påbød, at den ikke måtte vare over een⁴⁾), men af ham tålte de kgl. personer det gerne⁵⁾), nedskrevet ord til andet og lært udenad. Som vi har bemærket (pag. 84) beklager Hersleb sig over det svære arbejde, han har haft hermed, og selvom vi ikke kan give ham ret i hans klager over slet hukommelse, kan det jo nok have været svært at lære og indstudere (for også det må have været et arbejde, når prædikenen skulde holdes med den livfuldhed, som henrev tilhørerne) en så lang og til tider ikke ganske tydeligt disponeret prædiken.

Søndag efter søndag havde han nu en *fast text* for sig, og var dette på en vis en styrke, så var det på en anden en tvang. At teksten skulde udlægges var givet, men den bundne perikoperække tyngede. I en prædiken over et helbredelsesmirakel (Mk. 7. 31ff.) beder han undskylde, at han udlægger teksten allegorisk, »men hvad skal jeg prædike over denne text?« Thi han vil ikke gerne

1) **GKS**, 4°, 1511. jfr. **Præd.** 165: »men det er kunsten at prædike Guds ord enfoldig og dog i sin kraft, ... så enhver kan føle i sit hjerte, at så har han selv fundet det; at kunne tale fyndig, ... så det kan gå til hjerterne: dertil udfordres følelse og erfaring«. (Hertil svarer mange udtalelser i ordinationstalerne). Efter sammenhængen er det et angreb på den orthodoxe prædiken i dens såkaldte «lærde» form: intet er lettere »end at prædike lærd; thi det koster ikke mere end at klaube noget sammen af bøger, at registrere, at kritisere over hvert ord«, osv., sst. 164f.

2) **GKS**, 4°, 1511. jfr. Joach. Langes udtryk, at prædikenen »soll ein Stachel in den Herzen der Hörer zurücklassen«, **Schian**: a. s. 43.

3) **Harb.** 17.

4) **DL**, 2—4—11.

5) **Harb.** 18.

prædike hen i vejret, og ingen af tilhørerne er jo døve eller stumme; det eneste, man da kunde prædike om, er Kristi almagt, men ingen betvivler den. Disse tekster er nemlig blevet til i arianismens tid, da Kristi guddom betvivledes, men nu trænges der til ganske andre tekster om »Jesu prædiken og søde lærdomme«, dog må sagen vel foreløbig bero¹⁾. I sin store ritualbetænkning tager han 1735 problemet op igen, påviser at perikopen som menneskeværk er menneskelige forandringer (dvs. kongens) undergiven; teksterne er tildels meningsløst lagt og indeholder desuden ikke alt, der er nødvendigt at vide til salighed²⁾; herpaa kunde man bøde ved at tage epistler og exordier (med et friere textvalg og prædiken over de ellers tilsidesatte dele af kristentroen), men præsternes dovenskab gør, at de forsømmer exordierne, og epistlerne er desværre ofte uforståelige³⁾.

Det var altså ikke meningen, at *exordiet* skulde være blot en indledning med tema fra teksten, sådan som præsterne i Norge opfattede det; det skulde give noget selvstændigt og især tage det op, som ikke ellers blev behandlet⁴⁾. Iøvrigt antager Hersleb med Luther⁵⁾, at perikoperne måtte være skabt af en »højst ulærd

1) **Præd.** 103f. Denne prædiken er ifl. **Thott**, 4°, 399, III holdt 19/8—25.

2) F. x. Stefansdagens evang., der, blot fordi man skal rette sig efter det »løgnagtige« romerske martyrologium, hindrer annexerne i at høre juleevang. Galt er det også, at bespisningen i ørknen kommer to gange, ligesom indtoget i Jerusalem. Om ritualbetænkningen se pag. 286ff.

3) f. x. Gal. 4.

4) Den tanke, at *exordiet* ved frit textvalg skulde bøde på perikopetvangen, kan genfindes hos **Joach. Lange**, der i sin *Oratoria sacra* (1707) tilråder »arbitrariam materiam in exordio præmittere«, jfr. **Schian** a. s. 42.

5) **Luther** bekæmpede ikke egentlig perikoperne; dog havde han ønsket *lectio continua* (Von Ordnung des Gottesdienstes in der Gemeinde, Erl. Ausg. 22, 154); men i Deutsche Messe er han særdeles forbeholden overfor perikopernes afskaffelse, sst. 235, 238f. Da Hersleb i denne forbindelse oplyser, at perikoperne stammer fra det 9. årh., er det muligt, at han har sin viden fra **Chr. Gerber**: *Historie der Kirchen-ceremonien in Sachsen*, (1732) 387, hvor der står: »Welche Ordnung jedoch in der christlichen Kirche sehr spät, nämlich zur Zeit Caroli Magni aufgekomen, mit welcher aber auch Lutherus selbst nicht zufrieden gewesen, denn T. III. Alt. fol. 463. b. schreibt er ausdrücklich: Man kann wohl mercken, dass der, so die Epistlen und Evangelia dermassen geordnet, sehr ungelehrt gewesen sei«. Han må have været »ein Werck-Heiliger«, fordi Epistlerne handler mest om gerninger, hvor de burde lægge mere vægt på troen. Luther vilde altså ikke afskaffe

mand«; og at Luther havde holdt på perikoperne, fordi han ikke turde betro de daværende prædikanter at vælge frie tekster, be- styrkede i det hele pietismen i at bekæmpe dem; men så gjaldt det jo samtidig om at få opdraget en præstegeneration, som man kunde betro det frie textvalg¹). Herslebs ideal ligger her på linie men den ældre pietisme; han ønskede en *lectio continua* af både det gamle og det nye testamente, helst endda i den form, at folk selv havde en bibel med i kirken og læste med, for så siden, lige- som Berhoenserne, at gå det efter hjemme²).

Herslebs prædikener begynder altså med et *exordium*, en »ind- gang«, der som regel har sin egen text og kan betragtes som en prædiken for sig; men alligevel er det ikke uden forbindelse med selve prædikenen og danner oftest (bortset fra sin længde, der undertiden er mere end $\frac{1}{3}$ af den samlede prædiken) en ret pas- sende indledning dertil³). Et sådant *exordium* var anbefalet af Hülsemann i hans *Methodus concionandi* (1625) som et passende middel til at bringe særlige materier frem (især på festdage), og

perikoper, men blot ordne dem bedre.

Luthers egen enkle og ulærde prædikemåde fandt ingen efter- lignere; man venererede den, kaldte den »methodus heroica«, men anså den for at ligge i et plan for sig, **Schian:** a. s. 11.

- 1) Jfr. **Spener:** »Wie herzlich wünschte ich aber, dass wir in unsren Kirchen niemalen den Gebrauch der pericoparum evangelicarum an- genommen hätten, sondern entweder eine freie Wahl gelassen, oder aber die epistolae vor die Evangelien zu den Haupt-Texten genommen hätten«, thi evangelietexterne giver ingen rigtig lejlighed »Christen- thum zu treiben«, men alt må »nur bei Gelegenheit eingeschoben, ja oft mit den Haaren beigezogen werden«, *Theol. Bed.* III, 128, jfr. sst. 431, hvor det siges, at evangelietexterne ikke dækker »alles zur Seligkeit nötige«, jfr. IV, 222. Samme kritik rejste Joach. Lange og Rambach, se **Schian:** a. s. 41. 56.
- 2) Folk skal have evangeliet »i sin sammenhæng« og »i sin orthotomi«, så de kan lære at læse med og slå efter hjemme, jfr. hertil **Spener:** »In den Predigten immer den Zuhörern Anlass zu geben, dass sie sich gewöhnten in der Schrift auch zu Haus fleissig zu lesen; dahero cinige dazu persuadiret worden, die Haupt-Sprüche in der Bibel so bald in der Kirche aufzuschlagen, um dieselbe zu Haus zu wieder- holen«, *Theol. Bed.* III, 658.
- 3) Sålcdes f. x. Jer. 13, 23 til Mk. 7, 31ff. Rom. 1, 16 til Lk. 5, 1ff. Es. 49, 15f. til det fjerde korsord. Hebr. 12, 2 til det sjette korsord. Ps. 1, 2f. til Lk. 8, 4ff. Til adskillige exordier findes der dog ingen speciel text, en enkelt gang med den begrundelse, at textbehandlingen er for omfattende til at tillade det (**Præd.** 805), men her er texten også et vigtigt stykke af bjergpræd. (*Math.* 5, 3—12).

siden da havde det vundet i popularitet og specialisering, idet det ofte deltes i ex. generale, speciale og specialissimum¹⁾.

En så specialiseret inddeling kender Hersleb ikke; exordiet behandles oftest i toleddet form, en enkelt gang er det delt i 3 afdelinger, som atter modsvarer prædikenens 3 hovedpunkter²⁾, men det er også højden af det kunstleri, Hersleb driver det til; nogen disponeremani lider han ellers ikke af. Efter hvad man kunde vente, behandler exordiet oftest et eller andet kristeligt synspunkt, evangelieteksten ikke umiddelbart giver anledning til, men som han har fundet trængte til at fremhæves.

Dr. Kornerup mener³⁾, at Hersleb har overtaget exordiet fra Spener og Rambach; men det er sikkert ikke særligt hos disse to, han har lært det; det var en alm. fordring hos alle homiletikere, også hos pietisterne, der ellers indskrænkede skematismen det mest mulige⁴⁾. At Hersleb derfor skulde have overtaget det fra disse to, er ikke sandsynligt; Rambachs *Præcepta homiletica* udkom først 1736, og nogen lighed viser hans og Herslebs exordier ikke; Rambachs har sjældent særlig text og er yderst kortfattede.

Efter exordiet fremsættes temaet for tekstforklaringen (exegesis). Det er en ejendommelighed hos Hersleb, at dette tema gentages en gang med ganske kort mellemrum (2—3 oktavsider); det mellemliggende stykke er en slags exordium speciale, eller rettere en såkaldt »transitus«, der så godt som aldrig bringer noget nyt.

¹⁾ Rich. Rothe: *Geschichte der Predigt*, (1881) 374f. og Schian: a. s. 15f. jfr. E. Pontoppidan: *Collegium pastorale*, (1765) 312ff.

²⁾ Præd. 604ff. I den opståndelsespræd., der slutter A., er der forud for exordium anbragt et »præludium«, imellem hvilket og exordiet »vor sædvanlige påske-lovsang« er sunget, A. 157f.

³⁾ K. 283.

⁴⁾ Schian: a. s. 13. Disponeremanimen er sat i system af J. B. Carpzov d. y., der skelner mellem metode (tematisk, analytisk eller syntetisk) og disposition; selv opstillede han 100 sådanne. Dette uvæsen er Hersleb fri for, men hos de yngre pietister havde opbyggelsestendensen også sejret over det. Om disponercesygen se Rothe: a. s. 378ff. Typisk herhjemme er Lassenius. Alle de ældre homileter interesserede sig kun for formen; til indholdet havde man samlinger af »requisita realia«: samlinger af anekdoter, sammenligninger, billeder, talefigurer osv. (Schian: a. s. 24ff. Rothe: a. s. 377; J. S. Adami var en sådan realiasamler). Den danske gennemsnitspræsts prædiken kender vi ikke meget til, men antagelig har den bygget adskilligt mere på postiller end på personligt arbejde.

Temaet er som oftest tvedelt¹⁾ (således også hos Rambach), og ved denne tematiske inddeling viser Hersleb sig for så vidt som tilhænger af den engelske prædikemetode, men rigtignok på et tidspunkt, da denne var ganske gængs både her og i den øvrige protestantiske verden, så hvor »engelsk« den var, er nok så tvivlsomt. Medens f. x. Spener var væsentligt analytiker i sin homiletik, dvs. følger den ældre orthodoxe tradition og udlægger teksten vers for vers (som t. x. Brochmann i Huspostillen), var han alligevel her som andet steds så stærkt bundet af skematisme, at der altid er en vis syntetisk ramme om hans prædiken²⁾, så var Rambach afgjort tematiser; mellem disse to ligger en vigtig udvikling i prædikenens historie.

Om dette ene tvedelte tema samler nu *exegesen* sig, ofte allegoriseres der, men den dobbelte texttydning (som findes f. x. hos Gottfried Arnold, der har både en historisk og en allegorisk udlægning) kendes ikke her sålidt som hos de hallensiske homiletikere. Exegesen er grundig, som regel tydelig og, som i det foregående vist, indholdsmæssigt væsentligt overtaget fra traditionelt stof, formidlet ved læsning og vel også ved hørte prædikener³⁾.

Der er som regel god fremadskriden og mening i udlægningen, men nægtes kan det ikke, at der ofte kommer uklarheder, gentagelser og skriftstedsammenhobninger efter de bedste — eller

1) I A. f. x. altid: 1) Miraklets storhed, 2) dets betydning.

2) **Grünberg**: a. s. II, 35f. jfr. dog **Speners** ord (Theol. Bed. IV, 228f.), at »realia« altid går forud for »technica«, og at han derfor ingen speciel methodus concionandi kan opstille. **Lange** nævner 3 metoder: analytica, synthetica og schematica, men vil især anbefale de 2 første, **Schian**, 42. Delingen i analyse og syntese går tilbage til J. B. Carpzov d. æ., der kun anvender disse to metoder: analysen forklarer teksten og »doctrinas inde fluentes subnectit«; syntesen »locum communem instar argumenti seligit, quem certo modo tractat«, sst. 14. jfr. **Pontoppidan**: a. s. 321ff.

3) At Herslebs exegese, fordi den er »grundig og indtrængende« og lægger »vægt på at forklare en tekst i alle dens enkeltheder«, skulde være særligt »i Speners ånd« (K. 286), er ingen karakteristik. Der findes mange prædikener, om hvilke det samme kunde siges, og som ikke er i Speners ånd. Reelt er der naturligvis en betydelig overensstemmelse mellem Hersleb og Spener (dog som vi så pag. 152, note 1, ikke i spørgsmålet om bodskampen), men man sammenligne blot Herslebs »Gerningen skal prise Manden« (Præd. 845ff.) med **Speners** prædiken over samme tekst »Pflichten der Hofleute« (Die evang. Lebenspflichten, 44ff.), og den store forskel bliver åbenbar.

om man vil værste — mønstre. Når man læser visse steder¹⁾, må man give frk. Tunold ret i den betragtning, der for den ældre orthodox-pietistiske prædikens vedkommende er næsten klassisk: »hvad prestene i sine prækener henviste til av skriftsteder fra de fjerneste deler av bibelen, var overveldende; et enkelt ord kunde være nok til, under flittig allegoriseren, å trille frem en fem-seks skriftsteder hvor ordet forekom²⁾. Som skriftbeviser er de i regelen intet værd og de fleste er direkte overtaget fra kommentarerne³⁾.

Til explicatio slutter *applicatio* sig, enten stykkevist til de enkelte afsnit, eller samlet og opsummeret til sidst⁴⁾. Det første er det almindeligste hos Hersleb; men i passionsprædikenerne (der jo var mest traditionsbundne) findes også en særlig applicatio til sidst; i Livets Ord i Dødens Stund altid: 1) lærdom og 2) trøst af ordet; i A. gælder det samme de 4 første prædikener. Her er dog atter mere tale om tilslutning til den kontinentale protestantismes anvendelse af »usus« end til den engelske applikationsmetode⁵⁾.

Bastholm henregner Herslebs sprog til »middelstilen«⁶⁾, og i alm. kan dette være rigtigt nok. Foredraget er som regel jævnt og roligt, når man vel at mærke læser det, thi den »legemlige vel-talenhed«, som samtiden tilskrev ham⁷⁾, kan vi (skønt vi på mange måder (ikke mindst grammatik og syntax viser det) mærker, at

1) Præd. 9f. 206f. 224ff. 229f. 243. 444f. 447f. 494ff. 605ff. O. m. a.

2) NTT, 1935, 35, jfr. Chr. Bastholm: Den gejstlige Talekunst, (1775) 90.

3) Jeg betvivler, at man kan tale om nogen egentlig »skønsomhed« (K, 288f.) i valget; skønsomheden ligger isåfald hos kommentatorerne. At Hersleb derimod var nøje indlevet med skriften er utvivlsomt og velbevidnet. Med rette anfører Dr. Kornerup Herslebs forkærlighed for proverberne og salmerne, se især Præd. 526, som stemmer påfaldende med Luthers ord i fortalen til salmerne 1531, se Erl. Ausg. 63, 28.

4) Ifl. Joach. Lange, Schian: a. s. 42.

5) Af de fem gamle »usus« (didascalicus, clenchticus, paedeuticus, epanorthoticus, consolatorius (også kaldet paracleticus), Schian: a. s. 21; Rothe: a. s. 375) har Hersleb altså strengt taget kun paedeuticus og consolatorius som egentlige usus; de andre findes spredt rundt om i prædikenerne, dog er det polemiske yderst tilbagedrædende og findes kun, hvor det af traditionelle grunde er kommet med, eller hvor pietistjægerne som i GKS, 4°, 1511 skal have en omgang, jfr. Pontoppidan: a. s. 353ff.

6) Bastholm: a. s. 282.

7) Se nedenf. pag. 180f.

disse prædikener skulde høres og ikke læses) ikke rigtigt danne os nogen forestilling om. Hersleb var selv klar over dette, derfor vilde han ikke udgive sine prædikener (pag. 118f.), thi som mange store prædikanter har han følt uvilje ved at se sit »levende« ord omsat til tryksværte; en nok så sjælden gejstlig ambition. Når vi altså tænker os Herslebs prædikener holdt med hans blændende retorik, fremragende diktion og forbløffende evne til stadig at fængsle ved skiftende tonefald og minespil (se nedenf. pag. 181), får vi en vis forestilling om, hvad »middelstil« vil sige. Og hertil kommer de mange kraftfulde passager, hvor synden afmales i sin snigende listen sig over mennesker, stadig tilbagevendende i en ny skikkelse, eller når verdens tomhed og forfængelighed skildres i trivialitetens banale grålys, eller når gravens gru ridses op med krads realisme, og ikke mindst når saligheden forestilles i de gyldneste farver; det må have været af kolossal virkning.

I applikationen er ifl. Joach. Lange »*error de statu auditorum*« en af de alvorligste forsyndelser¹⁾. Dette hænger naturligvis sammen med hele pietismens homiletiske grundregel, at alt skal ske til opbyggelse; vi må erkende, at Hersleb har fulgt denne regel. De prædikener, vi har fra ham, er holdt i slotskirkerne for kgl. eller højtstående forsamlinger, og med den trygge selvfølgelighed, solid dannelse giver, anfører og forklarer Hersleb græske og hebraiske ord (selv om det er i tilslutning til kommentatorerne), citerer latinske forfattere, kirkefædre osv., men dog ikke til overmål, når man betænker, hvilke excesser andre begik²⁾. Nogen purist var Hersleb naturligvis ikke; ordforrådet er velspækket med franske, latinske og tyske ord, og som Dr. Kornerup gør opmærksom på, har han en tilbøjelighed til at forklare danske ord ved fremmede³⁾; men i sammenligning med så mange andre samtidige,

1) **Schian:** a. s. 43. I ordinationstalerne bliver dette et kardinalpunkt.

2) En enkelt norvagisme forekommer, **Præd.** 195, og lader formode at Hersleb normalt har udtalt g som j, foran de vokaler, hvor det sker på norsk. Originale citater synes Kingoanførelsen, **Præd.** 468f. 550. og Luther-citaterne at være (sst. 241. 395f. 611. 636. **Anh.** 37) jfr. at han har kendt Luthers »spådom« om kirken i norden og nævner den på allehelgensdag 1737, **Præd.** 845.

3) **K.** 292f. De mange formalia, som Dr. Kornerup finder i Herslebs prædikener (emfasis, epiteta ornantia, tautologier, pleonasmer, repetitio, epizeuxis, klimax, antiteser, polysyndetisk og asyndetisk sætn.sbygn., paronomasier, assonanser, alliterationer, præteritio, sermoniatio, præoccupatio, correctio, apostrofe, concessio, inversio, osv. osv.) er ting,

f. x. Holberg, kan sproget ikke kaldes urent, — status auditorum kunde jo også bære en del fremmedord¹⁾. At hoffet er baggrund, er, som flere gange nævnt, let at se, men ikke mindst eet sted, hvor en verden en miniature skildres i al sin tomme, affekterede og ørkesløse pragt, er tydeligt²⁾.

Hersleb er altså i ret nøje overensstemmelse med de *principper*, der foreskrevet af de ældre pietistiske exegeter; han repræsenterer med dem en prædikemåde, der vel overholder visse af de hovedregler, det 17. årh. opstillede, men som først og fremmest er indrettet på *opbyggelse*. Hersleb er mere tematisk end *Spener*, men betydelig mindre pedantisk, mere fantasirig og mindre afhængig af formelle traditioner (*Spener* anvender næsten altid alle 5 »usus«), men til gengæld, ligesom denne, afhængig af traditionelt stof, der hos Hersleb dog er blevet gjort mindre tyngende ved en livfuld deklamation. Hvor det drejer sig om prædikenens mål og midler, prædikantens forhold til menigheden, forholdet mellem lov og evangelium, synet på menneskets naturlige kræfter, skriftens anvendelse og perikopens mundkurv er der nøje overensstemmelse mellem *Spener* og *Hersleb*. Også med *Francke* kan der drages paralleler, især m. h. t. ordrigdom, gentagelser og sporadisk uklarhed, men også indholdsmæssigt; thi *Franckes* prædiken indeholder jo, som man har sagt, de »allerallgemeinste Gedanken des Bekehrpietismus«³⁾ og er *Herslebs* almindelige grundlag end øjensynligt bredere end *Franckes*, så er deres fællesskab på dette væsentlige punkt uden for al diskussion.

Også med *Joach. Langes* idealer (perikoper, exordier og afspaning efter tilhørernes »status«) viser *Hersleb* overensstemmelse; derfor er det ikke sikkert, at han har læst *Oratoria sacra* (som ikke findes i BH), thi disse synspunkter var i 1720'erne naturligvis

der går igen i de flestes prædikener og altså ikke noget for *Hersleb* typisk (K. 300f.). Bemærkes kan det dog, at alliterationerne er hyppige og ofte meget rammende. Foruden de af *Kornerup* nævnte tiltalemåder »I sjælevenner« og »Mine allerkæreste« bruges også »I elskelige« (A. 51) og »Mit menneske« (Præd. 56). Med rette gør *Vilh. Andersen* (a. s. 260) opmærksom på de af og til forekommende bogstavrim.

1) *L. Kochs* klage (KS, 5, I, 368) er således temmelig uberettiget, jfr. *N. M. Petersen*: Den danske Litt.s Hist. IV², 139ff.

2) *Præd.* 718f.

3) *Schian*: a. s. 53. jfr. 66ff. Om *Francke* som prædikant se også *G. Kramer*: a. s. I, 206ff. II, 361ff.

alm. anerkendte af en prædikant som Hersleb. Angående *Rambach* er det påvist, at Hersleb efter al sandsynlighed har modtaget store dele af sit stof gennem ham, og at han alene derved har stået under indflydelse af denne fremragende homilet, hvis sunde og nøgterne *Præcepta homiletica* Hersleb dog ikke i vort tidsrum har stiftet bekendtskab med (se pag. 174). Men Hersleb har ikke lært af *Rambach* at sige tingene kort og klart. Kan man måske mindre bebrejde ham uklarhed i selve tankegangen, så er der dog ofte en betydelig uklarhed i udtryksmåden, fremkaldt af en altfor rigelig medslæben af associativt stof, som han ikke har formået (eller villet) sigte, og af en ulykkelig hang til at sige tingene grundigt ved at gentage dem med andre vendinger, hvorved hverken opnås grundighed eller klarhed. Heller ikke kender Hersleb noget til det, Schian med et træffende udtryk kalder *Rambachs »Überzeugungstendenz«*¹⁾.

Dr. Kornerup kalder Hersleb en »mærkværdig selvstændig prædikant«²⁾. Det er han ikke. Både m. h. t. stof og form er han traditionsbunden, og han fremsætter på ingen måde anskuelser, som gør krav på interesse i kraft af deres originalitet. Men alligevel repræsenterer han med sin flid, sjælesørgeriske indsigt, psykologiske sans og retoriske begavelse et *højt stude* indenfor den danske prædikens historie. Biskop Bang sagde, at Livets Ord i Dødens Stund er »det bedste nogen norsk mand i pietismens tid har frembragt på prædikenens område«³⁾, og han har næppe uret deri; Hersleb var som prædikant virkelig sin samtids beundring værdig.

KAP. V. DEN HERSLEBSKE PRÆDIKENS EFTERMÆLE.

Noget større forsøg på at vurdere Hersleb som prædikant er ikke givet, før Dr. Kornerup 1922 skrev sin oftere citerede afhandling, men fra *samtiden og den nærmeste eftertid* foreligger der en

¹⁾ **Schian**: a. s. 72. I en fortræffelig afh. (Beiträge z. hessischen Kirchengeschichte IV, (1909) 89ff.) gør Schian opmærksom på, at *Rambachs* klarhed — sammenlignet med *Franckes »Weitschweifigkeit«* — højst sandsynligt står i forbindelse med den indflydelse, han i Halle stod under fra den wolfske demonstrative filosofi, jfr. at allerede **Rothe** (a. s. 408f.) har været inde på denne betragtning.

²⁾ **K.** 93.

³⁾ **A. C. Bang**: Den norske kirkes historie, (1912) 419. Ordret samme om Hersleb havde Bang allerede udtalt i: Udsigt over den norske Kirkes Hist. (1883) 100f.

række optegnelser herom, og fra nyere tid en række vurderende bemærkninger i forskellige litteraturhistorier, hvoraf vi kort skal gengive det væsentligste.

Herslebs veltalenhed berømmes selvfølgelig i ligtalerne over ham. Anchersen kalder ham vor største gejstlige taler¹⁾, og Harboe fortæller, at selv en fordoblet vagt kunde ikke holde mængden tilbage, når han skulde prædike²⁾, og er, ligesom en anonym biograf³⁾, stærkt imponeret af den elegance, hvormed prædikenen blev holdt⁴⁾. Til disse slutter sig — men i så kvalmende panegyriske vendinger og så åndløse vers, at det er en lidelse at læse dem, — de ærevers, som samlede udgaves efter Herslebs død⁵⁾; nogen som helst vurdering giver de ikke, kun ord og atter ord. Af samtidige beundere må også nævnes nordmanden Hans Mossin, der 1759 omtaler Herslebs prædikener som rullerende »ikke alene i fædrelandet, men og i Tyskland og i en stor del af den kristne verden for at bære frugt til Guds rige, og hvilke kan overbevise andre nationer om, at vores norden ikke fattes så højt-begavede mænd, hvis store talent til at fremsætte Guds ord i sin rette kraft kan sættes imod de allerstørste mænd, som er fundne iblandt dem«⁶⁾.

Erik Pontoppidan anså Hersleb for at være en af de modeller,

1) **Anch.** 22. jfr. **H. Dalhoff:** »uden tvivl den veltalenste og mest rørende prædikant, som Danmark har ejet«, **KS**, 6, II, 115.

2) **Harb.** 18.

3) **Thott.** 4°, 1683: »Biskop Hersleb var høj og vel voxen, ... få eller ingen i Dannemark har haft så ypperlige gaver til at give en prædiken liv ved bekvemme forandringer af røst og legemsbevægelser«.

4) **Harb.** 54: »Elegantem corporis formam, insignem vultus dignitatem, suavem, qua omnes ad se pertaxit, comitatem, jucundam convictus festivitatem, eloquentiam, quæ cuncta, ut Orphei quondam commovit lyra«.

5) Udg. i **N. Rønnings:** Tvende lovtaler. Som eksempel på rædslerne kan man nævne **C. F. Wadskiærs:** »Så taugde på jorden den himmelske tunge, for evig i himlen at sjunge og runge, mod hvilket på jorden kun læspes og lalles, den kirkens, den landets, den hver mands, den alles«, osv. osv. eller **J. J. Lunds:** »O! Mosheim, Tysklands Mund, hvis ord et mønster var, og du O! Tillotson, som Themsens dyb og klar! Skal pulpiturer kun ved eders stemme runge? Den bitre sandhed selv blev sød på Herslebs tunge«.

6) **Hans Mossin:** Korte Betragtninger over Dyder og Laster, (1759) fortalen; citatet står i en henvendelse til Harboe.

unge præster snarest bør uddanne sig efter¹⁾, og Suhm mente i 1762, at man burde undre sig ligemeget over hans »overflødighed i ord, nethed i stilen, bekvemhed i lignelser« som over den »mage-løse aktion, som han besad, hvilken ret gav hans ord livet og som overalt er så rar, og mest i disse nordiske lande«²⁾. Endnu Bastholm regner ham blandt de »største og berømmeligste talere« og sammenligner ham med århundredets største homiletiske navne³⁾, men dermed var egentlig også berømmelsen forbi. Allerede Carl Deichmann havde besværet sig over hans undertiden platte og »nedrige« sprogblomster, samtidig med at han var imponeret af Herslebs evne til at »sige hvad han vilde«. Også i en senere udtalelse af Suhm ser vi dette omslag i tidens smag; ganske vist berømmes Herslebs »legemlige veltalenhed«, som Suhm aldrig havde hørt mage til, men det tilføjes, at selvom man tidligere holdt hans stil for »veltalende«, så var det ikke tilfældet nu, thi den er ikke ren, men blandet med fremmedord, for vidtløftig og billedrig, falsk vittig, uklar i begreberne og udtrykkene, men dog alligevel »pyntet, rig, overflødig, flydende, rørende vittig og andægtig«⁴⁾. Samme smag har Pavels, der i sin ungdom prøvede at deklamere Herslebs prædikener, men snart lagde sig efter Bastholms, der passede bedre for ham⁵⁾. Den flittige, men ikke med et »altfor lykkeligt judicium« begavede kirkehistoriker, Jens Møller, der aldrig var bange for at fælde en dom uden tilstrækkeligt kendskab til sagen, men heller ikke bange for at tilstå det, vilde gerne rense Hersleb for det angreb, K. L. Rahbek havde ført på den førstholmiske prædiken i Danmark⁶⁾, men kan ikke siges være heldig i sit forsvar: »Hersleb er en jævn venlig, bibelsk prædikant, ofte rig på vittighed og dogmatisk skarpsind, men uden kraft, smag, klart begreb om det opbyggelige, og især højst ubekymret

1) Erik Pontoppidan: Collegium pastorale, 395.

2) P. F. Suhm: Samlede Skrifter, VII, 44. Suhm har også anekdoten om, at da Hersleb talte over Chr. VI, græd alle undtagen Hersleb selv, men da Bluhme talte over ham, græd kun Bluhme, sst. X, 117. J. E. Gunnerus kalder Hersleb »vor nordiske Chrysostomus«, se NTT, ny rk. VII, 70f.

3) Bastholm: Den gejstlige Talekunst, 282.

4) Festskr. til Hj. Pettersen, 149.

5) Suhm: Samlede Skrifter, X, 26f.

6) Cl. Pavels: Biografi og Dagbøger v. C. Riis, (1864) 4, 9.

7) Tilskueren, 1819, nr. 2.

om sprogets renhed«¹⁾. Møller bygger vistnok mere på Suhm end på egne undersøgelser. I begyndelsen af det 18. årh. er Grundtvig vist den eneste, der virkelig udtaler sig med begejstring om Hersleb, men det var også i hans mest orthodoxe periode²⁾; vi ved, at J. P. Mynster må have læst Hersleb, men han har ikke udtalt sig om ham³⁾.

Imidlertid viser det antal oplag, især Livets Ord i Dødens Stund nåede både i danske, norske og islandske udgaver⁴⁾, hvilken popularitet denne bog har haft; i auktionskataloger går prædikener af Hersleb ofte igen, men det er nu engang vanskeligt at slutte noget deraf.

Af de *litteraturhistorikere*, der har behandlet Hersleb, fortjener N. M. Petersen⁵⁾ at fremhæves, fordi han forsvarer Herslebs sproglige renhed både ved at vise hen til den menighed, han havde for sig, og til at andre i datiden endnu mere var sprogblendere. P. Hansen⁶⁾ er i almindelighed anerkendende overfor Herslebs veltalenhed, som godt kan virke på nutidsmennesker, om man formår at sætte sig udover det forældede i sproget, men han er noget på vildspor, når han kalder Hersleb en »mild, sagtomdig natur«, der vilde gøre pietismen al den indrømmelse, hans indsigt og redelighed tilsagde ham, dog uden at give sig den i vold. Vilh. Andersen⁷⁾ gør den rigtige iagttagelse, at Herslebs prædikener er mindre moral end psykologi, og at han står Mynster nærmere end Bastholm, men fremkommer ikke ellers med nogen karakteristik.

1) **Theol. Bibl.** XVI, (1819), 326f. jfr. **Nyt theol. Bibl.** XX, (1832) 269f., hvor han anfører Suhms og sin egen dom fra førstnævnte sted, men tilføjer, at han kun har læst mindsteparten af Herslebs prædikener. Væsentligt overensstemmende hermed er **L. Helveg:** a. s. II, 153.

2) **Roskilderim** i cit. udg. 185ff. 225f.

3) **J. P. Mynster:** Meddelelser om mit Levned, (1854) 244.

4) Se Dr. **Kornerups** bibliografi (K. 310). Denne bibliografi er så grundig, at blot en enkelt bemærkning skal tilføjes: I **NKS**, 4°, 3230 er der 1929 indlagt to brudevielsestaler af Hersleb. Den ene fandtes forud i **VT**, 4°, 220, men den anden (fra sønnen H. C. H.s bryllup 23/4—55) var hidtil ukendt. Det exemplar af ligtaalen over prins Carl, som findes i **VT**, 4°, 329 er en smuk renskrift med Herslebs egen hånd.

5) **N. M. Petersen:** Bidr. til den dske Litt.s Hist. IV², (1871), 138ff. (første udg. 1858, IV, 193ff.). En kort, men fortræffelig karakteristik af Herslebs prædikener findes i E. Schjernings udg. af Livets Ord i Dødens Stund. Kbhvn 1861.

6) **P. Hansen:** Ill. dsk Litt. Hist. II, (1902) 123ff.

7) **Carl S. Petersen og Vilh. Andersen:** a. s. 259f.

Udmærket er Francis Bulls¹⁾ bemærkning, at den grammatikalske uorden i Herslebs prædikener ikke gør brud på den »tanke- og følelsesmæssige enhet«, og det er sikkert også rigtigt, at Hersleb har uddannet sit oratoriske talent ved homiletisk læsning. Som den sidste må anføres Kristian Elster d. y.²⁾, der dog overvejende lægger vægten på Herslebs kulturelle betydning, han er »som type i virkeligheden nærmere beslektet med de rationalistiske præster«. Kan dette gælde for den betydning, Herslebs virksomhed fik i Norge (dog ikke som følge af hans ønske), så gælder det ialtfald ikke hans prædiken.

Også på tysk blev de fleste af Herslebs prædikener udgivet, første samling kom 1743. Begrundelsen var den, at da »sie vorher in einer andern Sprache in den Herzen der Zuhörer so viel gute und gottselige Bewegungen erweckt haben«, bør de også kendes af en videre tysk læsekreds³⁾.

En særlig interesse knytter sig til den udbredelse, Herslebs prædikener fik i Sverige. 1766 udkom nemlig i Linköping *Livets Ord i Dødens Stund* og *Almagt midt udi Afmagt* i oversættelse af mag. Sommelius⁴⁾ og med fortale af stiftets biskop, Filenius⁵⁾, som er-

1) Francis Bull og Fr. Paasche: Norsk Litt. Hist. II, (1928) 386ff.

2) Kristian Elster d. y.: Ill. norsk Litt. Hist. II, (1935) 116.

3) Se fortalen til *Erbaulichen Reden* vor der hohen königlichen Herrschafft ... gehalten, 1743. De tyske prædikener udkom i 12 afdelinger 1743—57, (K. 314) og blev anmeldt (for anden dels vedkommende) 1744 i fortsættelsen af Loeschers teologiske tidsskrift (Unschuldige Nachrichten) *Fortgesetzte Nachr. von alt. und neuen theol. Sachen*, (1744) 287, dog uden nogen kommentar.

4) »Den / Äfwen under sin djupaste Förnedring, / både i Ord och Geringar / Mägtiga JESUS af Nazareth. / Det är: / Predikningar / Öfwer / De Sju Ord, / Som Frälsaren talada / Under sit yttersta Lidande, / Samt / Underwerken, / Som skedde / Wid Hans Död på Korsset; / Hällna ... 1727. och 1728. / Af / Peter Hersleb. /

Sommelius († 1769) var specielt homiletisk interesseret, men blev ikke selv præst (se C. M. Carlander: Svenska Bibliothek och Ex-Libris II, 559f.). Han indleder prædikensamlingen med en biografi af Hersleb, som er taget efter *Svenska Mercurius* 3, I, 50ff., hvor bibliothekar Gjörwell har gengivet det meste af Zw. Dog har Sommelius afdæmpet en bemærkning, som Gjörwell for egen regning havde gjort, om at Hersleb »var aldeles ingen hatere av den såkallade pietismus« (a. s. 58), åbenbart for ikke at skade salget.

5) Biskop i Linköping 1761—80, se *Linköping Stifts Herdaminne*, I, 183ff. Han skal have været ivrig for, at præsterne prædikede »Kristum och icke sig själva«.

klærer at have fundet Herslebs »välsignade arbete så andrikt, djup-sinnigt och i andens kraft genom ordet med den lärdom och styrka utarbetat«, at alle præster bør lære det at kende. Formodentlig er salget ikke gået strålende, thi 2 år senere blev prisen nedsat og rabat på større indkøb lovedes¹).

Samtidig med at disse oversættelser udkom, lå 2 ganske tilsvarende parat til at gå i trykken, men de førstes udgivelse hindrede de sidstes, hvis oversætter var fhv. slotsfoged i Västerås, Abraham Sahlstedt, som efter sin afsked med embedet syslede med sligt²).

1) *Linköping Stiftstidningar* 1768 pag. 107.

2) Oversættelserne findes i *UBU, Nordinske Samlinger*, nr. 1642, som indeholder begge passionsprædikensamlingerne, og sst. nr. 1660, der indeholder en ligelydende afskrift af A. Denne sidste samling indeholder desuden et brev, dat. Arboga, 12/12—1765 fra oversætteren til sammes søster, hvori han oplyser, at dette er hans sommerarbejde; men da han har hørt, at der allerede er en udg. »under præssen« i Linköping, er hans arbejde jo nu »fåfångt«. Denne Sahlstedt er næppe sprogmanden og litteraten, Abr. Sahlstedt, da en sådan virksomhed fra hans side ikke kendes (se *Svensk Biografisk Lexikon* XIII, 274ff. eller R. Alvin: Abraham Sahlstedt, 1914), men derimod sikkert hans mere ukendte farbror og navne, der efter at have taget afsked fra sin stilling i Västerås flyttede til Arboga, hvor han døde af alderdomssvaghed 3/2—1767 (*Uppsala Landsarkiv*, Arboga stadsförsamling F. 1. jfr. *Svenska Adelens Ättartavlor* VI, (1931) 674), hvilket stemmer med, at han selv betegner sig som en gubbe, hvis skrift er svær at læse.

Sahlstedts oversættelse er den mest nøjagtige; Sommelius er gang på gang henfaldet til at udvide teksten lidt.

Også senere henvises der til Hersleb i svensk homiletiks historie, således hos S. J. *Alnander*: Anvisn. till ett udv. theol. Bibliothek, VIII (1772), med henvisning til Sommelius oversættelse af passionsprædikenerne; men han kender også udgaven af de samlede præd. fra 1741 og mener, at Herslebs prædikener hører til dem, der fremfor mange andre bør søges »med särdeles begärlighet«. »Önskeligt, at var och en, som kunde, ville predika därefter«, a. s. 45. 48. Også i samlerværket *Homiletiska Försök* (1778ff.) findes i bd. V (1783) en afhandling, som tager en homiletisk regel af Hersleb (om at teoretiske regler ikke gør fyldest ved udarbejdelsen af en prædiken (efter en af Herslebs ordinationstaler)) til udgangspunkt, 3ff. jfr. C. W. *Skarstedt*: *Predikoverksamhetens och den andliga vältalighetens Historia*, (1879) 139, 254.

FEMTE HOVEDAFSNIT

BISKOP OVER AKERSHUS STIFT. 1730—1737

KAP. I. MIDLERTIDIG BESTYRELSE AF EMBEDET FØR ANKOMSTEN.

Ved en for kort tid siden afholdt *professorkonkurrence* var hovedemnet Forholdet mellem Danmark og Norge i det 18. årh., og i en af de fremkomne afhandlinger har man med rette vurderet Hersleb som en af de vigtigste personligheder på det kirkelig-kulturelle område i dette tidsrum¹⁾. Den norskfødte, der efter studier og årelang embedsvirksomhed i Danmark vender tilbage til sit fædreland og der gennemlever en række meget frugtbare, resultatrige år, er virkelig *en central skikkelse i dansk-norsk kirke- og kulturhistorie*.

Den *bestalling*, der 24/11—1730 tilsendtes Hersleb, var naturligvis affattet som alle andre bispeudnævnelser. Ifl. denne havde han for det første ret til alle embedsindtægter, skulde virke til arvehusets gavn, sørge flittigt for ordets prædiken og våge over præsternes liv, skaffe skolerne dygtige lærere, forøge eller i det mindste bevare deres kapitaler, føre tilsyn med legatuddelingen og med alt fattigvæsen, — og i alle henseender holde sig loven efterrettelig²⁾.

1) **Hans Jensen**: Dansk-Norsk Vekselvirkning i det 18. Årh. (1936) 94ff.

De vigtigste kilder til dette afsnit er foruden de i kildefortegnelsen anf.: Herslebs kopibog for 21/3—33 til 31/12—34, cit. **Kopib.** I; og kopib. for 1/1—37 til marts 38, cit. **Kopib.** II; (begge i RAO). Desværre findes der ikke flere kopibøger bevaret; Hersleb tog dem med sig, og de andre er forsvundet. Videre: Registraturen over stiftskisten ved afleveringen 1738, hvori alle bispestolen vedk. dokumenter 1730—38 findes omhyggeligt ordnet; men beklageligvis mangler store dele nu, og resten findes spredt rundt om i det meget uordentlige bispearkiv, registraturen (cit. **Reg.**) findes med Herslebs egenhændige underskrift i UBO, **Mss. fol. 304** (og sst. fol. 204). Og endelig: Ritualbetænkningen (cit. **Rit.**) i RA: **Dok. vedr. Ritualets Revision 1735—37**, dat. 2/11—35.

2) Kgl. åbne breve. RAO.

Vi skal se, at Hersleb holdt sig alle disse punkter så *efterrettelig*, som næppe nogen anden dansk-norsk biskop har gjort.

Det var ikke med glæde (pag. 115ff.), Hersleb gik til sit nye kald, men når det skulde være, så skulde det være, og allerede mens han i Kbhvn afventede sin ordination og kongens salving, tog han fat på at ordne sine forhold under de nye vilkår. Han havde hørt, at der skulde være stor »konfusion« i *stiftsarkivet* (stiftskisten), og at der ikke var orden på nogen ting, hverken registranter eller bilag; derfor bad han om at få nedsat en kommission, som skulde skaffe orden, såvidt gørligt var, og oplyse, hvor skylden lå; dette bevilligedes også uden videre¹⁾.

For det andet måtte der skaffes klarhed over *bispegårdens* forhold; denne var oprindelig uden »revenue«, og da den efter biskop Rosings død (1699) var ganske ubeboelig, måtte der henlægges kgl. midler til reparation. 1722 kom en ordning, der gav bispegården en årlig indtægt af 229—1—23 rdl.²⁾, som udrededes af kirkerne i stiftet således, at det ved disses salg indførtes i skøderne; for disse penge skulde bispegården holdes vedlige³⁾, men Deichmann havde skaffet sig kgl. tilladelse til at bo i sin private gård i Kristiania, der jo lå et godt stykke fra det gamle Oslo, hvor bispegården altid har ligget og endnu ligger. Denne blev da lejet ud, indtægterne tog Deichmann selv mod forpligtelse til at holde den vedlige⁴⁾. Da den nu 1731 havde haft 4 lejere på 5 år, og der intet var kostet på reparation, mente Hersleb, at der måtte være et overskud og bad om, at den ovennævnte kommission måtte tage sig af disse penge og få boligen i forsvarlig stand; også herpå gik man strax ind⁵⁾.

Dette var i og for sig ganske rimeligt, fordi det var offentlige

1) Rskr. 23/2—31 med indl. RAO af 29/1, s. å. Stiftsprovsten og stiftamtmanden skulde forlange stiftskisten fra Deichmann og gøre indberetning om det manglende.

2) Denne pengeangivelse betegner 1) rdl. 2) ort, 3) skilling. Orten var en norsk særmynt, hvoraf der gik 4 på en rigsdaler, ligesom marken var en dansk særmynt, hvoraf der gik 6 på en rigsdaler. Endv. gik der 96 sk. på en rigsdaler.

3) Oversigt i *Kopib.* II.

4) Rskr. 20/4—26, RAO, Deichmann vilde som følge deraf først ikke gøre regnskab, men henholdt sig til sin bevilling. Det var statholder Wibe, der havde gjort Hersleb opmærksom på, at bispegården var brøstfældig, se *W. Lassen*: a. s. 276.

5) Rskr. 21/4—31, med Herslebs indlæg af 14/4—31, RAO.

penge, der stod på spil; men utiltalende virker det, at Hersleb strax gjorde et heldigt forsøg på at sætte sig i besiddelse af de indtægter, der efter loven¹⁾ skulde tilflyde Deichmann i *nådensåret*. Ganske vist var han meget vel klar over, at det ikke var hans ret, men flytningen gav ham mange udgifter, og mente kongen ikke, at forholdene lå anderledes, når det var en afsat biskop, der var tale om, og ikke blot en afgået? Isåfald vilde han bede om, at pengene måtte lægges til side og udbetales, når han kom til Norge. I sit had til Deichmann gik kongen gladelig ind på denne lovstridige fremgangsmåde, skønt han søgte om at beholde nådensåret²⁾.

Bispeembedets *indtægter* var ikke særligt rigelige; og man forstår godt, at Hersleb har følt de 800 rdl. extra af kongens kasse som et nødvendigt tillæg, dels var alting dyrere i Norge end i Danmark, dels fik han i den større stilling større udgifter, men han arbejdede ufortrødent på at bedre indtægterne, og i de bedste år har han haft omkring 2800 rdl.³⁾ Fra den tid Hamar og Oslo var to stifter stammede fra det første et »præbende altaris vulnerum«, som ved reformationen var blevet overført til kapitlet i Oslo og ifl. tradition henlå til bispeenker; det indehavedes nu af enken

1) NL, 2—13—15; 2—17—24.

2) Rskr. 19/1—31, med Herslebs **indlæg** af 4/12—30, RAO. Hersleb havde 9/12—30 spurgt Wibe, hvordan det forholdt sig med nådensåret, men fået at vide, at han måtte søge kgl. resolution (W. Lassen: a. s. 276); dette havde han altså også gjort. Edv. Holm nævner (a. s. II, 15), at kancelliet havde indstillet at bevillige Deichmanns ansøgning af 2/12—30 om at beholde nådensåret (findes i indl. til rskr. af 19/1—31, RAO); når dette ikke er sket, er det altså, fordi Herslebs ansøgning er kommet imellem.

3) Indtægterne var: 300 rdl. for inddragne tiender (jfr. Civilreglementet i RA); 370 rdl. som cathedraticum (se NL, 2—17—20), der afgaves af kirkerne; hertil en fast afgift atter af kirkerne: »bispeløn« på 200 rdl. (ifl. papirer i BAO, pk. 87 var den på 205—0—92 rdl.), jordegodset gav 500—550 rdl. (regnskaber findes i BAO, prot. 37), og bortfæstninger gav 120—200 rdl. Hertil kom nogle bortforpagtede engstykker, som indbragte 296 rdl. og bispens andel i det nedlagte Oslo kapitels indtægter (regnskab i Kopib. II), der gav ca. 40 rdl. Som det sidste må nævnes et annex, som Hersleb drev selv, og hvis indkomst han fik sat op fra 28 til 80 rdl. årlig. Han førte selv regnskabet. 1735 hedder det: »købt atter mæg for 6—1—16 rdl., pløjet nyland på fladen, og ellers kostet i alt på annexet 32—2—16 rdl.«, BAO, prot. 37. En oversigt over alle indtægter findes i Kopib. II. Sammenlagt — uden de 800 rdl. — må den årlige indtægt have ligget mellem 1900 og 2050 rdl.

efter biskop Munch († 1712), og skulde vel egentlig tilfalde bispinde Deichmann, men Hersleb fik det overført til sine efterladte (og kom forøvrigt selv til at nyde det)¹⁾. Endelig fik han sikret sig, at hverken han eller hans arvinger skulde stå til ansvar for penge forud for hans tid²⁾. Man forstår det anstrøg af ærgrelse og spot, hvormed Deichmanns søn taler om, at Hersleb bragte bispestolens indtægter til det yderste og »ved alle lejligheder forøgede sine midler«³⁾.

På sin 42års fødselsdag 25/3—31 blev han højtidelig bispeviet af biskop Worm i Christiansborg slotskirke, fordi Frue kirke var i ruiner efter branden, og de andre kirker ikke »bekvemme« for de kgl. herskåber, der overværede højtideligheden. Kirken var endnu sortbetrukket fra sørgefesten over Fr. IV, hvilket Hersleb fandt »ret passende paa mit sinds omstændigheder«⁴⁾. Ved denne lejlighed prædikede han selv, men prædikenen er ikke bevaret.

Tilbage stod da kun *kongens salving*. Den foregik på Frederiksborg slot 6/6—31, og som »øfverste Biscop i Norge« var det Herslebs opgave at assistere den fungerende biskop Worm sammen med biskop Fr. Thestrup fra Ålborg. Ved denne lejlighed blev Hersleb (og formodentlig også Thestrup) »beskienket med en æris klædning, fuld habit af fløjls⁵⁾ med Messeskiorte af Camerdug og Kniplinger, og Chorkaabe af Sølfstykke, som jeg igien forærede dend sidste til Christiania Bispestol«⁶⁾. Thestrup skænkede sin korkåbe til Ålborg Domkirke⁷⁾.

Salvingen foregik efter ritualet fra den første enevoldssalving

1) BAO, prot. 39 findes regnskab for dette præbende; det fremgår (årene 1768—71), at indtægten da var 135 rdl. årlig, fordelt på jordegods af 31 gårde.

2) Kgl. åbne breve, 19/1—31, RAO.

3) Festskr. til Hj. Pettersen, 149. Jfr. at der 19/1—31 (Sjæll. Tegn. RA) blev tillagt ham postfrihed, se NTT, VIII, 13.

4) Sbg.

5) Altså vel af helfløjls, som ellers kun Sjællands biskop og den kgl. konfessionarius havde ret til; de andre bisper og doctores theol. bar ifl. Chr. V.s klædereglement silkekjoler med »fløjlsvinger«, 13/3—1683, Sch. I, 319.

6) Sbg. jfr. Konning Chr. VI ... såvelsom Dronning Sophia Magdalene ... Deres Majestæters hell. og højtidelige Salvings-Forretning, 1732, af C. W. Worm.

7) Fr. Thestrup: Den saliggørende Kundskab (1735), fortalen. Da han sst. takker, fordi han har fået nogle eksemplarer af salvingsakten, har det samme vel været tilfældet med Hersleb jfr. DM, 6, V, 243.

1671; det var en handling, der gav udtryk for enevældens absolutisme; kongen modtog ikke længre kronen af bispem, men trådte ind i kirken med den på, kun selve salvingen med olie som tegn på Guds sanktion var blevet tilbage¹⁾. Bisperne modtog kongen og dronningen ved kirkedøren og gik med ansigterne vendt imod dem op gennem kirken²⁾. Det tilfaldt Hersleb at læse episteltexten, hvorover Worm talte henvend en time (Rom. 13, 1—7)³⁾. Derefter oplæste Thestrup et skriftstykke, og Worm talte da atter om enevoldskongens guddommeligt befæstede herlighed, men forsømte ikke at minde kongen om, fra hvem han havde sin magt: »David takkede ingen for sin styrke, uden Herrens kraft. Et menneske er en orm. En konge er et menneske og derfor en orm, men dog en kronet orm«⁴⁾. Siden var det Hersleb tildelt at synge »Veni sancte Spiritus« som vekselsang med koret, og under salvingen måtte han holde buddiken med den indviede salve for biskop Worm⁵⁾. Ved taflet var gejstligheden naturligvis ikke med; Bluhme viste sig her for første gang i sin nye betydningsfulde stilling hos kongen, idet han bad bordbønnen ved taflet⁶⁾, skønt dette egentlig tilkom Frauen som konfessionarius og »die 3 Bischöffe (nebst dem Confessionario und dem Hofprediger Bluhme) wurden in des Schlossverwalters Cammer aufs beste bewirtet«⁷⁾.

Fire dage efter salvingen indskibede Hersleb sig og sin familie og efter en lang, men lykkelig rejse, for største delen til søs, kom han 2/7—31 til Oslo bispegård⁸⁾.

KAP. II. OVERTAGELSE AF EMBEDET. REGNSKABERNE.

De 5 gamle norske stifter (Nidaros, Bergen, Stavanger, Hamar og Oslo) var dels efter reformationen, dels 1682 omdannet til 4 (Nidaros, Bergen, Kristianssand og Akerhus). *Akerhus stift* bestod

1) DM, 4, VI, 94, jfr. Edv. Holm: a. s. I, 11ff.

2) *Salvingsakten*, 6ff.

3) sst. 19. jfr. *Kurtze Beschreibung ... des ... Königs Chr. Viten ... Salbung* (1731), denne bog er øjensvidne-referat.

4) *Salvingsakt*. 158.

5) sst. 189ff. 234ff.

6) KS, 3, II, 572f.

7) *Kurtze Beschreibung*. 22.

8) Sbg.

siden 1539 af Oslo og Hamar stifter, men hertil var 1631 lagt Hal-
lingdalen og Valdres (fra Stavanger), medens mod øst Bohuslen
og nogle sogne i Østerdalen var gået tabt ved afståelse til Sverige
1645 og 1658. Mod nord gik grænsen gennem den sydlige del af
Dovre, og mod syd hørte på denne tid Nedre Telemarken og
Bamble med¹⁾). Hovedbyen, Kristiania, var ikke meget imponerende
og end mindre gjaldt det »Gamlebyen«, hvor også bispegården
lå, på det gamle, nedbrændte Oslos plads; 1721 havde den 546
familier, hvad der svarer til ca. 4000 indbyggere, og dens hoved-
erhverv var en betydelig export af trælast²⁾). Vor Frelzers kirke
var bygget 1691; men lige udenfor lå sognet Aker med den be-
rømte Gamle Akers kirke, som på dette tidspunkt var annex under
fæstningen Akershus. De andre større byer i stiftet var Bragnæs-
Strømsø (Drammen) med 742 familier, Frederikshald med 363,
Tønsberg med 123, Frederiksstad med 180 og Moss med 65³⁾). La-
tinskoler fandtes foruden i stiftshovedstaden også i Skien, Tøns-
berg, Fr.hald og Fr.stad.

Såsnart Hersleb var kommet til stiftet, udsendte han et *hyrde-
brev* til dets præster, hvori han efter en indl. (Rom. 1, 11—13)
takker, fordi gejstligheden har lykønsket ham til udnævnelsen, men
beder undskyldte, at han ikke har svaret de enkelte, da dels mang-
lende tid har hindret ham, dels vilde han ikke misbruge den til-
ståede postfrihed⁴⁾). Iøvrigt drejer dette første brev sig væsentligt
— typisk nok — om husbesøg, skoler og katekisation.

Stiftsprovsten og stiftamtmanden var endnu ikke blevet fær-
dige med at bringe orden i *stiftsarkivet*, og det lykkedes dem
aldrig; 7/7—32 holdt kommissionen sit sidste møde, og det var
da nogenlunde klart, hvad der manglede, men ikke, hvor det var
blevet af; Deichmanns enke mente, at det var blevet ført til Akers-
hus under det svenske indfald 1716, og denne forklaring slog man
sig da til tåls med; men kommissionen tilføjede, at uordnen nok
skyldtes Deichmanns mange verdslige forretninger og ansøgte om,
at Hersleb måtte være fri for ansvar for det manglende, hvilket
også indrømmedes⁵⁾). Gang på gang klager Hersleb, der altid yndede

1) **A. C. Bang:** Den norske Kirkes Hist. 130f. 1863 deltes Oslo og Hamar
atter i 2 stifter og Ndr. Telemark og Bamble lagdes under Kri-
stianssand.

2) **Det norske folks liv og hist.** VI, 16.

3) sst. 16ff. jfr. **Lassen**, a. s. 145ff.

4) **NTT**, VIII, 13ff. jfr. pag. 188, note 3.

5) **Rskr.** 17/10—32 med indl. 12/7—s. å. **RAO**.

at slå sig til ridder på Deichmanns bekostning, over den »konfuse og beklagelige tilstand«, hvori arkivet er, så at man ikke har »den allerringeste underretning deraf om alle de præster, rektorer, kappellaner og klokkere, som er kaldede af hvem, når ingen kopibog af mine formænd er holdt over de vokationer ... og ikke et blad findes til efterretning«, — osv.¹⁾. Dette har irriteret den ordensglade mand, og han forlangte, at alle skolemestre og klokkere skulde indsende deres bestallinger²⁾.

Forholdene i den forsømte *bispegård* blev også bragt i orden på en nogenlunde tilfredsstillende måde; 14/1—32 holdtes møde i den kommission, som var nedsat ad hoc. Hersleb protesterede »i kraftigste måder« mod regnskaberne, fordi bilagene manglede³⁾, men bispindens advokat påstod, at de ikke kunde blive bedre, da Deichmann havde forstået sit privilegium således, at han var fri for regnskabsaflægning, når blot bygningen holdtes istand, og tilbød på boets vegne 890 rdl. til reparation; Hersleb krævede 1000 rdl. og frihed for al gæld, hvilket indstilledes til kgl. godkendelse, som også fulgte⁴⁾. For disse 1000 rdl. (+ de 229—1—23 årlige) skulde nu boligen istandsættes og vedligeholdes. Der manglede alt, selv kakkellovne, så der måtte købes 11 nye. Første år var udgift større end indtægt, og Hersleb måtte rykke ud med 135 rdl. i forskud, men allerede næste år var der et overskud på 11 rdl.; 1734 måtte vinduerne fornyes, men ellers var bygningen velistsandsat, og 1738 kunde Hersleb aflevere den med et overskud på 341—0—11 rdl. Disse penge vilde han selv have brugt til et springvand, som med »Guds hjælp ... og ved en kyndig mand« skulde opsættes til foråret 38⁵⁾; men om det skete, vides ikke.

1) BAO, pk. 27 i anledn. af en klokkers kaldelse til Strømsø, hvor både biskoppen og byen krævede kaldsretten. På samme måde beklager Hersleb sig i et brev til miss. koll. 11/8—31. Ldb. 4°, 425.

2) NTT, VIII, 18; afskrifterne af disse bestallinger findes delvis i BAO, pk. 50.

3) Bispinde Deichmann påstod en fordring på 81 rdl. og fhv. stiftsskriver Schøyendal en på 271 rdl., men da begge var uden bilag, blev de ikke taget til følge.

4) Rskr. 8/2—32 med indl. af 19/1—s. å. RAO; jfr. Mnemosyne I, 297, og Herslebs beretning herom i Kopib. II. I STO, pk 19 findes bilag som viser, at der strax blev foretaget reparationer af det »højstnødvendige« for 170 rdl. og siden adskillige andre reparationer; af en skrivelse fra Hersleb til byens magistrat (sst. 6/9—31) fremgår det, at han har følt sig trukket op med bygningsmaterialer.

5) Kopib. II.

Et karakteristisk eksempel på Herslebs ulyst til at blande sig i ham *uvedkommende sager* og på det hadske sindelag, han altid fandt det passende at anlægge overfor Deichmann, især når han henvendte sig til regeringen, så man, da han fik kgl. ordre til at indtræde i byens »publike kommission«¹⁾. Han indgav øjeblikkelig en lang ansøgning om fritagelse: det var ikke noget, han forstod sig på, hans embedspligter, især visitatserne, hindrede ham i at være tilstede, han boede jo udenfor byen, og endelig var det en kommission, som Deichmanns »verdslige sindelag« havde fundet på, og Deichmann var jo netop styrtet i ulykke ved alle disse verdslige forretninger. Dette kunde regeringen ikke stå for, man erkendte sin fejltagelse og fritog Hersleb for hvervet²⁾.

Det var stiftsøvrighedens (biskop og stiftamtmand) pligt at påkende *regnskaber* for kirker, skoler, hospitaler og fattighuse; men dette var i lange tider ikke sket i Akershus stift; ja »siden år 1712 og 15ten ikke var blevet tænkt derpå«; i disse år var nemlig regnskaberne gennemgået af Deichmann og stiftamtmand Tonsberg, men ikke ifl. deres embedspligt; de havde nemlig ladet sig nedsætte som kgl. kommissærer, hvorved de fik fri skrivere og revisorer. Men siden var der intet sket, og adskillige steder lå der uapproberede regnskaber tilbage til 1712; kun var landkirkeregnskaberne »brevi manu« blevet afgjort ved salget 1722. Da man nu begyndte at tage sagen op, vakte det derfor pinlig opsigt i magistraterne, ja Bragnæs-Stromsø nægtede ligefrem at godkende stiftsøvrighedens ret, og man måtte lade sagen afgøre i Kbhvn, hvor regeringen naturligvis gik byen imod³⁾. Da Hersleb tiltrådte, var denne misere ham ubekendt, thi Tonsberg ønskede øjensynlig ikke at sætte ham ind i den, og døde desuden snart; det var derfor først på sine visitatser, at Hersleb, når han krævede regnskaberne og ikke fik dem, opdagede, hvordan det hang sammen⁴⁾. Da Tonsberg var død,

1) Rskr. 16/11—31, RAO. Kommissionen var oprettet 4/9—23; den skulde tage sig af byens skatte- og brandvæsen, kapitaler og fattigpleje, sørge for dens handel og søge at ordne dens grænser, se Edv. Bull: Kristiania bys hist. II, (1927) 305, jfr. L. Daae: Det gamle Christiania, (1871) 91ff.

2) Rskr. 28/12—31 med indl. 1/12—s. å., RAO. Både hos Bull og Daae findes den fejl, at Hersleb forblev i kommissionen.

3) Rskr. 23/1—34 med indl. 21/11—33, RAO. Forøvrigt stod det klart i bispens bestalling og amtmandens instrux (Fgt. III, 482ff.), at de skulde tage sig af disse regnskaber.

4) Hele denne beretning findes af Hersleb indført i **Kopib.** II, dat. 26/2—38.

mente den konstituerede stiftamtmand, Wærnschiold, ikke, at det kunde nytte at tage fat i hans korte tid, og da v. Reichwein¹⁾ kom til embedet, gik hans første tid med embedsrejser, siden var han meget utilbøjelig til at tage arbejdet op, og først da Hersleb havde lovet at tage det værste på sig, gik man igang uden at lade sig nedsætte som kommission. Følgelig udgik til alle magistrater, provster og købstadsognepræster ordre til at indsende regnskaberne inden sommeren 1734 tillige med de originale lister over kirkerne indkomster (kirkestole); fra 1730 skulde det indkomme in duplo, for at man altid i bispearkivet kunde have oversigt. Endelig forlangte man at få rede på alle jordebøger, pulpiturer, begravelser i kirkerne m. v.²⁾.

Men da Reichwein 1734 rejste, tog de fleste købstæder deraf anledning til ikke at sende regnskaberne, så 1734—35 gik hen uden afgørelse, thi Reichwein døde, og den konstituerede P. Vogt vilde ikke have med sagen at gøre. Først da Jac. Benzon 1736 kom til, udgik der atter skarpe henvendelser, og nu kom der også noget, men aldrig uden mangler, så nye påmindelser stadig måtte til³⁾. 1737 blev også Benzon forflyttet, men det var en aftale, at Hersleb skulde afgøre det resterende selv i begges navn. Det blev altså Hersleb, der — fordi stiftamtændene ideligt skiftede og var uvillige til at påtage sig arbejdet — kom til at trække læsset, og i betragtning af de vanskelige forhold må arbejdet siges at være lykkedes godt⁴⁾.

1) Reichwein blev stiftamtmand 6/10—31, men kom først en tid efter til Norge og rejste allerede 1734 (i febr.) til Kbhvn, hvor han døde året efter, se *Personalhist. Tidsskr.* IV, 101f.

2) **Kopib.** II. Den omtalte skrivelse findes ikke og må sikkert være udstedt, før **Kopib.** I begynder 21/3—33.

3) En hvas påmindelse fik en enkeprovstinde, der havde indvendt, at sådan bar Deichmann sig ikke ad: »Madame ... behager at give mig den lektion, at det af forrige biskop ej har været efterspurgt, så beder jeg, at hun derudi vil lade sig betjene, at jeg fører mit embede efter lov og pligt og ikke efter det andre har gjort, og bliver vel flere ting med dette efterspurgt og holdt i orden, som ikke før har været«, **Kopib.** I, 4/4—33. Andre skarpe skrivelser til magistraterne i Kristiania, Moss og Bragnæs findes i **Kopib.** II; 2/5, 8/5, 10/5—37.

4) a) **Holmestrand:** regnskaberne afgjort til 6/2—34.

b) **Skien:** kirkeregnskabet afgjort til 1/1—34; hospitalets ikke indkommet, skoleregnskabet afgjort til 1/1—37.

c) **Kragerø:** kirkegrn. afgjort til 1/5—34, fattigrn. til 1/1—34.

d) **Tønsberg:** Laurentiuskirkens rgn. afgjort til 1/5—37, Vor Frue kirkes til 1/5—35, latinskolen til 1/1—37.

Hersleb havde stor selvstændighed overfor de hurtigt skiftende (i lange perioder kun konstituerede) stiftamtmand, som bortset fra den sidste, Jac. Benzon, der var en betydelig mand, ikke havde megen lyst til at deltage i fællesarbejdet. Skriftlige forhandlinger kendes så godt som ikke; kun fra efteråret 1735, da både Hersleb og Vogt var sygelige, er der ført en ganske ubetydelig korrespondance imellem dem.

e) **Fr.stad:** (som havde fået mange advarsler) kirkergn. i orden til 1/5—35, hospitalets til 1/1—37, skolens til 1/1—36.

f) **Fr.hald:** Immanuelskirkens rgn. afgjort til 1/1—35, Christianskirkens til 1/1—37, fattigvæsenets til 1/1—35. Derimod har magistraten fået tilbagesendt rgn. for de penge, der i begge riger indsamledes til at bøde på krigsødelæggelserne i Fr.hald 1716—18, med ordre til at sende det til den nye stiftøvrighed, da det var indkommet så sent.

g) **Bragnæs-Strømsø:** I Bragnæs er alt i orden til 1/1—37, fra Strømsø er trods mange klager endnu intet indkommet.

h) **Moss:** intet er indkommet (i henhold til forordn. af 6/2—1694 (Sch. I, 688) havde man endnu ikke skredet ind). Grunden var, at byfogden som kirkeværge havde administreret så slet, at man måtte anse kirkens kapital på 3000 rdl. for tabt (som Hersleb havde tænkt skulde være til en ny kirke, da den nuværende var meget brøstfældig), da den stod usikkert i »usle huse og hytter«. Regnskaberne indkom i jan. 38, men sendtes (ligesom i Fr.hald) tilbage; denne fremgangsmåde skyldes naturligvis, at Hersleb ikke ønskede at efterlade sig uafgjorte regnskaber.

i) **Kristiania:** kirkergn. mangler 1715—28, resten findes, men i uafgjort stand; thi der findes en græsselig uorden m. h. t. stolestaderne, idet alt for mange ved køb og arv har erhvervet stoleplads, så at de »stoleløse« ikke kan være i kirken; det var også meningsløst at have prisforskel på stolene, og man havde foranstaltet et møde med alle stole- og gravstedejere for at lade dem bevise deres adkomst, men forflyttelsen hindrede dette. Det nye fattighusrgn. er i orden til 1/5—37, derimod er det gamle fattighus' rgn. for børne- og tugthuskapitalen stadig ikke indkommet. Latinskolergn. er i orden til 1/5—37 og hospitalets til 1/1—38.

j) **Kongsbergs** skoles rgn. skal ifl. fundats afgøres af bispem og berghauptmændene, men ved visitatsen var der intet at finde, og Hersleb klager over »den på det sted herskende egenrådighed, at de ikke gerne vil tåle, at nogen, som er der udenfor, skal have over dem at sige«. Skønt han har klaget til statholderen, og skønt man i Kongsberg har givet talrige løfter, er der intet sket, og han har nu overgivet kancelliet sagen.

A. STIFTETS ALMINDELIGE ADMINISTRATION, ISÆR
MED HENSYN TIL EXTERNE FORHOLD.

KAP. III. STIFTETS KOLLEKTER OG FASTE AFGIFTER.

De mange kollektter og afgifter, som et stift i det 18. årh. havde at svare, og hvor igennem man får et indtryk af dets økonomiske byrder og bæreevne, falder naturligt i to grupper: *de løse og de faste*. Til *de løse* hører naturligvis først og fremmest alle tilfældige indsamlinger, som når Hersleb foranstaltede en sådan til præsten i Bragnæs, hvis præstegårds brand gjorde ham ejendomsløs og ødelagde 20 andre huse i byen¹⁾; på samme måde fik provst Rasch i Øvre Borgersyssel lov til at nyde 1 rdl. af hver kirke i stiftet, da hans præstegård var brændt²⁾. Andre løse kollektter var en indsamling til genopbyggelse af den 1735 nedbrændte Kristianssands domkirke, hvis »aske råber til os om barmhjertighed«³⁾, eller man kan nævne et rskr. 2/12—35, som påbyder indsamling til et vajsenhus i grevskabet Stolberg⁴⁾, eller et andet om indsamling til en kirke i Hessen-Cassel⁵⁾; disse sager var jo ikke fri for at ligge Norge noget fjernt. Hertil kom, at enkelte personer ved særlige lejligheder kunde få lov at sætte bækken for kirkedøren⁶⁾, med den interessanteste af alle de løse kollektter i disse år, er dog den, der på kgl. befaling blev optaget til de *salzburgske flygtninge*. Dette flygtningeproblem optog Europas protestantiske kristenhed stærkt omkring 1730—35, og den forfølgelse, trosfællerne her udsattes for af den katolske ærkebiskop, vakte også Chr. VI.s forargelse, så at han var mellem de protestantiske fyrster, der protesterede i Wien, bl. a. under henvisning til den westphalske freds bestemmelser⁷⁾, og i et rskr. til de byer, der havde fri religions-

1) NTT, VIII, 98f. jfr. præstens takkeskrivelse BAO, pk. 7. Der indkom 432 rdl. og Hersleb indkasserede dem selv.

2) BAO, pk. 7, 16/4—32.

3) NTT, VIII, 85f. jfr. rskr. 30/12—35, RAO. 2/7—37 indsendtes fra Akershus 2106 rdl. til dette formål, — en betydelig sum.

4) RAO. Sjæll. Bispearkivs Kopibog. Endnu 1739 må Hersleb skrive til bisperne i Trondheim og Kristianssand for at få pengene hertil fra disse stifter, og ved Hirschholms slots indvielse 1739 leverede han dem til Grev Stolberg personlig.

5) Reg. jfr. NTT, VIII, 109. Også en kollekt til Maribo kirke blev optaget, 19/8—35, RAO, jfr. Kopib. II, 14/9—37.

6) f. x. NTT, VIII, 20.

7) Første gang 10/11—31, anden gang 1/2—32 ved sin gesandt i Wien, v. Berckentin, se: *Ausführliche Historie derer Emigranten ... aus dem Ertz-Bissthum Salzburg*, (1732—34) I, 84; II, 117ff.

øvelse i det danske monarki, truedes katolikkerne med fratagelse af denne ret, hvis ikke man i Salzburg hørte op med at krænke »leges fundamentales«¹⁾. 25/4—32 påbødes en indsamling, som skal have indbragt 150000 mark lübsk for Danmark-Norge²⁾). Det synes, somom der herskede nogen utilfredshed med, at Danmark ikke bød emigranterne en boplads³⁾, de fleste drog til Amerika. Hersleb foretog naturligvis indsamlingen i Akershus; 15/11—32 var der indkommet 1380—0—57 rdl., hvad der viste, at mange havde haft hjerte for sagen, da slige kollekter ikke plejede at give 1/10 af dette beløb⁴⁾, men de største og rigeste sogne havde svigtet, så at kollekten atter blev tillyst der⁵⁾. 27/12—32 var beløbet steget til 1449—0—72 rdl.⁶⁾.

Forøvrigt fik Salzburgerne aldrig deres penge; det gik her som med så mange kollekter, hvor man påkaldte befolkningens velvilje, at pengene blev brugt til noget helt andet. Thi 7/10—1740 blev kapitalens renter (der var da 6897—0—52 rdl.) henlagt til kirkekollegiets udgifter og underhold for afsatte præster⁷⁾.

Af de *faste kollekter* vil vi først nævne den nyest tilkomne: akademiskatten. Den nye universitetsfundats af 1732, som bl. a. forbedrede det teologiske studium med oprettelse af kirkehistorie som særligt fag⁸⁾, krævede en årlig pengesum, dels til professorlønninger, dels til universitetsbibliotheket⁹⁾. Allerede 18/3—32 var det blevet bestemt, at hvor præsterne udredte biskoppens cathedraicum, skulde kirkerne svare samme sum til universitetet, og hvor kirkerne ydede cathedraicum, skulde præsterne yde den samme sum til universitetet. Dette sidste var tilfældet i Norge¹⁰⁾, Summen udgjorde for Akershus 618 rdl. og skulde udredes af sog-

1) sst. I, 156ff. jfr. Fgt. IV, 1, 56f.

2) sst. III, 15. Også fra England kom der hjælp, se *An Account of the Sufferings of the Protestants of Salzburg, 1732*, og *A further Account ... 1734*, udgivet af S P. C. K., der havde sat sig i spidsen for hjælpen. Se KS, 3, III, 476ff.

3) *Ausfürliche Historie*, III, fortalen.

4) RAO, Kanc. ark. skab. 8, pk. 45.

5) Det var Toten og Ringsaker, sst.

6) sst. Fra præsten i Gran indkom der extra 56—2—22 rdl., BAO, pk. 33 b.

7) Fgt. IV, 2, 104ff. W-B, I, 756f. KS, 3, V, 76f.

8) *Kvartudg. af Chr. IV.s Forordninger*, 1732, 27, dat. 31/3—32.

9) Sch. III, 39. Fgt. IV, 1, 60ff. og H. Matzen: *Kbhvns Universitets Retshist.* 1479—1879, (1879) 100ff.

10) Sch. III, 34f. jfr. W-B, I, 536f.

nepræsterne efter tallet af deres kirker. Dette fandt Hersleb med rette urimeligt, og allerede 4/4—32 forestillede han regeringen det uretfærdige i, at nogle kald på denne måde kom til at udrede op til 13 rdl., mens andre af »lige bonitet« kun skulde af med 3—5 rdl.¹⁾ Derfor bad han, at summen måtte sættes ned med 318 rdl., og at de resterende 300 måtte fordeles også på faste kapellaner og rektorer (der også havde haft glæde af akademiet), og endelig at ligningen måtte ske efter indkomst²⁾. Fra oversekretæren i kancelliet, Iver Rosenkrantz, fik Hersleb et imødekommende svar; man vilde på ingen måde bebyrde gejstligheden, men gerne lette byrden, hvor man kunde³⁾. Resultatet blev da også et rskr. som nedsatte summen til 500 rdl. og overlod Hersleb at lave en passende fordeling⁴⁾. En ligning udarbejdede han nu provstivis og lod de enkelte provster ordne den indenfor deres provsti, dog skulde præsterne have anledning til at erklære sig⁵⁾. At præsteskabet har følt denne skat som en tung byrde er vist nok; provst Cold i Ndr. Borgersyssel forsikrer dette på præsternes vegne, men tilføjer dog, at man er »vor gode biskop« meget taknemlig for den møje, han har gjort sig ved at lette skatten⁶⁾; kun en vides direkte at have besværet sig⁷⁾; men Hersleb havde også lagt sig i selen til gavn for sine præster. Mærkeligt nok synes præsterne at have været i god tid med betalingen af denne afgift, thi Hersleb kunde forlange den afgift, der forfaldt 1/7—38, indbetalt, inden han i apr. s. å. forlod stiftet⁸⁾.

1) Tilmed lå de ringe kald, som ofte havde flest kirker, i fjeldegne; som eksempel på, hvor lidt indbringende det var at have mange kirker, anfører Hersleb i anden sammenhæng, at provsten i Valdres, der havde 7 kirker, stod sig godt ved at opgive dem og provstiet og få et »mådeligt« kald på 2 kirker, **KS**, 5, VI, 278.

2) **NTT**, VIII, 40f. og indl. til **rskr.** 19/9—32, dat. 4/4—s. å.

3) **BAO**, pk. 35, dat. 10/5—32.

4) **Rskr.** 19/9—32, **RAO**, jfr. **W-B**, I, 541. En tilsvarende tilladelse fik Trondheims stift, s. d.

5) **NTT**, VIII, 42f.

6) **BAO**, pk. 28, 28/10—32. En ganske lignende findes fra provst Dorph på Hedemarken, sst. pk. 112, 6/11—32.

7) sst. pk. 31, 24/11—32.

8) **NTT**, VIII, 124f. Den sum, der nedsendtes var kun 485 rdl., idet bispens amanuensis fik 3% for sin umage ifl. kgl. **rskr.** af 5/9—18, **Fgt**, III, 384, se skr. til universitetets kvæstor 26/9—33 (**Kopib.** I) og 7/9—37 (**Kopib.** II), som da var Holberg.

Desuden havde man fra ældre tid studieskatten, fordelt på kirkerne med 243 rdl. årlig¹⁾.

Medens disse to (foruden kollekten til Finmarksmissionen, som nedenfor skal omtales) på forhånd skulde indbringe en bestemt sum, for hvilken kirker eller præster var ansvarlige, var der andre, som skulde udredes af kirkerne alene, f. x. den kollekt, der skulde skaffe en del af biskoppens løn²⁾, eller den, der var pålagt for at hjælpe den danske kirke i London ud af sin gæld³⁾. Videre var der en sum på 105 rdl. årlig til kommunitetet ved Kristiania latinskole⁴⁾. Hertil kom kollekter, der ikke skulde indbringe et bestemt beløb, men blot optages regelmæssigt. Således en kollekt til slavekassen, der var oprettet 12/4—15, og som skulde skaffe penge — ved på visse dage at sætte bækken for kirkedøren — til løsladelse af danske fanger i tyrkisk slaveri⁵⁾. Meget upopulær var den kollekt, der optoges til Helsingør hospital⁶⁾. Deichmann havde ikke gjort noget ud af den, og på landet optoges den mange steder slet ikke, så at Hersleb, da han forlangte loven respekteret, af en kirkeejer måtte høre, at han selv hittede på nye kollekter, og hvis han vilde have en tavle til denne i kirken, kunde han skaffe en selv⁷⁾. Hersleb lod sagen undersøge ved hospitalsforstanderen i Helsingør, som kunde oplyse (18/8—31), at kollekten fra Akershus viste en nedadgående linje, ja for 1729—30 var slet intet indkommet, og de 4 sidste års gennemsnit var på 140—0—14½ rdl. Samtidig klager Herslebs ven sognepræst A. Wøldike i Helsingør over de norske indkomster, som især fra Trondheim stift var skandaløst små⁸⁾. Derefter lykkedes det at sætte summen noget i vejret⁹⁾, men populær blev den aldrig; mange steder

1) sst.

2) BAO, pk. 87, se pag. 187, note 3.

3) Pålagt ved rskr. af 2/9—13 (bækken for kirkedørene en gang årlig og 2 mark fast af hver kirke), fornyet 17/5—20, Fgt. III, 283, 434, jfr. VI, 136; for Akerhus udgjorde den 88—1—8 rdl.

4) BAO, pk. 87.

5) Fgt. III, 328ff. Regnskab findes i LA. Den indbragte for 1733: 546 rdl. for 1734: 683 rdl. og for 1737: 737 rdl. (se Kopib. I, 26/9—33, 28/8—34 og Kopib. II, 12/8—37).

6) Den blev pålagt alle danske og norske kirker til erstatning for det tab, hospitalet havde lidt ved Skånes afståelse, 1/9—1661, se KL, III, 441f. og W-B, I, 12.

7) Se nedenfor pag. 211.

8) Begge breve i BAO, pk. 87.

9) 1733 gav den 283 rdl. og 1734: 318 rdl., Kopib. I, 26/9—33, 28/8—34.

blev den ikke optaget, men præsten lagde lidt i af de fattiges penge; Hersleb søgte siden at få den henlagt til skolevæsenet og mente, at den isåfald let vilde kunne indbringe 1000 rdl.¹⁾

Tilslidst skal omtales den faste afgift, der påå kirkerne til Finmarksmissionen; hertil var henlagt 2 rdl. af hver hovedkirke og 1 af hver annexkirke i Norge²⁾, hvilket i Akershus udgjorde 379 rdl., der skulde nedsendes til miss.koll. hvert år inden 1/5. Der vilde ikke være megen grund til at gå nærmere ind på denne kollekt, dersom den ikke havde givet anledning til et *sammenstød* mellem 2 så stærke personligheder som Hersleb og A. Hojer; en strid, hvori man vel kan finde spiren til deres senere skarpe modsætningsforhold i generalkirkeinspektionskollegiet³⁾.

1) Findes i indl. til rskr. af 25/6—35 RAO, hvor også adskillige indberetninger fra præsterne viser denne kollekts upopularitet (fordi pengene gik ud af landet), og forslaget om at lade den overgå til skolerne var vist nok mere præsternes end Herslebs eget påfund, se videre pag. 250, note 3.

2) Rskr. af 20/1—16, Fgt. III, 358; W-B, I, 417f.

3) Hersleb kan meget vel have været uvilligt stemt overfor Hojer, da denne ansås for at være ophavsmand til projektet om de norske kirkers salg (Brun: Fr. Rostgaard, I, 276, jfr. HS, II, 369f.). Den sag, der nu kom disse to kantede personer imellem, drejede sig om, hvorvidt Hersleb var berettiget til at fradrage 3% af kollekten til sin amanuensis (som tilfældet var med universitetsafgiften, se pag. 197, note 8); allerede i et brev af 1/9—31 (Schroeders excerpter, Ldb. 4°, 425) havde han foreslået kollegiet dette, men tilføjet, at han vilde rette sig efter kollegiets afgørelse. Da kollegiet (hvis protokol jo først begynder 1735) formodentlig ikke har givet sin mening til kende, har Hersleb uden videre anset sit forslag for godkendt og har fradraget de 3%; dette fremgår af et brev til Hojer fra Hersleb (18/6—36, RAO, Miss. koll.s arkiv, indk. sager), hvori han først lykønsker Hojer til hans »avantage« i koll. og til hans ægteskab, der må være et »soulagement« for en så optaget mand, og endelig takkes høfligt for Hojers lykønskning til Herslebs etatsrådstitel (se pag. 324), som ganske vist ikke interesserer ham, da det for ham kun gælder om at være »en ærlig mand og flittig biskop«, men som dog på embedets vegne glæder ham. Alt dette er uhyre elskværdigt; det tilføjes så, at sekretær Mahling i koll. synes at mangle nogle penge, men det kommer jo simpelthen af, at han har fradraget 3% til sin amanuensis for hans store slid, hvilket i lighed med universitetsafgifterne er ganske rimeligt. Han må derfor bede Hojer om at rette dette forhold, så det ikke kan siges, at han er i restance. Men det kunde kollegiet naturligvis ikke. Efter forhandling herom (4/8—35, koll.s prot. RA) tilskrev Hojer Hersleb (13/8—s. å.; BAO, pk. 7), at koll. er stærkt »embarasseret« over Herslebs opfattelse og på ingen måde kan billige

I realiteten måtte Hersleb bøje sig, men striden blev fra begge sider ført med en sådan bitterhed og fra Hojers side med en drillende stikken til Herslebs ømme punkt: hans pengekerlighed, at man heri har en forklaring på modsætningsforholdet mellem Hersleb som Sjællands biskop og kirkekoll.s pietistklike; det var ikke et sagligt, men et personligt modsætningsforhold.

Naturligvis var det ofte vanskeligt at få pengene ind i tide. Stiftet havde fra Deichmanns tid intet godt rygte på sig i så henseende, og Hersleb bad om, at man vilde hjælpe det ud af denne »blame«¹⁾; men allerede året efter må han »med græmmelse se, hvor liden godhed De har for mig, idet tavlepengene for 1731 ikke er på en del steder indsendte til provsten,« osv.²⁾.

den; man er meget skuffet over et så fremragende tidl. medlems dispositioner og anser det for et uheldigt præcedens. Med studie- og akademiskatten, der jo er en slags »private« penge, kan ingen sammenligning drages. Dette var jo allerede slemt nok, men mange gange værre var det, at Hojer i en spydig tone tilføjede, at kongen jo havde tillagt Hersleb et så stort personligt tillæg i løn netop til den slags udgifter, så han vilde anse det for håbløst at søge majestæten i denne sag. Denne fornærmelse kunde Hersleb ikke sidde overhørig. Da han 10/9—35 sendte pengene var de 3% trukket fra som sædvanlig, og han erklærede, at derved skulde det blive (RAO: a. s.); thi koll.s regnskaber vil vise, at man i andre tilfælde er gået således frem, og andres forsømmelighed skal ikke hindre ham i at sørge for sin amanuensis; hvis man vil udvirke et kgl. forbud, vil han anse det som sigtende til hans »fortræd«, og at han har et kgl. tillæg, skal ikke betage amanuensis hans rettigheder, — det tilføjes, at dette standpunkt på ingen måde skyldes gerrighed (!). Fremtidig skal han selv sørge for, at pengene indkommer, men for fortidens vedkommende vil han have regnskabet godkendt. ... Koll.s svar er ukendt, men 13/10—35 havde man besluttet at svare, at man ikke — bl. a. af hensyn til de andre bisper — kunde indlade sig på en sådan indrømmelse, hverken for fortid eller fremtid, (Prot. i RA.); 22/2—36 gentager Hersleb sit tilbud og tilføjer, at han er villig til at indbetale det manglende beløb til en hvilkensomhelst anden stiftelse af gudelig art end lige netop Finmarksmiss. Nu stod principrytteriet i skønneste flor; samtidig erklærede Hersleb, at han vilde ikke længere stå i forskud med pengene, men først sende dem, når hele beløbet var kommet ind, (RAO: a. s.). Koll. mente imidlertid ikke at kunne modtage andet end den første del af tilbudet, nemlig at hele summen skulde indkomme, (Prot. i RA, 15/3—36). De to sidste breve fra Hersleb (18/8—36, 31/8—37, RAO: a. s.) handler om pengenes transport til Kbhvn; begge gange er der den fulde sum.

1) NTT, VIII, 20.

2) sst. 48f. 24/12—32.

For at få alle sådanne sager afgjort og for at kunne forhandle med gejstligheden, ønskede Hersleb brændende et *landemode* foranstaltet. Sådanne fandtes i Danmark siden 1618¹⁾ med to årlige samlinger i de enkelte stifter, men de var ukendte i Norge. Derfor bad han præsterne overveje mulighederne, også for et ev. »viaticum« til provstens (om andre var der jo ikke tale) rejse til stiftshovedstaden en gang årlig; her skulde kollekter og andre kontributioner betales, synodal-monita udstedes, og bispem viide have en glimrende lejlighed til at lære gejstligheden at kende og høre om »menighedernes tilstand«²⁾. Præsterne tog sagen velvilligt op; der er bevaret adskillige svar, og alle syntes, at det var en god ide; man foreslog slt. af januar eller Kristiania marked (5/2) som den belejlige tid³⁾. I sin ritualbetænkning tog Hersleb atter dette op og foreslog landemode på denne tid, hvor folk alligevel kom til byen; hans forslag svarer nøje til det første, kun begrundes det yderligere med, at det hvert 3. år gentagne besøg hos præsterne ikke var nok til at få et fyldestgørende indblik i forholdene; men han mente ikke, at det var muligt at holde landemode i andre norske stifter⁴⁾. Det lykkedes imidlertid heller ikke denne gang at få dette ønske opfyldt.

KAP. IV. DEN GEJSTLIGE ENKEKASSE.

I sine bestræbelser for at få oprettet en gejstlig enkekasse fulgte Hersleb en linie, der efter enevælden var kommet stærkt frem i Danmark⁵⁾, nemlig præstestændens overgang til kgl. embedsstand, og den dermed følgende større økonomiske betryggelse ved en *fastere pensionsordning*, jfr. pag. 22.

Loven henlagde bøder af gejstlige (for mindre forseelser) og bøder for begået lejemål på præstegårdsgrund til præsteenker; hertil kom et beløb, der aldrig måtte overstige 12½% af et embedes faste indtægter⁶⁾, men forståeligt nok kunde man ønske en

1) Ved forordn. af 1/5—1618, KL, III, 64ff.

2) NTT, VIII, 22f. (3/8—31).

3) Findes spredt i BAO, pk. 27, 28, 29, 31, 33.

4) Rit. jfr. NTT, VII, 336.

5) Sjællands stift havde fået sin 24/9—1662, forbedret 9/9—1720, Fgt. I, 103ff., III, 445ff., jfr. 441, jfr. dog KL, III, 412ff. Århus: 10/11—1703, Fgt, III, 90ff. Viborg: 31/3—1705, sst. 121ff. Ribe: 14/4—1716, sst. 346ff. Fyen: 10/8—22, sst. 504ff.

6) DL-NL, 2—11—16, 2—13—7.

fastere ordning. Nytårsaften 1731 bad Hersleb provsterne overveje oprettelsen af en enkekasse eller i det mindste en ordning, der kunde sikre lovens overholdelse¹). Akershus stift var dog ikke ganske uden enkepensionering, thi den fremragende provst *Cold* i Ndr. Borgersyssel (sognepræst i Fr.hald) havde allerede 21/7—19 fået autoriseret en provstienkekasse for Ndr. Borgersyssel, — med de alvorlige krigsødelæggelser her som den dystre baggrund²).

Hurtigt blev et *forslag* udarbejdet, som i 12 eksemplarer sendtes til omgang i provstierne; det fik uhørt god tilslutning, næsten alle præster tegnede sig for beløb fra 50 til 200 rdl. adskillige med den tilføjelse, at deres hustruer er for gamle til at få glæde af værket, men for det gode formåls skyld vil de gerne være med³). Hermed samstemmer provsternes indberetninger; *Cold* ytrede sin glæde over på denne måde at gøre »kærlighedsgerninger, efter at man er død«, og i hans provsti tegnedes der 1500 rdl.⁴), i Jarlsberg tegnedes 2050⁵), og også de andre provstier viste gode resultater⁶). 19/7—32 kunde da ansøgningen om konfirmation sendes ned (»i den hellige treenigheds navn«) underskrevet af Hersleb og alle provsterne; man håbede at kunne begynde til nytår, men kancelliets langsomme forretningsgang hindrede det⁷). Dette forslag stemmer nøje med den endelige fundats, og de få ændringer skyldtes statsholderen, grev Chr. Rantzau, som efter skik og brug havde måttet erklære sig om ansøgningen⁸); disse

¹) NTT, VIII, 28, atter skyldtes manglende oplysninger på stiftskistens tilstand.

²) W-B, I, 432ff. Pengene samledes i småsummer fra 2 til 10 rdl. ved embedstilrædelsen og 5 rdl. ved giftermål; først når kapitalen havde nået 1500 rdl., måtte den fulde rente udbetales. Provst *Cold* fik 1736 oprettet også en børnekasse for Ndr. Borgersyssel med Herslebs råd og samtykke (Rskr. 21/9—36 med indl. 16/8—s. å. RAO, jfr. W-B, I, 634), strukturen er omtrent som i enkekassen.

³) Papirerne findes i STO, pk. 61.

⁴) BAO, pk. 28, 19/3—32.

⁵) sst. pk. 31, 2/4—32.

⁶) Se f. x. sst. pk. 29, 3/4—32 og pk. 34, 30/1—32; herunder oplystes det, at de præsteenkerne tilfældende bøder slet ikke kendtes i Telemarken-Bamble, sst. pk. 33, 29/10—31.

⁷) Indl. til kgl. åbne breve (RAO) 29/12—32; den er dat. 29/4—32, men har cirkuleret til underskrift blandt provsterne til 19/7—s. å., hvorfor Hersleb maa beklage, at den er noget snavset.

⁸) Rskr. 3/10—32, RAO.

ændringer drejer sig — bortset fra formaliteter — dels om en udvidelse af art. 5, at obligationer, som gives på det beløb, en præst vil betale, og som ved hans død ikke er udbetalt, skal for at kunne indfries af nådensåret tinglyses, så at det ikke bliver til »præjudice« for andre kreditorer, og dels som en tilføjelse i art. 17, som skulde hindre kassereren i underslæb¹⁾). Gik det således glat med fundatsens ordlyd, var det vanskeligere at opnå de *privilegier*, Hersleb ønskede: først »beneficium paupertatis« (ret til fri proces) og dernæst halvdelen af de gaver, man ved ægteskabsdispensationer (i de forbudte grader) plejede at give til et hospital, og endelig de såkaldte 6te og 10de penge²⁾). Kancelliet vilde høre Sjællands biskop³⁾, og Worm svarede, at da Sjællands enke-kasse ikke havde beneficium paupertatis, burde Akershus heller ikke have det⁴⁾); rentekammeret gav tilslutning til, at 6te og 10de pengene henlagdes til dette formål⁵⁾, og kancelliet fulgte begge parter, men vilde af hensyn til hospitalerne ikke yde dispensationspengene⁶⁾).

Hersleb gav sig ikke så let, og 4/7—33 opnåede han da også beneficium paup. og kgl. ordre til fogederne om at inddrive de enkerne tilkommende bøder⁷⁾), men dispensationspengene manglede stadig; 24/8 frembar Hersleb sin tak for, hvad der hidtil var nået, men beklagede kongens betænkelighed ved at give disse penge; dels var det et offentligt foretagende, dels bad man kun om dem på 4 år, Sjællands stift havde disse penge, i Norge var det så svært at få kapitaler udsat på sikre renter, og kunde kassen ikke svare, hvad den skulde, kom den snart i miskredit. På denne ansøgning er ikke fulgt noget rskr., men den er påtegnet:

1) Rantzaus erkl. findes i indl. til kgl. åb. breve 29/12—32, dat. 18/12—s. å. RAO, jfr. W-B, I, 543, 545.

2) Hersleb til Rosenkrantz (19/7—32, indl. til rskr. 3/10—s. å. RAO) med forklaring af, hvor nødvendig denne støtte er og håb om, at Rosenkrantz vil befordre arbejdet og det »til sin maturitet forhjælpe«. 6te og 10de penge er en afgift af 1/6 til kongen og 1/10 til øvrigheden, som betales, når arv gik udenlands (DL og NL, 5—2—76ff.); det var alm. at bruge disse penge til slige formål.

3) Påtegn. på ansøgn.

4) Worms erkl. 6/9—32, indl. til rskr. 3/10—s. å. RAO.

5) 16/9—32, sst.

6) RAO, pk. Kancelliets forestillinger til kongen 1730—7, 12/12—32.

7) Ansøgning hertil findes ikke, og da bevillingen er givet under kongens ophold i Kristiania, må man antage, at den kun har foreligget mundtligt. Rskr. 4/7—33, RAO, jfr. W-B, I, 556f.

Bevilling af 28. aug. (og med blyant tilføjet »accordiret auf 4 Jahre«), og da den er dat. Larvik, 24/8—33, må den altså være overrakt, da Hersleb på sin visitats traf sammen med kongen der¹). Da privilegiet 1737 løb ud, fik Hersleb uden vanskelighed 4 års forlængelse, fordi kassen stadig ikke kunde undvære de 100 rdl., som årlig indkom på denne måde²).

Vi har refereret ovenstående så udførligt, fordi det giver et indtryk af enevældens forretningsgang, og fordi det viser Hersleb, som en mand, der ikke bøjer sig, før han har fået sin sag sat igennem.

Selve fundatsen skal kun kort berøres. Når det i ansøgningen hedder, at den er bygget over Sjællands og Fyens fundatser, er det også uden en sådan oplysning klart, at det er disse to, der er lagt til grund, især med den sidste har denne fundats lange stykker fælles³), og af ansøgningen fremgår det, at den rolle, som var tildelt det fyenske landemode ved kassens regnskabsførsel, ønskedes tillagt et norsk landemode. Også systemet med de 3 nøgler, der fordeltes mellem bisp, stiftsprovst og lektor (på Fyen en af Odensepræsterne), findes her⁴).

Princippet i enkekasen var, at enhver i kirke eller skole virkende havde ret til at indsætte fra 50 til 200 rdl. (på en gang eller efterhånden), og enken kunde da nyde 40% af den indskudte sum årlig, så længe hun levede, — og levede »ærlig«. Hvis pengene ikke indbetaltes kontant, måtte der gives obligation og svares renter. Skulde kassen få overskud, kunde udbetalingen forhøjes⁵); direktører var biskop og stiftamtmand⁶).

27/12—32 udsendte Hersleb nøjere *instrux* til præsterne, bad om at få pengene inden april 33 på obligation, da det ikke var let at få kontanter udsat på ordentlige renter. Hans nytårsønske gik

1) Indl. til rskr. 28/8—33, RAO.

2) Kgl. åb. breve 18/10—37 med indlæg, RAO. jfr. NTT, VIII, 128. Hersleb har engang beklaget, at disse dispensationer var så lidt indbringende; folk kunde jo sagtens gifte sig, uden at det skulde være med slægtninge, så summen burde i disse tilfælde være højere, se NTT, VIII, 35, 45.

3) Sml. Fgt. I, 103ff. og III, 504ff. med W-B, I, 544ff.

4) Fgt. III, 510ff., jfr. ansøgn. i indl. til kgl. åbne breve 29/12—32 (RAO), og Fgt. III, 510, art. 14, jfr. W-B, I, 548, art. 22.

5) Sjællands stifts enkekasse udbetalte fra 1721 60% af indskuddet, Fgt. III, 447.

6) Fundatsen er trykt W-B, I, 544ff.

ud på det praktiske og opbyggelige: »at Gud i dette år vilde spare mændenes liv, på det ikke både hustruerne skulde bedrøves og enke-kassen af begyndelsen for stærkt graveres«¹⁾. I løbet af foråret 1733 kom så de første obligationer ind²⁾.

Fundatsen (art. 21) gav direktionen ret til at antage kasserer, men Hersleb vilde ikke. Dels anså han ikke kassen for stærk nok til at bære det, dels mente han, at kasserere altid vilde gøre en levevej ud af deres stilling, ja han mente (vel ikke med urette), at når hans mange økonomiske foretagender lykkedes så godt, skyldtes det, at han aldrig havde betroet regnskaberne til andre end sig selv. Hele udgiften (udover udbetalingerne til enker) var derfor i Herslebs tid kun 40 rdl. til amanuensis³⁾.

Af en bevaret regnskabsprotokol for de 6 første år, kan det skønnes, at successen var umiskendelig, og kassen kommet i sikker gænge⁴⁾.

En mindre kontrovers opstod siden hen med militæret, da Hersleb søgte at få bøder af soldater, der havde begået lejemål på præstegårdsgrund, henlagt til enke-kassen⁵⁾. Man indhentede general Løvenørns erklæring⁶⁾, som gik Hersleb imod, og bøderne deltes, så at kvindens henlagdes til den gejstlige, mandens til den militære enke-kasse⁷⁾.

1) NTT, VIII, 43ff. jfr. 63ff.

2) Talrige breve findes herom i **Kopib. I**.

3) **Kopib. II**, oversigt over enke-kassen 1/3—38. Det var naturligvis forbudt (art. 3) at indsætte efter mandens død. Dog kendes et tilfælde, hvor en enke, skønt Hersleb havde holdt på principperne (**Kopib. I**, 9/7—33), fik kgl. tilladelse til alligevel at indbetale summen og nyde renterne, da det havde været mandens bestemte hensigt at betale (**Rskr.** 4/12—33 (**RAO**), jfr. **Kopib. I**, 15/12—33).

4) 1733 var der indbetalt 11775 rdl., 1734: 15036 rdl., 1735: 16211 rdl., 1736: 17290 rdl., 1737 mangler, men summen var 19745 rdl., se **NTT**, VIII, 128; 1738: 21120 rdl. Heri var indbefattet de privilegietillagte penge; hele summen stod på sikre renter.

5) **Rskr.** 17/12—34, med **indl.** af 18/9—s. å.

6) sst. udat.

7) **W-B**, I, 581.

KAP. V. INDRETNING AF REGISTRE, KALDS- OG ANDRE EMBEDSBØGER.

Til at skaffe sig overblik over en så kompliceret arbejdsplads som et stift, er ordentlig førelse af *offentlige bøger* et fortræffeligt middel, og Hersleb var altid yderst flittig til at indskærpe, hvad loven bød og fremhjælpe alt, der kunde bidrage til dens overholdelse:

a) *Kirkebøger*¹⁾ fandtes ikke overalt, som de skulde²⁾, nogle steder var de gået tabt, andre steder slet ført; da dette ved visitationerne kom for dagen, blev det krævet, at de skulde anskaffes, og et normeret exemplar foreskrevet (naturligvis efter loven, dog med den tilføjelse, at også forloveres navne skulde indføres, og at der skulde føres lister over de offentligt afløste). Bøgerne skulde være gennemdragne og forseglede af bisp³⁾.

b) *Provsteprotokoller*. Det pålås provsterne at føre den gejstlige skifte- og justitsprotokol, men af disse fandtes der kun en i stiftsarkivet, hvorfor Hersleb forlangte dem indsendt, når de var udskrevne; dertil ønskede han en særlig protokol, ført af provsten med oplysning om alle provstiets kirker, deres inventar, gudstjenestetid, series pastorum fra reformationen, tiendeydere, kirkeejere, enker på kaldet, degneboliger osv. Dette skulde dels give bisp⁴⁾ besked, dels også hjælpe provsten at afgøre alle strids spørgsmål, som kunde opstå, f. x. når en præstegård var brændt¹⁾.

c) *Kaldsbøger*. Samtidig med at provsterne fik denne ordre, anmodedes præsterne om at indrette kaldsbøger (forsåvidt det ikke allerede er sket) og deri indføre alt, der vedkom kaldet til oplysning for bisp og provst; videre skulde indføres udtag af kgl. forordn., reskripter og »bispe-breve«, så at en præst ikke står

1) Forordn. af 17/5—1646 påbyder præsterne under kalds fortabelse at føre bog over fødte (med faddere) og viede med angivelse af dato, **KL**, III, 328 Dette går igen i **DL** og **NL**, 2—8—7 og i **Ritualet** af 1685, hvor der også kræves angivet døde med dato og alder (327).

2) **NTT**, VIII, 52f.

3) sst. Siden (sst. 111) krævedes også de konfirmerede indført med navn og dato.

4) sst. 27f. Enkelte provstebøger findes i **BAO**; således Øvre Borger-syssels, der indeholder vidtløftige fortegnelser over alt af interesse i hvert enkelt sogn. Forøvrigt havde provst Cold foreslået deres indførelse **BAO**, pk. 28 12/9—31.

blank ved sit embedes tiltrædelse¹⁾. Særlig foranlediget hertil var man ved, at embedets papirer ofte forsvandt i stridigheder mellem enker og eftermænd²⁾.

Denne interesse for at skaffe sig nøjagtige oplysninger om alt i stiftet gav sig også udtryk i kravet om at få *indberetninger om fødte* (med angivelse af køn og ægte eller uægte fødsel), *viede og døde* for hvert år; men ikke blot det, også alt, hvad der er af særlig interesse, som trillingfødsler, »monstrosi partus«, særlig høj alder, ægteskaber, der har været 50 år og derover osv., thi sådanne oplysninger bør ikke »uddø«; det var Herslebs mening at sende indberetningerne til grev Rantzau, »hvilken er en curios herre«. Og endelig vil han være glad for at få besked om »monumenter, antikviteter og naturalier« rundt om i sognene³⁾.

Antagelig har Hersleb villet glæde regeringen med at indberette *det øgende folketal* i de gode år, 1730'ne faktisk var. 1720'ne havde nemlig givet anledning til ængstelse i så henseende, fødselsoverskuddet var ringe, og udvandringen stor, fordi andre flådemagter gerne vilde have norske matroser og betalte godt, så den danske regering frygtede for en dag at mangle mandskab til rigets flåde, og på forskellig måde havde man villet dæmme op for denne trusel⁴⁾. Både religiøse og politiske grunde havde hidtil stået i

1) Disse kaldsbøger findes for en stor del i BAO, enkelte er indrettet før 1732, men 70% af de før 1740 påbegyndte er indrettet i Herslebs tid. De indeholder ofte sognehistorie af stor lokal interesse, tillysninger fra prædikestolen, kgl. forordn. og rskr. De allerfleste har Herslebs embedsbreve, undertiden dog kun uddragsvis, enkelte indeholder også provstebreve. I de kaldsbøger, der er indrettet på Herslebs initiativ, omtales dette oftest, og ikke sjældent har han gjort notater i dem under visitatser; videre indeholder de oplysninger om fødte og døde, series pastorum, osv.

Det var også klokkeren pålagt at føre nøjagtige kommuniionsbøger og hver søndag optegne tallet på altergæsterne. Også disse bøger undersøgtes ved visitatser, NTT, VIII, 36, 104.

Herslebs bestemmelser om embedsbøger var tildels en udvidelse (navnlig en »lokalisering«) af Chr. IV.s forordning af 1643, se KL, III, 298ff.

2) Optb.

3) NTT, VIII, 53f. (24/12—32), jfr. sst. 64. En del sådanne lister er bevaret; de findes i BAO, pk. 7, 27—34, 97, men uden antydning af orden. Her møder vi den forkærlighed, Hersleb nærrede for historie, og den samlermani, der i visse måder prægede ham. Forøvrigt var dette på ingen måde ukendt hos tidens gejstlige, jfr. Morten Reenberg og Erik Pontoppidan.

4) Det norske folks liv og hist. VI, 48.

vejen for en folketælling, dels anså man det for en ugudelig handling (2. Sam. 24, 1ff.), dels vilde man ikke give landets indbygger-tal til kende for ikke at svække sin politiske indflydelse¹⁾, men det synes ikke, som Hersleb har næret nogen religiøs ængstelse, og den politiske var ved at fortage sig, så at man nu gerne vilde have præcise oplysninger; det må da have været Hersleb en glæde at indberette, at folketallet var stærkt stigende²⁾).

Præsterne var forøvrigt ikke alle steder flinke til at sende de forlangte oplysninger — især ikke de, der boede ved alfarvej og altså havde lettest ved det — og det blev lovet dem, at de skulde blive navngivet for hele stiftet for deres smøleris skyld³⁾. Den samlede oversigt blev sendt til Kbhvn med det — måske til-sigtede — resultat, at Hersleb fik befaling til årligt at indsende sådanne lister, hvorfor de »kære brødre« altså yderligere måtte strenge sig an; dermed en beskrivelse af fremgangsmåden og en indtrængende opfordring til at sende listerne ved advent, så det hele kan være i orden til jul⁴⁾).

Medens Hersleb således ved sin omsorg for disse lister har bidraget til folketællingens begyndelse, foreskrev han et register af en helt anden art, som i datiden var af nok så stor betydning: *sjæleregistret*.

Strax ved sin tiltrædelse fordrede han, at der skulde holdes register over hvert sogns ungdom fra 7 års alderen til ægteskabs indgåelse; registret skulde være inddelt klassevis efter børnenes »profekt«, det fremlagdes ved visitatserne, så forsømmelighed og vankundighed kunde påtales af bispens selv⁵⁾. Særlig opbragte det Hersleb, når det var præstegårdens egne tjenestefolk, der ikke kunde »læse i bog«⁶⁾, præsten burde dog frem for alt give det

1) sst. 152f.

2) Wibe havde fået sådanne fra byerne 1720—1, sst. 15. I 1734 var stiftets fødselsoverskud: 3290; 1735: 3114; 1736: 3399; se NTT, VIII, 88, 101, 121, hvor Hersleb giver præsternes præcise summariske oversigter over alt, hvad deres lister har oplyst ham om. Til sml. kan anføres, at hele Norges fødselsoverskud 1735 var 6124, hvoraf altså mere end 50% falder på Akershus stift, se *Det norske folks liv og hist.* VI, 155.

3) NTT, VIII, 69.

4) sst. 69f. (24/4—34), nogen ordre til Hersleb kendes ikke, men man må vel gå udfra, at det er hans initiativ, der blev årsag til rskr. af 30/12—35 til rigets bisper om årlig at indsende lister over fødte og døde til commerceskoll., Fgt. IV, 1, 331. W-B, I, 615.

5) NTT, VIII, 16, 37 (jfr. 51).

6) sst. 55.

gode eksempel som »kristelig husfader«. Da den anden visitats-tourné begyndte 1735, forlangtes et nyt register udarbejdet, som han kunde tage med hjem og ved sammenligning danne sig et begreb om fremgangen¹).

KAP. VI. OMSORG FOR KIRKEBYGNINGER. IVER FOR SOGNEDELINGER.

De norske kirker var på private hænder —, kongen havde 1722 solgt dem, somom de var alm. krongods, for at skaffe penge til den store krigs gældsbyrder. Det var Deichmann, der (skønt oprindeligt imod det) havde været den ledende hånd ved salget, og allerede det var vel nok for Hersleb til at fordømme det.

620 kirker var i Norge solgt for 190000 rdl. — deraf havde sognenes almuer (i Akershus især i Gudbrandsdalen) købt for 133000 rdl. og embedsmænd, borgere og grundejere for 57000 rdl. Man havde anset det for en glimrende forretning, men det blev en skuffelse, og mange måtte sælge af godset og kun beholde kirken, som tienden fulgte. Deraf fulgte atter, at mange kirker kom i forfald, allerede strax efter 1723 mærkedes det tydeligt; dette kunde være farligt nok for ejeren, da godset isåfald hjemfaldt til kronen (der også havde genkøbsret, hvis det steg i værdi)²).

Det er da ganske rimeligt, at Hersleb, hvem den *norske kirke-misère* ikke kan have været ukendt, strax ønskede at høre præsterne om den tilstand, deres kirker havde været i siden salget³). Svarene var ikke opmuntrende: de fleste kirker synes at have lidt

¹) sst. 74, 103f. Registret var inddelt efter navn (alfabetisk), hjemsted, om og når antaget til alters, kundskab i udenadslæsning og læsen i bog, **Optb.** Et sådant register fra Våge præstegæld er behandlet af **I. Kleiven: Bygd og Bonde V**, (1923) 99ff. Og et fra Leth i Sandeherrret findes i **BAO**, pk. 31. Begge viser, at ialtfald 2/3 af bygdens ungdom læste mere eller mindre godt, og kun ganske få kunde slet ikke læse.

²) Allerede 1721 havde man udbudt Akershus kirker, men kun fået 17526 rdl. tilbudt; budene blev ikke antaget, men året efter var de steget til 58041 rdl. (**RAO, kanc. ark.** nr. 11, 96c). Om salget se **Det norske folks liv og hist.** VI, 86ff. og **Brun:** a. s. I, 276ff. II, 155f. 223f. Et skøde findes tr. i **Saml. til det norske Folks Sprog og Hist.** VI, 171ff. Det var også D.s plan at sælge præstegårdene; men Rostgård havde forhindret det, **Brun:** a. s. I, 278ff. II, 195ff.

³) **NTT**, VIII, 17.

slem under mangel på reparation, men der var stor forskel på stiftets enkelte dele; i Gudbrandsdalen og på Hedemarken¹⁾ synes tilstanden at have været god, mens den i de vestfoldske grevskaber var ringere, og det synes at være et gennemgående træk, at kirkerne altid var bedst holdt, hvor almuen selv ejede dem²⁾; i Telemarken, hvor den vistnok temmelig verdslige provst Alsted ejede adskillige kirker, stod det særligt slem til, men provsten var upopulær, så præsterne har næppe skildret det lysere end strengt nødvendigt³⁾. Også andre kirkeejere var slemme og tænkte kun på at få så meget ud af indtægterne som muligt og indskrænke istandholdelsen til et minimum, f. x. den fhv. stiftsskriver, kammerråd Schøyendal⁴⁾.

Efter at Hersleb i et par år på visitatser havde lært forholdene nøjere at kende, indgav han 1733 under kongens ophold i Norge en ansøgning om forbedring af de forfaldne kirkers forhold⁵⁾, som er meget lærerig m. h. t. den *tilstand*, hvori de befandt sig. Først, hedder det, må kirkeejere ikke læsse levering af materialer og kørsel over på almuen og selv nøjes med at betale arbejds løn, når kirken skal repareres⁶⁾, dernæst skal bønderne ikke bekoste

1) BAO, pk. 30, 34.

2) sst. pk. 31, grevskabets kirker er slette, almuen gode.

3) sst. pk. 33.

4) Han ejede bl. a. Hoele kirke på Hadeland, som under befolknings-tilvæksten var blevet for lille. Schøyendal holdt sig til sin vedligeholdelsespligt, men nægtede at bygge kirken større (BAO, pk. 33b, 12/9—31, jfr. ansøgn. fra almuen om hjælp, sst. 22/10—s. å.). Allerede i D.s tid havde almuen søgt hjælp hos bispem, men intet fået ud af det; man ønskede nu kirken overladt for købesummen eller også en større kirke. Dette frarådede dog Hersleb (indl. til rskr. 30/5—32, dat. 26/4—s. å. RAO) og foreslog, at ombygningens udgifter skulde deles mellem ejer og almue; dette skete ved rskr. af 30/5—32 (RAO). Da Schøyendal atter søgte at løbe fra forpligtelsen, fik Hersleb ham holdt fast (rskr. 30/10—33, indl. 25/4, 9/10—s. å. RAO). Endelig indvilligede han i at yde 200 rdl., men kunde ikke få bønderne til at give resten: Hersleb, som var blevet klar over, at disse vilde drille kirkeejeren, fik resten af udgifterne lignet på sognet (rskr. 20/5—35, indl. 5/5—, 14/4—s. å. RAO). Endelig blev da kirken færdig, og i febr. 1737 kunde Hersleb indvie den (BAO, prot. 2). Også Skibtved og Rachestad kirker (i Øvre Borgersyssel), som Schøyendal ejede, var der uorden med, og han lå i hidsig debat med præsterne, (se BAO, pk. 29).

5) Findes i prot. »Nordiske Suppliquer pro Anno 1733« (RA), her benyttet efter afskr. i RAO. Her findes også Rantzaus erkl. (nr. 84).

6) Dette frarådede Rantzaus, da kirkeejerne ifl. skødet havde ret; rege-

stølestader med tilhørende gulv¹⁾, blytagene må holdes i orden - ellers skal kirkerne hjemfalde i løbet af et år²⁾, klokkestabler og tårne falder også ind under vedligeholdelsespligten. Kirkeejerne yndede at lade sig kalde patroner, som om de havde »jus patronatus«, hvoraf følger, at de bemægtiger sig nøglen til blokken for at uddele pengene efter deres hoved. De vil heller ikke anskaffe tavler (til kollekter³⁾), og de tilegner sig undertiden et stykke på 100 alen på hver side af kirkegården (kaldet kirkens »fortog«).

Hvor der fra ældre tid af var henlagt kapital til kirkens forsyning med vin og brød, tilfaldt renterne (mod at sørge for det fornødne) sognepresten⁴⁾, men 1725 havde et rskr. tilladt, at det gik over til kirkeejeren, når han ordnede sig med præsten (eller hvis det ikke kunde lade sig gøre, fik stiftøvrigheden til at gøre en ordning⁵⁾). Dette måtte nu atter ophæves, og kirkeejerne betale, hvad de fra gl. tid var pligtige til⁶⁾.

Ved *begravelser* gik ejerne langt udover deres kompetence, idet de forlangte betalingen (som skulde ydes for alle, der ikke gav tiende) forud, ja en havde endog fået en præst dømt til en bøde, fordi han begravede en husmand uden kirkeejers vilje. Husmænd var ikke tiendeydere, men betalte 8 sk. årlig (i 4 kvarterer) til kirken⁷⁾, men først tog kirkeejerne 4 gange 8 sk., og da

ringen fulgte Rantzau, men det er også det eneste punkt, hvor Hersleb ikke fik sit ønske opfyldt.

1) Stolene og gulvet under dem var svært brøstfældige, i et tilfælde var man faldet i en nedenunderliggende grav, og andre steder lod ejeren bønderne sidde på det bare stengulv. At kirkeejeren byggede lukkede stole for at leje dem ud og derved fortrængte bønder, var ulovligt (NL, 2—21—42), og at han satte latterlige indskrifter på dem for prals skyld måtte forhindres (jfr. NL, 2—21—28).

2) Regeringen mente 2 år; forøvrigt var Hersleb selv — modstræbende — gået ind på, at Jarlsberggreven fik lov at sælge blytaget på sine kirker og erstatte det med et andet.

3) Se pag. 198.

4) NL, 2—21—49.

5) Ifl. Hersleb var det Deichmann, som ejede flere gode kirker, der fik dette istand, rskr. se Fgt. III, 558ff.

6) Det var ikke let at få en sådan overenskomst, og man havde eksempler på, at kirkeejeren forlangte, at præsten hver gang skulde stille hos ham og få vin og brød udleveret, give præcist regnskab på altergæsternes tal, ja undertiden fik de brændevin udleveret.

7) NL, 2—22—12. Ved rskr. af 14/6—1687 (Fgt. II, 368ff., W-B, I, 160f.) var det bestemt, at tiendeydere havde fri begravelse, medens andre

det blev forbudt¹⁾, tog de 8 sk. af hver voxen og undertiden 4 sk., hvergang nogen vilde til alters. Dette finder Hersleb ganske usømmeligt, tilmed da der ofte ikke er plads til husmændene i kirken (isåfald bør kirkeejeren miste sit tilskud), og at lade dette bidrag opkræve ved kirkeværgen må absolut forhindres. At kirkeejerne afgør kirkens sager på ustemplet papir, bør ikke ske, det er en regeringsret.

Inventarets tilstand er mange steder grupvækkende: der findes alterstager af træ og tin, messehaglerne kan næppe hænge sammen, tag og gulv, klokker og stole er lige brøstfældige; hvis dette ikke er i orden inden et år, bør kirken hjemfalde²⁾. Om ejeren skyder skylden på bondens uvilje til pligtkørslen, kan fogederne bringe dette i orden, og om kirken hjemfalder (fordi det er ejerens eneste udvej), må reparationspligten alligevel påhvile ham. Alle originale papirer vedr. kirken, som er udleveret kirkeejeren, bør sendes tilbage og erstattes med kopier. Det pålås almuen at holde kirkegårdshegnet istand³⁾, og da det mange steder mangler, må det bringes i orden inden et år.

Rantzaus erklæring søgte at mildne lidt; men hovedsageligt fulgte regeringen Herslebs ønske, og hans forslag blev næsten ordret gjort til lov i den kgl. forordn. af 13/8—1734⁴⁾.

Denne forordning giver et skarpt billede af den kalamitet, det var, at kirkerne i Norge var på private hænder; i deres skuffelse over fejlslagne forhåbninger blev samvittighedsløse kirkeejere en plage både for præster og menigheder; men vi ser også en biskop, der ikke veg en tomme, hvor han havde loven på sin side, når det gjaldt at værgе det, der fra gammel tid lå under bispens ansvar⁵⁾, jfr. pag. 17.

måtte betale en afgift, i Akershus nærmere bestemt ved et regulativ af biskop Rosing, men Hersleb fandt, at husmændenes bidrag på 8 sk. kunde være tiende nok for dem, og tjenestefolk kunde falde under tiendeydernes rettigheder. Samme rskr. tillod ringning med den ene klokke gratis, når der kun var én, måtte denne være gratis. Man har eksempler på, at en kirkeejер vilde lade ringe med den gl. katolske messe klokke, der hang i degnestolen, — den kunde man få gratis!

1) Fgt. III, 581, 29/10—25.

2) Regeringen mente 2 år.

3) Rskr. 3/5—04, W-B, I, 310.

4) De afsluttende forhandlinger i regeringen fandt sted 4/8—34 (**Kanc. forestillinger til kongen, RAO**). Forordn. findes tr. i **Kvartudg. af kgl. Forordn. 1734, 72ff. og Sch. III, 126ff.**

5) Om bispens og provsters pligter overfor kirkerne og deres gods, se

Da et år var gået, måtte præsterne indberette kirkegårdenes tilstand¹⁾. Der indkom en række erklæringer, som viste, at tilstandene var ved at bedre sig, og at der faktisk var sket fremskridt²⁾.

Som Hersleb var ivrig for at holde kirkerne i orden, var han det også for at bygge nye kirker på let *tilgængelige steder*; derom haves en række vidnesbyrd: Ulnæs annexkirke i Aurdalen var yderst forfalden; den var ikke blevet repareret i 60 år og ikke brugt i 16, men tienden henlagt til andre kirker i sognet og under krigen til kongens kasse. Nu ejedes den af den lokale almue, som gerne vilde sætte den istand³⁾; det lykkedes, og i nov. 36 kunde præsten melde kirken klar til indvielse⁴⁾, men da Hersleb på visitats i febr. 37 skulde foretage denne, blev han »upasselig«, og tøbrud spærrede vejen, så provsten måtte gøre det⁵⁾. I Sætningedalen (Dovre) fik Hersleb bygget beboerne en ny kirke, da de havde 4 mil farlig vej til deres hovedkirke i Ringebu; der skulde dog kun være gudstjeneste 2 gange årlig⁶⁾; den nye kirke byggedes som en votivkirke på Sollien⁷⁾. På samme måde fik almuen i Reinlien lov at flytte deres (annex)kirke til et bekvemmere sted på Bangsmoen i Aurdal⁸⁾, og Sells annexkirke i Gudbrandsdalen blev flyttet til et bedre sted ved Sells kobberværk, da den lille trækirke var ved at falde sammen og lå højst ubekvemt midt i en mark⁹⁾.

Hersleb vilde gerne foretage *delinger* af for store distrikter, således delte han uden nogen kgl. konfirmation 20/4—37 Valdres og Hadeland i to provstier, så at Ål og Næs kom til Hadeland

Chr. IV.s reces af 1643, KL, III, 296ff.

1) NTT, VIII, 96f.

2) STO, pk. 25.

3) Rskr. 23/7—34 med indl. 26/6—33 og 29/5—34, RAO, hertil kommer adsk. papirer i BAO, pk. 33b. Se videre Norges Land og Folk, 5, IV, 367ff.

4) BAO, pk. 33b. 7/11—36.

5) sst. prot. 2.

6) Rskr. 29/10—34 med indl. RAO, jfr. W-B, I, 579.

7) Kirken byggedes som en »Guds lovekirke«, 1739 var den indviet, men der måtte stadig skaffes penge til dens drift, se C. Larsen: Solliens Hist. (1921) 32ff.

8) Rskr. 5/11—34 med indl. RAO, jfr. W-B, I, 579, se også Norges Land og Folk, 5, IV, 328.

9) Rskr. 18/1—37 med indl. RAO, jfr. W-B, I, 638f.

og Land, Toten, Vardal og Biri til Valdres, og i det nye provsti beskikkede han en ny provst¹). På samme måde, hvor et pastorat var for stort: Tønset havde 8 kirker med en sognepræst og 2 res. kap., og da sognepræsten døde 1735, fik Hersleb kaldet delt i 3 selvstændige sogne, dog sådan at mensalgodset blev ved Tønset²). Kapellanen i Bamble-Sannikedal, der sad i meget små kår, søgte om sognedeling, da sognet var stort nok; Hersleb var enig heri, men mente, at man måtte afvente sognepræstens død; herpå fik man da kgl. res., som trådte i kraft 1738³).

På samme måde gik det i Åmot, hvor kapellanen i Øvre Reendal måtte arbejde som bonde for at leve; indtil videre fik Hersleb lov til at foretage en retfærdig ligning mellem kapellan og sognepræst⁴). I Skien fik han præstens formandspension nedsat, da den var ham for tung⁵).

I sin iver for at opfylde alle krav til en forsvarlig sjælesørgeskik betjening af sognene var man siden stærkt optaget af at ansætte kapellaner, hvor embederne kunde bære det. Efter at der 13/12—38 var udgået ordre til bisperne om at oplyse, hvor der kunde være 2 præster, indkom Hersleb med en udateret betænkning⁶), som øjensynlig ligger til grund for den ordning, der alene i Akershus stift vilde ansætte 39 faste kapellaner⁷). Deres løn varierede efter kaldets beskaffenhed fra ca. 80—150 rdl. + en mensalgård, offer og akcidenser, thi det var Herslebs synspunkt, at om man vilde have gode præster — og derom kunde der nu

1) BAO, pk. 33b. 20/4—37.

2) Rskr. 30/9—35 med indl. af 3/9—35, RAO, jfr. *Norges Land og Folk*, 4, II, 602f. Ifl. sst. 597 blev en annexkirke i Tyldalen indviet 1736.

3) Rskr. 23/7—33 med indl. af 20/6—s.å. (RAO), jfr. rskr. 12/12—38, W-B, I, 708.

4) Rskr. 27/4—33 med indl. af 21/1—s.å. RAO, jfr. *Norges Land og Folk*, 4, II, 548.

5) Rskr. 23/7—33, RAO.

6) Findes i: Dokumenter ang. res. Kapellaners Beskikkelse i visse Sognekald, RA, delvis offentliggjort i NTT, VII, 338ff. Herslebs forslag gik ud på, at kapellanerne skulde ansættes pro loco med fast løn; de skulde anbringes i kald, hvor de tiltrængtes, og lønnes efter forordn. af 9/1—28, se Sch. II, 542ff. jfr. Fgt. III, 707ff.; ingen præst, som behøver det, må nægte at antage kapellan, men heller ingen må gøre det for mageligheds skyld; kapellanerne skal lønnes efter forordn. og ikke efter akkord.

7) Kirkekoll.s forslag af 25/1—42 som indl. til rskr. af 2/3—s.å. RA, jfr. W-B, I, 817ff.

for tiden ikke være tvivl — måtte man også lønne dem forsvarligt, især om også »studia skal excoleres i landet«¹). I sogne- delingerne og i ansættelsen af faste kapellaner med lovreguleret løn lå en dobbelt hensigt: en bedring af præstestandens økonomiske kår, men *først og fremmest hensynet til bedre »specialis cura animarum«*.

Et godt eksempel på sund sans og humor viste Hersleb overfor de arkitekter, der havde bygget den nye Immanuelskirke i Fr.hald²). Af hensyn til symmetrien havde de ikke anbragt nogen skriftestol i koret (og heller ingen stol til præsten). Hersleb indrømmede at »egalitet i kirken er meget smuk«, men den må ikke gå ud over de »essentielle« ting³); naturligvis blev der givet ordre til at få dette ændret.

B. STIFTETS ALMINDELIGE ADMINISTRATION, ISÆR MED HENSYN TIL INTERNE FORHOLD.

KAP. VII. HUSBESØG. MEDHJÆLPERE.

Husbesøg påbødes i loven⁴), — ikke blot i sygdomstilfælde, men også på andre tider »endog stundum hus fra hus, hvor mest fornødent er og bekvemmeligst ske kan, at de, som er i deres menigheder, nære sig redeligen, holde deres børn til lære, håndværk og anden tjeneste«; men en energisk biskop kunde jo nok ønske at *udvide* denne mere borgerlige synsmåde. Herslebs syn på sagen finder vi allerede i første brev til præsteskabet: husbesøg skal foregå *årligt* (det sagde loven ikke), thi dermed »kan meget godt stiftes og meget ondt afvendes, når den rettelig og viselig i kærlighed bruges, og præsten aldrig kan have bedre lejlighed at

¹) Herslebs betænkning, NTT, VII, 344.

²) Om denne kirke se *Årsberetn. for foren. til norske fortidsminnesmerkens bevaring*, 1933, 27ff.

³) Hvorfor anbringer de så ikke 2 fonter og 2 orgler i kirken, og hvorfor har »de kuriøse folk« dog bygget en prædikestol, når de ikke har bygget 2? Latterligt er det også, at der mangler en stol til præsten i koret; thi da Hersleb var på visitats, måtte han lade en stol sætte bag alteret for ikke at »sidde blandt kællinger på alterfoden eller blandt peblinge på skamler«, *Kopib.* I, 31/10—33, tr. i nævnte *årsberetn.* 36ff.

⁴) NL, 2—7—1. Denne paragraf går ordret tilbage til *Chr. IV.s forordn.* 27/3—1629, se *KL.* III, 157.

kende sin hjord og forhøre ungdommens fremgang i deres kristendom¹⁾. Samtidig ønskes oplyst, hvorofte den holdes og hvordan. Husbesøget skulde være midlet par excellence til at komme i personlig kontakt med folk, for derved *ad det personlige, differentierede kendskabs vej at nå frem med evangeliet*; det skulde ikke være en examen i kristendomskundskab; derimod — hedder det til en præst, der havde spurgt — skal præsten spørge efter god husskik (andagt, gudelig læsning, og sober tale), sabbatsfred, god »forligelse« mellem mand og kone, tyende og børn osv.²⁾.

Præsternes svar var ikke synderligt tilfredsstillende; loven har åbenbart sovet så temmeligt på dette punkt. I Modum iagttages den »så vidt muligt³⁾, i Ndr. Borgersyssel går det meget op og ned, men provst Cold kan dog oplyse, at alle præster har lovet, at det (i vinteren 1732—3) skal blive bedre; forøvrigt mente han, at når husbesøget var blevet »odieux«, kom det af, at præsten mange steder fik en gave ved denne lejlighed⁴⁾, og dette var en gammel klage i Norge⁵⁾; adskillige steder hedder det, at husbesøg finder sted, når det anses for nødvendigt⁶⁾, og dette harmonerer vel nærmest med loven. Andre indrømmer, at det er gået af brug, eller at de er for gamle, at sognet er for stort, eller at de kun kommer, når de får bud⁷⁾; især provsten i Bamble er slem til at beklage sig over afstandene⁸⁾. Kun meget få steder hedder det, at husbesøg foregår efter loven⁹⁾ (og det var jo endda ikke nok efter Herslebs mening).

Nu var der i Norge geografiske grunde, der vanskeliggjorde systematisk husbesøg i høj grad, og Hersleb må af præsternes

1) NTT, VIII, 15f. 74, 91f.

2) Kopib. I, 10/4—34.

3) BAO, pk. 27, 24/10—31.

4) sst. pk. 28, 3/2—33, jfr. 10/10—31.

5) Allerede »Svystjernen« havde på det kraftigste angrebet denne skik som ødelæggende for præstens gerning, fordi ingen troede andet, end at han kom for foræringens skyld, NTT, IV, 48, 76.

6) BAO, pk. 29, 14/8—31; 20/11—31. sst. pk. 31, 13/8—31; 6/8—31.

7) f. x. sst. pk. 32, 1/9—31; 27/10—31; 6/8—31; 4/9—31, m. fl.

8) sst. pk. 33, 22/10—31. Provst Alsted var på ingen måde yndet af Hersleb. Sst. pk. 33b. haves fra provsten på Hadeland den interessante oplysning, at det vanskelige fjeldland hindrede egentlige rejser, men det var skik, at husfædre på »visse tider« kom og gjorde rede for deres »domestiker«, 21/10—31.

9) f. x. provst Dorph på Hedemarken, dog kun i hans eget sogn, sst. pk. 34, 31/7—31; også i Sunde, sst. pk. 33, 17/10—31.

svar have fået det indtryk, at de havde følt sig fornærmede, thi 31/12—31 forklarer han dem omhyggeligt, at det havde aldrig været hans hensigt; men i samme åndedræt får de at vide, at de kun har at adlyde, når bispen »ordinerer« noget, som ikke er i strid med »lov og forordninger«, ellers sætter de sig jo op mod kongens lov; forøvrigt har han fået det indtryk, at de »cumulerer difficulteter« overfor hans »erindringer« og synes at frygte, »at de skulde få mere at bestille i Guds gerning«. Er sognet stort, så er året langt, men naturligvis bør ingen have for store menigheder¹⁾. Deres påstand om »praxis« affejes med stor foragt, thi *praxis uden loven* kan være god og nyttig, men *praxis mod loven er altid skadelig*²⁾.

Husbesøget lå Hersleb meget på sinde, han savnede det i *ritualet*, og 1735 foreslog han det befalet her under den form, at det tillyses om søndagen for en bestemt egn ad gangen; der må ingen foræring gives eller modtages, og der skal føres bog over samtalerne, hvilket vil gavne præsten meget i hans sjælesorg, når folk kommer til skrifte³⁾. Sjæleregistret kunde præsten fuldstændiggøre under disse besøg.

Som Hersleb med disse krav vilde overholde, ja endog skærpe loven, således traf han også strax, han kom til Akershus, de samme foranstaltninger, han havde truffet i Hillerød (se pag. 68f.) til at genoplive medhjælperinstitutionen, idet han i sit første brev til gejstligheden udtalte håbet om, at medhjælperne fandtes overalt, da de er højst nødvendige for en »præsts sikkerhed, at han ikke skal komme i ulejlighed, når han ej har taget de behørigte gradus admonitionis iagt«⁴⁾. Svarene⁵⁾ var ikke tilfredsstillende,

¹⁾ NTT, VIII, 24ff. (om sognedelingen se forrige kap.); at Herslebs opfattelse var betydeligt strammere end loven, fremgår af, at præsten skal »applicere, prøve, spørge, lære, rådføre, advare, påminde«, osv.

²⁾ Den fortolkning, som nogle præster gør af lovens ord »hvor fornødent gøres«, gælder ikke; sålænge vankundigheden hos den gemene mand er så stor, som tilfældet er nu, sålænge er den personlige påvirkning mere værd end prædiken. Kun i meget svære tilfælde kan der måske dispenseres fra det »årlige«.

³⁾ I Rit. fortæller Hersleb, hvordan husbesøg næsten ikke dreves, da han kom til Akershus, men at de kom igang, hvor der var gode præster, og præsterne har på visitatser fortalt ham, at de har lært meget om folkets overtro, som de ikke før havde anet, jfr. pag. 219, note 1.

⁴⁾ NTT, VIII, 17.

⁵⁾ BAO, pk. 27—34.

— mange steder var medhjælpere ganske gået af brug, og 31/12—31 påbydes det, at de skal antages og tages i ed¹⁾.

KAP. VIII. KATEKISATION OG KONFIRMATION.

Katekisme — ikke konfirmation, det blev det 16. årh.s syn på den måde, hvorpå ungdommen skulde komme i livsforbindelse med kristendommen; men det havde ændret sig derhen, at katekismen ikke blot skulde læses, men også forstås (jfr. pag. 15f.). Dette synspunkt gik — tillige med en konfirmationshandling (som ingensinde er blevet almindelig), der havde udviklet sig i det protestantiske Tyskland i løbet af det 16. årh. i stadig vevsvirkning med den katolske kirke og gendøberne — under Resens medvirken over i Danske Lov²⁾, og var altså det grundlag, Hersleb havde at regne med: ingen måtte komme til alters, før han kunde og havde personligt tilegnet sig Luthers lille katekisme; at man i praxis de fleste steder tog lettere på den personlige forståelse end på udenadslæringen, siger sig selv. Som den, der havde gået i pietismens skole, vidste Hersleb, at udenadslæren og forståelse ikke var langt fra at være modsætninger, og det måtte derfor blive hans fornemste opgave at få befolkningen lært at læse, sådan at den stadig kunde fæstne de indtryk, katekismeundervisningen havde efterladt, ved fortsat læsning af passende gudelige bøger; det er dette *grundprincip* vi i det flg. nærmere skal se gennemført.

Når Hersleb allerede fra første færd satte befolkningens van-kundighed og kristelige sløvhed i forbindelse med en — i bedste fald — udvendigt tilegnet kristendom, fulgte han en linie, som var gammelkendt i Norge; thi det havde netop været »Syvstjer-

1) NTT, VIII, 32. Ifl. Optb. fik medhjælperne på visitatser deres virksomhed klarlagt.

2) DL-NL, 2—5—11. jfr. KL, III, 163. For konfirmationens opståen og udvikling i Tyskland og for kristendomsundervisningens hist. i Danmark fra reformationstidens lyse optimisme m. h. t. katekismens mirakuløse virkninger over det 17. årh.s pessimisme og krav om mere indtrængende tilegnelse til pietismens betragtning af katekese og konfirmation som det brækjern, der skal åbne den unge sjæl for omvendelse, bod og et nyt liv, har jeg gjort rede i **Konfirmationens Historie i Danmark**, 1936, hvorfor vi her vil nøjes med at henvise dertil og til den der anførte litt.

nen«s klage, at skriftemålet er »til Satans riges bestyrkelse«, fordi den omtalte art. i loven ikke overholdtes og ikke kunde overholdes; der måtte prædikener, som ikke kom »mere fra hjernen end hjertet«, med en påfølgende kateketisk gennemgang til, så at katekisationer kunde komme »i større brug end hidtil har været, efterdi alle erfarne Guds mænd må vel eftergive, at een katekisation betyder mere end ti prædikener«; og der må katekiseres både over katekisme og bibel, især det nye testamente vers for vers¹⁾.

Allerede strax satte Hersleb, som vi så (pag. 217), husbesøg og ungdommens oplysning i forbindelse med hinanden, idet præsten ved disse besøg kunde skaffe sig den fornødne viden om deres standpunkt, og han erklærede, at der måtte katekiseres efter loven på søndage²⁾, men også på månedsbededage³⁾ og ved skriftemål. Siden hedder det, at klokkeren endelig må katekisere i en af sognets fjerdinge hver uge, og de klokkere, der ikke duer hertil, må søge deres afsked eller få den⁴⁾.

Til nærmere forklaring af sine *kateketiske idealer* forelagde han stiftet den katekismeforklaring, vi ovenf. gjorde rede for (pag. 104ff.): *Kristendommens Kerne*. Den skulde ikke læres udenad; dertil var den for stor, og den skulde slet ikke fremme udenadslæren; men alle, som skal katekisere, kan have megen nytte af den, og de af menigheden, som havde »af Gud nogen smag på kristendom«, kunde deri finde »privat øvelse og forlystelse«⁵⁾.

1) NTT, IV, 43, 57f. 75. jfr. 85. Ikke blot over kristelig sløvhed, men også over positiv uvidenhed høres der mange klager; da Henrik Gerner 1732 blev sognepræst i Våle og drog rundt på husbesøg, fandt han »en utrolig mængde mennesker, som ikke vidste, hvor mange guder der var, endsige at de skulde have vidst, hvem der havde forløst dem, og hvad de håbede at blive salige ved. Nogle sagde, at der var tre, andre fem, og andre igen, at de vidste det ikke«, se: *Nogle Mærkværdigheder, som angår Henrik Gerner (1777)*, 125.

2) NTT, VIII, 15. ifl. NL, 2—6—1 skal præsterne selv eller ved klokkeren undervise ungdommen søndag eller en anden dag og stå bispem til ansvar herfor; Ifl. 2—6—2 skal forældrene holde børnene dertil, også dette går tilbage til 1629, KL, III, 162f.

3) Månedsbededage var befalet i DL-NL, 2—4—5; i købstæderne hver fredag, på landet første onsdag eller torsdag i hver måned.

4) NTT, VIII, 55, jfr. 74.

5) NTT, VIII, 16, jfr. 19. Da Hersleb skulde udarbejde et reglement for Kongsberg skole, (1734) påbød han den også der, *Kopib.* I, 24/7—34.

Præsterne synes at have taget vel imod bogen og gerne udbredt den. Provst Cold beretter (1734), at vel bruger man mest Rostocks katekisme¹⁾, men også Kristendommens Kerne kendes, og selv vil han mene, at en passende blanding er det bedste²⁾. Andre præster har ladet foretage en prænumeration i sognet, f. x. i Nøtterø bestilles 60 eksemplarer til dem, som havde tegnet sig³⁾, i Hof vil man have 120⁴⁾, i Grue 150⁵⁾, i Eidanger 100⁶⁾ og i Sunde 30—40⁷⁾; også i Ål og Aurdal lover man at udbrede den⁸⁾.

Der er ikke tvivl om, at den skrappe befaling Hersleb strax udsendte, at ingen måtte antages til alters, som ikke kunde læse i bog, for derved at umuliggøre udenadsplapren⁹⁾, førte til, at præsterne tog sig alvorligt sammen, — ialtfald mange. I Ndr. Borgersyssel hedder det 1731, at skønt man i Colds tid har drevet flittigt på katekisation, er der dog endnu mange grovt uvidende¹⁰⁾. Året efter hedder det, at man strengt iagttager kravet om ikke at antage dem, der ikke kan læse, men under hård kamp mod forældrene, som gerne vilde have det overstået med så lidt besvær som muligt; i byerne kniber det med at få folk til katekisation, på landet er tilløbet stort nok; men hvis man spørger, så børnene skal bruge forstanden, får man som regel ikke noget svar¹¹⁾; katekisationsmandtaller synes at have været i god orden her, allerede da Hersleb kom til stiftet¹²⁾. På Næsodden foreslog

1) Bogen var af **M. P. Rostock**, præst i Odense, hed »Den enfoldige Børnelærdoms usvigelige Mælk«, og var udg. 1692 med et anbefalende forord af Kingo; den nød megen anerkendelse både i Danmark og Norge (især Viborg og Bergen), se **Konf.s Hist. i Danmark**, 24; jfr. **A. C. Bang**: Udsigt ov. den norske Kirkes Hist. 100. Cold holdt vist nærmest selv på denne, men havde dog fået indført Kristendommens Kerne mange steder, jfr. **NTT**, VII, 401.

2) **BAO**, pk. 28, 9/7—34.

3) sst. pk. 31, 4/9—31.

4) sst. 13/8—31.

5) sst. pk. 32, 1/10—32.

6) sst. pk. 33, 30/9—31.

7) sst. 30/11—33.

8) sst. pk. 33b. 28/8—31 og sst. 20/8—31.

9) **NTT**, VIII, 17: »at de ingen tager for første gang til Guds bord, uden de ... kan tydelig og distincte læse i bogen en stil uden anstød« (foruden udenadslæren).

10) **BAO**, pk. 28, 12/9—31.

11) sst. 3/2—33.

12) sst. jfr. 10/10— og 31/10—31.

præsten, at ingen måtte tage plads, før han kunde læse¹⁾, i Skibved erklærer præsten, at han altid holder katekisation, når nogen skal første gang til alters og siden katekiserer med alle ugifte²⁾, i Lom (Gudbrandsd.) katekiseres fra påske til mikkelsdag og der holdes regelmæssige overhøringer efter tillysning i fjerdinge³⁾, mens det i det nærliggende Fåberg foregår om vinteren, når ungdommen er hjemme og da på forskellige gårde, men resultatet er ikke godt, fordi klokkerne er uvidende bondekarle⁴⁾; den samme klage høres fra Nøtterø⁵⁾, medens der tales om flittig katekisation i Tjøllinge⁶⁾ og Stocke, hvor ungdommen er inddelt i klasser, og Rostocks forklaring bruges⁷⁾. I Grue lægges der vægt på forståelse frem for udenadslæren⁸⁾, i Strøm kan katekisation kun foregå foran hver altergangsperiode, høst og vår⁹⁾, og i Eidsvold både katekiserer og irettesætter man flittigt, men uden større resultat¹⁰⁾. I Eidanger er man ved at indrette sjæleregistret og lover at holde sig Herslebs ordre efterrettelig¹¹⁾. I Hitterdalen er man klar over, at når kristendomskundskaben trods flittig katekiseren står lavt, er det udenadslæringens skyld¹²⁾. Provsten for Telemarken påpeger de store vanskeligheder ved at gennemføre, at alle skulde kunne læse, før de gik til alters, og skyder som så mange andre skylden på manglende skolelærere¹³⁾. I Biri udtaler præsten sin glæde over at have fået sin biskops støtte til det, som han længe »*propria auctoritate*« har praktiseret¹⁴⁾, men når pastor Hof på Toten bevidner den glæde, han har haft at katekisation¹⁵⁾, bør man vist nok (se nedenfor pag. 336f.) tage dette med en vis varsomhed. Provsten på Hedemarken var veltilfreds med ungdommen overalt i provstiet, undtagen i Ringsaker¹⁶⁾.

1) sst. pk. 29, 14/8—31.

2) sst. 20/11—31.

3) sst. pk. 30, 18/9—31.

4) sst. 1/8—31.

5) sst. pk. 31, 4/9—31.

6) sst. 1/12—31.

7) sst. 11/9—31.

8) sst. pk. 32, 27/11—31.

9) sst. 1/9—31.

10) sst. 6/8—31.

11) sst. pk. 33, 30/9—31.

12) sst. 4/9—31.

13) sst. 22/10—31.

14) sst. pk. 33b, 15/8—31.

15) sst. 7/9—31.

16) sst. pk. 34, 19/7—31.

Det kan altså siges, at der dreves katekisation, men det ahang åbenbart af præsten, om der kom noget ud af det, og de mange sogne, hvorfra der intet høres, lader formode, at det stod sløjt til i dem. Men det er også klart, at der var begyndt at komme nye kræfter i bevægelse.

Efter 1½ års overvejelse udsendte Hersleb juleaften 1732 et *forslag* »hvordan det herefter kan forholdes med dem, som første gang begærer at antages til Guds bord«. Det er dette, som har skabt hans ry for at have indført konfirmationen 2 år før den blev alm. befalet¹⁾. Hermed vilde han muliggøre en større oplysning om og derved større ærbødighed for nadveren og støtte præsten som den, der havde ansvar for ungdommens oplysning, og være den »omhyggelige« præst en hjælp mod almuens læggen dem for had, som ikke vil antage de vankundige, eller mod officerernes overgreb, når de søgte at gennemtvinge altergangen for hvervningens skyld²⁾. Hersleb havde ikke villet »plumpe til« med dette forslag, men først på visitatser diskuteret det med »vittige og gudelige« præster, som alle strax havde ønsket at få det gennemført, men da nogle har bedt om nærmere forskrift, følger den hermed; en har allerede forsøgt det og skrevet om den »bevægelse og frugt«, som han »med usigelig glæde« oplevede derved³⁾. Videre henviser Hersleb til, at konfirmationen er anerkendt af mange betydelige teologer, og at den praktiseres mange steder »in ecclesia lutherana«, således også i vajsenuset i Kbhvn⁴⁾.

Selve forslaget er nu karakteristisk for det herslebske syn på

1) **Zw.** 388. Andre siger tre år, men Hersleb regner selv i **Optb.** med, at forslaget først var gennemført 1734, så **Zw.** har gode grunde.

2) **NTT**, VIII, 49f. Forslaget findes sst. 57—61. En afskrift under Deichmanns navn er bevaret i **Ldb.** 4°, 418.

3) **NTT**, VIII, 50. Det må være pastor Smith i Eidsborg; han havde nemlig mikkelsdag 1732 holdt konfirmation efter den ritus, han kendte fra **Chemnitz** (Exam. Conc. Trident. (1615) II, 113ff.), denne ritus gav sig udslag i den nedersachsiske kirkeordning 1585 og fik derfra indflydelse i Slesvig-Holsten og på Island, se **E. Hansen**: *Gesch. der Konfirmation in Schl.-Holst.* (1911), 329ff. og **Konf.s Hist i Dmk.**, 8ff.), **Brochmann** (*Systema theologiæ*, II, 2028f.) og **Grossgebauer** (*Wächterstimme*, 64ff.). Alle havde været glade derfor, og man vil prise Hersleb, om han kan få den indført i stiftet, **BAO**, pk. 28, 6/10—32.

4) **NTT**, VIII, 50; hvoraf følger, at Rørdam har uret i, at konf. først begyndte i vajsenuset 1735, **KS**, 5, V, 370, jfr. også sst. 546 og 4, III, 544.

orden og uniformitet; det må ikke længre ske, at folk kommer »drattendes« med deres unge, når det passer dem at få dem antaget til alters, så at præsten må examinere dem, hvadenten han har tid eller ej. Derfor skal der to gange årlig tillyses, at nu begynder forberedelsen (helst ved pinse og advent, så konfirmationen kan foregå sommer og vinter) og når fristen er udløbet, skal undervisningen begynde; den skal foregå 1 gang ugentlig og vare ½ år, og alle, som vil, skal have adgang til at overvære den.

Det gælder om at vinde børnenes tillid, så de kommer »med lyst«, — dernæst om ikke at fylde for meget ad gangen i dem, men sørge for, at der hver gang bliver appliceret noget på »deres samvittighed«, og at de »slette« bliver advaret. »Siden går han alt nærmere til hjertets beredelse, lærer dem hver gang at prøve sig og eftertænke deres forrige levnet, synden, hovedsynden, hvortil de er mest tilbøjelige og mest fristes«. Efter at de, som ikke er kvalificerede, er skudt ud (med fuld frihed til at fremstille sig for menigheden, så enhver kan høre, om det er med rette), tager præsten de andre for sig enkeltvis og »lader dem nu sige i enrum, hvorledes de har prøvet sig, hvorledes de mener at finde deres hjertes tilstand, bedrøvelig eller hårdt eller begærlig og længselsfuldt efter nåden, hvilke synder de mest fristes til og frygter for, og derimod gives dem råd, undervisning og trøst, at de således første gang kan vænnes til at have fortrolighed til præsten, og finde, hvor nyttigt det er at have åbenbare hjerter for deres sjælesørgere«¹⁾.

¹⁾ **NTT**, VIII, 57f. Man må her mindes Worms fornuftige bemærkning: »om et barn kan forklare, hvad det af bodfærdighed finder hos sig selv, med mindre ordene forud skal lægges det i munden, sligt formår jeg ikke at sige«, se **Mnemosyne**, IV, 241f. Det er ikke svært at se, hvor Hersleb har hentet sine kateketiske idealer fra. Uden at påstå nogen direkte afhængighed, fordi det jo var tanker, der i høj grad lå i luften, kan det være ganske nyttigt at henvise til Spener og hans tid; thi i Tyskland var problemet væsentligt det samme som i Danmark—Norge: prædikenen bed ikke, og grunden måtte være manglende oplysning: »Was hilft es uns, das der Prediger sich's sauer werden lässt, seinen Zuhörern einzupredigen, dass sie sollen von Sünden abstehen, wahre Busse tun, mit festem Glaube sich an Christum und dessen Verdienst halten, so dieselben nicht vorher wissen, was Busse, Glaube, ja was Christum und dessen Verdienst eigentlich ist«. (Theophil Sinceri wohlgemeinte Vorschlag 1676, **Grünberg**: a. s. I, 28). Og Speners mistrøstige ord om Sachsen, hvor »ohne den Namen Christi fast das geringste nicht von einigen christ-

Konfirmationssøndagen er nu beviset for, at de unge er værdigt forberedte til at gå til alters; efter prædikenen stiller de sig foran

lichem anzutreffen sei«, og »wo aber auch endlich einige Wissenschaft des Glaubens Materien den Leuten in den Kopf gebracht wird« — som man nogle steder roser sig af — »ist das betrübteste, dass dennoch auch bei denen noch ziemlich unterrichteten Leuten wenig besseres Christenthum sich zeigt, als bei andern unwissenden«, (*Theol. Bed.* II, 757, jfr. IV, 262.) danner i virkeligheden, sammen med de klager vi hørte »**Syvstjernen**« istemme, baggrunden for Herslebs virke; selvom vi overalt må forudsætte et vist overfladisk kendskab til katekismen. For Spener gjaldt det i endnu højere grad end for Hersleb om frivillighed og venlig indbydelse. Spener betoner gang på gang, næsten i samme vendinger (f. x. *Theol. Bed.* I, 631, 686; III, 658, IV, 261), at man må ikke lade børnene lære mere udenad end lige katekismens ord, og m. h. t. sin egen katekismeforklaring »Einfaltige Erklärung« frarådede han bestemt enhver »martring af hukommelsen« ved at lære den udenad (fortalen); den skulde være »Anleitung und Materialsammlung für den Lehrer und Katecheten ... zu mündlicher Besprechung« (*Grünberg*: a. s. II, 79, jfr. *Letzte Theol. Bed.* III, 451.); Hersleb anlagde jo netop dette synspunkt, *NTT*, VIII, 16, 74.

Spener har fremsat sit kateketiske ideal i 5 punkter: 1) man må give ungdommen »eine rechte Anmuth zu dieser Übung« og sørge for et godt tillidsforhold. 2) man må kun lade dem lære selve katekismen udenad og støtte det med skriftord (jfr. at det var netop det, »Kristendommens Kerne« ifl. Hersleb (*NTT*, VIII, 16) skulde udvirke, at man trængte ind i bibelen). 3) Man må dele hvert enkelt spørgsmål i mange og ofte variere spørgsmålene, så en bestemt form ikke gror fast (jfr. at Hersleb uddelte bøger og ros til de børn, der kunde »ræsonnere over det som blev spurgt med andre ord end i bogen stod«, selvom de svarede aldrig så galt, *Optb.* Hersleb er enig med Spener i, at det er bedre, at de svarer galt, om det er selvstændigt, end rigtigt efter bogen; derfor foreslog han også i *Rit.* at foreskrive stadigt at forandre spørgsmålene). 4) Man må gennemgå og analysere skrifstederne med dem. 5) Man må anlægge alt på opbyggelse, »damit das Herz gerühret werde«, se *Theol. Bed.* I, 688f. jfr. sst. I, 630ff. III, 376f. IV, 226ff. 260ff. 266ff.

Tydeligst har Hersleb givet udtryk for sin tilslutning til de spenerske tanker i den instrux, han udarbejdede for Kongsberg skole (24/7—34, *Kopib.* I), thi foruden, at han her anbefaler Speners katekisme, hedder det, at ethvert lærepunkt må henføres til praxis og børnene se »nyttens« (det typisk spenerske udtryk) af hvert enkelt punkt; thi man lærer ikke Guds ord for at vide, men for at det skal virke til vor forbedring.

Hvad den selvsprøvelse angår, som Hersleb anså fornøden, så har den også sit forbillende hos Spener (hvis slagord jo var det, at »bringe hovedet ind i hjertet«, *Theol. Bed.* II, 383, III, 396, IV, 266); han

alteret; præsten holder en kort tale og en examen i de vigtige punkter »som angår pønitentse, selvprøvelse, troen, sakramentet, gudfrygtighed, troens bevis, kendemærke, frugter, levnets forbedring, hvordan skal komme, hvordan skal søges, hvad de selv skal gøre dertil etc.«, og beviser det hele med sprog af skriften; præsten må sørge for ikke at forvirre børnene og være nøje klar over, hvordan han skal spørge, men også lægge vægt på at stille spørgsmål, så det er vanskeligt at svare med udenadlærte vendinger; de skal »svare af deres hjerte og forstand«. Derefter må de gøre rede for dåbspagten, og hvordan de har brudt den, og svare ja på spørgsmålet, om de er villige til med Guds bistand at vedgå det løfte, fadderne i sin tid aflagde på deres vegne. Det må også alvorligt foreholdes dem, at synden herefter tilregnes des tungere, og de må love at »stræbe at rette sig efter deres dåbspagt«, hvorpå de rækker præsten »hånd på Guds vegne«; handlingen slutter med en formaningstale til både børn og menighed¹⁾.

foreslog en tilsvarende prøve »auch mit singulis ... handle, sie nicht allein zu eigener Prüfung anweise, sondern sie selbst prüfe, ob sie ihre Verderbnis und Erbsünde recht erkennen, die man ihnen wie auch andere ihre Sünden ... zu zeigen hat, bis man siehet, dass das Herz zu einer rechtschaffenden Reue und Angst vor Gottes Gericht gebracht wird (hvilket sker lettere med unge end med ældre), darin ists gut, sie eine Weil zu lassen, dass der heilige Geist in ihnen wircke, und daher ein so viel innigliches Verlangen nach der Gnade Gottes erwecket werde, die man ihnen darnach mit Nutzen verkündiget«, **Theol. Bed.** IV, 267f.

- ¹⁾ Overensstemmelsen mellem Herslebs og Spencers syn på selve konf.shandlingen som et middel til at gøre et dybt følelsesindtryk er også påfaldende; **Spener**: »Welcher actus ... wo er mit herzlicher Andacht verrichtet wird durch Gottes Gnade einen starcken Eindruck in die Seelen tut« (**Theol. Bed.** IV, 268). **Hersleb**: handlingen »gør en dejlig og nødvendig indtryk i deres sjæle« (**Rit.**) jfr. **Grossgebauer**, til hvem Spener med rette hævder at stå i gæld (**Theol. Bed.** IV, 579), a. s. 65f.: »Die getaufte Kinder (nächst göttlicher Gnade) wurden dadurch gleichsam aufs neue Tauf-Bade geführt, ihres Tauf-Bundes mit sonderlichen Aufmercken erinnert, und dass ein grosser göttlicher Ernst dabei sei, im Herzen überredet«. Og for de ældre blev handlingen en tilskyndelse til at leve efter dåbspagten: »Dann wie heftig solche h. Ceremonien zu Herzen gehen, wissen die Verständigen wohl«. Man kan også jævnføre den kgl. forordn.s ord: at børnene må blive grebne: »såsom sådant vilde give en kraftig indtryk i deres sjæle, så længe de leve«, se **Sch.** III, 247. Som sagt: disse tanker lå i luften, måske er de direkte overtaget, men de behøver ikke at være det; glemmes må det dog ikke, at

Det synes, somom Herslebs forslag har ligheder med Ewalds førnævnte ordning i vajsenuset, og det er også rimeligt nok¹⁾; det er interessant, at Hersleb (som i vajsenuset) ikke bruger håndspåbyggelse og forbøn; Speners autoritet²⁾ og flere tyske kirkeordninger³⁾ kunde godt støtte dette, men det stemmer med Herslebs angst for form uden indhold og hele lavkirkelige betragtning af det rituelle at udelade dette; han måtte også vide, hvordan et sådant træk vilde blive udlagt af modstandere, som strax var rede til at tale om katolske tendenser; 3 år efter plagede de samme bekymringer Chr. VI⁴⁾.

Hersleb erklærede senere, at han troede, dette forslag vilde blive en fiasko, og at det vilde møde megen modstand både hos fornemme folk og præster; men han blev glædeligt overrasket. Dog blev det indtil videre kun gennemført på landet, da han frygtede disse hindringer i byerne, men håbede at de forventede gode resultater vilde fremskynde konfirmationen også her. Her kom den kgl. forordn. af 13/1—36 ham i forkøbet, og han var forbløffet over, at den lignede hans eget forslag »fast ord for ord«⁵⁾. Vi tør altså heraf slutte, at han ikke, som det har været sagt⁶⁾, har haft med denne forordn. at gøre.

Ordnungen var altså både frivillig og tvungen: forsåvidt lovens klare ord forbød at tage nogen til alters, som ikke kunde sin børnelærdom, både med hjerne og hjerte, og forsåvidt Hersleb havde ret i, at det kunde ingen, der ikke kunde læse og svare med egne ord, var den tvungen og efter loven; men forsåvidt Hersleb foreskrev en *bestemt* fremgangsmåde ved denne prøve, var den frivillig, og det afgang af præsterne, om de vilde søge den gennemført, eller om det var muligt at få den træge befolkning med; de ener-

Hersleb i *Epistola pastoralis* udtrykkeligt citerer Spener på et af disse hans mest karakteristiske punkter, se a. s. 17f. 63, og det ligger nær, at han har taget sine ideer herfra.

1) Se pag. 222, note 4; Børnenes håndslag havde vakt uvilje i Kbhvn og skaffet vajsenuset »vrang og ubillig påtale«, KS 4, III, 545. Om vajsenukonf. se *Konf.s Hist. i Dmk.* 35.

2) *Theol. Bed.* IV, 258f. forsvarer denne skik i et brev til provst Arnkiel i Åbenrå; det er dette brev, Hersleb citerer i *Epistola pastoralis*.

3) Således i *Melantons Wittenbergerliturgi 1545* (A. L. Richter: *Die evangelischen Kirchenordn. des 16. Jahrh.s.* (1846) II, 83) eller den nedersachsiske (*Hansen*: a. s. 329ff. jfr. *Konf.s Hist. i Dmk.* 7, 9).

4) *Mnemosyne* IV, 264 og *HS*, II, 224.

5) *Optb.*

6) *L. Daac* i *Norske Bygdesagn*, I, 223.

giske præster tog fat; de sløve lod det blive ved den gamle slendrian; men at man i videre omfang har praktiseret sjælesorg efter Herslebs ønske, er tvivlsomt.

I stiftsprovstiet var ungdommen 1734 passabel i Aker (bortset fra tjenestefolk), Kongsberg og Lier, god i Bragnæs-Strømsø og Sandsvær, men om egentlig konfirmation høres der ikke¹⁾. Samtidig hedder det i Ndr. Borgersyssel, at ungdommen er flittigere til at møde, betydelig bedre til at svare forstandigt og læse til »særdeles fornøjelse« for provsten og til menighedens »bevægelse«. Selv i Moss-Ryge, som altid har været blandt de ringeste sogne, er der ved at komme et »andet liv i dem«, men det kniber i købstæderne, fordi alle tjenestefolk gerne vil unddrage sig. 1733—4 har provsten selv holdt den foreskrevne examen til sin store tilfredshed, kun få læste dårligt, og menigheden var meget opbygget; overalt i provstiet er ordningen ved at komme igang, men der findes enkelte genstridige, som vil se kgl. befaling, før de foretager sig noget²⁾. Provsten på Romerike sender næsten samtidig en indberetning med oversigt over 5 sogne: med udenadslæren går det godt, med læsning og forståelse svagt, men der er ikke tvivl om, at det er begyndt at lysne³⁾. I Telemarken forsikrer provsten, at ungdommen forbedres i læsning, og at man strengt overholder bispens anordning⁴⁾, og den korrekte provst Dorph på Hedemarken fortæller udførligt, hvordan han sætter Herslebs ønsker om i praxis⁵⁾. Men naturligvis blev der lagt hindringer ivejen: nogle var for fine til at stå på kirkegulv med andre, således en borgerdatter i Fr.hald, hvilket ophidsede Hersleb mod disse »småstoringer«, som handler af bare forfængelighed og egensindighed; foreløbig må provsten komme til rette med hende; men når han kommer på visitats, skal han nok selv tage fat, thi »jeg er så næsvis, at jeg prætenderer på min visitats, at ingen, af hvad stand de er, af ungdom må unddrage sig«⁶⁾. En anden vil være fri af »blyfær-

1) BAO, pk. 27, 4/8—34.

2) sst. pk. 28, 9/7—34.

3) sst. pk. 32, 1/6—34.

4) sst. pk. 33, 1/3—34.

5) sst. pk. 34, 15/4—33: »Jeg har nu udi en månedstid ved Guds nåde arbejdet 2 dage i hver uge . . ., hvilket vil endnu en måned vare, med at præparere de unge sjæle, som første gang i denne vår tænker at gå til Guds bord; af samme arbejde finder jeg allerede ved Guds nåde til min glæde den frugt, for hvilken de unge visselig vil takke Gud og velsigne Deres H. H., som har besørget den«.

6) Kopib. I, 9/5—33.

dighed«, men »blyfærdighed«, som ikke er til Guds ære, er ikke meget værd, og til bispevisitats må hun jo dog møde¹⁾. I et andet tilfælde modsætter han sig et ægteskab, hvor pigen var frugt-sommelig, men karlen ikke havde været til alters; han må examineres først, fakta udviser jo, at han har det behov²⁾.

I nogle af de bevarede kaldsbøger er der optegnelser af Hersleb om de forhold, han forefandt, men som regel holdt i ret alm. vendinger; dog er det sikkert, at han fandt forholdene betydeligt bedre ved sin anden visitats, og at han har *konstateret en opadgående linie overalt*³⁾.

Som en følge af det klare standpunkt på pietismens kirkelige højre fløj med forsagelse af alt zinzendorfsk væsen, som den danske regering, for en stor del gennem grev Stolbergs indflydelse på kongen, indtog ca. 1735, kom blandt en lang række kirkelige reformer også *konfirmationsforordn.* 13/1—36. Det var ingen kirkelig beslutning, men et kgl. magtbud; ingen af bisperne var blevet spurgt, undtagen Worm, og hans betænkning var strax sendt i papirkurven. Fordordn. hviler på Speners tanker, og har måske også optaget ideer fra oldenburgske og württembergiske konf.ordn.⁴⁾. Alt dette vedkommer ikke vort emne; thi at Hersleb 1735 varmt anbefalede regeringen en konf.forordn.⁵⁾, fik ingen betydning, da

1) sst. 7/8—33.

2) *Kopib.* I, 13/11—34.

3) I *Annebo* kaldsbog (BAO) hedder det 14/2—35, at Hersleb har fundet »tegn til nogen forbedring hos ungdommen i Guds kundskab«, men præsten er svagelig, og der mangler derfor endnu en del. Det samme gælder *Askim* (sst.). I *Moss-Ryge*, hvor ungdommen ved første visitats (25/7—33) kun var af »mådelig perfekt«, hedder det 7/7—37, at »det forrige fattige håb (er) befundet ikke forgæves, idet hos nogle befandtes god saligheds forstand og hos de andre god læsning som vejen til det andet«, cit. *Rich. Olsen*: Fra det gamle Moss. (1901) 190ff. jfr. pag. 227. I *Ullensaker* hedder det 15/7—35: »Vidunderlig frugt hos ungdommen af deres sjælesorgers flid . . .«, cit. *H. Nesten*: *Ullensaker*, (1927) 207. I *Nordrehoug* var der 1734 »en god begyndelse« og 1737 »tegn til fremvæxt« i kundskab og dermed »håb om åndelig forbedring«, *Norderhoug*, (1914) 136f. I *Sande* hedder det, at visitatsen gik »med fornøjelse« (1736) p. g. a. præstens flid (*NTT*, VIII, 105); kendt er det også, at C. L. Leths virksomhed i *Sandeherret* medførte en kraftig stigen i folkets oplysning, se *S. A. Sørensen*: Lidt fra *Sandeherred*, (1872) 75. 1734 ansatte og lønnede menigheden her 2 skoleholdere, se *L. Berg*: *Sandeherret*, (1914) 146.

4) *Konf.s Hist. i Danmark*, 34ff.

5) *Rit.* jfr. *NTT*, VII, 334.

denne allerede var udarbejdet. Kun i spørgsmålet om håndspålæggelsen og i en kraftigere betoning af »eden« afveg den fra Herslebs tanker.

Ved rskr. af 16/12—35 notificeredes den nye ordning bisperne¹⁾ måske som et plaster på, at de ikke var blevet hørt før, og 2/1—36 melder Hersleb med »inderlig glæde« præsterne dette, som må være en stor opmuntring for dem, der allerede har begyndt, og give dem yderligere frimodighed og fasthed, og en stærk tilskyn-delse til dem, »der skal endelig lægges tømme og bidsel på, om de skal ville«, og som har gjort sig selv »skrupuløse« samvittig-heder over, om nu også en biskop kunde befale sligt. Nu skal for-ordningen oplæses for menigheden og strengt iagttages²⁾.

KAP. IX. EPISTOLA PASTORALIS 1737.

Det var naturligvis regeringen bekendt, at den kunde vente modstand mod sin konfirmationsordning; de bryderier, de ortho-doxe præster i de foregående år havde voldt, og selve forordnin-gens udtalt pietistiske karakter var tilstrækkeligt til at regne med noget af den art, og det vilde da være rart, om der fra betydende gejstlig side kunde udgå *skrivelser*, som kunde oplyse og berolige de urolige.

Biskop *Worm* havde selv tilbudt at udarbejde et sådant skrift, og på *Bluhmes* råd var tilbudet blevet modtaget³⁾. Det blev dog ikke nogen egentlig pastoralskrivelse, men en bog i bredere al-mindelighed med den programmatisk titel: »Om Børnedåbens Fornødenhed og Konfirmationens Nytte«; det er et kortfattet, klart og besindigt orthodoxt arbejde, som gennemgår konfirma-tionen, men lægger hele vægten på dåben; det havde i sin oprin-delige form ikke fundet kongens bifald, hvorfor vi må antage, at det har været endnu bedre, end det er; foruden at *Worm* havde måttet finde sig i at blive korrigeret, måtte han også udgive en rigtig pastoralskrivelse⁴⁾ »til alle udi stiftet værende præster, klok-

1) Fgt. IV, 1, 324; W-B, I, 614. KS, 5, V, 379f.

2) NTT, VIII, 100f. F. Ahlefeldt Laurvig nævner (Generalen IV, (1930) 243), at der i Grevskabet Laurvigs skoler omkr. 1800 brugtes en bibelhistorie af Hersleb. Dette må være en misforståelse, da ingen sådan kendes.

3) Mnemosyne, IV, 253. 262.

4) KS, 5, V, 384ff. HS, II, 231.

kere, skolemestre og andre, som med konfirmationen haver at bestille«. Dette arbejde »Om den gudelige Konfirmationsforretning« stod imidlertid ikke på højde med det foregående, hverken i klarhed eller personlig hjertevarme¹⁾.

Omtrent samtidigt med, at Worm udsendte sit første skrift, udgik der ordre til Hersleb om at forfatte en lignende *pastoralskrivelse*²⁾, åbenbart fordi man også vilde have en sådan udsendt i Norge; men at det blev Hersleb, skyldes naturligvis hans anseelse i regeringskredse, og ingen, der havde læst hans ritualbetænkning, kunde være i tvivl om hans anskuelse. I sommeren 1736 blev skriftet da »i en hast« udarbejdet³⁾; vi ved ikke præcis, når det nedsendtes til regeringens bedømmelse; men 17/11—36 kan v. Holstein meddele, at det har fået kongens approbation, dog skal det rettes efter »hosfølgende notata«, siden kan det uden videre trykkes helst i Kristiania, hvor Hersleb selv kan føre opsyn med det⁴⁾. Disse notata var for størstedelen temmelig betydningsløse og bestod i sproglige rettelser, men indeholdt også forbud mod, at Hersleb polemiserede mod stiftsprovsten i Viborg, mag. *Tychonius*, der i et (utrykt) skrift havde stillet konfirmationens beretigelse under debat⁵⁾.

Dette havde Hersleb nemlig indladt sig på, hvilket fremgår af to breve fra ham til v. Holstein, begge af 28/11—36; det ene er mere officielt og meddeler, at rettelserne er foretaget, og hvis man

1) Rørdam opfatter det (KS, 5, V, 387) somom »Om den gud. Konf. forretning.« var det første af de to, men af samme skrift pag. 14 (»jeg haver ganske nyligen skrevet om børnedåbens fornødenhed«) fremgår det dog tydeligt, at det er, som her anført, hvad der vel også er det naturligste.

2) BAO, pk. 35, 14/4—36. Også til de andre bisper udgik der breve (Oversekretærens Brevbog, RA), men der kendes kun epistolæ pastorales fra Worm, Hersleb og Jac. Kærup i Kristianssand (tr. NTT, VI, 61ff.); endelig omtales et fra Mumme i Ålborg, som dog aldrig blev trykt, KS, 5, V, 388ff.

3) NTT, VIII, 122.

4) »Breve«, RAO, 17/11—36, tr. KS, 5, V, 391f.

5) *Tychonius* skrift »Confirmatio Confirmationis« (her benyttet efter afskr. i GKS, fol. 141 og Thott, 4°, 345; selve objectionerne tr. i KS, 5, V, 381ff.), der af Pontoppidan (Coll. pastorale, 455) kaldes en indvending mod konf. »skønt fin og uformærkt« er delt i »objectioner«, der fremsætter indvendingerne, og svar, der tilbageviser dem; men det var tydeligt de første, der skulde lægges mærke til. De nævnte notata findes i en af Holstein vidimeret renskrift i Indl. til »Breve«, 27/3—37, RAO.

ønsker yderligere ændringer, skal han være »hørsommelig«¹⁾; det andet er af mere privat natur, hvori det hedder, at han — foreløbig — har ladet polemikken mod Tychonius stå, thi »det (Tychonius' skrift) løber her imellem adskillige fornemme folk som noget, der er meget skønt; det er kommen ud blandt præsteskabet fast overalt, og tales derom som noget, der er herligt og dybsindigt og anføres som en kløgtig satire, som mange fornøjer sig med, og ... de som ikke har fået skriftet selv at se, har dog fået en kopi af objectionerne og indbyrdes kitzler sig dermed, så at dersom ikke nogen, som de har nogen tillid til, deklarerer sig imod den underfundighed, som der visselig er i det skrift, så er at befrygte, at det gør mere impression i gemytterne end alt det, som siges om konfirmationens nytte«²⁾. Desuden bemærker Hersleb, at en sådan alm. gendrivelse er mere nyttig end en speciel, som han forøvrigt ikke har tid til at påtage sig³⁾. Hvad trykningen angår, ser han helst, at den foregår i Kbhvn, men beder om ca. 200 eksemplarer til uddeling.

Imidlertid modtog Hersleb et nyt brev fra v. Holstein, som ikke tillod nogen tvivl om meningen: alle de steder, hvor Tychonius nævnes, skal udelades, og det samme gjaldt en omtale af Stryks skrift »de jure sabbathi« (se pag. 237)⁴⁾. Det var ikke v. Holsteins påfund; thi hans brev følger bortset fra indledning og slutning ordret en udat. erklæring fra Bluhme og Schroeder (konfirmationsforordn.s fædre), skrevet med Bluhmes hånd: »Unsre Gedanken dem Druck und Änderung des Pastoral-Schreibens von H. Bischof Hersleb«. Når man ikke vil have Tychonius »mentioneret«, er det for at undgå forargelig strid; altså må de pågældende steder dels slettes, dels sættes »impersonaliter«; derfor behøver skriftet jo ikke at tabe i kraft⁵⁾.

1) Ldb. fol. 430, nr. 23.

2) Indl. til »Breve«, 27/3—37, RAO.

3) sst. Hvis det skal slettes, hvad han har skrevet på pag. 12, må det også slettes på pag. 27, 37, 38, 58; dette forlangtes altså med næste brev.

4) Oversekretærens Brevbog, RA, 27/3—37, jfr. KS, 5, V, 392ff.

5) Indl. til »Breve« 27/3—37, RAO. Rørdam (KS, 5, V, 391f.) har ikke været klar over, at der er to hold notata. De to recensenter gør opmærksom på, at en gendrivelse af Tychonius vel er på sin plads, blot ikke her (gengivelsen heraf har ført til en meningsløshed i KS, 5, V, 392, lin. 2—5 f. n.). Det er rimeligt, at også de første notata stammer fra disse to.

Herefter var der intet andet at gøre end bøje sig (men det har ikke stemt Hersleb blidere mod Bluhme); 13/4—37 gik manuskriptet til Kbhvn; på dette tidspunkt var Worms sidste skrift kommet til Norge og efterspurgtes stærkt, og Hersleb vilde da gerne have sit eget ud i samme format¹⁾. 26/4—s. å. kom det til behandling i konseillet, man bevilligede Hersleb godt 200 eksemplarer og tog hans rettelse til efterretning, hvorefter det strax sendtes til trykken²⁾.

9/8—37 kunde Hersleb sende et eksemplar til hver præst i stiftet; han forlangte det registreret i kaldsbogen og lagt til embedets papirer; der lægges megen vægt på, at disse »monita« er »aggreede« af kongen, og i det hele fremhæves det stærkt, at skriftet er udsendt på kgl. og ikke på eget initiativ³⁾.

Vi skal nu nærmere omtale dette interessante lille *skrift*⁴⁾.

Det indledes med Herslebs glæde over, at kongen, »Vores Josias«, har givet de gode præster en støtte og de dovne en pligt⁵⁾, og definerer sin opgave som den at puste liv i de nådegaver, præsterne måtte råde over⁶⁾. Her følger et angreb på dem, der søger at fortrædige konfirmationen ved at udsprede »calumnier« om den, som når det siges, at bønderne tror, at der skal indføres en ny religion, eller at dåben ikke længre duer, osv.⁷⁾. Thi bønderne tror slet ikke sådan; men alle rygter stammer fra dem, der af magelighed eller »malice« vil det gode værk til livs⁸⁾; derfor skal

1) Indl. til »Breve« 30/4—37 RAO: »derudi observeret alle de til forandring foreskrevne punkter«.

2) Påtegning på samme brev. jfr. *Oversekretærens Brevbog* 30/4—37 RA, tr. KS, 5, V, 394.

3) NTT, VIII, 122. Når Hersleb her siger, at han ikke havde tænkt sig, at det skulde trykkes, så unddrager dette sig bedømmelse, men at han efter korrigeringen har søgt at »declinere« trykningen, findes der ingen spor af.

4) *Epistola pastoralis* / eller / en / venlig og velment / Erindrings- og / Opmuntrings- / skrivelse / til det / velærværdige, hæderlige og vel-lærde / Præsteskab / udi Akershus Biskops-Dømme, / efter / Kongel. allernådigste Befaling / skrevet / og siden, efter højstbemeldte Befaling / til Trykken hengivet af / Peter Hersleb. Udg. på vajsenshuset 1737.

5) *Ep. past.* 3ff.

6) sst. 8; 9ff. omtales de erfaringer, han selv har gjort, at menigmand er mere villig til at sende børnene i skole end før, og den glæde, man allerede har haft af konfirmationen.

7) sst. 11ff.

8) sst. 13f. jfr. at en sammenligning med KS, 5, V, 393 tydeligt viser,

det nu fremstilles, hvad dette er¹⁾, og her henvises til 3 værker, som kan give nærmere besked: Gotth. Wegners²⁾, C. M. Pfaffs³⁾ og Trog. Arnkiels⁴⁾.

De 2 sidste og navnlig Pfaffs arbejde har Hersleb støttet sig stærkt til ved udarbejdelsen af sin bog⁵⁾.

at disse ord er møntet på Tychonius (især object. 5—6, a. s. 382); der er her udeladt 4 sider polemik.

- 1) **Ep. past.** 15f.
- 2) **Ep. past.** 16. **Godofredus Wegner:** Disp. theol. de confirmatione catechumenorum (Regiomonti 1696); dette er en ret udførlig kirkehist. disputats, som i de 3 punkter, hvori den lutherske skoleteologi oftest behandlede konfirmationen skildrer 1) dens overensstemmelse med Guds ord, 2) dens forfald i romerkirken, 3) dens reformation. Forf. var Königsbergerteologen, G. Wegner († 1709), se **ADB**, **XLI**, 426f. og **Jöch.** IV, 1848ff. Det ser ikke ud, somom Hersleb har taget andet herfra end de kapiteloverskrifter, han citerer.
- 3) **Ep. past.** 16f. **C. M. Pfaff:** Dissert. theol. de confirmatione catechumenorum in ecclesiis August. conf. Tübingen, 1723 (findes næppe i noget dsk. bibliotek). Pfaff, der som Buddæus i Jena, drev på inderliggørelse af det religiøse forhold uden bodspietistisk skema, har kunnet danne et passende grundlag for Hersleb, når det f. x. (a. s. 26) hedder: »Nemo vero, id quod primum est, quod observamus, ad confirmationem aptus est, nisi, in quo vita spiritualis floret«, jfr. sst. 24. I **Pfaffs** katekisme »Herzens Catechismus« (1721) tales der vel (sprgsm. 28) om bodskamp, men det er snarere = bod, der atter defineres som den nødvendige »Sinnesänderung«, der må til, for at ikke en ugudelig skal komme ind i Guds rige; tro er dels »der erste Funcke des göttlichen Lebens in uns«, men dels også hjertets længsel og ønske mod Gud. **Pfaffs** lille bog tillægges stor betydning for udviklingen af den pietistiske konfirmationsopfattelse, se **Th Kliefoth:** Die Confirmation, (1856) 115f. og **J. F. Bachmann:** Die Gesch. d. Einführ. der Confirmation, (1852) 197ff. og endelig den fortræffelige undersøgelse af **A. F. Stolzenburg:** Die Theologie des J. F. Buddeus und des C. M. Pfaffs, (1926) 113ff.
- 4) **Ep. past.** 17f. **Trog. Arnkiel:** Christliche Confirmation derer Catechumenen (1693), som efter en oversigt over konfirmationens oprindelse og betydning gennemgår de forskellige lutherske kirkeordninger. Denne bog må Hersleb have læst, thi han nævner den modstand, Arnkiel mødte i Slesvig, hvilket sikkert må stamme fra a. s., 241ff. Om Arnkiel se **Hansen:** a. s. 171ff. især 177f.
- 5) Ganske vist er han ikke (**Ep. past.** 37) sikker på, at Pfaff har ret i at benytte Act. 8, 14ff. og 19, 1ff. til at bevise konf.s apostoliske oprindelse; **Pfaff** (a. s. 5) anså disse steder for »loca clarissima«; men i udviklingen af Hebr. 6, 2 følger han ganske Pfaff både m. h. t. indholdet og de autoriteter, der anføres, **Ep. past.** 38ff. og **Pfaff** a. s. 7ff. For kirkeordningernes vedkommende citeres yderligere Pfaff (**Ep.**

Hersleb anfører, at Luther gerne vilde have konf. indført, men benægter, at Bugenhagen ikke indførte den i Danmark, fordi han kun vilde gøre, hvad Luther allerede havde gjort i Sachsen; thi Bugenhagen kunde her ikke udelukkende følge sine egne ønsker¹). Wittenbergerliturgien 1545²), hvorved Melanton fik konf. indført, lægger Hersleb særlig vægt på og citerer lange stykker af for at vise, at Luther ganske billigede dette skridt³). I alt dette — også i den omhyggelige redegørelse for, at ordet »confirmatio« virkelig er luthersk forsvarligt, fordi det er børnene, der skal konfirmeres, og ikke dåben⁴) — følger Hersleb ganske den gængse apologi hos de forfattere, der forsvarede konf.s forenelighed med luthersk lære; og den direkte citering af Spener og det, at Herslebs opfattelse falder så nøje sammen med dennes, viser, at han fuldtud delte pietismens syn, at konf. skulde være middel til det personlige gennembrud, en tanke som ikke findes hos de ældre apologeter⁵). *Atter viser dobbeltheden i Herslebs stilling sig: han overtager uden vaklen stoffet fra orthodoxien, men hvor det gælder dettes anvendelse, følger han de impulser, pietismen havde givet ham.*

I virkeligheden var man hermed gået bagom orthodoxiens afslibning af det bucersk-melantonske kompromis med gendøbere og katolikker, hvoraf den »lutherske« konf. var fremgået, og havde stillet sig på et — omend afsvækket — sværmerisk standpunkt:

past. 46ff. 52), men også Arnkiel (sst. 47) ang. den slesv.-holst. ordn. Imidlertid fremgår det klart, at **Pfaff** (a. s. 10ff.) bygger på Arnkiel (det samme gælder den af Hersleb (pag. 47) cit. traktat af **Pfaff**: Kurze Anweisung zur Confirmation, 1723), så det er i virkeligheden Arnkiel, Hersleb har sit stof fra. M. h. t. en alm. oversigt over kirkeordn. henviser Hersleb (a. s. 47) også til **J. H. Boehmer**: Jus ecclesiasticum protestantium, I, 156ff. (se nedenf.).

- 1) **Ep. past.** 48. Dette afsnit er direkte polemik mod Tychonius (object. 14), som i det tilføjede svar havde givet denne forklaring på, at vi ikke fik konf. i 1537; det viser, at Hersleb også var utilfreds med svaret på objectionerne, og han har heller ikke noget sted benyttet sig af Tychonius' fremlagte materiale, selvom det kunde støtte hans opfattelse.
- 2) Formula reformationis wittenbergensis, se **Richter**: a. s. II, 83.
- 3) **Ep. past.** 50ff. som kilde angives **V. L. Seckendorff**: Commentarius hist. et apol. de Luthcranismo (jfr. **Jöch.** IV, 465).
- 4) **Ep. past.** 19ff.
- 5) f. x. Arnkiel. Jfr. **E. Hansens** fortræffelige sammenligning mellem Arnkiel og Spener, a. s. 189ff.

kunde dåben ikke foregå efter gennembruddet, så kunde ialtfald konf., som da alle påstande til trods var blevet »eine Konkurrentin der Taufe«¹⁾).

Hersleb finder en udtrykkelig *apologi for kongens ret* til at forordne slige skikke nødvendig, — øjensynligt fordi denne ret var blevet anfægtet. I første række er det Tychonius²⁾, der langes ud efter; men i anden også andre, og der kan næppe være tvivl om, at det er Hagerup³⁾, med hvem Hersleb nylig havde haft en bitter strid (se pag. 276ff.), der skal rammes.

Hersleb har en dobbelt begrundelse af kongens ret til at forordne nye kirkeskikke: dels Kongeloven og Danske Lov, der læg-

1) Parallelen mellem den strassbourgske (og hessiske) reformation og pietismen er grundigt behandlet af **A. Lang**: Der Evangelienkommentar Martin Butzers und die Grundzüge seiner Theologie; jfr. **Hansen**: a. s. 67ff. 78ff.

2) **Ep. past.** 53ff. Tychonius havde i obj. 3 hævdet, at konf. ikke havde »biskopperne ... deres vel overvejede og samtydige consens«, men selv imødegået dette med en henvisning til forordn.s indl., hvor det hedder: »efter grundig overlæggelse samt nogle biskoppers indhentede erklæring« (**Sch.** III, 242); dette var jo oplagt drilleri, fordi enhver vidste, at biskopperne ikke var blevet spurgt, men at disse ord blot skulde berolige stemningen; Worm var ganske vist blevet spurgt (pag. 228), men fejtet til side, og Herslebs ritualbetænkn. fik ingen indflydelse på udviklingen.

3) At det er **Hagerup**, der rammes ud efter, sluttes af, at Hersleb i **Rit.** under omtalen af skriftestolen bemærker, at »jeg ikke lidet (må) undre, at endogså en biskop i et stift ... lader omløbe og insinuere til rigets højeste mænd, tør og sætte sådanne ord: alt, hvad som i kirken skal forandres og forordnes, det kan ikke ske ... uden alle stænders samtykke«. Disse ord findes i et skrift (**VT**, 4°, 95), som går under Hagerups navn (nærmere behandlet pag. 280, note 1). **Kochs** (a. s. 184) formodning, at der hermed hentydes til Hagerup, synes således at bekræftes. Videre gengiver Hersleb i **Rit.** Hagerups ord: »alle kristelige potentater har altid temperet det exercitium af jure episcopali (men derfor er det ingen ret), at de ved deres biskopper og theologos har ladet opsætte, rådføre, beslutte alt, hvad som henhøre til disse ting, det var ikke rådeligt, at anden vej tages, eller røres ved disse ting på anden måde«. Dette svarer ret nøje til **Ep. past.** 56f., hvor det udvikles, at når kongen **kan** høre de gejstliges råd, sker det kun af »omhyggelighed og prudence«, og også andre kan være dertil ligeså nyttige. Altså kan der næppe være tvivl om, at der med disse »gejstlige, endogså ikke på nederste bänk«, som angriber suveræniteten, menes både Tychonius og Hagerup, der på denne måde fik et eftertrykkeligt tak for sidst.

ger al magt, kirkelig som verdslig, i kongens hånd¹⁾, dels også at det er kongens ret qua konge at give »constitutiones ecclesiasticas«, hvilket ikke hænger sammen med, at han har jus episcopale²⁾ (thi det har kun bisperne, og det består udelukkende i magt til at prædike, forvalte, løse og binde, og hvad anden magt bisperne har (f. x. i ægteskabssager), er givet dem af mennesker³⁾), men følger netop af »ipso jure dominii et imperii«⁴⁾. Denne opfattelse begrundes yderligere ved en henvisning til J. H. Boehmers: Jus ecclesiasticum protestantium; og i dette værk, der udtrykkelig lærer, at kirkemagten er en af fyrstens legitime rettigheder, som ikke har noget med et »summepiscopat« at gøre, kan der findes støttepunkter nok, f. x.: »Hoc jure itaque utitur princeps, qua talis, sine concursu cleri, utpote cuius nullæ sunt partes in exercitio summæ potestatis«⁵⁾.

1) Kongelovens art. 2 lærer, at kongen i alle sager kun har Gud over sig, og i art. 6 hedder det: »skal og kongen ene have højeste magt over al kleresiet, fra den højeste til den laveste, at beskikke og anordne al kirke- og gudstjeneste, moder, sammenkomster og forsamlinger om religionssager, når han det rådeligt eragter, hyde, forbyde«. Sch. I, 47f. jfr. pag. 21f.

2) Episkopalteorien, der altså udstyrer fyrsten med bispemagt, parallelt med den romerske biskops, synes ikke at have været fremtrædende herhjemme; den har 2 former: 1) **Restitutionsteorien** (Gerhard, Reinkingk), der hævder, at ved reformationen fik fyrsten den ham af Rom berøvede kirkemagt igen (konkret ved Passauforliget 1552), og 2) **Devolutionsteorien** (brdr. Stephani), der udleder fyrstens episcopale magt af hans stilling som romerbispens efterfølger, se **K. Rieker**: Die rechtliche Stellung der evang. Kirche Deutschlands, (1893) 209ff. Ideen må dog også have forekommet her, når Fr. IV kunde sige til Peder Jespersen, at han var rigets fornemste biskop (men fik til svar, at en biskop var een kvindes mand!), **Personalhist. Tidsskr.** 3, II, 92; eller når Chr. VI i Slesvig kræver sine biskoppelige rettigheder overholdt (»unsern Episcopal-Rechten kein Abbruch zugefüget werden möge«), **Corpus Const. Reg. Holsaticarum**, I, 264; men for hertugdømmerne gjaldt jo heller ikke kongeloven.

3) **Confessio Augustana**, XXVIII; anførelsen heraf stemmer ikke så godt med det følgende, da reformationen ikke kender til nogen kongemagt over kirken, men kun til øvrighedens pligt til at beskytte kirken.

4) **Ep. past.** 55f.

5) Værkets første bind udkom 1728, og var altså det nyeste på området, da Hersleb benyttede det. Her citeret i 3. udg. 1733, pag. 152, svarer til første udg. 147, som Hersleb citerer. Jfr. også flg.: »disponit princeps de sacris, ut talis, non ut clericus«; derfor har han sin fulde ret til at træffe afgørelser »extra omnem synodum«, men vil han sam-

Boehmer var en af århundredets største retslærde, på linie med og af anskuelse som Pufendorf og Thomasius; dvs. tilhænger af *naturrettens* principper¹). Og den anvendelse, Hersleb gør af hans navn, og af J. S. Stryks²), når han skal bevise, at kongen har sin kirkemagt qua konge og ikke som bispemagtens arvtager, kunde tyde på, at Hersleb støttede sig til den naturretslige opfattelse, at kongen har sin magt fra folket, overdraget ham ved »contract

menkalde en sådan, hører det under »res consilii, non ad juris necessitatum«, sst. 178; heri kunde Hersleb have en passende støtte mod Hagerup, og vise sig som den, der var med på det nyeste nyt. Boehmer gør det på anførte sted grundigt af med det 16. århundredes teori, at øvrigheden qua »præcipuum membrum ecclesiæ« havde ret og pligt til at støtte kirken; om den kirkeretslige forståelse af dette spørgsmål, se **Rieker**: a. s. 105ff.

- 1) Om Boehmer se **ADB**, III, 79f. og **Rieker**: a. s. 261ff. At kongen får al magt, for at han som »instrumentum pacis« kan hindre uorden, får sin betydning på det kirk. område, fordi man ikke længere opfattede kirken som en frelsesanstalt (stiftet af Gud), således som middelalder- og reformationskirken forstod det, men mere som en sammenslutning af religiøst ligesindede (der behøver altså ikke at være en kirke), der vel har visse interne rettigheder, men i ydre ting er lagt ind under kongen, for at han også her kan opretholde freden. Synspunktet stemmer godt med, at pietismen flytter tyngden fra den objektivt opfattede frelsesanstalt til den subjektivt opfattede kongregationalistiske menighed af religiøst ensartede personer, hvem fælles oplevelser knytter sammen. Både naturret og pietisme kan ses under den synsvinkel, at de er individualistiske fremvæxter af den personlighedsdyrkelse, som fremkom med renaissancen. Jfr. pag. 21f. Foruden **Rieker**: a. s. 226ff. 241ff., se også en fortræffelig fremstilling i **Kn. Fabricius**: Kongeloven, (1920) 25ff.
- 2) **KS**, 5, V, 393. **Stryks** navn skulde udelades, fordi Bluhme og Schroeder anså det for farligt, om Hersleb skulde blive taget for en tilhænger af denne mand, hvis skrift »De jure sabbathi« (1702) havde vakt så megen larm; Stryk fulgte nemlig Thomasius ud i yderste konsekvens, mente at ægteskabet var en borgerlig sag, og at fyrsten havde magt til at ophæve søndagen som helligdag, fordi den hørte under ceremonialloven; jfr. **ADB**, XXXVI, 698f. Hersleb har søgt støtte hos Stryk, fordi han (i modsætning til sin betydeligere fader, der var »episkopalist« i en sådan grad, at han endog hævdede fyrstens papale magt over kirken (i »De jure papali principum evangelicorum«) jfr. **Rieker**: a. s. 222f.) ivrigt støttede kongemagten; fyrsten, hedder det (**De jure sabbathi**, 50), har ret »circa sacra, non in sacris«, thi: »princeps sit director et moderator salutis publicæ, atque adeo omnibus quoque mediis finem istum obtinendi uti queat. Inter illa vero media primarium est, ut subditi ad pietatem ducantur et cultus divinus rite ordinetur«.

social«, for at han kan holde ro og orden. Det kan dog betvivles, om dette er rigtigt.

Kongeloven, der jo overdrager kongen al magt over kirken (måske støttet på Grotius' ideer), begrundet dette dels teokratisk, dels naturretligt¹⁾, men (som omtalt pag. 21f.) lagde den danske gejstlighed siden Brochmann hele hovedvægten på det *teokratiske*, og især *Vandal* drog hårdt til felts mod dem, der mente, at kongemagten hvilede på folkets overdragelse; thi kongemagten er fra Gud, den gives ved salvingen og formidles altså af gejstligheden; beviset er hentet fra talrige gammeltestamentlige steder, og støtter sig vist også på en skærpelse af Grotius i »De jure regio«²⁾. På denne linie befandt gejstligheden sig trofast siden — forståeligt nok; klart kommer det til orde i den tale, *Bagger* holdt ved forelæggelsen af det nye ritual 1685³⁾, og den brydes på ingen måde af de forslag, der — også fra gejstlig side — fremkom efter enevældens indførelse om indførelse af en særlig gejstlig overbestyrelse. Først var det *Hans Svane*, der fremsatte noget sådant: et collegium pastorale skulde være den højeste regeringsmyndighed i kirk. sager, i skole- og hospitalsvæsen, samt gejstlig højesteret og tilsynsførende med kirkegodset⁴⁾, men hermed kan man dog ikke tale om kirkelig selvstændighed (hvad også Svanes navn garanterer), kun om et fra danske kancelli udskilt administrationsapparat for kirk. sager, og det var kun Svane, ikke kirken som stand, der tog til orde for at få indflydelse. Et senere forslag, der også ønskede et gejstligt collegium til at værne kirken mod overgreb fra den private patronatsret, som skulde bestå af rigets øverste kirkemænd og nogle jurister, blev drøftet så grundigt, at det druknede i papir⁵⁾; og et forsøg på at løsrive udnævnelserne fra

1) Ikke alene har Gud i sin uransagelige visdom osv. besluttet det således, men »endogså vores daværende rigsråd og samtlige stænder ... dertil bevæget, deres ... valgrettighed at afstå ... og ... os fra vores ed ... udi alle måder og uden nogen exception kvit og fri at erklære«, se *Sch.* I, 40ff. Om Grotius' forhold til kongeloven, se *Fabricius*: a. s. 55ff.

2) Se det grundige referat, sst. 278ff.

3) *Zw.* 315: »memorare fas est, quam pie ecclesiis nostris prospexit sacratissimus divinæ majestatis in his regnis vicarius rex noster pientissimus«. Jfr. også *Masius'* bekendte strid med *Thomasius*, se f. x. *Carl S. Petersen og Vilh. Andersen*: a. s. I, II, 492.

4) *KS*, 2, V, 239ff. jfr. *Helweg*: a. s. 2, I, 398ff.

5) *GKS*, fol. 123; *Helweg*: a. s. 449ff. Også her var den kirkelige styrelse kun tænkt som et alm. regeringskoll.

statens (men nok så meget Griffenfeldts) hånd, mislykkedes ganske¹⁾. Om en *virkelig* kirkestyrelse høres der ikke tale. Udnævnelserne gled mere og mere over til staten, ganske vist »ved dem som dertil rettighed haver«²⁾, så at menigheden formelt havde et veto, hvis den kunde fremføre begrundede klager; men sådanne eksempler kendes ikke, og da der kort efter krævedes kgl. konfirmation på patroners kaldsbrev³⁾, forsvandt hermed den sidste rest af kirkelig frihed⁴⁾; dog søgte regeringen at dæmme op for de simonitiske udskejelser, patronatsretten førte med sig⁵⁾.

At Herslebs syn på kongemagten skulde afvige fra det teokratiske, tydet intet på. Han kalder ofte kongen »en ret Guds kirkes fosterfader« eller »vores Josias«⁶⁾, og når det siges, at kongen kan reformere uden at spørge nogen, drages parallelen med David og Josafat, som ikke spurgte jøderne til råds; skal kongen spørge gejstligheden, hvad betyder hans suverænitet da⁷⁾? Kongen er Guds billede, thi når Gud ret skal lignedes ved noget, kaldes han en konge⁸⁾. At han altså (jfr. også de taler, han holdt ved Fr. V.s salving⁹⁾) befandt sig på det *teokratiske stade*, kan ikke være tvivlsomt.

Det må derfor forekomme rimeligt, at Hersleb — skønt grundlaget var et væsentligt andet — har fundet både Boehmer og Stryk

1) Zw. 662. Et forslag fra den fromme fyrst Ernst af Gotha om fælles overstyrelse for alle luth. kirker kunde, trods teologernes anerkendelse, naturligvis ikke realiseres; Pont. IV, 549ff. jfr. DB, II, 254ff. og Helweg: a. s. 430ff.

2) DL, 2—3—1 og 2.

3) Fgt. II, 539; et rudiment af sognepræstens ret til at kalde kapellan fandt Hersleb i Norge: 18/9—34 (Kopib. I) må han belære en præst om, at sognepræsten ikke længre »vocerer«, men »proponerer«, derefter står det til kongen at »vocere«.

4) Kolderup-Rosenvinge: Grundrids af den danske Kirkeret, I, (1830) 90.

5) Sch. II, 9ff. 171ff. jfr. Helweg: a. s. 460ff.

6) Ep. past. 5; Rit.: »Kristi riges statholder«; NTT, VIII, 112: »en velsignet Josias«.

7) Rit.

8) Præd. for Chr. VI ved hans tronbestigelse, NKS, 4°, 2708. Hele denne præd. er forsåvidt typisk for den teokratiske begrundelse af kongemagten: kongen har sit embede fra Gud, ikke for sin egen, men for folkets skyld, og fra en god konge kan man slutte til Guds velbehag (at der kunde forekomme en slet lades ude af betragtning). Det er en »guddommelig invention« at regere verden gennem kongedømmet; her anføres alle teokraters yndlingssted 2. Krøn. 9, 8.

9) Se Fr. V.s salvingssagt 1749, jfr. Tolv off. Taler, II, 20; IV, 13.

egnede til at præcisere sine tanker på dette punkt, *hvor den teokratisk og den naturrettslige linje skar hinanden: kongens absolutte (kirke)magt*. Han har fundet dem passende til at ramme al tale om bispernes »consens« og synodalindkaldelse (Tychonius) og enhver forestilling om, at kongen skulde »temperere« sit kirk. »exercitium« efter bispernes råd (Hagerup). Alt sligt — finder han — er kun et *papistisk kompleks* hos de pågældende gejstlige, og når det ikke går efter deres ønske, er det typisk for dem at gøre »100 vanskeligheder og objectioner«¹⁾.

I sit videre forsvar for konfirmationen fremhæver Hersleb nu dens *nytte*: for konfirmanderne såvel som for menigheden; og han fastholder, at man i kirken — i kraft af den reformatoriske frihed — ikke er bundet af ældre skikke eller til ikke at indføre nye, hvilket støttes med en henvisning til Baggers alterbogsfortale i 1688, at det er apostlenes lære, ikke deres skikke, der forpligter os²⁾. Ja, konf. er ikke blot nyttig, den er nødvendig, ikke til frelse, men til opbyggelse, god orden og foregribelse af meget ondt; thi kommer de unge først en gang »letsindigt« til alters, da er det troligt, at det resten af deres liv vil blive dem et opus operatum, bonden er ikke så oplyst, at man kan håbe andet³⁾; i det mindste har Hersleb som biskop ofte fundet den mest usandsynlige van-kundighed, hvad præsten ingenlunde altid er uskyldig i⁴⁾. Nødvendig var også denne forordn. af en anden grund; thi loven forskriver intet om forberedelsestiden, og på et par dage kan sindet jo ikke blive »disponeret«; hermed er præsterne (ialtfald de samvittighedsfulde) blevet fri for alle stormløb og bebrejdelser fra forældre og officerer for hårdhed, herskesyge, for at hindre kongens tjeneste osv. og fri for at måtte finde sig i, at officererne vilde lære de unge karle katekismen på 14 dage, og så få dem antaget⁵⁾.

1) **Ep. past.** 57. Chr. VI brugte forøvrigt det fra naturretten kendte udtryk »jus non in sacris, sed circa sacra«, f. x. da han afskaffede exorcismen i Oldenburg: »haben wir für gut befunden, vermöge des uns circa sacra compentirenden juris ... den Exorcismus gänzlich abzuschaffen«, 2/5—36, cit. **Acta Hist.-Eccl.** III, 206.

2) **Ep. past.** 60ff. 65ff. Fortalen til alterbogen af 1688, 3ff.

3) **Ep. past.** 68ff. Her følger en temperamentsfuld skildring af, hvordan bønderne mere regnede alderen end kundskaben med deres »sædvanlige mundheld«, at når de ikke selv har kunnet mere, hvorfor skulde så børnene kunde det, jfr. »Syvstjernen«s klage, **NTT**, IV, 43.

4) **Ep. past.** 74ff.

5) sst. 77ff.

Ved den offentlige prøve undgås også al klage over partiskhed, da jo enhver kan høre, om en afvisning er berettiget.

Her følger en kort gennemgang af forordn.s *konfirmationsliturgi*, hvor vægten, som i denne, lægges på vedgåen af dåbspagt og løfte¹⁾. Efter fornyet polemik mod Tychonius²⁾ (at de konfirmerede skulde hovmode sig overfor de ældre, eller at præster skulde blive betænkelige, fordi konf. ikke findes i Confessio Augustana, hvilket selvfølgelig pure afvises³⁾), retledes nogle præster i Akershus stift, som havde besværet sig over *spørgsmålet til konfirmanden*, om han vilde blive i dåbspagten; thi med dette menes jo ikke andet end villighed til at gå ind under dåbens krav om et helligt liv og til at genoprette bruddene ved »pönitentse«. Kalder man det for hårdt, gør man løftet til en formalitet og svigter den evangeliske kirke; det er utroligt, hvis præster mener sådan, men er det virkelig en »conscientia erronea«, må de søge hjælp hos bispen og absolut ikke foretage noget egenmægtigt⁴⁾. Præsterne opfordres til at sky al lunkenhed⁵⁾; ganske vist er det ikke noget let arbejde, men et »onus angelicis tremendum humeris«, ikke »otium«, men »negotiorum negotium«. Hvis nogen tror, at en præst bare skal prædike, er det ligeså beklagelig en misforståelse, som hvis en læge blot ordinerer medicin, men ikke besøger patienterne. Tværtimod: *specialis cura animarum* er præstens største og tungeste gerning; men desværre er det nu sådan, »at flere præster dør af magelighed end af arbejde«; navnlig bør præsten holde sig til sit embede og ikke blande sig i andet⁶⁾.

Når det gælder forberedelsen, er Herslebs tanker både m. h. t. tillidsforholdet mellem præsten og børnene⁷⁾, udenadslæren, også hvor det gælder et bestemt spørgeskema⁸⁾, og den af ham så yn-

1) sst. 90f.

2) Object. 5—8.

3) Ep. past. 94f.

4) sst. 96ff.

5) sst. 101ff. Gentagelserne er som så ofte hos Hersleb talrige.

6) sst. 106ff.

7) Jfr. pag. 223. Men det gælder også om, at præsterne selv er »gloende forud, at I og kan komme deres hjerter til at brænde«, Ep. past. 118. De må bede for og med børnene og ikke slippe dem »inden I har nogenledes mærket hos dem nogen gave til at kunne og ville bede til vor Herre med deres egne, skønt enfoldige ord og korte bønner«, sst. 118f.

8) Det er ikke præstens, men skolens sag at lære dem at læse; mange

dede selvprøve¹⁾), naturligvis kun en videre udvikling af hans program fra 1732 (se ovenfor).

Da forordn. anviser 3 tider til konf.²⁾ (til frit valg), anser Hersleb en forårs- og en efterårskonfirmation for passende; thi de, som er på sætterne, kan ikke komme til forberedelse om sommeren, og de, som skal flåde tømmer, ikke om vinteren. I hovedsognet bør der være konf. søndag efter påske, i annexerne kan det være søndag efter mikkelsdag eller søndag efter nytår, så alle i sognet kan have glæde deraf. Er der 2 præster bør de efter aftale skiftes mellem sognene³⁾). Hvis afstandene er så store, især fra annexerne, at det er ungdommen umuligt at komme 2 gange ugentligt, kan det godt ske sjældnere, men så må forberedelsestiden forlænges fra $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ år, og præsten bør da af og til rejse til annexet⁴⁾).

Sidste afsnit handler om folk, der af en eller anden grund *ikke vil lade sig konfirmere*; nogle foregiver sygdom og vil have sakramentet på sygelejet, idet de så mener sig fritaget for at komme til konf. bagefter; disse må på sygesengen i vidners nærværelse forpligtes til at komme, når de bliver raske⁵⁾; andre vil giftes uden

præster spørger efter faste formularer, og det er utroligt, »hvor meget de stakkels folk kan lære udenad, og forstår dog intet af sagen selv«, sst. 119ff.

1) Se pag. 223. Især de 2—3 sidste uger skal præsten tale med hver enkelt i enrum om deres sjæls tilstand og vise dem, hvad indtryk det gør på ham selv: »at I selv er rørt nu til en inderlig kompassion over dem, nu til en sorg for dem, nu til en hunger efter deres salighed, så at I endogså med tårer og gråd formaner dem, men aldrig med hårdhed eller beskæmmelse gør dem sky og afspændstige«, sst. 123ff. På konfirmationsdagen må der tales kort og tydeligt om dåbspagten, — dens forjættelse og krav, sst. 126f.

2) **Sch.** III, 243: Quasimodogeniti, sønd. efter mikkelsdag og sønd. efter nytår.

3) **Ep. past.** 128ff. Hersleb vil indrømme, at Quasimodogeniti er en dårlig dag; dels kommer påsken, dels tøbruddet i vejen, dog må det blive derved til kongen ændrer det, sst. 132f. Samme svar fik præsten på Hvaløer (**Kopib.** II, 27/7—37), hvor det også oplyses, at svenske, der tjener i Norge, skal konfirmeres og examineres, før de kan komme til alters. Forøvrigt havde Hersleb allerede i **Rit.** frarådet den omtalte søndag til konf. jfr. **NTT**, VII, 334.

4) **Ep. past.** 131f.

5) At det var alvor, fik præsten i Spideberg at mærke. Han havde undladt at antage en officersdatter til konf. p. g. a. rygmerter, men værre var det, at han havde fået penge for det. Hersleb foreslog regeringen

at vente på konfirmationen, i nogle tilfælde er pigen svanger, men det er nu slet ingen undskyldning (»deres synd . . . kan ikke give dem nogen frihed fremfor andre«), thi den slags trænger jo netop til undervisning¹). De »bly«, som undser sig ved at »bekende Kristus«, bør man ikke tage andet hensyn til end at hjælpe dem, så godt som gørligt med opmuntringer i forberedelsestiden, som vel skulde kunne overvinde »den undscelse og blødhed«²). Hvis nogen lider af besvimelsesanfald eller lign., må der gås frem med største humanitet; de må sidde under hele handlingen og behandles med yderste lempe af præsten³). Værrer var det med alle de idioter, som fandtes i landet; hos nogle var det nok viljen, det kom an på, andre var ødelagt ved uduelige skolelæreres »plumshed«, men nogle var det decideret umuligt at lære noget. Man bør forsøge at lære dem »de allerenfoldigste og uomgængelige nødvendige stykker« og se, om de ikke kan bringes til at svare lidt af sig selv; hvis ikke må de overgives til Guds barmhjertighed og holdes borte⁴).

en mulkt på 100 rdl. til skolevæsenet og pigens omgående konfirmation, hvilket skete (Rskr. 19/7—37 med indl. 26/6—s. å. RAO), jfr. NTT, VIII, 122f.

1) **Ep. past.** 139. jfr. **Kopib.** II, 7/3—37, hvor præsten i Skien får ordre til at oplære 3 svangre kvinder grundigt og »in ipso actu confirmationis« kræve løfte om, at de næste prædikedag off. vil afbede deres forseelse; og sst. 6/4—37 i et ganske lign. tilfælde; men borgerlig straf vilde Hersleb under ingen omstændigheder gå med til; i et tilfælde af samme art fik sognepræsten i Vinger at vide, at om ikke hjertet kan omvendes med Guds ord, er der intet at gøre, så det nytter ikke at påkalde øvrigheden, sst. 28/6—37.

2) **Ep. past.** 140f.

3) sst. 141ff. Derimod kan man ikke blive konfirmeret for tidligt, fordi man foregiver at skulle til England, **Kopib.** II, 19/7—37, men der kan intet indvendes imod, at ukonfirmerede indrulleres, da de dog ikke kan tages i cd, før de er konfirmerede, sst. 15/7—37.

4) **Ep. past.** 143ff. jfr. **Kopib.** II, 4/2—37 om 2 sindssyge: »men skulde deres stupiditet være så stor, at de ikke kunde fatte og beholde de få og nødvendige ting til saligheds kundskab, da må man vel have medynk med dem, idelig arbejde på dem, ja og trøste dem, men i det øvrige befale dem til Gud, og lade dem blive fra sakramentet, hvilket vi ikke har magt til at give nogen, som ej kender Xstum og kan bekende ham«. jfr. **Kopib.** I, 6/10—34 om en døvstum, som man ikke (trods Luther og Brochmann) bør give sakramentet, thi dette forudsætter tro, og vel kan den døvstumme af Gud få troen, dog ikke »ex auditu« eller »ex lectione«, dvs. ved ordinære midler, men så bør han heller ikke nyde det ordinære salighedsmiddel: nad-

At forordn. indfører ungdomsregister »så vidt muligt er«, kom Hersleb meget på tværs, og han håbede, at ingen vilde tage anledning deraf til at være forsømmelig; det kunde gælde store købstadmenigheder, hvor folk hurtigt skiftede; men han vilde for sin del altid kræve register af al ungdom over 6 år, og konfirmanderne registreret i kirkebøgerne¹⁾. Heller ikke måtte man rejse fra et sogn til et andet og gå til alters der uden skudsmål; og var skuds-målet bedre end personen, forelå der den mulighed at tiltale præsten²⁾.

Herslebs lille bog er — sine mange formelle egenheder og de mange gentagelser til trods — et læseværdigt skrift den dag i dag; den personlige form er skikkaet til at give et godt indtryk af en mand, hvem den opvoxende slægts kristelige opdragelse ligger varmt på hjerte, og mange værdifulde træk til tidens hist. er heri bevaret. Skønt Hersleb udtrykkeligt siger, at konf. ikke behøver noget forsvar³⁾, blev hans bog dog en *apologi*; dens brod — også mod enkeltpersoner — er tydelig, og kunde — om det var blevet tilladt — være blevet endnu tydeligere; bogen blev naturligvis ikke offentligt underkastet nogen kritik; den var kgl. befalet og dermed sikret, men at der har været utilfredshed med den, er vist nok, hvad der jo allerede måtte være, hvis Tychonius' meninger var så udbredte, som Hersleb mente. Rantzau, der på ingen måde var uden respekt og beundring for Hersleb (pag. 280, 339), men som var for meget verdensmand og åndelig gourmet til at synes om en så jævn henvendelse som *Epistola pastoralis*, spurgte sin ven, Hans Gram, hvad man i Kbhvn mente om Herslebs bog⁴⁾. Gram svarede ikke for sit eget vedkommende, men oplyste, at hans ven og contubernal, lægen Jens Bing, har været meget misfornøjet og

veren; præsten havde foreslået at lære ham kristendom »per picturas«, og Hersleb finder det godt, om det kan lade sig gøre, men har sine tvivl.

1) **Ep. past.** 146ff. jfr. **NTT**, VIII, 111.

2) **sst.** 149f. og 110f.

3) **Ep. past.** 18.

4) Ang. den opfattelse, man havde i Norge, hedder det: »men som det er skrevet og trykt efter ordre, tier enhver; hvad de tænker, giver jeg Dem at betænke. Vist nok er det, en del præster kan meget vel behøve den opmuntring, dog tvivler jeg, der bliver noget så muntert hoved og ånd blandt dennem til den at besvare. Om mester Christen (Worm) vil tie stille hertil, skal forlange mig«, **DM**, 6, V, 272. I hentydningen til Worm ligger vel en antydning af, at Rantzau ikke fandt bogen tilstrækkelig orthodox.

villet lade sin utilfredshed nå Hersleb gennem stiftsprovst Barfoed i Kristiania¹⁾.

I det ansete tyske kirkehist. tidsskr. *Acta Hist.-Ecclesiastica*²⁾ er der på grundlag af *Dänische Bibliothek*³⁾ givet en meget velvillig anmeldelse af *Epist. pastoralis*, og herfra er det atter gået over til J. F. Bachmann i hans grundige bog om konf.s indførelse i den evangeliske kirke⁴⁾.

KAP. X. LANDSBYSKOLEN.

Det er kun naturligt, at Hersleb, der havde vist en sådan iver for skoler både i Gundslev og Hillerød, måtte tage dette arbejde op, da han kom til Norge, hvor skolevæsenet var endnu længre tilbage end i Danmark; også her arbejdede han parallelt med regeringen, og det blev derfor ikke uden resultater, selvom de var betydeligt mindre end først håbet.

Muligt har H. F. Rørdam ret i, at det var *Bluhme*, som i en betænkning af 1734 vakte Chr. VI.s iver for skolesagen, men dels lå

1) Gram ved ikke, hvad gejstligheden mener, thi han ser kun præster i kirken, men Bings »censur over bemeldte piece er altfor hård, amaru-lenta, virulenta et cruenta, til at jeg skulde vove den at sætte på papir. Håret står mig på hovedet, når jeg tænker på, hvorledes denne teologiske medicus fulminerer imod sin landsmands foster. D. E. kunde allerbedst få det at høre, hvis provst Barfoed blev gjort så trohjertig, at han turde imellem fire øjne fortælle det, Bing gav ham i kommission at sige det Hr. biskop Hersleb i øjnene«, men Barfoed vilde nok hellere gå i graven med det, end udføre »slig kommission au pied de la lettre«, **Breve fra Hans Gram**, 126. Antageligt har Rantzau alligevel fået Barfoed til at rykke ud med det, for i næste brev yttre han, at man bør ikke angribe Hersleb på hans motiver, »thi det kommer an på at kuldkaste de grunde og argumenter, han fremsætter. . . . Var skriftet i et andet sprog, er jeg vis på, det udenlandsfra vilde møde anden modsigelse, her er det, tror jeg vel, blevet op og antaget med mere fortrydelse, end nogen vel tør lade sig mærke«, **DM**, 6, V, 275.

2) II, 1093ff.

3) **DB**, I, 217ff.

4) *Die Geschichte der Einführ. der Confirmation innerh. der evang. Kirche*, 203f. **Bachmann** priser især Hersleb, fordi han (modsat Pfaff) holder handlingens objektivitet fast. Det kan dog betvivles, at Bachmann har forstået Hersleb rigtig; thi skelner han end skarpt mellem *confirmatio baptismi* og *conf. baptizatorum* (**Ep. past.** 23f.), så er det dog givet, at det er den subjektive indsats, der optager ham.

denne jo overhovedet pietismen nær og behøvede sikkert ikke ligefrem at vækkes hos kongen, der 1732 havde fortsat faderens gerning ved at oprette 11 skoler på Sorø akademis gods¹). Var det Bluhmes betænkning, der gav stødet til, at almueskoleproblemet i større omfang blev taget op, så skete det ialtfald ud fra gode pietistiske motiver (hvad også den tilslutning viser, betænkningen fik hos kongens to kirk. konsulenter, baron Söhlenthal og grev Stolberg): manglende færdighed i at læse fører til åndelig sløvhed og afstumpelse og dermed til fortabelse; kan man derimod lære folk læsning, giver man dem mulighed for personlig tilegnelse og fortsat kristelig oplysning og kan »dem Reich der Finsternis Abbruch tun, und manche Seele der Gefahr des ewigen Verderbens ... entreissen«²). Derefter udgik opfordring til danske³) og norske⁴) biskoper om at erklære sig over skolerne: hvor mange der var, hvor mange der behøvedes, og hvordan man skulde skaffe penge.

På dette tidspunkt havde Hersleb allerede taget sagen op, vel fordi den interesserede ham så levende, men måske også fordi han vidste, at det snart måtte komme til forhandling herom. Da han første gang henvendte sig til stiftets præster, lagde han dem også skolen på sinde: ganske vist var vanskelighederne af naturlige grunde større i Norge end i Danmark, men han anmoder om, at de vil indsende deres overslag, da de har den betydeligste lokalerfaring, medens han har den største erfaring, hvad angår »tiderne« dvs. ved, hvad der kan vente bifald hos kongen, når han har samlet materiale og kan forelægge et forslag⁵).

Præsternes svar var højst blandede: I Ndr. Borgersyssel fandtes der flere skoler, og provst Cold fremsatte et omhyggeligt forslag i 14 punkter, som viste, at han anså skolernes alm. gennemførelse for meget mulig uden altfor stort besvær⁶). Men dette er ret enestående; præsterne deler sig som regel i 2 grupper: 1) de, som vil have fast ansatte, men omvandrede skolelærere (sådanne, omend »løse« fandtes i rigt mål, rigtignok oftest med den tilføjelse,

1) Ugeskrift for Skolen, I, 273.

2) KS, 5, VI, 246.

3) 25/2—35, tr. KS, 5, VI, 247f.

4) Rskr. 25/6—35, RAO.

5) NTT, VIII, 17f. Til dette afsnit kan jævnføres min afh. i NTT, 1939, 2. hefte: »Biskop Peder Herslebs indflydelse på den norske skolelov af 23. januar 1939«.

6) BAO, pk. 28, 23/1—32, jfr. 12/9—33 og 15/4—33.

at de ikke duede til andet¹⁾ og 2) de, som vilde have faste skoler og undervisningen helt eller delvist henlagt dertil²⁾). Grupperne er naturligvis delt efter de kommunikatoriske forhold på de enkelte steder. Alle er enige om nødvendigheden af at få skoler og skole-mestre for kristendomskundskabens skyld, men de fleste mener, at pengemangel og lange afstande er hovedårsager til, at det ikke er sket og ikke kan ske³⁾. Med rette gør en del opmærksom på, at der i Norge må regnes med en faktor, man ikke behøver at tage hensyn til i Danmark: *bonden*, som i Norge er »proprietaryus«, og af hans »rundhed dependerer« alt⁴⁾.

På disse oplysninger, men også på en lang række visitats-erfaringer, byggede Hersleb sin meget grundige *skolebetænkning* af 30/11—35, et svar på regeringens forespørgsel af 25/6—s. å.⁵⁾.

1) f. x. Skibtved, 20/11—31 (sst. pk. 29); Høeland, 4/9—31 (pk. 32); Sørum, 4/8—31 (sst.) og Eidanger, 30/9—31 (pk. 33).

2) Nogle mener, at klokkeren i de små sogne også kan være skolemester f. x. Næsodden, 14/8—31 (sst. pk. 29); Drangedal, 8/10—31 (pk. 33); her foreslås børnene indkvarteret omkring klokkerboligen. — I Vardal, Biri og Høe anser man det for ret let at få en skole indrettet, 24/9, 15/8, 12/9—31, sst. pk. 33b.

Om hvordan man skal skaffe pengene, er der meget forskellige anskuelser: nogle vil sætte amtmænd og fogeder igang med at samle dem ind (Modum, 24/10—31, pk. 27), andre vil have en tavle i kirken og beskatning af de rige (Thiøllinge, 4/12—31, pk. 31). Fra Gudbrandsdalen haves et udførligt forslag til at skaffe penge (Fåberg, 1/8—31, pk. 30): ved kirkegodset, skatter, afgifter ved familiefester, tavle- og dispensationspenge, afgifter ved køb og salg (her anføres *Frankes*: Fussstapen des göttl. Segen) osv. I det hele synes skoleinteressens i Gudbrandsdalen at have været meget betydelig, og en vis optimisme præger brevene, således Lessøe (27/8—31), Gausdal (25/8—31), og Froen (10/10—31), jfr. I. Kleivens arbejder om bondekultur i Gudbrandsdalen, f. x. Ringebu (1928), 220ff..

3) I Sandsvær var der dog en skole, fremskaffet ved sammenskudte midler (pap. findes i BAO, pk. 27), og Jarlsberggreven havde også forsøgt at holde skolemestre, men synes ikke at være kommet så heldigt fra det (11/9—31, sst. pk. 31); det samme gjaldt i Laurvig (13/8—31, pk. 32). Præsten i Strøm meddeler (1/9—31, pk. 32), at han før krigen har holdt en skolemester, men har måttet opgive det.

4) Omtalte skr. fra Fåberg 1/8—31.

5) Betænkningen findes som indl. til rskr. af 25/6—35, RAO; 5/11—35 beklager Hersleb overfor v. Holstein (Ldb. fol. 430), at fogedindberetninger har sinket indsendelsen; Vogt havde ment, at de burde indkomme først, hvad Hersleb fandt temmelig overflødigt. Hersleb omtaler, at skolens gennemførelse fra først af har været hans højeste

Den er som hans andre store betænkninger helt hans eget værk — omend måske oplysninger er stillet til rådighed af den verdslige øvrighed —, den konstituerede stiftamtmand Vogt har kun foretaget et par sproglige rettelser i den¹⁾. I det brev til v. Holstein, der ledsagede betænkningen, gør Hersleb udtrykkeligt opmærksom på, at hans forslag kun gælder Akershus stift og rimeligvis slet ikke kan bruges andre steder, og han gør den bemærkning (der rammer hele enevældens centralstyre), at mange gode forslag ang. Norge bliver til intet, fordi man skærer over en kam og ikke agter på de lokale forhold²⁾.

Selve betænkningen indleder med den betragtning, som er så velkendt fra pietismen i almindelighed og Hersleb i særdeleshed, at *skolevæsenet er et middel til »bønders og fattige folks børns undervisning i den saliggørende Guds kundskab«*; kulturelle og folkeoplysende hensyn kommer slet ikke i betragtning. Videre udvikles de kendte ideer om udenadslæren som roden til alt ondt, fordi mulighederne for at øge eller blot vedligeholde kundskaben spildes, når man ikke kan læse selv³⁾, men Hersleb mener dog at se fremgang i sin tid og tilskriver det sine skrappe visitatser; at kongen nu vil påtage sig arbejdet, er priseligere, jo sværere modstanden er. Herefter følger en oversigt over vanskelighederne: 1) afstandene er så store, at der, selvom man havde skoler, vilde blive altfor lange skoleveje⁴⁾. 2) Der mangler plads til skolebygninger, hvilket atter hænger sammen med det ulyksalige kirkegods-salg⁵⁾. 3) Der vil blive store begyndervanskeligheder med at få brugelige lærere; siden, når man havde opdraget nogle bønderbørn dertil, vil det antagelig bedre sig⁶⁾. 4) Og endelig er der penge-

»ønske og forlængsel«, og nævner, at kongen til ham havde beklaget mangelen på skoler.

1) Hersleb sendte sit forslag til Vogt 21/11—35 og fik det igen 1/12 (BAO, pk. 7); når det er dat. 30/11, skyldes det Herslebs ønske om, at det skulde være på kongens »velsignede« fødselsdag.

2) Ldb. fol. 430, 3/12—35.

3) De lærer »udenad ligesom papagoier, uden at kende en bogstav i bog, og altså uden at kunne hjælpe sig selv tilrette, uden at kunne forstå et ord af det, de læste, uden at kunne recolere det, de har læst«.

4) At indkvartere børnene vil blive for dyrt.

5) Skolemestren må nemlig have lidt jord til græsning.

6) Kun bønderbørn kan tåle hondekost; derfor har han måttet frafalde sin første tanke om at oplære vajsenshusbørn til lærere; thi at skaffe anden kost vil i Norge blive altfor dyrt,

vanskeligheder — om man nu atter havde haft kirkerne¹⁾!

Første afsnit behandler derefter spørgsmålet: *hvor mange skoler findes der i Akershus stift?* Svar: ingen; ialtfald ingen godkendte og autoriserede; der er nok af skolemestre, men de gør mere skade end gavn og må aldeles likvideres²⁾. Dog mener Hersleb, at bønderne nu er betydeligt villigere til at støtte skolers oprettelse end for få år siden, hvilket atter må skyldes hans visitatspåmindelser og embedsbreve³⁾; men trods gode spirer er der intet sket, fordi bønder ikke let bliver enige, og hele sagen ofte stranded på enkeltes modstand. Derfor må øvrigheden gribe regulerende ind.

Andet punkt drejede sig om, *hvor mange skoler der skulde til*; Hersleb gør udtrykkeligt opmærksom på, at hans forslag kun gælder landet⁴⁾. Man kan ikke regne med, at der skal en skole til hvert kald (af hvilke der er 108); thi så fik annexerne ingen og vilde blive rene »vankundigheds boliger«, der bør være en skole i hvert sogn, hvilket vil give 263⁵⁾, og mindre end 30 rdl. årligt kan

1) Man burde have solgt godset hver gård for sig (som Hersleb gjorde med hospitals- og kommunitetsgodset, pag. 305f. 311f.) og beholdt kirkens landskyld; der vilde være kommet lige meget ind endda.

2) »Ikke andre end gamle hus-kvinder og inderster, eller krøblinge eller aftakkede soldater, eller forløbne og liderlige folk«, som udsuger befolkningen, fordærver børnenes læsning, »vagerer« hid og did, hvor de kan få penge, så de fattige alligevel er afskåret fra læsning, da disse mennesker tager op til 8 sk. ugentlig. Og hvad værre er: når bønderne har haft sådan en gående, mener de, at nu er alt godt, og de nærer mistro til de præster, som arbejder for en bedre undervisning.

3) Der er en skole i Sandsvær (pag. 247, note 3), og i Bærum er der stiftet et legat til fattigbørns skolegang (Fundats findes i NS, I, 252ff.). I Stange har præsten lovet 200 rdl., hvoraf renterne skal gå til fattigbørns undervisning (brev findes BAO, pk. 34). I Fron har en bonde lovet at bygge skole, og også andre steder har præster og bønder lovet at hjælpe.

4) Alle købstæder, ladepladser, toldsteder, jern- og savværker og andre pladser, hvor mange mennesker bor samlet, må have deres skolevæsen ordnet ved særlig lov. Her må forældrene, når de kan, selv lønne lærerne, og værkets ejer give bidrag til de fattiges undervisning, (i Tistedalen strandede skolesagen på en værkejers vrangvillie, efter at det var kommet godt i gang). Derimod må bønder-børn ikke sendes til sådanne steder, da de bare bliver fordærvet af det.

5) Hvis grevskaberne skal træffe egen ordn., bliver tallet kun 90 og 230 (Grevskaberne skulde ordne deres eget skolevæsen efter Forordn. af 23/1—39, se Sch. III, 351). Mener regeringen, at en skole

man ikke byde i løn¹⁾ (forat undervise de fattige + et tillæg fra de velhavende), hvilket vil give 7890 rdl., og da der bør være et lille overskud, må der regnes med 8000 rdl. årligt i lærerløn²⁾).

Men *hvorfra skulde de penge komme?* 1) Helsingørkollen kunde passende tages hertil; når den brugtes til landets eget gavn, vilde den sikkert blomstre op³⁾. 2) Alterlysene kunne uden skade afskaffes — for at få denne sjælcoplysning i stedet; kirkeejerne bør derfor svare 3—4 rdl. af hver hovedkirke og 2 af annexkirkerne (de store købstad-kirker skulde svare 8 rdl.) årligt; det vilde give ca. 600 rdl.⁴⁾. 3) Finmarkskollekten på 379 rdl. vilde være kærkommen her, men det er vel ikke muligt at skaffe missionen anden hjælp. 4) Man kunde spørge præsterne, om de vil give noget; da Hersleb »sonderede« dem 1731, var de ganske villige til at tilbyde pladser, løn eller lærerkost⁵⁾. 5) Ellers ved man ingen anden vej end skat efter matrikel; nok vides det, at kongen er meget om over bønderne (derom kan der nu være delte meninger, kongen ofrede en kæmpeformue på Christiansborg slot, men ikke noget på skolerne), og bønderne havde skatter nok i forvejen at slås med, men når det drejede sig om et så betydeligt arbejde til Guds

pr. sogn er for meget, foreslås skoler i alle hovedsogne og de halve annexer; det bliver da 186 (162), men den ordning frarådes kraftigt.

- 1) Foreslår andre mindre, tænker de ojsynligt kun på de »forrige fuskere«.
- 2) Uden grevskaberne 7000 rdl., efter det subsidiære forslag 5700 (5000) rdl.
- 3) Se herom pag. 198f. Herslebs forslag er sikkert bygget på præsternes, da mange af disse var inderligt kede af Helsingørkollen; hvis man ikke vil gå med til at afskaffe den, kunde Helsingør hospital få en sum svarende til 20 års gennemsnit og resten gå til skolerne.
- 4) NL, 2—21—50 siger, at lysene godtgøres med 8 til 12 skålpund vox årligt pr. par; dette vil (regnet efter 32 sk. pundet) sige 2 rdl. 64 sk. for de mindste og op til 4 rdl. for andre kirker, mere i købstæderne. Jfr. Forordn. af 1739, 34 (Sch. III, 335, 355), hvor bestemmelsen er indført; dette skete efter kongens udtrykkelige ønske til v. Holstein (KS, 5, VI, 294ff., gentaget ved rskr. 2/1—39, Fgt. IV, I, 631), sikkert har kongen ideen fra Hersleb. Forøvrigt blev det en skuffelse med den ventede indtægt (Ugeskrift for Skolen, I, 565). H. F. Rørdam bemærker med rette, at her begyndte man at tage fra kirken og lægge til skolen, en linie, som jo er vel videreført. (KS, a. s.).
- 5) Men man må ikke vente sig for meget deraf; dels betyder en sådan forpligtelse jo en varig forringelse af embedet, dels har præsterne nu også akademiskatten at trækkes med.

ære og bondens eget bedste, måtte det kunne lade sig gøre¹⁾). En sådan skat gives lettest (trods det at andre mener noget andet) i penge, ikke in natura, bl. a. også for at få større ensartethed²⁾). Alle disse poster skulde kunne indbringe den fornødne sum.

Disse penge skulde så fogederne mod stiftsøvrighedens kvittering indlevere til amtsstuerne, hvorfra de atter gennem fogederne skulde anvises til lærerne³⁾).

Herefter går Hersleb over til at tale om *skolernes indretning*, hvorved han går udover de 3 spørgsmål. Almuen må på hvert sted bygge skolen: med lærerbolig og en rummelig, opvarmet stue, med skillerum mellem drenge og piger⁴⁾).

I hovedsognet bygges der på præstegårdens jord, som må afgive plads til lidt græsning og $\frac{1}{2}$ td. sæd⁵⁾), i annexet skal der på samme måde bygges så nær kirken, at skolen let kan være under præstens kontrol⁶⁾). Der skal holdes skole for alle, som bor indenfor $\frac{1}{2}$ mils afstand; men da vanskeligheden i store sogne derved ikke er løst, skal der, når der er holdt skole 2 måneder på det faste sted, flyttes til et andet »stærkt bygdelaag«, hvor atter de skal komme, som bor indtil $\frac{1}{2}$ mil derfra⁷⁾). Skolemesteren kan natur-

1) Man må overbevise bønderne om, at de omløbende lærere bedrager dem.

2) Betaling in natura vil også blive for dyr for folk i kornfattige bygder, især i magre år; og skal skolemestren selv rejse rundt og kræve kornet ind, vil der opstå talløse bryderier.

3) Dette skal ske 3 gange årligt på tinget (jfr. Forordn. 1739, 6 (Sch. III, 348)). Læreren må kvittere og præsten attestere, at pengene er betalt; når læreren personligt indfinder sig, kan fogeden spørge almuen, hvordan han gør sig.

4) Udgifterne skal pålignes af sorenskriveren efter gårdenes skyld; de 12 bedste mænd i byen skal sørge for opførelsen, og husmændene bidrage med arbejdskraft. Huset skal være 14 gange 24 alen i rektangel; jfr. Instrux af 1721 (Sch. II, 437) og Instrux 1739 (sst. III, 341, 359).

5) Modereres efter præstegårdens størrelse.

6) Man må spørge, om der ikke er een, der for at have skolen i nærheden vil afgive den fornødne jord; ellers skal første ledigblivende husmandsplads anvendes (om den norske husmands stilling mellem tjenestekarl og »leilending« (eller »bygselmand«), idet han svarede afgift til den gård, hvorunder hans brug hørte, se **Det norske folks liv og hist.** VI, 198f.). Findes der beneficeret gods, er det rimeligt at anvende dette; almuen skal selv sørge for skolens brændsel, jfr. Forordn. 22, 26, Sch. III, 352ff.

7) Under disse rejser skal læreren bo hos en mand med mange børn

ligvis ikke leve af 30 rdl.; derfor skal han have 2 sk. ugentligt af de velstående pr. barn, og 4 sk. ugentligt af de ikke-skolepligtige, der vil lære at læse; han må være fri for alle skatter, men heller ikke drive handel af nogen art¹⁾. Præsten skal selv antage sin skolemester; argumentationen er ganske som pag. 75f. og skal ikke gentages her; skolemesteren examineres af provsten og ansættes af bispnen uden bestalling. Til lærere kan man godt bruge fattige, skikkelige studenter, som efter 3 år forfremmes til klokkere, eller folk af bondestand, som er »præpareret« dertil af præsten, der bør udse og uddanne dem²⁾. Er en skolemester uduelig eller brutal, skal han med anvendelse af »gradus admonitionis« afsættes; men for at undgå, at privat »affekt« spiller ind, skal bispnen ved de 2 nærmeste præster lade klagen undersøge³⁾. En passende frist til at sætte det hele igang må naturligvis indrømmes.

Yderligere tilføjes nu en *instruxplan* for skolen. Den skolepligtige alder sættes til 7 år, så at børnene kan have lært at læse og kende deres kristendom inden forældrene får brug for dem ved arbejdet⁴⁾. Ikke blot skolepligtige skal han undervise, men også voxne, der sendes til ham af præsten, eller som selv ønsker det⁵⁾, og bliver nogen 18—20 år uden at kunne antages til alters, skal øvrigheden tiltale forældre eller husbond og straffe med mulkt og gabestok; er det den pågældendes egen skyld, må han sendes i tugthuset og der arbejde for sin føde, mens han lærer det nødven-

(der således kan få gratis skole) eller hos en, der »godvillig« vil låne hus.

1) jfr. Instrux 1739, 23 (Sch. 361f.).

2) Derimod bør man i alm. ikke bruge klokkeren, thi han skal jo ugentligt katekisere i bygderne og måtte da holde vikar i skolen.

3) Ved visitats skal både biskop og provst undersøge skolens forhold meget grundigt, både m. h. t. lærer, børn og forældre.

4) Skolemesteren skal have et mandtal over alle børn i distriktet, og hver søndag levere præsten en forsømmelsesliste, så at forældrene (med gradus admon.) kan advares og ev. straffes efter loven (NL, 2—6—2), jfr. Instrux 1739, 3, 5, 15 (Sch. III, 359ff.). Den samme pligt påhviler husbonder, som har forældreløse, husmænds eller betleres børn i huset; til de har været til alters, skal de tjene for kost og klæder, siden 3 år for kost og løn. Folk må under bødestraf anmelde hvilke udensofgns hjemmehørende, de har i huset, for at de kan blive holdt til katekisation.

5) Især lørdag og søndag efter gudstjenesten; men det var næppe gennemførligt i Norge med den betragtning, ungdommen her anlagde på lørdagens frihed og glæder.

dige og siden ud at tjene. Skolen begynder kl. 6 om sommeren og kl. 7 om vinteren, og slutter kl. 4, i den mørkeste tid dog kl. 3 for ikke at udsætte børnene for risiko på hjemmevejen¹⁾; der begyndes og sluttes med salme og bøn²⁾, i katekisation skal man følge een forklaring, men katekisere frit over den³⁾. På alle prædikedage skal skolemesteren føre alle drengene ind i koret, lære dem at slå op og synge med og se til, at de skikker sig ordentligt⁴⁾.

Børn, som er ti år gamle og »har nogenledes saligheds forstand« må »dimitteres«, så at de kan være forældrene til hjælp; dog må de aldrig forsømme præsts eller klokkers katekisation, og et par gange årligt skal de gå i skole for at »recolere« deres viden, især når den første altergang nærmer sig⁵⁾. Præsten skal hver uge indfinde sig i hovedsognets skole, i annexskolerne så ofte han kommer derover, for at føre tilsyn med læreren og se til, at hverken forældre eller børn skulker; derfor skal læreren også føre mandtal over børnene hver dag.

Denne betænkning minder på mange måder om *instruxen for rytterskolerne af 1721*⁶⁾; både Hersleb og skoleloven af 1739 bygger i stor udstrækning på denne instrux, og det kan anses for givet, at Hersleb har tillempt den efter norske forhold.

Inden vi fortsætter med skolens historie, skal vi kort omtale forholdene i Kongsberg; ifl. fundats af 1719 var der en latinskole; men der undervistes kun i samme fag, som i de »danske kristendomsskoler«, og efter mange forgæves forsøg på at få fundatsen respekteret, tog Hersleb konsekvensen og fik i stedet indflydelse på lærervalget i den nyfunderede skole (1734)⁷⁾.

Rektor Block i Kongsberg var — efter hvad kongen, da han havde besøgt sølvværket, udtalte til Hersleb, og hvad der over-

1) Navnlig i snefog og andet ilde vejr, jfr. Instrux 1739, 7, **Sch.** III, 340. Også Hersleb anser det (som instruxen) for rigtigt, at børnene har mad med i skolen.

2) Om morgenen en »pønitentse-salme«, jfr. Instrux 1739, 8, **Sch.** III, 340f. 359.

3) Jfr. pag. 241, note 8.

4) Her er det latinskolens ordn., der foresvæver Hersleb. Det blev iøvrigt indført i Instrux af 1739, 15, **Sch.** III, 342, 360, hvilket betegner en udvidelse af Instrux af 1721, 15, (sst. II, 438).

5) Dette sidste faldt væk ved konfirmationen, jfr. Forordn. 1739, 38 og Instrux, 6 (**Sch.** III, 356f. og 359), men resten gennemførtes.

6) Se **Sch.** II, 434ff. jfr. pag. 74ff.

7) Se excerpten af Herslebs latinskoleberetning i **LA**, Sjæll. Bisparkiv: **Komm. for de lærde skolers reduktion i Dmk og Norge, 1739.**

raskede denne pinligt — fordrukken; Hersleb skrev strax i største alteration til præsterne og bebrejdede dem, at de ikke havde oplyst ham herom¹⁾, og da Bloch kunde regne ud, hvad der vilde ske og ikke dristede sig til at lade sine forhold undersøge, nedlagde han embedet, men fik 50 rdl. i pension og lov til at fungere til nytår²⁾. Allerede forinden havde præsterne og berghauptmændene (som var Kongsbergs øvrighed) ansøgt om at få en anden rektor kaldet, men det modsatte Hersleb sig bestemt, sålænge embedet ikke var vakant; han erklærede, at da kongen udtrykkeligt havde pålagt ham at skaffe en ordentlig mand, kunde han ikke indlade sig med en ukendt student³⁾. Samtidig klager han over skolens slette forfatning, og over at det eneste punkt, hvori fundatsen overholdes, er det, at berghauptmændene kalder rektor⁴⁾, hvilket dog ellers tilkommer biskoppen⁵⁾, og han udtrykker håbet om, at man vil tænke herpå ved den reorganisering af skolefundatsen, som snart skulde sættes i vej⁶⁾. Men i Kongsberg gik man med vilje udenom dette og henholdt sig til, at den ældre fundats overlod berghauptmændene kaldelsen af rektoren, som biskoppen derefter gav kollats⁷⁾. Hersleb protesterede strax; han hverken vilde eller kunde have ansvar for en rektor, han ikke havde kaldet⁸⁾; Rantzau støttede ham⁹⁾, og Hersleb fik sin vilje¹⁰⁾. I den nye

1) **Kopib.** I, 14/9—33.

2) **BAO**, pk. 27, 23/10—33. Bloch døde 1737.

3) **Kopib.** I. 24/9—33; Herslebs klager over regnskabssmøleriet i Kongsberg er omtalt pag. 194.

4) Fundats af 31/7—19, **RAO**.

5) **NL**, 2—18—2.

6) **Kopib.** I, 24/9—33.

7) sst. 18/12—33 og indl. til fund. af 24/5—34. Hersleb anså det for at være af vigtighed, at det ikke blev folk fra Kongsberg, der fik med skolen at gøre, da det (som med Bloch) havde vist sig skadeligt. Berghauptmændene protesterede (8/1—34, **BAO**, pk. 27) og fordrede deres ret bevaret.

8) 11/12—33, indl. til 24/5—34, **RAO**.

9) Indl. til 20/2—34, **RAO**.

10) Ved den nye fund. af 24/5—34. Allerede forinden (27/12—33, **Kopib.** I), havde han præsenteret den nye rektor for berghauptmændene, og disse havde måttet godkende ham. Det var Fr. Breum, hvem Hersleb siden støttede på alle måder i hans vanskelige stilling. Også med høreransættelserne, som jo var forbeholdt rektor, vilde Hersleb gennem denne have opsig, ellers risikerer man, at de i Kongsberg ansætter kuske og tjenerer eller andre, man vil være af med, **Kopib.** I, 16/2—34.

fundats blev det også pålagt bispem at udarbejde et nyt reglement for skolen, og dette påtog Hersleb sig strax, efter at have hørt den af ham selv indsatte rektor Breums mening¹⁾). På søndage skal skolebørnene parvis gå fra skolen til kirken og under lærernes opsigtt sidde i koret; dette var intet nyt²⁾), men vigtigere er det, at før og efter skulde de henholdsvis synge en salme og examineres i prædikenens indhold³⁾). Til den daglige korsang⁴⁾) skal der udarbejdes lister over salmer og bønner, og børnene skal lære at bede selv ved at gøre det under korsangen; derved skal de også lære forskellen på tilbedelse, takke- og bedebøn og, hvad det vil sige at bede i Jesu navn og efter Guds vilje. I inddelingen af klassernes pensum følger han naturligvis de sædvanlige linier⁵⁾). Der må bruges ris, men med lempe og aldrig, hvis ikke børnene forstår, hvorfor de straffes; lærerne må foregå med et godt eksempel på indbyrdes fordragelighed.

Efter at der var indhentet betænkninger fra stiftsøvrighederne⁶⁾)

1) Breums forslag findes BAO, pk. 27, dat. 25/6—34, men er betydeligt mere kortfattet end Herslebs og næppe grundlag for dette.

2) Se *Ritualet af 1685*, 9f. jfr. *KS*, 5, II, 677.

3) Efter *Kopib.* I, 24/7—34. Salmerne til gudstjenesten skulde om lørdagen indøves i skolen.

4) Korsangen findes ikke i ritualet, da den hørte under skolen, se ordnansen af 1539, *KL*, I, 52ff. Jfr. *NL*, 2—18—6.

5) Nederste klasse skal lære at læse. Ved stavningen skal man først iagttage, at børnene kender alle bogstaver vel; der skal katekiseres over de enfoldigste grundbegreber. I middelklassen skal man bruge »Kristendommens Kerne«, de 7 bodssalmer og bibelske sentenser læres; i kateksen skal man lære dem at gøre slutninger selvstændigt; de må kunne regne (de 4 arter) og lære tysk, om forældrene ønsker det (der var mange tyske arbejdere på Kongsberg). Sidste klasse betegner en udvidelse af alt dette, især skal man lægge vægt på en praktisk katekismeundervisning og ved hvert enkelt punkt lære børnene, hvad lærdom, trøst og nytte de kan have af dette.

6) De danske betænkninger findes uddragssvis i *Ugeskr. for Skolen*, I, 275ff. 293ff. 409ff. Originaler og Hojers excerpter findes i *RA*: »Kommission ang. Skolevæsenet på Landet i Danmark og Norge med Bilag«, (cit. *Komm.* I). De norske findes i *RAO*, indl. til *rskr.* 25/6—35. For Kristianssands stift foreslås 120—30 skoler; dette forslag er ret konformt med Herslebs, men langt fra så fyldigt, dat. 16/3—36. I Bergen mente bispem, at skoler er umulige, og at man måtte hjælpe sig med omløbende lærere, dat. 9/4—37. I Trondheim mener man at måtte have 145 skoler, men iøvrigt er forslagene korte og uoplysende (13/10—36, 23/2—37); de røber konservatisme og initiativløshed indtil det kedsommelige.

blev en *kommision* sat til at bearbejde materialet; den bestod af Hojer, Schroeder og Bluhme¹⁾). Hojer udarbejdede hurtigt en plan for det danske skolevæsen²⁾), som efter yderligere behandling i komm. sendtes til v. Holstein 28/12—36³⁾). Imidlertid blev kommissionen udvidet med Holstein, Steenbuch og prof. Wøldike, en udførlig instrux blev dem tilstillet med ordre til at gennemgå materialet, indhente nyt og alvorligt overveje, hvordan planen kunde gennemføres, især i Norge⁴⁾); kongen fulgte sagens udvikling med vanlig interesse⁵⁾). Den udvidede komm. tog strax fat⁶⁾), men først næste år, da Hersleb stod midt i opbruddet, fik han fornyet forespørgsel, som han lod gå videre til præsterne: hvormange skoler der er nødvendige, hvad det vil koste at holde dem igang, hvad der kræves til årlig reparation, og om der kan forventes frivillige bidrag⁷⁾). Præsternes oplysninger gav intet nyt⁸⁾); man regner gennemgående med 2—3 skoler pr. præstegæld, 2—300 rdl. til opførelsen og 50 rdl. årligt til læreren.

Da Hojer med sin jernflid atter havde sammenarbejdet hele materialet og i okt. 1738 var færdig med sit forslag⁹⁾), blev det tilstillet Hersleb¹⁰⁾) og af ham underkastet en kritik, som på væsent-

1) **Komm.** I, Aug. 36, tr. **HS**, IV, 485.

2) **Komm.** I, 5/9—36.

3) sst. jfr. **KS**, 5, VI, 251f. NB, at der er indløbet en fejl pag. 252, idet Rørdam ved at anvende Engell (**Ugeskrift for skolen**, I, 524) har forvexlet Hersleb med Schroeder, jfr. rettelsen, a. s. 312.

4) **Sjæll. Tegn.** 18/1—37, tr. **HS**, IV, 487ff. Dels vilde man gerne have nye med, dels var de 3 første specielt sagkyndige i Slesvig-Holstens skoleforhold; disse vilde man gerne efterligne, da skolevæsenet var betydeligt mere fremskredet her (jfr. **Ugeskrift for skolen** II).

5) **HS**, II, 260.

6) En af dens skrivelser til stiftsøvrighederne findes **KS**, 5, VI, 254ff.

7) **Kopib.** II, 7/2—38, ifl. skrivelse fra skolekomm. af 18/1—38. Da sagen haster, beder Hersleb om hurtig behandling; det skete forsåvidt også, som de sidste beretninger kom ind 19/4—38, men disse papirer kan næppe have spillet nogen rolle for skolekomm.

8) Mærkeligt nok findes de også som indl. til **rskr.** af 25/6—35 **RAO**.

9) Findes i »**Komm. ang. Skolevæsenet på Landet i Danmark og Norge, kgl. Res. og diverse kgl. Rskr. m.v. 1737—43**«, **RA**, (cit. **Komm.** II), jfr. **KS**, 5, VI, 264. Det var udarbejdet på grundlag af de indkomne sager og instruxen af 1721.

10) **KS**, sst. H. F. Rørdam mener, at det var i egenskab af generalkirkeinspektør, at Hersleb fik det at se, men af et brev fra Hersleb til Dorph (**BAO**, pk. 7, 22/2—39) fremgår, at det var Hersleb selv, der anmodede om det; antagelig har Hojer ønsket at holde ham udenfor, jfr. pag. 260, note 1.

lige punkter ændrede det¹⁾). I denne sammenhæng skal vi kun behandle dette dokument, forsåvidt det angår Norge.

På to måder udmærker Herslebs kritik sig: dels ved at bringe skoleloven ned til det *nogenlunde gennemførlige* fra den idealets højde, hvor Hojer havde henlagt den, dels ved at *sondre skarpt mellem gejstligt og verdsligt* på områder, hvor Hojer havde ladet dette gå ganske i eet.

Til den første gruppe af praktiske *forbedringer* hører, at degnekaldene efter Herslebs ønske skulde besættes med folk, der havde holdt skole, og at det indføjedes i forordningen, som Hersleb altid havde kæmpet for, at kun studenter måtte blive degne²⁾). Derimod lykkedes det ikke at sikre de degne og klokkere, der samtidig var skolemestre, løn som sådanne, hvorfor Hersleb mente, at hele arbejdet var mislykket³⁾). Heller ikke vandt et forslag om at regulere skoletiden i Norge efter, at folk en del af året var på sætren, bifald, og heller ikke et om ikke at stille for store krav til lærernes kundskaber (da de isåfald ikke vilde blive efterkommet »sær i Norge«⁴⁾). Derimod fik Hersleb sat igennem, at skoleholderen ikke skulde have ansættelsesbrev (for så er han ikke til at komme af med), og ligeså, at biskoppen selv skulde examinere degnene og ikke overlade det til provsten, som kunde være partisk⁵⁾). Mindre væsentlige er nogle bestemmelser om lærernes værneting og soren-skriverens visitatspligt (som Hersleb fik udryddet⁶⁾), men ret vig-

1) Findes i **Komm.** II. tr. **KS**, 5, VI, 265—87, hvortil her henvises. Desuden findes nogle »**Dubia**« ang. instruxen for lærere i Norge (**Komm.** II) utrykt, jfr. **KS**, 5, VI, 265, noten; cit. »**Dubia**«.

2) **KS**, 5, VI, 268f. jfr. Forordn. 1739, 3 (**Sch.** III, 321, 347), hvis ikke kun studenter kunde blive degne, endte det med, at bisperne som i Jylland (!) fik anbragt kuske og karle i degnekaldene, eller at folk sagde, som de allerede var begyndt på: »nu har de fået det såvidt, at skinder og skomager, når de er pietister, kan blive degne«.

3) **Dubia**. At sige (som forslaget og instruxen for Norge (**Sch.** III, 361)), at disse skal have et tillæg efter, som bispen finder gørligt, er ifl. Hersleb kun »at stryge dem om munden og fixere dem«. Thi bispen har ingen magt i dette stykke, ellers havde det vel været muligt at opfylde det, loven (**NL**, 2—15—7) kræver om degneløn; jfr. dog Forordn. 6 (**Sch.** III, 348), at den ringe stillede klokker, der også er skolemester må få fuld eller halv skolemesterløn.

4) **KS**, 5, VI, 270f. jfr. Forordn. 9 og 10 (**Sch.** III, 324ff. og 349f.).

5) **KS**, 5, VI, 271f. jfr. Forordn. 10 (**Sch.** III, 325, 350) og 14 (sst. 327, 351).

6) **KS**, 5, VI, 272f. jfr. Forordn. 16 (**Sch.** III, 351f.).

tigt er det, at det lykkedes Hersleb at få nedsat de norske præsters skat til skolen fra 2 rdl. pr. hovedkirke til $\frac{1}{2}$ —2 rdl., og fra 1 rdl. pr. annexkirke til $\frac{1}{4}$ —1 rdl.; han fører et varmt forsvar for den norske gejstlighed, hvis mange kirker ikke var en indtægtskilde¹⁾ og gik skarpt imod en bestemmelse om beskatning af præstegårdenes hartkorn²⁾. Endelig må nævnes, at Hersleb alvorligt androg om at få skolepligten ophævet før konf.; thi forældrene kunde ikke undvære børnene ved arbejdet. Når de var nogenlunde udviklet, skulde de sendes af skole og kun med visse mellemrum repetere deres kundskaber (jfr. pag. 76 og 252f.); heri blev han også fulgt³⁾, men det lykkedes ikke at få læreren fritaget for søndagsextraundervisning af de voxne unge, som behøvede det; derimod fritoges han for at gå rundt til dem, — de skulde komme til ham⁴⁾. På et andet vigtigt punkt fik Hersleb delvis medhold: konf.forordn. bestemmer⁵⁾, at de konfirmerede har frihed til at blive fra katekisationen; dette fandt Hersleb meningsløst og fik det også rettet⁶⁾, men da han vilde have læreren fritaget for at undervise »confirmandos« specielt, fordi det var præstens arbejde og kun vilde skabe dovne præster, gik man ham imod⁷⁾.

Under den *anden gruppe* af forandringer og forbedringer hører de punkter, hvor det lykkedes Hersleb at gennemføre en *skarpere skelnen mellem kirkeligt og verdsligt*. Således vilde han, at bispen alene (uden stiftamtmanden) skulde afgøre, om degnen duede til at være lærer og ikke udsættes for proces, hvis der blev tale om en degns afskedigelse⁸⁾. For Norges vedk. fik han også slettet styk-

1) **KS**, 5, VI, 276ff. jfr. 293f. og jfr. Forordn. 33 (**Sch.** III, 354f.), se pag 197, note 1.

2) **Komm.** II, tr. **KS**, 5, VI, 292f. Hojer gør her indstilling til kongen, fordi Hersleb havde klaget over denne beskatning; klagen findes ikke i Herslebs betænkning, men er vel fremsat mundtligt i kommissionen; Bluhme støttede Hersleb. **Komm.** II. (**KS**, 5, VI, 290), og i Forordn. var den faldet væk (27, **Sch.** III, 344f. 361).

3) **KS**, 5, VI, 281.

4) **Dubia**, jfr. Instruxen, 20, (**Sch.** III, 344f. 361).

5) **Sch.** III, 247.

6) **Dubia**, Forordn. 38 (**Sch.** III, 356ff. jfr. 360f.), hvor friheden forklares derhen, at den kun gælder katekisation i skolen; Hersleb påstår at have set slemme misbrug af denne frihed og sejrede på trods af Hojers henvisning til Instruxen af 1721 (**Sch.** II, 439), **KS**, 5, VI, 292f.

7) **Dubia**, se Hojers indvending **KS**, 5, VI, 293, jfr. Instrux, 19 (**Sch.** III, 344, 360).

8) **KS**, 5, VI, 265ff. Det blev taget til efterretning, og der skete den-

ket om amtmandens del i lærerkaldelsen, som er et rent gejstligt anliggende¹), medens han på den anden side fik udryddet provsts og præsts andel i skolebyggeriet (indskrænket til syn over den færdige skole); fordeling af brændselsbidraget lægges også ganske over på den verdslige øvrighed²). Kraftigst er dog kampen for at fri præstestanden for at have med indkrævning af den skat at gøre, som blev pålagt håndværkere og husmænd til skolekassen. I de mest indtrængende vendinger forestiller han, hvor usigeligt skadeligt det er, om præsten skal have del i den slags, rent bortset fra, at det vil skade hans offer³), og for denne henstilling bøjede man sig⁴). Det samme gjaldt klagen over, at bisperne skulde besværes med skoleregnskaber; det måtte være her som ved rytterskolerne, at bispemænd prøver skoleholderens dygtighed, men pengesager hører under amtmanden⁵).

Da kommissionen havde fået Herslebs betænkning tilbage, udtalte Bluhme sig væsentligt i tilslutning til den⁶), og Hojer måtte efter forhandling med kommissionen om det, som ikke udendvidere kunde bifaldes, til dels indrette forordn. herefter, 10/12— 38 gik den til kgl. approbation, som fulgte 7/1—39⁷); derefter udkom den 23/1.

ændring, at kaldet ikke skulde stå vakant, mens processen stod på (hvorover Hersleb havde klaget); selve processen slap man ikke udenom, Forordn. 2, (Sch. III, 320f. jfr. 347).

1) **KS**, 5, VI, 271f. jfr. Forordn. 13, (Sch. III, 350).

2) **KS**, 5, VI, 274f. jfr. Forordn. 24 og 26 (Sch. III, 353f.); at fogederne i Norge fik større indflydelse, skyldes Hersleb (**KS**, 5, VI, 274), — han kendte deres autoritet hos almuen.

3) **KS**, 5, VI, 278ff. Det er allerede nok, at præsterne skal lave skatte-mandtal, »hvor mangan fortræd ... de indvikles udi, hvor forhadet deres embede bliver, at de, som skal være evangelijs tjenere, fredens sendebud, skal skrive til skat«, og »det bliver aldrig godt, førend derhen ses, at lærere skal alene være lærere, alene have med Guds ord, sjæle, samvittigheder at gøre, ikke med skattemandtaller, og regnskaber, ansvar, angivelser; og menigheden anse dem for lærere og ikke for deres fogeder, plagere og angivere«. Han henviser desuden til, at instruxen for kirkekoll. udtrykkeligt bestemmer, at præsterne skal lettes for de verdslige hverv, så de desmere kan tage sig af de egentlige (jfr. **HS**, IV, 228f.).

4) Forordn. 33 (Sch. III, 354f.) og Bluhmes hjertelige tilslutning, **Komm.** II, tr. **KS**, 5, VI, 291.

5) **KS**, 5, VI, 281ff. jfr. Forordn. 23, 27, 33, (Sch. 332f. 335, 353f.).

6) **Komm.** II, **KS**, 5, VI, 288ff.

7) sst. 297ff. jfr. **HS**, II, 419.

Der er altså ingen tvivl om, at Herslebs indflydelse på denne forordn., der fastlagde den dansk-norske almueskole (ialtfald på papiret) op til 1814, var *meget stor*. Dels har, som rimeligt kunde være, hans betænkning af 1735 tjent som grundlag for den norske forordn., dels fik han gennem sin kritik Hojers forslag indrettet efter det mulige og fik gennemført en fornuftig adskillelse mellem gejstligt og verdsligt; vi skal senere se, at han havde skarpt blik for, hvor langt kirkens myndighed rakte, se pag. 268ff.

Hersleb havde delvis fået sin vilje, men det var ikke nok, og krænkelsen over selv at måtte bede om at se forslaget er tydelig. Den nye skolelov vil give bisperne en del bryderi, vanskeligheder, »ja, til dels umuligheder«, erklærer han¹). Især er han *utilfreds* med, at man har pålagt præsterne en kontribution, der vil tynge dem lige så meget som akademiskatten, men også med at lønnen til de klokkere, der var skolemestre, ikke er sikret, og om der »kom 10 forordninger på«, kunde det ikke ske, når man ikke vil lægge skoleskat på almuen, — og det har kongen ikke ment at kunne. Derfor anser han den alm. almueskole for noget, »der endnu er langt borte«.

Udviklingen gav ham forbløffende hurtigt ret; allerede 5/5—41 måtte man tildels sætte skolesagen i bero²). Det havde vist sig umuligt at skaffe de fornødne midler, og man gik derfor den prøvede vej at lægge de økonomiske byrder over på de små enheder: sognene, og en fælles »skolekasse« blev opgivet. Loven af 1739 blev altså ikke ophævet, men relativiseret: hvert sogn fik se at komme til rette, som man kunde bedst; dermed gik den storslåede

1) Se ovenn. brev til Dorph, BAO, pk. 7, 22/2—39: »Dette ved jeg, at jeg har ingen finger haft derudi, men kontrær da jeg hørte, at skolekommissionen var moxen færdig, bad jeg, at inden det kom til kongen, jeg måtte læse det først; det skete og, men havde den så kommet ud, så ved jeg ikke, hvad publikum vilde dømt, en hob ting er endelig blevet udelukket af det, jeg har vist umuligheden, men de fleste er der dog endnu, som jeg indstændigt har bedet måtte forandres«, osv.

2) Sch. III, 449ff. Da var det allerede sket i Danmark, 29/4—40 (sst. 410ff.). Når loven afviger ret stærkt fra Herslebs idealer, skyldes det sikkert, at man begik den fejl, han selv havde advaret så stærkt imod pag. 248): at generalisere og dermed i realiteten nedbryde arbejdet. At loven ikke kunde gennemføres, skyldtes især mangelen på brugbart lærermateriale; der fandtes simpelthen ikke kvalificerede folk.

fællesplan itu, men i de enkelte sogne oprettedes alligevel en del skoler, og arbejdet var langt fra resultatløst¹⁾.

KAP. XI. OMSORG FOR KRISTELIG LÆSNING BLANDT ALMUEN.

Som en konsekvens af sit standpunkt måtte Hersleb sørge for at skaffe almuen gudelige bøger at læse for derved at vedligeholde og styrke de indtryk, som skole- og konfirmationsundervisning evt. havde efterladt; og da han kom til Akershus, medbragte han en del bøger til billige priser, som var bestemt til at udbredes i stiftet. De var alle udgivet på vajsenshusets forlag, og for at spare boghandleravancen skaffede han dem selv²⁾. Allerede med sit første embedsbrev sendte han en fortegnelse over disse bøger³⁾. Foruden »Kristendommens Kerne« (pag. 104ff.) var der Speners katekismeforklaring, Thomas a Kempis' Kristi Efterfølgelse, en ny udg. af det nye testamente og adskillige andre, som nedenfor nævnes⁴⁾,

¹⁾ Se herom: *Det norske folks liv og historie*, VI, 343ff., hvor man — typisk nok — anlægger den betragtning, at skolernes ringe effektivitet var til gavn for det norske sprogs udvikling.

²⁾ *NTT*, VIII, 16f. Også her fulgte Hersleb »Syvstjernen«, som indstændigt havde foredraget mangelen på gudelige bøger og klaget over den fordærvelige folkelæsning af letsindig og umoralsk art, der oversvømmede landet. Frem for alt havde man krævet man bibler og små katekismer, men desuden »nidkære Guds mænds kraftige præservativer mod regerende synder« (*NTT*, IV, 49, 55, 74f.).

³⁾ Vajsenshuset producerede meget flittigt slige skrifter i disse år, jfr. en liste over dem, som er tr. *KS*, 5, V, 602ff. Flere af disse skrifter blev i den store undersøgelseskommission (til at bedømme klager over kætteri) 1733—34 fremdraget af de orthodoxe præster, se sst. 666, 669f. 675, jfr. *Ldb.* fol. 398. Fra Rødnæs meldes om en kirkeejer, som er ivrig for at uddele gudelige småskrifter til almuen (*BAO*, pk. 29, 14/8—31).

⁴⁾ Foruden *G. Grabow*: En værdig Gæst ved Herrens Bord (se pag. 108) og *Lærdom om et kristeligt Levned's Begyndelse* (se pag. 109) var der 1) *De vigtigste, tydeligste og kraftigste bibelske Sentenser . . . af den hellige Skrift og særdeles til det kgl. Vajsenshus' Nytte og Brug.* (2. oplag 1730). Det er en skriftstedsamling, ordnet efter katekismeskemaet og antageligt bestemt til opslagsbog ved undervisningen. Desuden indeholder den de bønner, der brugtes morgen og aften (og søndag) samt en liste over de daglige salmer i vajsenshuset. 2) *Jacob Janneway*: En liden åndelig Exempel-Bog for Børn, . . . det er en udførlig Beretning om adskillige små Børns Omvendelse, hellige og exempla-

men salget er næppe gået særlig strålende, ialtfald høres der ikke meget derom, og 1734 besluttede Hersleb sig derfor til at forsøge en anden metode til at vække bondernes interesse for læsning;

riske Levned (1729, her cit. i tysk udg. 1716). Janneway († 1674) var nonkonformistisk præst i London og udsattes som sådan for forfølgelse under restaurationen; hans bog (udg. på engelsk 1671—72) var yderst populær og blev ofte oplagt, se DNB, XXIX, 246 Bogen svarer godt til sit navn; i 12 eksempler gennemgår den en række komplette solstrålefortællinger, alle efter dette skema: »Von dem gottseligen Leben und freudigen Tod eines Kindes, das da starb, da es ungefähr zwölf Jahr alt war« (I, 77). Eksemplerne er hentet fra flere lande og gengiver det gudfrygtige barns hellige liv i bøn og verdensforsagelse og dets salige (og tidlige!) død. Bogen blev oversat til dansk 1729, jfr. KS, 5, V, 604. 3) **J. H. Wiegleb**: Tvende Traktater af hvilke den første forestiller Omvendelsens og Kristendommens Forhindringer, tillige med Folks sædvanlige Undskyldninger. Den anden forestiller Evangelii overvættets Herlighed, tillige med Satans List, som han bruger til at skjule den med for Menneskene. (1730, ifl. Heinsius: Allg. Bücher-Lex. IV, 406 er den først udg. i Halle (hvor forf. var Franckes medhjælper) 1727. Bogen indleder med Luthers af pietismen så yndede ord (se pag. 108) fra Romerbrevsfortalen om troen som det levende og virksomme (6ff.), og dens hele præg er bodspietismens, den har overtaget dennes skema, og til hvert enkelt led i processen er der knyttet de »forhindringer«, som folk plejer at have, og som udførligt imødegås; især traditionel fromhed og ærbarhed, stolen på kirkegang, sakramentbrug, skriftestol, osv. I den anden traktat lægges vægten på at vise, hvori evangeliets herlighed består, men også at denne er skjult for det naturlige menneske, og at djævelen søger at hindre, at mennesket opdager den; navnlig er vantro og verdenskærlighed djævelens gode hjælpere.

4) *Anleitung wie ein Prediger das ... Amt ... führen könne, in ... Gespräche zwischen einem ältern und jüngern Prediger ...* von **Joh. Porsten** (København 1731, synes ikke at være oplagt i Tyskland, dansk oversættelse 1778). Bogen består af 19 samtaler mellem den ældre Eusebius og den yngre Johannes, der belæres om, at han må gå flittigt på husbesøg, mindst en gang årligt, ikke blot når han kaldes, eller når folk er syge; thi ellers lærer han aldrig sin menigheds åndelige tilstand at kende, derfor må han også holde et sjæleregister (3ff.). Han må skaffe folk gudelige bøger, hver uge besøge børnene i skolen, og ved katekese lære dem at tænke selvstændigt (17ff.). Videre må han undervise ungdommen i sit hus (30ff.), katekisere med dem i kirken og især forberede dem til konfirmation (52ff.). Han må besøge de syge og lære deres indvortes tilstand at kende (72ff. 86ff.), og lære at omgås ubodfærdige og slå deres falske støtter væk (98ff.) såvel som trøste de troende (116ff.). Bogen svarer forbløffende til Herslebs egne idcer; at den ene af alle var på tysk, viser at den var beregnet for præsterne.

hertil benyttede han en lejlighed, hvor han var kommet i besiddelse af nogle penge til dette formål¹⁾). Han skrev til vajsenshusdirektionen om at få oplagt en lille bog for kristelige husfædre; den skulde uddeles til alle bønder og være dem en lokkemad til at læse flere af samme slags, oplaget skulde være på 8000²⁾). Vajsenshuset modtog bestillingen, og 1/1—35 skrev Hersleb og gav nøjere instrux. Der ønskedes nu 10000 expl. indb. i »tyrkisk« bind, og trykningen skulde fremskyndes så meget som muligt³⁾). Bogen hedder: *En kristelig Hus-Fader*, og var ifl. Hersleb oversat fra engelsk 1676 af Hans Windekilde⁴⁾).

1) Nogle bønder på Næs havde forbrudt sig ved falsk klage over deres øvrighed og blev på Herslebs indstilling idømt en bøde på 100 rdl. (da de sad godt i det) til gudelige bøger, Rskr. 24/9—34 med indl. RAO.

I et andet tilfælde havde en dødsdømt villet give 100 rdl. til samme formål, men Hersleb havde ikke ment at burde modtage dem, da halvdelen af hans ejendom efter loven tilhørte kongen og halvdelen hans enke, pap. i BAO, pk. 33, 35 og Herslebs erklæring af 22/10—35 i indl. til »Breve«.

2) **Kopib.** I, 27/11—34. Tanken om familien som en husmenighed var jo af god reformatorisk oprindelse, og da pietismen bestræbte sig for at genoplive det alm. præstedømme, oplevede den atter en renaissance, jfr. **Spener** i *Pia desideria*, (1676) 96: »das ist je nicht schwer, dass jeglicher Haus-Vater seine Bibel oder aufs wenigste das Neue Testament bei Handen habe und täglich etwas in solchem lese«, jfr. sst. 100. I god overensstemmelse hermed havde Hersleb allerede 11/8—31 forlangt en bibel med store typer oplagt på vajsenshuset (**Ldb.** 4°, 425), og nu anbefalede han atter dette (eller dog et NT.), så at hver gård kunde få sin, og ingen måtte gifte sig og sætte bo, før han havde købt en; isåfald vilde det hele være i orden på 20 år, og god grund være lagt til kristelig husførelse; præsten må ikke vie nogen, der ikke kan læse, og skal ved husbesøg høre, hvordan det går med bibelstudiet.

I Norge var dette krav kendt; »**Syvstjernen**« havde ønsket »at husholdninger måtte blive som private kirker, så at man der ej alene var geskæftig for timelig næring, ... men at der måtte arbejdes på enhver domestiks salighed, stræbes på Guds ære, holdes bøn og kor morgen og aften, og ingen uskik tåles af husbonden«, **NTT**, IV, 56.

3) **Kopib.** I, dat. 31/12—34. Original i **VA**, 1/1—35, tr. **KS**, 4, III, 535ff. tillige direktionens resolution, og sst. 5, VI, 676ff. Ganske vist kunde den indkomne sum ikke dække udgifterne, men resten vilde så Hersleb skyde til.

4) **Kopib.** I, 27/11—34. Den var imidlertid oversat allerede 1675 og ikke fra engelsk, men fra tysk, hvortil den var oversat af den reformerte præst i Berlin **Ant. Brunsenius** († 1693, se **Jöch.** I, 1431f.), hvilket

Bogen fornægter ikke sit *engelske præg*, den er stærkt moraliserende, indskærper de kristne dyder som pligter og lægger uforholdsmæssigt stor vægt på sabbatsoverholdelse¹). Hersleb anså ikke selv bogen for at være fuldkommen, hverken m. h. t. form eller indhold, men den havde den store fordel, at den var approberet, hvilket jo ellers en og anden havde svært ved at blive i disse år; men nu kunde man roligt afvise alle angreb på den²). At Hersleb skulde have næret nogen forkærlighed for engelsk opbyggelseslitt., kan her ud af ikke sluttes — dertil havde bogen existeret for længe på dansk; men han har anset dens etiske præg for at være velegnet

fremgår af fortalerne i udg. 1675 og 1676 (som er ganske ens). **Hans Windekilde** var præst i Stenløse († 1711, se **EM**, IX, 105f., hvor Herslebs udg. fejlagtigt er angivet som 4. opl.). Bogen er dediceret (18/7—1675) til J. C. v. Körbitz til Hellerup, og fortalen indeholder klager over tidens ugudelighed, som man håber at imødegå med dette skrift. Denne fortale var dog efter Herslebs ønske ikke med i udg. 1735; antagelig har han ikke ønsket, at bogen skulde virke forældet. 1739 kom der en ny udg., der betegner sig selv som 3., men altså i virkeligheden er 4. oplag.

- 1) Den fremstiller husbondens pligter som guddommelige bud og giver husbonden ansvaret, om hans børn og tyende kommer på afveje, — »så er dog uden al tvivl det regenterne og hus-herrerne fornemmeligen at tilskrive« (24). Hellere end at sætte en ung i et ugudeligt hus, måtte man sætte ham i pesthuset, thi der dræbes dog kun legemet (28). Den kristne husfaders pligt er først og fremmest at holde bøn (at den skal være fælles, bevises af pluralisendelserne i Fader-vor (!)); kan man ikke bede selv, kan man til en begyndelse bruge andres bønner (32ff.). Dernæst må man læse den hell. skrift under bøn og med hellig ærbødighed, og sådan at hver enkelt lytter efter, hvad han særligt har brug for; resultatet vil blive, at de unge bliver mere lydige mod de ældre (58ff.). Det er husbondens pligt at sørge for, at de unge lærer katekismen (thi ellers henfalder de let til kætteri), det vil give dem større mulighed for at få udbytte af prædikenen; og endelig er der sabbatens overholdelse med bøn og læsning, salmesang og »gudelig samtale«. Fremfor alt må husfolkene ikke bruge dagen til »ørkesløshed, forfængelige forlystelser eller leg«, og hvis nogen mener, at de, når de har arbejdet hele ugen, trænger til lidt lystighed, hvad er da bedre end »hellige og gejstlige øvelser«; skal de have frihed, kan de få den på hverdage, men ikke på søndage, thi så »stjæler« man fra Gud. Forældre og husbonder skal være gode og opdragende eksempler.
- 2) **Kopib.** I, 27/11—34; mærkeligt, at man efter dette har slettet approbationen i denne udg. Måske er det ikke Herslebs skyld, men trykkeriets, thi Hersleb havde kun villet have Windekildes fortale udeladt.

til at bryde vej med. I Juni 1735 blev den sendt ud til præsterne; der skulde uddeles 50 i hvert kald, og for uddelingen måtte præsten selv sørge¹).

Vi ved kun lidt om bogens skæbne i stiftet i alm.; men i *Vestfold*, hvor der var vakte præster, havde den succes; f. x. vilde Tidemand i Hedrum gerne have flere hundrede eksemplarer i første omgang, og siden — efter aftale med C. L. Leth i Sandeherret — endnu flere²), og Leth selv kunde snart melde, at han (foruden de 50) havde solgt 100 eksemplarer og gerne vilde have 300 til³).

Disse eksempler i forbindelse med adskilligt andet (sjæleregistre, kaldsbøger, provsteindberetninger osv.) gør det overvejende sandsynligt, at Hersleb har malet for sort, når han overfor regeringen skildrede landets vankundighed som i skolebetænkningen og adskillige andre steder, og den norske historiker *Sverre Sten* har ubetinget ret i, at det er temmeligt meningsløst at uddele en bog i 7—8000 eksemplarer, hvis ikke befolkningens læsestandard stod højere, end man efter Hersleb måtte tro⁴). Om det så var, fordi Hersleb fulgte den alm. embedsmandsskik at smøre tykt på for selv at få æren af de herlige fremskridt, når en forordn. var udkommet, er et andet spørgsmål; det kunde jo også tænkes, at Hersleb brugte de stærke farver for at få regeringen til at reagere hurtigere. Hersleb mente selv, at hans skarpe visitatser og mange formaninger var en hovedårsag til det *uomtvistelige opsving*, der skete i 1730'erne i Akershus stift; han fik mere og mere glæde deraf

1) NTT, VIII, 92ff. Udgifterne var kommet op på 229—1—12 rdl. (De forskellige bøder, som man rådede over til formålet udgjorde 124 rdl.; resten betalte Hersleb); det var meningen, at der skulde uddeles 7—8000 eksemplarer, og resten vil han så sælge for 8 sk. stk., hvilket hvert eksemplar stod ham selv i.

2) BAO, pk. 31, 5/7, 27/9—35.

3) sst. 19/9—35. Leth anså den for at være på sin plads overfor ægtefolk; men han bad Hersleb om at få oplagt en bog, som kunde slå løs på de værste moralske laster, især drukkeneskab og usædelighed, thi selvom der prædiktes herimod, er de så indgroede, at man må tage alle midler i brug.

25/3—35 tilbyder Hersleb præsterne en versificering af **Herman Hugos** *Pia desideria*, foretaget af afd. biskop **L. Thura** i Ribe (NTT, VIII, 90); dette skete efter ønske af hans søn, sognepræst i Lejrskov **Alb. Thura**, som havde skrevet til Hersleb og bedt om hjælp til at få bogen ud også i Norge, UB, Add. 4°, 609, men der kom vist ikke noget ud af det.

4) *Det norske folks liv og hist.* VI, 340.

fra år til år, »så at få unge, ja endog blandt små findes, som jo læser tydelig og nemt i bog,« hedder det, da han skal gøre resultatet op¹). *Norske historikere bekræfter dette*. L. Daae kommer til det resultat, at det netop var Herslebs virksomhed på østlandet, der medførte 1730nes stigende oplysning²), og en moderne forfatter som Edv. Bull har med rette sagt, at konfirmationens indførelse og skolearbejdet er faktorer af kulturel betydning langt ud over pietistiske (og haugianske) vækkelses område³). Det var pietismens historiske skæbne at blive spændt for kulturens og oplysningens vogn; intet vilde have forfærdet den selv mere, om den havde været klar derover, men det er et faktum, at dens slid for at få gode kristendomsskoler og dermed et større tal af befolkningen — bogstaveligt talt — frelst fra evig fortabelse, blev til en *kulturel foreteelse* af uendelig betydning for landets stigende oplysning og åndelige niveau, men hvis kristelige værdi ikke let lader sig bedømme. Kirke- og kulturliv griber her på utallige måder ind i hinanden, en udredning kan næppe gives eller ansvaret fordeles, men det står fast, at det ikke var oplysningen, men pietismen, der skabte den livsnære forbindelse mellem kirke og moderne humant åndsliv, og det kan måske siges, at havde pietismen haft mere *kirkelige* synspunkter og idealer, været mindre individualistisk bestemt i sin evangelieforkyndelse, og i højere grad opfattet kirken som et gudskabt middel til evangeliets forkyndelse fremfor en med utallige skrøbeligheder behæftet sammenslutning af religiøst ligesindede, så var sammenblandingen af kirke og kultur og den deraf flydende forvirring måske blevet mindre, end den for nærværende er. Når Kr. Elster kalder Hersleb »som type i virkeligheden nærmere beslektet de rationalistiske præster«⁴), så er der noget umiddelbart rigtigt og noget umiddelbart forkert deri, thi det er rigtigt, at hans virksomhed medførte de resultater, oplysningen siden glædede sig ved, men det er absolut ikke rigtigt, at Hersleb selv havde sådanne hensigter. Han byggede ikke skoler for livet, men *for evigheden*.

1) Optb.

2) L. Daae: *Norske Bygdesagn*, I (1881), 221ff. Hovedvægten ligger her på skoler og konf., og det menes, at der ikke kan være tale om indenadslæsning i større udstrækning før i Chr. VI.s tid, hvad der jo stemmer godt med Hersleb.

3) Edv. Bull: *Akers hist.* (1918) 280, jfr. Joh. Bergwitz: *Kongsberg 1624—1924*, (1924) 198.

4) Kr. Elster d. y. *Ill. norsk Litt. hist.* II, 116.

KAP. XII. DET OFFENTLIGE SKRIFTEMÅL.

Skriftemål, kirkedisciplin og offentlig absolution hviler på forudsætninger, som i nutiden er lidet kendt og mindre anerkendt. Den tilgrundliggende betragtning i vor kirke har været, at den offentlige, dvs. den kendte og forargende synd måtte offentligt bekendes og absolveres, og synderen genoptages i det nadverfællesskab, hvoraf hans gerning midlertidigt havde udelukket ham; andre synder, som ikke havde voldt offentlig forargelse, hører hjemme under det private skriftemål, som holdes forud for altergangen. Lovgivningen havde 27/3—1629 fastslået dette synspunkt gennem medhjælperinstitutionen, anvendelsen af »gradus admonitionis« og den dobbelte exkommunikationsmulighed (se pag. 17)¹⁾. Det, vi her har med at gøre, er de tilfælde, hvor en fra sakramentet (exc. minor) udelukket ved offentligt at afbede sin synd i kirken genantages og får absolution.

Nu siger det sig selv, at det var lettere at udøve kirkedisciplinen i *sædelighedssager*, hvor barnet ofte var tilstrækkeligt corpus delicti, end i alle de andre tilfælde; og følgen blev da også, at man praktisk talte kun udøvede den i disse tilfælde, og endda kun i de socialt og økonomisk ringere stillede kredse; thi de bedre stillede vidste altid ved kgl. dispensation og en gave til velgørende formål at slippe fri; men hertil kom, hvad der gjorde alt meningsløst, at man ikke længre lod en udelukkelse gå forud, så at man altså optog folk, der ikke var udelukket.

Klagerne over denne tingenes tilstand var mange; i Norge var de med stor voldsomhed ført frem af »Syvstjernen«, man påtalte, at mange forargelige synder gik ubemærket eller ialtfald ustraffet hen²⁾, og at man havde forvexlet offentlig absolution med exkommunikation; thi der fandt ingen udelukkelse fra sakramentet sted, men så snart synden var åbenbar, blev vedkommende stedt til absolution uden bod og anger og »strax i samme stund forkyndes

¹⁾ KL, III, 146ff. DL-NL, 2—9—8ff. Rituallet af 1685 indeholder bandsætnings- og afløsningsformularer efter forordn. af 27/3—1629. **Kirkeordinansen** (KL, I, 81, jfr. 73) nævner udtrykkeligt horkarle og skørlevnere som dem, der absolut må stå offentlig skrifte, men udtaler også princippet: for hemmelig synd hemmelig bod, for offentlig offentlig (sst. 71). Herpå bygger **loven** 2—5—24ff.

²⁾ NTT, IV, 40 jfr. 48, at der nogle steder tages en skriftedaler af »publice confitentibus«.

for et omvendt menneske og afløst Guds barn«¹⁾. Derfor måtte der skelnes skarpt mellem »actus exclusionis« og »actus receptionis«; (thi ved at blande dem sammen, havde bindenøglen mistet sin kraft og løsenøglen sin trøst), og man måtte have en mere individuel behandling af de enkelte tilfælde og personer²⁾. At »excommunicatio major« var aldeles afskaffet, kunde man kun beklage³⁾, men »excommunicatio minor« måtte absolut genindføres i hele sit omfang⁴⁾. Og endelig beklagede man den uorden, at den verdslige øvrighed blandede sig i kirkens sager og idømte »kirkens disciplin« som en borgerlig straf, så at det var kommet dertil, at folk ikke vilde underkaste sig den uden dom⁵⁾.

Første gang, Hersleb som biskop stødte på disse problemer, synes at have været i anledning af nogle rygter, der på »høje steder« var forebragt om, at adskillige kvinder var blevet barnemordersker p. g. a. den brutalitet, hvormed præsterne gik frem ved den offentlige afløsning; Hersleb blev stærkt altereret og spurgte præsterne⁶⁾, men der fremkom ikke noget til støtte for rygterne⁷⁾, hvis rigtighed er yderst tvivlsom, bl. a. også fordi de skulde motivere en fuldstændig afskaffelse af det off. skriftemål. Det stod Hersleb klart strax fra begyndelsen, at præsterne var herskesyge og fandt det *lettere at anvende disciplinen end at omvende med Guds ord*, og han opfordrede dem indtrængende til at skelne mellem Guds ord, bøn og kærlig formaning og »timelige straffe og verdslige domme«, som er politiforanstaltninger, nødvendige til at opretholde »udvortes skik«, men »gør aldeles intet til sjælenes omvendelse og genfødelse«⁸⁾. og dette blev han aldrig træt af at fremhæve. Det viste sig især overfor præsten på Toten, Ole Hof (søn af den 1732 afd. stiftsprovst, se pag. 336f.), der havde afholdt en dragon fra sakramentet, fordi han dansede en dag, han havde været til alters. Dragonen klagede gennem general Römeling og

1) NTT, IV, 42.

2) sst. 59, og »gradus admonitionis« må iagttages.

3) sst. 42.

4) sst. 75f.

5) sst. 62. Sådanne domme forekom ifl. loven (NL, 6—13—1, 3, 13) kun i utugtssager, alm. horsager og samliv indenfor de forbudte grader.

6) NTT, VIII, 39f.

7) BAO, pk. 27—34 indeholder en del spredte besvarelser af spørgsmålet, men ingen kender noget sådant tilfælde.

8) NTT, VIII, 14f.

hævdede, at præsten forlangte en større sum for at tage ham til alters. Hersleb undersøgte sagen og gav både præsten og generalen en forsvarlig omgang. Hof fik at vide, at »det ord «exusia«, som De bruger i Deres skrivelse ... står mig ikke an, ... den tanke præster har, at dem er »exusia« betroet, forvolder sådant og flere uroligheder, vi er tjenere, ja menighedens tjenere for Kristi skyld, vi har ikke herredømme over hjorden, vi må ikke fare strængelig afsted som de, der har nogen magt, vi har ikkun at bede, formane, overbevise, sukke, klage det for Gud; tro mig, den straf vi vil have, når vores ord, ja Guds ord ikke lydes, er en levning af den gamle Adam i os«; thi den udvortes straf kommer ikke præsten ved, som »lærere og efter embedet har vi kun hjertet og sjælen at arbejde på og det med Guds ord«, hjælper det så ikke, har vi vort på det tørre. Efter vore teologiske principper kan vi dog heller ikke tiltro ordet en sådan magtesløshed »uden det får verdslig arm til hjælp«, regner man ikke med det som ild og kraft, tiltror man jo ikke sine egne våben nogen kraft; var Hersleb politimester, skulde han nok slå til med lovens arm, men da han nu engang er biskop, har han intet andet middel end Guds ord¹⁾.

Da der omtrent samtidig udgik et rskr. til øvrigheden i begge riger, at den verdslige arm skulde yde kirken støtte mod åbenbare syndere, som loven bød, og at præsterne med »alvorlig og forsigtig nidkærhed« skulde straffe halsstarrige²⁾, glædede Hersleb sig naturligvis herover og instruerede præsterne især m. h. t. forsigtig-

¹⁾ **Kopib.** I, 18/9—34. 3 dage før havde Hersleb (sst. 15/9—34, tr. **KS**, 5, VI, 662ff.) beklaget sig over, at Römeling ikke havde sendt dragen lige til biskoppen. Præsten vilde ikke have penge for at afløse, men til de fattige, og soldaten blev ikke holdt borte, fordi han ikke vilde betale, men fordi han var ubodfærdig. Problemet er svært: man skal ganske vist kun omvende med Guds ord, men skal man antage de folk, der vitterlig lever i »libertinage« (som desværre mange tjenestefolk og soldater)? Dans på en søndag med al den letfærdighed dermed følger, henhører sikkert under loven 2—9—8ff. Efter loven (2—9—10) at pålægge en lille mulkt er der intet galt i, og præsterne er besvaret nok af de militæres usædelige liv, hvori de støttes af deres »supericurs«. Dragonen bør betale, men præsten skal nok få at vide, at han ikke må holde ham fra sakramentet, selvom det ikke sker; de historier, der går om præsternes pengegriskhed, er »80 år gamle fabler«, som mod bedre vidende udspreddes, og som er absolut usandfærdige.

²⁾ **Fgt.** IV, 1, 218f. **W-B**, I, 580. særlig m. h. t. loven 2—9—9.

heden: først skulde man, ikke pro forma, men under inderlig bonformane, hjælp det ikke, da tage medhjælperne med og endelig kunde man referere, men kun referere, det for øvrigheden og lade den om resten; først da burde man udelukke fra nadveren¹). *Fremgangsmåden var lovens, men Hersleb ønskede, at præsten skulde lægge et større arbejde i at indvirke på synderens samvittighed.*

Da Hersleb havde gjort tilstrækkeligt mange bitre erfaringer (navnlig m. h. t. de militæres forseelser), skrev han til regeringen og gjorde opmærksom på den udartning, der var foregået med det off. skriftemål. Det, som skulde være til »syndskundskab og pønitentse«, var nu kun til »forbitrelse og beskæmmelse«, og helt galt var det, at tingene dømte til kirkedisciplin også, hvor loven ikke krævede det (og hvor den krævede det, var dom jo overflødig), enten fordi man vilde fri synderen for anden straf, eller vise sin magt over kirken. Helt meningsløst er det at dømme til skrifteståelse, hvor tilståelse og bekendelse ikke foreligger²). Rantzau støttede Hersleb og foreslog et rskr., hvorved kirkedisciplin kun kunde idømmes, hvor loven krævede det³), og 19/8—35 kom et rskr., som ganske var efter Herslebs ønske, men som for en ordens skyld dog vilde beholde dommen også, hvor loven krævede kirkedisciplin⁴); snart efter kunde Hersleb melde gejstligheden, at »absolutio publica« på ingen måde må opfattes som en arbitrær straf, og at »skandalesager« herefter skulde behandles for lukkede døre⁵).

Kort efter fik han atter lejlighed til at udtale sig om sagen; i Rit. gør han gældende, at *kirkedisciplinen er en straf*, men *afløsningen en nåde*; ved den første udelukkes man, ved den anden genoptages man; derfor må man nøje våge over begge dele og ingen genantage uden bod og anger; man må også have nøjere rede på, hvilke synder det gælder; thi det er sikkert, at disciplinen (eller rettere kun afløsningen) nu kun bruges in puncto sexto, og der er

1) NTT, VIII, 78ff.

2) Indl. til rskr. 19/8—35, 7/5—35, RAO. Især er han ængstelig for unodig skandale og forargelse; f. x. finder han det forargeligt, at et tilfælde af coitus bestialis er blevet behandlet på tinget offentligt og ikke inden lukkede døre, og Hof, i hvis sogn forbrydelsen var sket, fik ordre til ikke ved offentligt skriftemål at udbrede forargelsen videre; det blev øvrighedens sag at dømme, Kopib. I, 29/5—34.

3) sst. 11/7—35.

4) W-B, I, 589, jfr. Fgt. IV, 1, 266f.

5) NTT, VIII, 95.

visselig langt mere graverende synder, end om en sølle pige får et barn, som hun må lide for hele sit liv, og med den lette adgang til dispensation er det nu sådan, at »de store bremses bryder igennem, og ikkun de små fluer bliver hængende«¹⁾. Antageligt har disse betragtninger været medvirkende til den kgl. forordn. af 23/12—35 »om nøjere kirkedisciplin mod skandaløse synder«, hvor bestemmelserne atter indskærpes, og præsterne indstændigt formanet til ikke at overse noget, der fortjener kirkedisciplin²⁾.

Vi ser, at Hersleb også her følger »Syvstjernen«s linie og med held bestræber sig på at *holde kirkeligt og verdsligt ude fra hinanden*, i så henseende har han et klarere blik end de fleste i hans samtid.

Fogederne, der skulde indkassere lejermålsbøder, vilde gerne kræve bøder af dem, hvis første barn fødtes inden 9 måneder efter vielsen; men det satte Hersleb sig bestemt imod, dels skulde der ikke vækkes forargelse, dels skulde præsten ikke være »sin menigheds angiver«, og der skulde ikke sættes pletter på ægteskabet ved, at de pågældende måtte skaffe sig vielsesattest for at slippe for bøderne³⁾; derimod var han meget ivrig for, at ingen ved at rejse til et andet sogn skulde unddrage sig det offentlige skriftemål; de måtte medbringe pas og skudsmål fra deres egen præst, når de meldte sig til alters på det nye sted⁴⁾.

En særlig vanskelighed voldte *militæret*. En forordn. af 29/12—1696 fritog underofficerer og menige for bøder og kirkedisciplin ved første lejermål⁵⁾, og allerede »Syvstjernen« klagede over den tøjlesløshed, dette privilegium medførte⁶⁾. Hersleb hævdede, at det var kommet dertil, at folk troede, at lejermål ikke var synd første gang, og at unge mænd kunde løbe fra ansvaret ved at lade sig indskrive i reserven, eller bare ved at tage tjeneste på en officersgård⁷⁾. Nu var det sket, at en indrulleret (men altså ikke i

1) Rit. jfr. NTT, VII, 327ff. Man bemærke atter her overensstemmelsen med »Syvstjernen«, NTT, IV, 44ff. 50.

2) Sch. III, 222ff. Regeringen var jo allerede slået ind på den vej med sin sabbatsforordn. 12/3—35, se sst. 163ff.

3) NTT, VIII, 86ff. jfr. Optb.

4) NTT, VIII, 81f. jfr. NL, 3—21—1ff. især 16.

5) Sch. I, 732ff.

6) NTT, IV, 47f. 51, her foreslås ophævelse af al indulgens for soldater, thi hermed bliver kun kirkens »tugt og omvendelses midler« foragtet.

7) Rit. jfr. NTT, VII, 329.

tjeneste stående) matros, der havde begået lejermål, klagede over, at han ikke uden videre kunde komme til alters; Hersleb støttede præsten, og et kgl. rskr. 21/12—36 gav dem medhold: som værende udenfor tjeneste, kunde han ikke nyde privilegiet¹⁾, og da en reservedragon derefter kom i samme casus, blev den samme bestemmelse truffet²⁾. Men nu krydsede militæret gejstligheden; iil. en skrivelse fra Løvenørn, der hævdede, at reservedragoner var mere aktivt militære end indrullerede matroser, blev reskriptet ophævet, og et nyt af 20/12—37 gav reservedragoner militære privilegier³⁾. Enevoldsregeringen var ikke uden vankelmod, den strammede, især under Chr. VI, tøjlerne med den ene hånd og løste dem glat væk med den anden, og hvor militær og gejstlighed stødte sammen, gik det første som regel af med sejren (jfr. pag. 205).

KAP. XIII. DET PRIVATE SKRIFTEMÅL.

Da reformationen nedbrød den katolske skriftemålspraxis, blev der dog noget tilbage; dels gav man i Conf. Aug. stadig boden plads blandt sakramenterne⁴⁾, dels vilde man afgjort ikke uddele sakramentet »nisi antea absolutis et exploratis«, selvom man naturligvis opgav enhver tanke om »enumeratio delictorum«⁵⁾. Også som middel til at lette den ængstede samvittighed anså reformationen skriftemålet for ypperligt egnet⁶⁾.

Disse synspunkter går igen i den danske kirkeordinans: ingen må skriftes, som ikke begærer det, om sin synd skal han enten tale i almindelighed eller kun fremføre enkelte ting, som kan »kvægne« samvittigheden; uden denne prøve i tro og levned kunde ingen komme til alters⁷⁾. Forordn. af 27/3—1629 ligger på samme linie: skriftemålet skal dels være til oplysning i børnelærdommen,

1) Rskr. af 21/12—36 med incl. RAO, jfr. W-B, I, 638 og NTT, VIII, 117: akterne findes BAO, pk. 29.

2) Rskr. 26/7—37 med incl. af 22/6—s. å. jfr. W-B, I, 672 og NTT, VIII, 126 (NB, trykfejlen: sept. for dec.).

3) Rskr. 20/12—37 med udat. incl. RAO, jfr. W-B, I, 681ff.

4) C. A. XI.

5) sst. XXV.

6) Se f. x. H. Fuglsang-Damgård: Privatskriftemålets Fornyelse, (1933) 30ff.

7) KL, I, 69ff.

dels til »trøst og råd« for dem, »som har nogen hemmelig fristelse og anstød«, og præsten skal tale i enrum med hver enkelt¹⁾). Hertil kommer ritualet 1685, at de, som vil til alters, i forvejen må henvende sig til præsten og bekende deres synder; når han har hørt det og »derhos fornummet en hjertelig fortrydelse over synden samt en inderlig længsel efter Guds nåde med et kristeligt og alvorligt forsæt til sand bedring«, da skal han efter en passende tiltale absolvere dem således: »efterdi I af hjertet angreer ... eders synder og i en stadig tro henflyr til Guds barmhjertighed, ... lover derhos ved Guds nåde at beflitte eder på et bedre ... liv herefter ... tilsiger jeg eder alle eders synders forladelse«, osv.²⁾). Tilføjes må det, at den lille katekismus, der jo siden 1683 var symbolsk bog i rigerne, bestemt — og reformatorisk konsekvent — hævder, at præstens forladelse er lig Guds forladelse³⁾).

Nu var det næsten overalt gået sådan, at der kun holdtes altergang forholdsvis få gange om året, og derfor blev de skrif- tendes antal ved disse lejligheder så stort, at der ikke kunde blive tid til en personlig samtale; det blev kun til oplæsning af en for- mular med påfølgende absolution, hvorved meningen med ritualet gik tabt.

Fra pietismens første begyndelse voldte dette forargelse: Spen- ner ivrede mod at gøre skriftemålet obligatorisk eller hævde dets gudd. ret⁴⁾), Francke kendte samme problem⁵⁾), og til en katastrofe kom det, da Speners kapellan i Berlin, J. C. Schade, fra 1695 med største hidsighed angreb skriftestolen, mens Spener omhyggeligt balancerede uden at tage stilling⁶⁾). Schade udsendte 1697 30 »Ge-

1) sst. III, 163. 166, jfr. DL-NL, 2—5—18.

2) **Ritual** 1685, 146ff.

3) »Interroget (minister) etiam confitentem: Num meam remissionem credis esse Dei remissionem? Affirmanti et credenti porro dicat: fiat tibi, sicut credis«, **Lib. Conc. R. 380**.

4) **Theol. Bed.** I, 618f. II, 755, jfr. **Grünberg**: a. s. II, 91ff. jfr. at Gross- gebauer i sin klage over kirkedisciplinens og nøglemagtens forfald kræver anvendelse af »gradus admonitionis« med nøje examen af kommunikanter og en betinget absolutionsformular; en linie, som også den dansk-norske pietisme fuldtud kunde billige, Wächterstimme, 124ff. 133ff. 153ff. Også **Heinrich Müller** erklærede skriftestolen for en af kristenhedens stumme afguder, se **Walch**: a. s. IV, 912.

5) **Kramer**: a. s. I, 188; Francke afviste folk »propter crassam ignorantiam in fundamentalibus fidei articulis«, og »propter manifesta signa im- poenitentiae«.

6) **Grünberg**: a. s. I, 329ff.

wissensfragen« til sine kolleger¹⁾), men da ingen rigtigt vilde gå med ham, skrev han nok et temperamentsfuldt indlæg »Ich suchte Hülfe bei den Menschen und fand keine«, hvori han klager over kirkens tilstand og navnlig præsternes lunkenhed; her forekommer den berømte udtalelse: »Wie denn Gottlob! meine Erkenntnis und wenige Erfahrung alles der- gleichen ausbutzen dieser Abgöttereï und Seelen-Morde nur verlachtet, und sich nimmer eines andern, als was mein Auge siehet und mein Ohr höret, bereden lassen wird. Es lobe, wer da will, ich sage: Beichtstuhl, Satans-Stuhl: Feuer-Pful«²⁾). Speners vankelmod og kurfyrstens optagethed holdt sagen hen, og en afgørelse, der gjorde skriftemålet frivilligt, blev først truffet, da Schade var død³⁾), men sagen vakte stor opsigt, og da den pietistiske vækkelsesstrøm kom til Norden, førte den også sit syn på skriftemålet med sig. I Norge havde »Syvstjernen« været helt inde på Schades linje⁴⁾), og da vækkelsen brød ud i Kbhvn i 1730'erne, rejstes kravet om ritualændring på dette punkt strax (se pag. 276).

Vi ved, at spørgsmålet også var brændende for Hersleb. Når han 1725 i sin afskedspræd. siger: »Farvel skriftestol, du har været mig det tungeste, i dig har jeg siddet ofte som på gloder«⁵⁾), svarer det ganske nøje til, at det til præsterne i Akershus hedder: »Jeg har altid ment og selv i 18 år holdt det, at skriftestolen var en præsts besværligste, farligste forretning, ja virkelig hans tungeste legems-, sinds og sjæls arbejde«⁶⁾). Disse ord er ledsaget af lange

1) **Die schändliche Praxis der Beicht-Stuhls und Nachtmahl des Herrn** (1697); især var det galt, at der var flere til stede under skriftemålet; håndspåleggelsen måtte for de ugudelige blive et segl på deres ugudelighed, når de ikke bedrede sig, »gleich einen Gift-Trunk zu einem Schlaww reichet, und durch falsche Vertröstung seinen geistlichen Tod befördert«. En samlet oversigt over hele dette problem giver **Th. Kliefoth: Die Beichte und Absolution**, (1856) 420ff.

2) **Ich suchte Hülfe**, 28/6—1696.

3) **Grünberg: a. s. I**, 334.

4) **NTT, IV**, 43: »Her annammes ... immerfort det ene slags selvrådige syndere efter det andet; sjældent tages løfte af dem til forbedring, og om det tages, da spares de nok siden for påaskelse derom, ... blive så 2 eller 3 gange om året på vanlige falske løfter absolveret, hvilket bestyrker og hærder dem i deres forsætlige ondskab«, jfr. 44: »at folk i snesetal trænger sig ind i skrifthuset, alle annammes ... på en måde, og alle under eet i en hast absolveres til gudfrygtigheds-svækkelse og ugudeligheds bestyrkelse«.

5) **Anh.** 93.

6) **NTT, VIII**, 30.

klager over, at privatabsolutionen mange steder er »semipublica« eller »publica«, fordi den foregår med flere ad gangen og i manges påhør, hvor ved *personlig applikation* og *virkelig sjælesorg* falder bort, og præstens ansvar ved at absolvere den ubodfærdige bliver overmåde stort; derfor må de nærmest boende skrives om lørdagen, de fjernere om søndagen, og der må til ingen tid være flere end forsvarligt, højst 50 (og præsten må kende tallet i forvejen); at det giver præsten mere arbejde, er en anden sag, men »sacerdotium non est otium, sed negotiorum negotium«¹⁾.

Nu fik hele spørgsmålet en for Hersleb særlig *smertelig tilspidsning*, idet hans broder *Ole*, siden 1726 præst ved Vartov (et embede han nok havde fået for sin ansete broders skyld), en stiltfærdig, svagelig og melankolsk mand, der var en ven af v. Westen (og 1731 udgav dennes lille salmesamling: *Den sjungende Guds-tjeneste hjemme i Huset*), nægtede at absolvere de vartovlemmer, som efter gentagne formaninger ikke havde bedret sig. Hans synspunkter falder sammen med Schades, og dette fandt Worm utilbørligt; han skred ind, og Ole Hersleb vilde være blevet afsat, dersom han ikke selv havde nedlagt sit embede²⁾. Alt dette skete under kongens Norgesrejse, og netop i Kristiania blev det ultimatum til Ole Hersleb udfærdiget, som vilde have medført hans afskedigelse. Det var udarbejdet af Rosenkrantz, men synes — efter et brev fra ham til v. Flessen — at være sket efter dennes råd; dog blev dette ultimatum også stillet, fordi kongen vilde skåne biskop Hersleb »d'une sentence formelle«, da han nærrede så stor »estime« for ham. Rosenkrantz beretter videre, at det blev ham overdraget at fortælle Hersleb om kongens beslutning overfor broderen, »mais j'ai été étonné des sentiments, dans lesquels je l'ai trouvé, fort semblables à ceux de son frère, si non plus outrés«; det var dog Rosenkrantz' bestemte håb, at Hersleb ikke

¹⁾ sst. 29ff.

²⁾ KS, 5, V, 164ff.: »Jeg er overbevist om, at mennesker mere lider på den pålæggelse og formel end på Guds ord«, når de kun får den, er alt i orden, og der behøves ingen forbedring; det synspunkt, som Worm gjorde gældende, at angerens oprigtighed afgøres kun af Gud, og at misbrug ikke ophæver brug, var pietisterne ganske utilgængelige for (sst. 182f.). Ved rskr. 4/7—33 blev han stillet overfor at tilbagekalde eller få afsked (sst. 190f.). Ole H. udvandrede til Tyskland, men kom siden hjem, levede i stilhed og døde 1760. Hans sag vakte megen opsigt i datiden, jfr. KS, a. s. 192ff. og 5, III, 184f.

skulde få nogen ændring indført, thi kongen syntes ham at være meget opsat på at skaffe orden »à ces desordres«¹⁾.

At Hersleb skulde have ønsket at blande sig i sagen til fordel for sin broder er efter hans syn på kongemagten utænkeligt, og at det skulde være ham, der havde gjort sin indflydelse gældende til fordel for en mildere kurs overfor de samvittighedsængstede præster (som af L. Koch²⁾ formodet) er ligeså usandsynligt. Det er allerede ved H. F. Rørdams og Kn. Heibergs arbejder tilstrækkeligt oplyst, at det var grev Stolbergs efterårsbesøg 1733, der ændrede stemningen i regeringen (i dette tilfælde hos kongen personlig³⁾), og gav Holst og hofpræsten, prof. Reuss tilladelse til at afvise dem, de ikke mente at kunne absolvere, og siden Holst og Ewald tilladelse til at holde kapellan til at administrere »sacra«⁴⁾.

HERSLEBS OG HAGERUPS SAMMENSTØD 1733.

At Hersleb delte sin broders syn, kom også frem på en anden måde, der tilmed vakte en sådan opsigt i samtiden, at den, der blot har arbejdet lidt med den danske pietismes hist., ikke kan have undgået at støde på det, idet der i danske og norske biblioteker er spredt adskillige vidnesbyrd om det voldsomme sammenstød mellem de 2 ungdomsvener (eller ialtfald bekendte, thi vi ved ikke, hvor varmt venskabet var) Hersleb og Eiler Hagerup, biskop i Trondheim. Sagens akter er i det væsentlige offentliggjort af H. F. Rørdam⁵⁾ i fortræffelig gengivelse, hvoraf vi nedenfor vil benytte os.

Fra skole og studentertid kendte Hersleb og Hagerup hinanden (pag. 55, 90f.); men om deres senere indbyrdes forbindelse ved vi intet, heller ikke om noget uvenskab imellem dem; sikkert er det, at Hagerup havde foretaget en svingning bort fra »Syvstjernen«s standpunkt over til et mere orthodoxt, og dette i forbindelse

1) **Geheimeregistret** 1733 (RA), 4/7—33.

2) **L. Koch**: a. s. 157.

3) Se f. x. **KS**, 5, V, 192.

4) **Mnemosyne** IV, 343ff. **KS**, 5, IV, 325ff. **Theodorus**: a. s. 25ff. **KS**, 5, IV, 330ff. 339ff. og **Ldb.** fol. 398. **KS**, 5, V, 349ff. 751f. og 351; typisk for vajsenshusets situation var det, at ingen af lærerne turde overtage kapellanstillingen, **KS**, 4, III, 67ff.

5) **KS**, 5, IV, 692—715, papirer herom findes i rigt mål i **KB**, **UB**, **UBO**, og **VT**, hvoraf nedenfor et og andet skal benyttes.

med herskesyg og selvhævederisk karakter (hvorum der fra Trondheim katedralskole er bevaret kostelige erindringer¹⁾ har været nok til at markere modsætningerne; glemmes må det dog ikke, at Hagerup var en betydelig og dygtig biskop, hvis betænkninger er affattet i en priseligt kort, klar, undertiden næsten arrig tone, men som så til gengæld ganske savner Herslebs fantasifulde og initiativrige bredde. Om ikke før, måtte man blive klar over den forandring, der var sket med ham, af den *prædiken*, han under kongens besøg i Trondheim holdt 15/7—33 i domkirken; teksten var om de falske profeter, og af et godt hjerte gik han løs på alle tidens kætterier, ikke mindst de pietistiske, herunder også angrebene på skriftestolen²⁾; prædikenen blev udspremt i afskrifter og siden trykt³⁾. En af hoffets damer, frk. Seidewitz, følte sig stødt og bebrejdede Hagerup hans prædikestolpolemik, især at han jo måtte regne Ole Hersleb for en af de falske profeter; Hagerup gav hende et langt, men overlegent og affejende svar; det lå langt under hans værdighed at debattere teologiske spørgsmål med en kvinde⁴⁾.

Sammenstødet foranledigedes direkte af, at Hersleb 8/8—33 — uden tvivl i trang til at udøse sit hjerte for nogen — skrev til Hagerup for at høre hans mening om broderens »påfund«; Hersleb giver sin broder ret i hovedsagen, men kan ikke billige måden, han er gået til værks på, hvad han også har skrevet til ham; der var ingen anden udvej, end at han måtte afsættes, men nægtes kan det ikke, at skriftestolen er en »pinebæk for en redelig præsts samvittighed, at den er et ludibrium for kloge verdensbørn, at den

1) L. Daae: Trondhjems Stifts geistlige Hist. 230ff., jfr. 155ff. og GKS. fol. 1101. Daae har dog sikkert i alm. gjort Hagerup uret.

2) »Men vi hører nogen, som påstår, at der ligger ej så stor magt på den sande lærdom, når man ikkun bringer folk til et gudeligt liv ... O, kender da strax, at sådant er falsk«. Troens skal kendes af frugten, dvs. af lærens bundethed til symbolerne: »Om de binde sig nøje til catechismum, til den Augsburgske bekendelse og kirkens trosartikler, da fører de kristendommens sande væsen, men hvis ikke, da er de falske«. Der er også dem, der vil afskaffe skriftestolen, fordi den kan misbruges; derpå skal man kende falskhedens ånd; thi de sande lærere vil altid overholde lov og forordn., og de falske bryde dem. cit. efter UBO, Deichmanns Mss 8°, 14 (findes også Thott, 4°, 1592).

3) Trykningen kan ifl. EM, III, 344 ikke være foregået før 1739.

4) Kall. fol. 102, Thott, 4°, 1592, UBO, Deichmanns Mss. 8°, 14, Ldb. 4°, 460 og flere steder, tr. i Fortgesetzte Nachr. v. alten und neuen theol. Sachen, 1733, 504ff.

er en pur ceremoni for oplyste Guds børn, at den er en styrke for synd og et kastel for Satans rige hos vankundige og skødesløse¹⁾.

Dagen efter at dette brev var kommet til Trondheim (15/8—33), forfattede Hagerup et svar, som oversat på latin tillige med en forkortet udg. af Herslebs brev (også oversat) blev udbredt i afskrifter, af hvilke en nåede et tysk tidsskr.²⁾; det var en skarp afvisning: skriftestolens afløsning var Guds afløsning, thi Kristus har forbundet løsemagten og prædikeembedet; formlen må være absolut, thi vore gerninger eller angers størrelse kan ikke være betingelsen, da hele grundlaget derved gøres vaklende; betingelsen for syndsforladelse kan derfor ikke ligge i formlen, men i den skriftendes egen tilstand. Håndspålæggelsen forsvares som en praktisk, nyttig og trøstende ritus, og Luther og Melanton mobiliseres til forsvar for den gældende praxis. Tilslut kommer en række personlige bemærkninger om den bedrøvelse, Hersleb har forvoldt ham, og en opfordring til hellere at rette på misbrugene end deltage i angrebene og endelig et Chemnitzcitiat for at vise, at kirken intet fællesskab har med dem, der vil afskaffe det private skriftemål³⁾.

1) **KS**, 5, V, 692f. Hersleb mener også, at selv en betinget formular vilde være uden grund i skriften og imod »praxi primitivæ ecclesiæ«. Sst. 693 gengives (efter **Thott**, 4°, 1592 og **Deichmanns** Mss. 8°, 14) et brev skrevet fra Norge 8/8—33 til præsterne i Kbhvn »autor menes Hersleb«; det bebrejder de kbhvske præster deres larmen mod pietisterne og hævder, at de med deres »absurditeter gør religionen absurd«. Det må anses for usandsynligt, at Hersleb skulde have skrevet et brev til præsterne i Kbhvn sådan i almindelighed, men bemærkelsesværdigt er det, at i **Almennyttige Saml. til Hjertets Forbedring XXXI**, (1795), 367 gengives dette og det forrige brev til Hagerup som eet brev (ganske vist sat til 1735), hvad der jo giver en vis mening, da det temperamentsfulde udbrud mod de kbhvske præster nok kunde passe som et stykke af den lidenskabelige skrivelse til Hagerup.

2) I **Fortgesetzte Nachr.** 1733 findes 496f. Herslebs brev til Hagerup, men ved at udelade de 3 første linier af den danske text og overalt erstatte »min broder« med »N. N.« har man misforstået det derhen, at det er skrevet af Ole Hersleb til Hagerup, hvilket også tilføjelsen viser: »Dieser Prediger soll, weil er in seinem Irrtum beständig geblieben, von Amte entsetzt worden sein«.

3) **KS**, 5, IV, 695ff. At Hagerup selv sørgede for brevet udbredelse fremgår af sst. 694f., hvor der er gengivet et brev fra Hagerup til Rosenkrantz, hvormed han sender denne nogle af sine prædikener og tilføjer: »Attulit tabellarius hodie literas ab episcopo Christianiensi . . . Quomodo mihi displicuit, videre placeat Excellentie Tuæ ex meo

Der er bevaret et Svar, som angives at være af Hersleb (det mangler ganske vist i afskrifterne både navn og dato): det bebrejder i spotske vendinger Hagerups indiskretioner, således at offentliggøre privat korrespondance, han hånes for sin vigtighed, at han vil skrive på latin; der ironiseres over hans argumenter, som kunde bruges på »klostret«, men ikke af en bisp »in re tam seria« (denne beskyldning var ikke helt uretfærdig; Hagerup havde sju-sket unødvendigt), og med fuld ret afvises hans sammenblanding af absolution og absolutionsformel. Desuden gøres der indsigelse imod den prædiken, Hagerup havde holdt i Trondheim for kongen, og det forsikres, at var han kommet til bispeexamen hos Hersleb med den slags exegese, skulde han være dumpet omgående. Videre gøres opmærksom på, at det første brev var personligt og kunde ikke angå andre, men forf. har selv altid holdt på lov og forordn. og holdt andre til at gøre det samme. Og endelig rettes der anklage mod Hagerup for at have skiftet religion, nu han er biskop, med hentydning til en begivenhed i 1722, der vanskeligt kunde forekomme, hvis ikke Hersleb var forfatteren¹). Brevets ægthed har aldrig været betvivlet; samtiden anerkendte og diskuterede det livligt ud fra den forudsætning, at det var af Hersleb, men vi har ikke et ord fra ham selv, der hentyder til det.

Alligevel har vi vore *tvivl*, selvom det må indrømmes, at de ikke kan belægges med absolut overbevisende grunde. Det må anerkendes, at hvis det ikke er af Hersleb, er det ialtfald glimrende gjort, sprog og stil ligner påfaldende, men dog er der ting deri, som synes overraskende, dersom Hersleb virkelig har skrevet det²); men hertil kommer, at en førstehåndskilde, grev Rant-

responso, quod ex tempore indignabundo calamo dedi, et Tuo gratioso judicio commendo«. Brevet virker også lidt »ex tempore«, det er hverken klart eller godt.

1) KS, 5, IV, 700ff.

2) Mærkeligt er det, at her benyttes ordet »summus episcopus« (a. s. 705) om kongen. Langes angreb (se nedenf.) går stærkt i rette hermed, men det var jo ikke Herslebs mening, at kongen havde episkopalret; han havde sin kirkemagt qua konge, se pag. 236ff. Videre er det underligt, at biskop Gås angives at være i Trondheim »omtrent mellem 1530 og 1550« (a. s. 702); det er ialtfald en påfaldende unojagtighed for en så historisk kyndig som Hersleb (Gås var biskop i Trondheim 1549—78 og Reff i Oslo, som han skulde have en strid med, døde 1545), men kan naturligvis forklares som en lapsus. Og endelig: når Hagerup omtales (a. s. 711) således: »Du, som har haft den ære at være tilforn forfulgt af din bisp som pietist«, må der jo være tænkt

zau, rent ud oplyser, at Hersleb ikke har haft dermed at gøre; efter at have beklaget, at »vores bedste og braveste mænd« skal indblandes i det pietistiske spektakel, nævner han, at Herslebs og Hagerups breve »rullerer« livligt i afskrifter, »men mærkeligt er det, at mig for vist er forsikret (imellem os sagt) det Hersleb benægter nogensinde at have skrevet dette brev, og jeg har set biskop Hagerups egen hånd for, da han benægter aldrig at have fået dette svar, så det må være, om så er, en pièce supposée, som da vel er«¹). Enten er Rantzaus oplysninger rigtige — og vi finder

på den modstand, »Syvstjernen« mødte hos biskop Krog i Trondheim, men Hagerup var borte fra Trondheims stift allerede 1714, og nogen indskriden fra Krogs side overfor »Syvstjernen« kendes ikke før 1717; tværtimod stod Krog velvilligt til bevægelsen i de første år (NTT, ny rk. VIII, 488f.); den forsigtige imødegåelse og venlige besvarelse, Krog gav v. Westens »casuistica« 1713 (Hammond: a. s. 69ff.), kan ialtfald ikke betegnes som forfølgelse og ramte desuden ikke Hagerup.

- 1) DM, 6, V, 234, udat. marts 34; det nævnes også, at Hersleb dagen før havde holdt en ordinationstale uden at hentyde med et ord til begivenhederne. Gram kan i sit svar til Rantzau oplyse (10/4—34), at brevene er »hel gemene i København, såvelsom meget andet deslige«, men de interesserer ikke ham, da et dokument skal være 200 år gammelt for at kunne påregne hans interesse; det tilføjes, at Hagerup skal have skrevet »hel grundig og fyndig« til forsvar for den private absolution og »destineret til trykken« (10—12 ark), Breve fra Hans Gram, 44. Rordam mener, at det ikke kan henføres til noget af de i vore saml. bevarede håndskrifter om denne sag (KS, 5, IV, 713), og det er rimeligt nok; men i VT, 4°, 95 findes en »Betænkning om afløsningen og skriftestolen, sammenskrevet 1734«, som er bevaret under Hagerups navn og sikkert er den af Gram omtalte. Det er betydeligt grundigere og klarere end Hagerups brev til Hersleb. Her henvises til, at ritualet stammer fra kirkeordinansen, som atter hviler på Guds ord, og som alle danske konger har håndhævet. Skriftemål er vel ikke påbudt i skriften, men praxis i NT. viser, at det må være opstået på den måde, vi kender det, og afløsningen hører ubestrideligt med til »forligelsens tjeneste«, dvs. skal udøves af prædikeembedet. Dersom man ikke bruger den absolute formular, kan der tvivles på syndsforladelsen, thi er afløsning end intet sakramente, virker den dog med dettes kraft; nogen ubetinget nødvendighed af skriftemål før altergang er der naturligvis ikke: det er indrettet for den, der trænger dertil, og loven er god nok, selvom der kan forekomme misbrug. Vil man ændre skriftemålet, kræves dertil alle stænders samtykke, og kongen er altid gået den vej at lade gejstligheden rådslå i slige spørgsmål; antageligt er det da dette skrift, Hersleb i sin ritualbetænkning drager så hårdt til felts mod, en polemik, vi allerede har omtalt, se pag. 235, note 3.

det mest stemmende med Herslebs psyke at antage det — og brevet er da antageligt blevet til i de antipietistiske studenterkredse i Kbhvn, hvorfra også Langes (se nedenf.) hadske modskrift udgik, påfaldende er det, at dette skrift benytter megen plads til at bevise, at brevet virkelig var af Hersleb, noget, der ikke var blevet bestridt, — eller også har de to biskopper ikke ønsket at vedkende sig denne korrespondance¹).

Folemikken gav anledning til at udvexle en række *stridsskrifter* mellem orthodoxe og pietister. Til forsvar for Herslebs standpunkt haves en skrivelse, dat. 12/4—34²). Det siges her, at Herslebs brev »rullerer blandt alle folk«, iøvrigt er det en rolig og saglig behandling med respekt for begge standpunkter og inderligt ønske om at få sagen hævet.

Et andet går løs på Hagerups formentlige kirketyranni og samvittighedstvang; man bør ikke betro præsterne apostlenes løse- og bindemagt, da de i enhver henseende adskiller sig fra apostel-idealet (Math. 10), — de er kun kgl. betjente, men må naturligvis æres som sådanne³).

En tredje mener ikke, at man kan tage skade af den absolute formular, med mindre man har en »conscientia erronea«. Heller ikke er syndsforladelsen bundet til skriftestolen, men det er en bekendelseshandling for Gud og mennesker at gå der⁴), og i et 4. skrift »til forsvar for kirkeritualen« beklager forf., at en biskop har sluttet sig til skriftestolens modstandere og vil sætte samvittigheden over loven, selvom han ikke vil nægte, at der forekommer slemme misbrug⁵).

1) C. Deichmann oplyser (Deichmanns Mss, UBO, 4°, 68, jfr. KS, 5, IV, 712), at Hersleb havde gjort nogle »annotationes« over Hagerups brev, men også at det ikke vides, om det var disse annotationes eller hele brevet, der gik afsted; hvis brevet er sendt, skulde det være imod Reichweins råd. Også ellers anså C. Deichmann Herslebs brev for at være ægte: »Ilde var det med den korrespondance med biskop Hagerup, derved gav han sig blot«, Festskr. til Hj. Pettersen, 149.

2) NKS, 4°, 1159.

3) Kall. fol. 102, Thott, 4°, 345, Deichmann, 4°, 82: »En enfoldig ... Betænkning over en vis højlærd ... Theologus hans Sendebrev ... til hans Collegam«. Det er en misforståelse, når Rørdam (KS, 5, IV, 713) betegner dette skrift som et forsvar for Hagerup.

4) »Spørgsmål om det private Skriftemål, obiter besvaret«, Werl. 31; det er dog ikke sikkert, at dette skrift står i direkte forbindelse med korrespondancen.

5) Kall. 4°, 482.

Et ganske *skandaløst skrift* fremkom under navnet Oluf Risen-dahl, kostgænger på klostret¹⁾. Det ikke blot tager parti for Hagerup, men insulterer og håner i de mest usoignerede vendinger Hersleb som en »biskoppelig paskvillant«, for hans sprog, der sammenlignes (for de tyske præd.s vedk.) med latinen i Epistolæ obscurorum virorum, det håner hans argumenter (han bør ikke indvikle sig »i de ting, hvori en gåseforstand ikke kan decidere«), beskylder Hersleb for nogle dekreter af 1732 (muligvis NTT, VIII, 29ff.), hvorved han har gjort præsterne til herrer over skriftestolen, og indeholder iøvrigt rent uhyrlige beskyldninger (»har du vel ikke glemmt, hvorledes du som præst på dit embedes vegne hele nætter fra aftenen til om morgenen kl. 7 ofte har trøstet en bedrøvet enke«).

Årene 1733—4 var jo iøvrigt rige på skrifter om altergang og skriftestol, især var de talrige, som rådede til at holde sig fra begge dele²⁾; vi møder her de første tydelige spor af en yidt udbredt kirkefjendsk separatisme.

Endnu mens debatten om Herslebs og Hagerups kontrovers gik på, formanede Hersleb atter sine præster til at *holde sig ritualet efterretteligt*, »som jeg intet mere ønsker og hidindtil har stræbt efter, ... at de ting, hvori ... meget er afveget fra ritualet, ... igen måtte komme i sin rette orden«. Disse ting er (hvoraf det kan ses, at der ikke hentydes til Hagerups og hans egen korrespondance) katekismelæsning på prædikestolen³⁾ og absolutio privata

1) Findes Kall. fol. 102 (GKS, fol. 123, UBO, Deichmann, 8°, 14) og angives her at være skrevet af Villum Lange, der for sine uforkammede paskviller blev forvist til Bornholm (L. Koch: a. s. 168). På en afskrift i VT, 4°, 112 står tilføjet: »nogle studenter skal være forfattere for dette og menes B. D. at være en af dem«. Dette måtte jo hentyde til den senere Trondheimsrektor Benj. Dass, der på dette tidspunkt var i Kbhvn og også udtalte sig mod pietisterne (VT, 4°, 122, tr. KS, 5, V, 548ff.), men man må betvivle denne traditions rigtighed, når man betænker det hjertelige forhold, hvori Dass senere stod til Hersleb, og den spot, hvormed han så på Hagerup (se L. Daae: a. s. 230ff. 234ff.); det er ikke sandsynligt, at han vilde deltage i slige snavsede affærer.

2) Deichmanns Mss, UBO, fol. 114 findes et typisk skrift af denne art: En meget enfoldig, velment og kort bekendelse om kirke, skriftestol og altergang, 1734 i juni måned. Det fraråder at gå til sakramentet, som kun er udvortes fromhed, og det forkaster selve sakramentet og retfærdiggørelseslæren; til grund ligger metafysisk spekulation af samme art som Dippels.

3) DL-NL, 2—4—14. jfr. Kirkeordinansen, KL, I, 62f.

i egentligste forstand, virkeliggjort med et forsvarligt lille antal ad gangen¹).

Året efter fik Hersleb lejlighed til at give sit hjerte luft i *ritualbetænkningen*; skont han gruede for at inlade sig på et så diskutabelt emne, gjorde han det dog med vanlig grundighed: her udvikles det atter, at skriftestol og sakrament ikke med kristelig ret kan knyttes sammen; og da det altså er sket ved mennesker, kan kongen atter ifl. sin suverænitæt ændre det (jfr. pag. 235ff., hvor polemikken mod Hagerup på dette punkt er behandlet). Guds og præstens absolution falder ikke nødvendigvis sammen, thi den første kommer ikke før angeren er til stede; og direkte forkasteligt er det da, at der i katekismen står, at præstens forladelse er Guds forladelse (se pag. 273). Nok ligger løsemagten hos prædikeembedet, men en forudsætning for den er bod og anger hos den skriftende, ligesom en renselsesprøve var nødvendig ved spedalskhed på Jesu tid. Derfor må der gå en grundig prøve af den enkelte forud, og formularen, hvormed syndsforladelsen tilsiges, må være variabel; er man efter bedste skøn sikker på, at virkelig bod er tilstede, kan man bruge en absolut formular, men er man uvis eller ukendt med skriftebarnet, må man bruge en *betinget*; når bod og tro alligevel er en uomgængelig betingelse, hvorfor må det da ikke siges her? Som formular foreslås: »efterdi din tilstand er mig aldeles ubekendt, så kan jeg efter det, som nu er sagt, ikke andet gøre end dette: på sand omvendelse følger Guds nåde og syndernes forladelse, på ubodfærdighed følger Guds vrede og syndernes beholdelse, hvilket så at være jeg hermed forsikrer dig på Guds vegne . . .«, en formel, der jo ikke kan kaldes liturgisk vellykket. Fremturer nogen i synder, som øvrigheden ikke kan straffe, kan man lade dem gå til alters uden absolution. Det, Hersleb vil, er ikke ritualændring, men *ritualets overholdelse*, og med rette fremhæver han, at når den personlige samtale var faldet væk, måtte også den absolute formular erstattes med en betinget; man var stillet overfor et problem, som reformationen i sit forkortede, optimistiske perspektiv ikke havde set: at mennesker kunde fremkomme med en syndsbeholdelse, som de ikke selv stod i forhold til, at der var andre at tage hensyn til end de ængstede samvittigheder, ja, at disse andre var den store mængde.

1) NTT, VIII, 72f. 24/4—34.

Nu var det i Norge helt galt med *tallet af altergæster*; på visse steder og tider kunde der være op til 300¹⁾, som blev absolverede »i mindre end et par timer«, uden bekendelse, kun at præsten — hvis han var »meget stricte« — læste skriftebønnen op for dem og holdt en skrifтетale, som alle kan høre (hvad Hersleb selv har erfaret ved at stå udenfor kirken); er der et sakristi, foregår skriftemålet der med 20—30 ad gangen ellers i hele menighedens påhør og påsyn i kirken²⁾. Ved alvorlige henstillinger har han fået noget ændret i større overensstemmelse med ritualet, men mange steder absolveres endnu 5—10 ad gangen, og er der blot mere end een, er det lige meget, hvor mange der er. Når præster har klaget over de trusler, der er udstødt imod dem, fordi de er gået i rette med folk i skriftestolen, har han »trøstet dem« med, at de havde fortjent det, fordi ingen har ret til offentligt at foreholde folk deres synder.

Nu er det en umulighed at holde ritualet på dette punkt, ialtfald i store og folkerige menigheder, og det bør derfor ændres derhen, at man 3—8 dage forud må melde sig hos præsten og ikke blot på bestemte tider af året³⁾. Skriftemålet skal foregå om lørdagen, og præsten skal ikke blot spørge i alm., men også efter konkrete synder, som han kender eller formoder hos de enkelte, søge sand angert og lofte om et bedre liv, og efter omstændighederne slutte med formaning, advarsel eller trøst. De vankundige eller de, som vitterligt lever i synd, skal han ikke absolvere, men lade dem — på eget ansvar — gå til alters, og efter en tids forløb kan de overgives til verdslig øvrighed. Hvis derimod nogen af samvittighedsgrunde ikke vil gå til skrifte, bør de ikke derfor udelukkes fra altergangen, men blot — som alle andre — komme til præsten og tale med ham derom⁴⁾.

Et andet problem rejste sig med *privataltergangen*, thi var skriftemålet blevet offentligt mange steder, så var altergangen, som skulde være offentlig, ofte privat. Det var et snobberi, at de »finere« skulde have lov at gå til alters uden andres nærværelse, som regel på hverdage, og Hersleb mener, at navnlig de sidste 20 år

1) Provst Dorph nævner endog op til 500, BAO, pk. 34, 31/7—31.

2) »Således har jeg erkyndiget mig at ske i andre stifter i Norge, som jeg og fra barndom har vidst det, og dog kan norske bisper ved udstroede skrifter forsvare skriftestolen og heråbe sig på ritualet«. Rit. jfr. NTT, VII, 326f jfr. pag. 235.

3) Jfr. »Syvstjernen«, NTT, IV, 47, 75.

4) Rit. delvis offentliggjort i NTT, VII, 325ff.

har medført denne uheldige udvikling, så at endog en bondelensmand tillader sig at »forfølge« præsten, fordi han ikke kan få »aparte« altergang, medens det tidl. dog kun var folk af rang, der tog sig denne frihed, og da kun ved den daglige korsang i bykirkerne¹⁾).

Hersleb hævder, at privataltergangen i Akershus stift blev afskaffet, dels ved en »bevægelig« prædiken, som han på en skærtorsdag holdt i Kristiania, hvorfra det slette eksempel udgik, og hvor det lykkedes ham at overbevise næsten alle, dels ved en række skrivelser til enkelte, som deres præst havde nægtet privataltergang²⁾).

Ved selve altergangen vilde Hersleb gerne have *tillalen* til altergæsterne strøget som overflødig, og vi får den ikke uinteressante oplysning, at han selv af samvittighedsgrunde har ændret denne tiltale ganske lidt, idet han sagde: »Når I så tror Kristi ord og gør efter hans befaling og prøver eder selv, som Paulus siger« —³⁾), med den tilføjelse, at dette er en »så ganske liden forandring, at ikke en blandt 100de skulde mærke det«. Dette er et overordentligt karakteristisk udtryk for den kirk. pietismes samvittigheds-

1) »De fornemme vil ej blande sig blandt dem, som er ringere, endogså ved Herrens eget bord. Gud give, de og ikke vil, at vor Herre skal gøre skillerum i himmelen mellem dem og andre«. Ikke mindst i disse tider, hvor separatismen er så stærk, bør man holde sammen om den bekendelse, der ligger i fællesaltergangen, thi enhver tyrk eller hedning, calvinist eller papist kan jo høre ordet, men altergangen er en bekendelseshandling overfor den luth-evang. kirke. *Rit.* jfr. delvis *NTT*, VII, 330.

2) En sådan udførlig skrivelse findes i *Kopib.* I, 25/3—33 til en hr. Gude, der ikke vilde tale med præsten om sine synder, før han gik til alters. Hersleb mener, at selvom det står vel til med hr. Gude, må der dog være noget at bekende, og det er præstens pligt at spørge; når det kgl. herskab selv opfordrede hofpræsterne hertil, kan hr. Gude ikke være for fornem til at lade sig skrive. Forøvrigt mener Hersleb, at en begrænset privataltergang måtte reserveres de fornemme i Kbhvn, hvis de ikke kan komme til de sædvanlige tider; men da må den foregå ved korsangen; desuden må naturligvis dødsyge og syge med vederstyggelige sygdomme tages privat til alters. 7/1—41 udkom et af Hersleb foranlediget rskr. (*Fgt.* IV, 2, 145ff), hvorved privataltergangen blev forbudt.

3) Istedet for ritualets: »Når I så tror disse Kristi ord, og gør efter denne hans befaling, så er I ret prøvede, som Paulus siger«, *Alterbog*, 1688, 335f. Ændringen er ikke så ringe endda.

ømhed: sjælefreden måtte for enhver pris reddes, selvom det slet ikke gik op for nogen, at den havde været i fare¹).

Hersleb fik sikkert en hel del rettet efter sine ønsker i den vanskelige skriftemålssag, der tyngede på de pietistiske præsters samvittighed i en grad, man vanskeligt kan gøre sig begreb om; men gennemført blev hans driven på rituallet naturligvis ikke; her var stillet for store krav. Hersleb, der ellers var velfornøjet med udfaldet af sine foretagener i Norge, indrømmer selv, at det ikke lykkedes; der skulde »højere ordre« til, før det kunde lade sig gøre²). Men der var også udsigt til, at den vilde komme.

KAP. XIV. RITUALETS REVISION.

Rituallet af 1685, der skulde udfylde og føre ordinansens liturgiske afsnit à jour (det kirkeretslige var jo optaget i DL), havde aldrig helt stemt overens med alterbogen (1688), da denne sidste oftere fik enkelte tilføjelser³), og Hersleb havde engang siddet i en kommission, der skulde tilpasse alterbogen efter rituallet; men materialet brændte 1728 (pag. 99). Chr. VI.s ritualrevision tilsigtede ikke en blot harmonisering med alterbogen, men en faktisk ændring på væsentlige punkter, både skriftemålet og andre; det viser bl. a. deres standpunkt, der fik arbejdet betroet.

Hersleb var en af dem, der måtte erklære sig, og han gjorde det i en svær afhandling på 167 tætskrevne foliosider med alsidig belysning af alle rituallets kroge, afvigelser fra dets bestemmelser og ønsker om dets genrejsning; vi har i det foregående gang på gang benyttet denne såre vigtige betænkning, men skal her give en oversigt over Herslebs deltagelse i revisionsarbejdet, fordi denne betænkning hører til hans norske tid⁴).

1) Rit. sst. får vi den oplysning, at det i Norge var skik, at menigheden sang indstiftelsesordene med »fuld røst« (her en henvisn. til Fechts *Instructio pastoralis* (se pag. 63)), samt at mange præster (og når de ikke vilde) præstekoner) gjorde sig et »accidens« af at sælge »messevin«, der blev til overs, fordi bønderne anså det for at være godt for svage øjne.

2) Optb.

3) Se: C. T. Engelstoft: *Liturgiens Hist. i Danmark*, (1840) 1ff. jfr. pag. 17.

4) 11/6—35 fik Hersleb besked fra Holstein om at tage fat på en betænkning (BAO, pk. 35); han tog strax med glæde fat, men bad om at

Herslebs betænkning overrasker både ved *radikalisme* og ved en udpræget *lavkirkelig tendens*.

Det angreb, Hersleb retter på perikoperne, er allerede omtalt (pag. 171f.), men hertil kommer, at han er yderst misfornøjet med, at kollekter og tekster skal messes; de tager unyttigt lang tid og virker »papistisk« og »teatralsk«; folk kommer forsent, fordi de ikke gider høre messen, og derved udsættes hele gudstjenesten for foragt¹). Først må alle helgen- og aposteldage afskaffes; de fordunkler søndagen og stammer fra papismens mørke; dernæst må messeklæder afskaffes som noget »papistisk« og »teatralsk«, de vækker også overtro; man må slide dem op, der er, men ingen nye anskaffe²). Der må benyttes flere salmer, salmevalget bør være friere, og salmebogen ikke følge søndagene, men »materien«. I undervisningen af præsterne ang. deres prædiken³), må det indføres, at de skal forberede sig ordentligt og ikke ty til postiller; den uanstændige skik at ofre på altret må undgås. Dåben bør ske i kirken mellem epistel og evangelium, og exorcismen naturligvis afskaffes⁴). Det må tages op til behandling, om de mange søndagsgudstjenester virkelig er umagen værd, især tolvprædiken og froprædiken, hvor der ingen kommer, og hvor de »største idioter, ja fantastere« prædiker⁵). Ritualets kap. III (om kvinders kirke-

få at vide, hvor lang tid, der var indrømmet ham, da arbejdet jo foruden bøn og eftertanke krævede tid, — om det kunde vente til mortensdag? (Indl. til »Breve«, 18/6—35, RAO); Holstein svarede imødekommende (BAO, pk. 35, 24/6—35), og 5/11—35 sendtes den færdige betænkning ind (Ldb. fol. 430).

- 1) Man bør beflicte sig på »paucitas, simplicitas og gravitas«, jo simplere gudstjenesten er, des mere »konform« med Kristi sind, jo rigere, des mere med antikristens; at noget er smukt, er ikke nok til, at det skal være i gudstjenesten. Ofte anføres Luther, der som bekendt heller ikke var en vellykket liturg. Om Luthers betragtning af gudstj. under væsentligt pædagogisk synsvinkel, se en udmærket afl. af E. Molland: Luthers liturgiske intensjoner, NTT, 4, IX, 120ff.
- 2) Jfr. Ep. past. 65, hvor messeklædernes unyttighed også angribes.
- 3) Ritual, 1685, 21ff.
- 4) Her anføres alle de gængse grunde for exorcismens afskaffelse, hvorom kan henvises til Bj. Kornerup: Hans Poulsen Resen, I, 271ff. Exorcismen, der for de kgl. børn var ophævet 1607, blev i alm. først afskaffet 1783, Sch. VIII, 392ff., jfr. Fgt. VI, 2, 580f.
- 5) Tolvprædiken var ifl. bispemødet 1555 en katekismeprædiken (KL, I, 461, jfr. III, 198f.), hvad Hersleb også ønsker, at den skal være, om den skal bevares (22/2—37 blev en repeterende katekese (af prædikenen) påbudt i de kbhvske kirker, hvor der ikke var tolvprædiken),

gang efter barselseng) kan næsten helt udelades¹⁾, ligesom det lange ritual ved misdæderes henrettelse²⁾ må forkortes; der er ingen mening i at plage de arme mennesker så længe, og afsnittet om de besatte må udelades, da det ikke praktiseres, og ikke bør stå der til spot³⁾:

Ved vielse er det det væsentligste, at der forud kræves en prøve i kristendomskundskab, og Hersleb forsikrer, at det er et glimrende middel til at lære folk noget, at de ikke kan blive gift, før de kan tilstrækkeligt⁴⁾.

Foruden en del rettelser (også af formel art) findes der konkrete forslag til ting, som savnes i ritualen, således ritual for kirkeindvielse⁵⁾, nøjere bestemmelser ang. katekisation, husbesøg, visitationer, studenteropsyn osv.⁶⁾.

Ingen af de *andre erklæringer*, der på opfordring indkom, er særlig mærkelige: C. L. Leth (nu professor og sognepræst i Kbhvn)

og 1/5—39 blev tolvprædikenen ganske efter Herslebs ønske ophævet og erstattet med en katekese (Fgt. IV, 1, 690ff.). Atter her slår Hersleb til lyd for månedsbededagens strenge overholdelse, da præsten på disse ikke er bundet til tekster og derfor kan og bør prædike »pønitent« og ikke »lære«.

1) **Ritual**, 98ff.

2) sst. 245ff.

3) sst. 225ff.

4) **Rit.** jfr. **NTT**, VII, 335 og sst. VIII, 33. At Hersleb må have taget det alvorligt ses af et brev i **BAO**, pk. 32, 21/9—36 fra en mand i Ullensaker, som man har nægtet ægteskab, fordi pigen ikke kan læse; han lover da: »næst Guds hjælp hende daglig at øve og forbedre, thi jeg har lært mange læse tilforn, så vil jeg vel hende visselig lære«. Jfr. forordn. af 22/4—1645: »at de gemene unge folk ikke skal af præsterne herefter troløves, førend de der haver bevist, at de deres børnelærdom lært haver«, **KL**, III, 318, jfr. pag. 16.

5) Det kirkevielsesritual, som Hersleb brugte i Norge, blev 1738 stykke for stykke approberet af kongen til Vor Frue kirkes genindvielse, og dermed gyldigt for fremtiden (**Sjæll. Tegn. RA**, 25/4—38 med indl.). Til indledn. sang man »Alverden fryde sig denne tid«, derefter bededagskollekt og lektie af Haggai 2; intimationstale ved den fornemste af præsterne og »I Jesu navn skal al vor gerning ske« gik lige forud for bispens latinske messe, hvorunder præster i alba knælede om altret; de rituelle skriftstykker var 1. Kong. 8; Johs. 10, 22—30; Apc. 21, 9—27 og Ps. 122; derefter »Udsend dit lys og din sandhed«, indvielses-tale, indvielse og »O store Gud vi love Dig«. Tilsidst ordets kollekt og velsignelse.

6) Alle disse forslag rummer kun, hvad vi allerede kender som Herslebs praxis eller ønsker.

anfører, at da absolutionen jo altid er betinget (af anger og bod), behøver det måske ikke udtrykkeligt at siges, medens Ewald bestemt mente, at også formularen måtte være betinget. Bluhme fremhæver som en hovedfejl, at ritualet altid forudsætter, at man har gode kristne for sig; Steenbuch indlader sig kun på formelle rettelser, hvad der gør et let komisk indtryk. Hagerup gør gældende, at enhver forandring er absolut overflødig, og at også absolutionsformularen er i bedste orden. Ramus (biskop på Fyen) er enig heri¹⁾. Kirkeinspektionskoll., der i sin instrux havde fået overdraget at tage sig af ritualrevisionen²⁾, gik stoffet igennem og nåede til kapitel IV. Hersleb var jo medlem heraf (se pag. 338f), og det er af bevarede papirer klart, at hvis der var kommet noget ud af det hele, vilde hans forslag i stor udstrækning være blevet fulgt, dels i en lang række mindre vigtige ting³⁾; men dels også i det vigtige spørgsmål om skriftemål og absolution, idet man her nåede til at opstille en lign. formular som Hersleb: »forkynder jeg som Guds tjener . . . alle bodfærdige og troende, at den almægtige Gud har forbarmet sig over Eder . . . men alle ubodfærdige, vantro og sikre syndere forkynder jeg af Guds ord . . . deres synders beholdelse«⁴⁾.

I aug. 1740 forhandlede man om *exorcismen*; man var enige om at lade den falde væk og erstatte den med en bøn enten forfattet af Hersleb eller taget fra Common Prayer Book, som man stedse havde liggende for sig under arbejdet; Hersleb mente dog, at bønnen før dåben kunde være tilstrækkelig⁵⁾. Det har været sagt, at det var spørgsmålet om *exorcismen*, der 1738 stoppede hele

1) Ramus finder »intet, som behøver enten forandring, tillæg eller fratagelse, men alle ting er gudelig og kristelig, opbyggelig og ordentlig indrettede«. Alle disse betænkninger findes i RA: »Dokumenter ang. Ritualets Revision 1735—37.

2) HS, IV, 225.

3) f. x. bededagenes fixion, lectio continua med et kap. GT. og et kap. NT. hver søndag, froprædikenens tid og kateketiske anvendelse, afskaffelse af messe, rigeligt vand i døbefonten, forbud mod hedenske navne, at dåbshandlingen i sin helhed skal foregå ved fonten, og at Math. 28, 19—20 skal læses her, at barnets hue ikke må kaldes »kristenhue«, at klokkeren på menighedens vegne skal svare amen, at undlade nadverindbydelsen (som i Krempe, se pag. 65, note 4), at bryde et fælles brød ved nadveren, osv. Messeklædernes afskaffelse overvejedes.

4) Det var ikke den endelige redaktion, men videre nåede man ikke.

5) Fremgår af papirerne i nævnte pakke i RA.

ritualsagen¹⁾, fordi kongen var blevet ængstelig bl. a. for en notits i Acta Hist.-Eccl., som kritiserede danske kirkeforordninger, skønt det ellers altid overøste Danmark og Chr. VI.s foranstaltninger med velvilje²⁾). Det er dog næppe rigtigt. Thi Hersleb oplyser, at man arbejdede 3—4 år med ritualet (begyndte 23/9—38³⁾) og kom en del af det igennem⁴⁾, og vi ved altså, at man i 1740 beskæftigede sig med exorcismen; at kongen skulde være blevet så forskrækket over en misforstået og strax rettet notits i et aldrig så anset tidskrift, er vel ikke troligt; tilmed da han i Slesvig holdt kursen og afskaffede exorcismen 1743⁵⁾). Men antageligt har man under de mange separatistiske og herrnhutiske problemer, der rejste sig i 1740'erne, fundet det mere naturligt at skabe orden heri og har ikke længre fundet det så nødvendigt at sikre deres samvittighedsfrihed, der var indenfor statskirken⁶⁾). Den pietistiske bevægelse for samvittighedsfrihed ved skriftemålet blussede hurtigt op, brændte kraftigt, men slukkedes atter brat.

Til Herslebs ærgrelse blev det derfor en dag i ritualkommissionen fra kongen gennem v. Holstein meldt, at »med ritualet kunde det blive, som det var⁷⁾).

1) **Helweg**: a. s. 2, II, 96, **Koch**: a. s. 185f.

2) Om Acta Hist.-Eccl. og dets slesvig-holst. korrespondent, se **Schriften des Vereins für Schleswig-holsteinische Kirchengeschichte**, 2, VIII, Heft. 1, 88ff. I Acta Hist.-Eccl. II, 759 kalder man det rskr., der 23/12—37 på Rendsburgersynodens forslag havde gjort exorcismen frivillig i hertugdømmerne (jfr. **Pont.** IV, 61ff. og **Acta Hist.-Eccl.** IV, 94ff.), »eine nachdenkliche Veränderung«, hvilket øjensynligt skyldtes, at man havde misforstået det og troede, at også skriftestolen skulde afskaffes. Hojer måtte da skrive til udgiveren, hofpræst Bartholomæi, og forklare den rette sammenhæng (at det kun angik hertugdømmerne, at det ikke var en forordn., men kun et rskr., og at det med skriftestolen var helt misvisende, **Herzogl. Bibl. Gotha, Chart. A. nr. 948**, Brief 431 dat. 20/9—38, tr. **Acta Hist.-Eccl.** III, 201ff. **DB**, VI, 94ff. **Pont.** IV, 65ff.).

3) Ses af papirer i nævnte pakke i RA.

4) **Theologisk Bibliothek**, V, 176.

5) 4/2—43, **Acta Hist.-Eccl.** VII, 373f.

6) At et nyt oplag af ritualet blev trykt uændret 1738 beviser ingenting, **Helweg**: a. s. 47; det gamle var udsolgt, og det nye var ikke færdigt.

7) **Theol. Bibl.**: a. s.

KAP. XV. OPSYN MED STIFTETS STUDENTER.

Som anført var det Herslebs ønske at anbringe studenter som skolelærere med håb om at blive forfremmet til klokkere efter 3 års forløb (pag. 252). I det hele var han meget ivrig efter at få *studenter anbragt i klokkeraterne*; gang på gang fremhæver han, at så længe der kan fås en student til klokke, må ingen anden tages, og kun i yderste nød går han med til at anbringe andre¹⁾. Hermed opfyldtes dog kun, hvad loven krævede, og hvad regeringen også titl. havde vist interesse²⁾ for derved at sikre en ordentlig kristendomsundervisning. Der findes næppe i det energiske arbejde, Hersleb udfoldede for at holde rede på studenterne i stiftet, noget originalt, men original er derimod den iver for lov og forordn., han lægger for dagen, og ligeså den interesse, han viser for, at studenterne får praktisk arbejde som forberedelse til deres præstegering³⁾.

I sit første brev forlangte Hersleb oplysninger om, hvor mange studenter der var i sognene, deres alder, studietid, karakterer, nuværende arbejde og vidnesbyrd om deres levned⁴⁾. Heri ligger kun, hvad loven og forordn. om den teologiske embedsexamen⁵⁾ påbød; men de skulde ikke blot øve sig i prædiken (som efter forordn.), men også i katekisation og de »syges besøgelse«, på ingen måde for at lette præsten, men for at lære embedets måske mindst ansete, men vigtigste og vanskeligste side (sjælesorgen) at kende af erfaring. Fra 1732 vil han begynde at holde (det i forordn. om embedsexamen) foreskrevne »*seminarium*« over studenter, og derfor må han have *lister* fra præsterne⁶⁾. Disse lister,

1) f. x. **Kopib.** I, 11/4—, 20/4—33; 10/3—, 2/4—, 17/4—34.

2) **DL-NL**, 2—15—1; **Fgt.** III, 321, 25/1—15, hvor det påbydes, at bisperne, når de ikke kan få studenter til et degnekald, skal forespørge på universitetet, for at en fattig student kan få det.

3) Ved Herslebs ankomst var der kun 2 studenter blandt stiftets klokkere, da han rejste en snes stykker (**KS**, 5, VI, 270); loven kunde ikke holdes, da der var for få af dem, hvorover han oftere klager.

4) **NTT**, VIII, 18.

5) **DL-NL**, 2—2—5; **Sch.** II, 175ff.

6) **NTT**, VIII, 27, den nævnte forordn. kræver et seminarium oprettet i hvert stift, bygget på provsternes indberetn. m. h. t. lærdom og levnet; der skal gives meddelelse herom til kancelliet, så man ikke står i forlegenhed for præstecemner; her var det altså klokkeremner, det gjaldt. I **Reg.** kan det ses, at Hersleb har efterladt sig en særlig pakke med studenterlister, men denne er nu spredt rundt om i **BAO**,

som blev nøje ført à jour, dannede altså grundlaget for klokkeransættelserne; præsten kunde foreslå en student, men han skulde såvidt muligt findes i Herslebs register; det forbødes strengt klokkerne at overdrage deres embede til andre end studenter¹⁾.

Præsterne måtte også overvåge, at studenterne ikke var relegerede eller på anden måde misliebige, men havde deres *attester i orden*²⁾, navnlig måtte de ikke prædike³⁾ eller antages til privat information⁴⁾ uden disse attester⁵⁾. Det var forbudt studenter at prædike til højmesse i købstæder, før de havde attestats, men det var tilladt til froprædiken og ved gudstjenester på landet⁶⁾, derfor måtte Hersleb afslå Jens Rennords (se pag. 330f.) anmodning om at lade en student til at prædike for sig til højmesse i Moss⁷⁾, men da C. L. Leth spurgte, om hans yngre broder måtte katekisere for ham i kirken, svarede Hersleb med megen varme, at der var intet, han hellere så, da netop alle studenter burde øve sig heri⁸⁾.

Herslebs syn minder atter her om *Halle*, hvor undervisningen i vajsenuset og pædagogiet jo dreves ved studenter⁹⁾; pietismen hyldede i høj grad princippet »docendo discimus« i kristendomsundervisningen, og Herslebs og den danske regerings tanker stemmer nøje med Speners, om at teol. studenter »müssen bereits der Welt absterben in ihren ersten Studien-Jahren, und ein Leben führen, als solche, die dermal eine Fürbilde der Herde werden sollen«¹⁰⁾.

pk. 7 og 27—34 og flere andre steder uden nogen orden. De fleste oplysninger er kortfattede og intetsigende; kun om en enkelt oplyses det (sst. pk. 29, 10/12—34), at han er »vino, veneri aleæque deditus«. Da der siden i kirkekollegiet blev tale om at oprette et større »seminarium theologicum«, modsatte Hersleb sig det, fordi Bluhme stod bag, *Theol. Bibl.* V, 159, jfr. *KS*, 3, V, 641ff.

1) *NTT*, VIII, 35f. 71, 112ff. 118ff.

2) sst. 35f. 56. 118f.

3) Forordn. af 23/11—1697 påbyder, at studenter ikke må prædike uden attest fra Kbhvns universitet (*Sch.* I, 744f. jfr. *DL*, 2—2—1).

4) *DL* og *NL*, 2—18—16, jfr. ovenstående forordn.

5) *NTT*, VIII, 82, 119. jfr. *Harb.* 43.

6) Ovennævnte forordn. af 23/11—1697. *Sch.* a. s.

7) *Kopib.* II, 1/6—37.

8) *Kopib.* I, 15/5—34, jfr. *BAO*, pk. 31, 3/5—34.

9) *Kramer*: a. s. I, 234.

10) *Spener*: *Pia desideria*, 133. At få bedre præster gennem en dyberegående studenteruddannelse var som bekendt Speners ideal. Professorerne måtte lægge deres undervisning an, så den blev »ein leben-

Udviklingen gav atter her Hersleb medhold. Regeringen fornyede ved forordn. af 2/11—36 bestemmelsen fra 1707 om bispers og teol. professorers pligt til at indsende studenterlister; men man gik langt videre: der var nu udarbejdet et solidt *spørgeskema* i 30 punkter om de enkeltes lære og liv, og udviklingen fra 1707 til 1736 kan måske klarest ses af dette spørgsmål: »Om lever et ærbart levnet og med føje kan håbes at være selv omvendt til Gud«¹⁾. Det var reformationsjubilæet, der på denne måde mindedes.

KAP. XVI. VISITATSERNE.

En passende slutning på dette afsnit om stiftets administration m. h. t. interne forhold vil en omtale af Hersleb som *visitor* være; for det var, såvidt det kan skønnes, navnlig på disse rastløse rejser, hans store fremskridt grundede sig; hans personlige optræden med en blanding af mildhed og ubøjelighed og hans iver for sine idealer har sikkert virket mere tilskyndende end mange embedsbreve.

Og Hersleb var en *flittig visitor*; loven²⁾ krævede hvert sogn besøgt hvert 3. år, men man kan have berettiget tvivl om, hvor

diges Muster« på den kommende præstegerning. Studenterne måtte vide, at liv gik for lære, og at teologien måtte have en »habitus practicus«; hertil anbefales stærkt de såkaldte »collegia pietatis«, hvori både studenter og professorer deltog; og det var at foretrække, om disputatserne foregik på tysk, for at man kunde vænne sig til at tale om slige ting i det sprog, hvori de skulde forkyndes, Pia des. 126ff. 133ff. 146ff. Spener gør den træffende bemærkning, at studenterne er »studiosi theologiæ« ikke »studiosi philosophiæ de rebus sacris«, sst. 134. (Om Speners forhold til Labadie også på dette punkt, se *Zeitschr. für Kirchengesch.* XLVI, 566ff.).

1) Forordn. var en konsekvent videreførelse af den, der nyorganiserede universitetets teologiske undervisning i mere praktisk retn. Se *Kvartudg. af kgl. Forordn.* 1736, 139, jfr. *Dansk Kirkeliv*, 1935, 34f. Spørgsmålene angik ellers studenternes kundskab »in studio biblico«, øvelse i at prædike og katekisere, om de ved at sætte tilbørlig pris på nådens midler, om ev. ægteskabelige forhold, om de kan udlægge de »ypperlige talemåder« hos Paulus osv.

23/11—36 tilsendtes forordn. præsterne i stiftet; også Hersleb opfattede den som et passende reformationsmindesmærke, *NTT*, VIII, 112f.

2) *DL* og *NL*, 2—17—9; sst. 2—16—3 påbydes det provsten en gang årligt at besøge provstiet.

mange bisper der har gennemført dette, ikke mindst da i Norge, hvor kommunikationen var så langt vanskeligere end i Danmark og afstandene større, end danske normalt gør sig begreb om. Strax han kom til stiftet, forespurgte han, hvornår der hvert enkelt sted var visiteret for at kunne begynde, hvor det trængtes mest¹⁾. Svarene var meget blandede, nogle steder havde der ikke været bispevisitats siden 1716; provsterne havde været grebet af samme slendrian og ikke besøgt deres provstier, som de skulde een gang årligt²⁾.

1731 gik med anden virksomhed, men 9/2—32 drog Hersleb ud på sin første rejse til det stærkt forsømte Telemark-Bamble provsti, til 3 sogne i Jarlsberg, noget af Bragnæs provsti (stiftsprovstiet), Hallingedalen og Ringerike; turen var anlagt med 24 visitatser på 48 dage, men de sidste 7 måtte opgives på grund af tøvejr³⁾. 2. og 3. visitats gjaldt Romerike, Hedemarken og Øvre Borgersyssel, hertil også Aker og Næsodden⁴⁾. 4. rejse skulde omfatte resten af Bragnæs og begge grevskaberne (Jarlsberg-Laurvig), men da stiftsprovst Hof døde, blev Hersleb kaldt hjem, og denne visitats kom først til at foregå på 7. rejse⁵⁾. Derefter kom turen til en del

1) NTT, VIII, 15.

2) I Ndr. Borgersyssel blev der (Hvaløer og Våle undtaget) visiteret 1729, BAO, pk. 28, 10/10—31. På Næsodden var der ikke visiteret siden 1716, sst. pk. 29, 14/8—31. I grevskaberne var der visiteret 1729 enkelte steder, men Deichmann havde brudt af og var rejst hjem, sst. pk. 31, 12/8—31. I Eidanger havde der ikke været visitats i 12 år, ganske vist havde den været tillyst et par gange, men atter aflyst, sst. pk. 33, 30/9—31; det samme gjaldt Drangedal, sst. 8/10—31; provsten i Telemarken oplyste, at der i hans provsti ikke havde været visitats siden 1720, og da kun i hovedkirkerne. Ofte havde Deichmann anmeldt sin ankomst, og man havde gjort skyds og bolig rede, men han var altid blevet borte tit uden afbud, sst. 22/10—31. I Ål var den sidste visitats 1718, sst. pk. 33b, 28/8—31; på Hedemarken og i Østerdalen var der visiteret 1725, men i Tønset dog ikke siden 1716, sst. pk. 34, 19/7—31. Naturligvis var dette smøleri, men man må ikke glemme, at regeringen havde bebyrdet Deichmann med utilladelig mange verdslige forretninger.

3) BAO, prot. 2. Her findes kopier af de visitatsbreve, Hersleb sendte ud, med korte instruxer om rejseruter, overnatning osv (selve ruten findes ofte i *Kopib.* I—II). Sådanne visitatsbreve er tr. NTT, VIII, 62f. 104ff. og KS, 5, VI, 675f.

4) sst.

5) Atter her måtte en del sogne udsættes (til 12. rejse) p. g. a. kongens ophold i Larvik.

af Hadeland, Gudbrandsdalen, Østerdalen, en del af Øvre Romerike og Nedre Borgersyssel (5. og 6. rejse)¹⁾, så resten af Hadeland, Ringerike, Valdres, Hallingdalen og Nummedalen (8. 9. og 10. rejse) og tilsidst 2 korte rejser til resten af Øvre Romerike, Bragnæs og grevskaberne (11. og 12. rejse).

Fra 9/2—32 til 5/7—34 blev hele det »vidtløftige« stift visiteret første gang igennem. At Hersleb derefter har fundet sig »ved forrige visitatser af det strenge arbejde og langvarige travaille så fatigeret, at jeg de fleste gange efter hver rejse har været syg og på legeme og sind entkræftet«²⁾, er ret forståeligt, men med en punktlighed, der må imponere, begyndte han næsten på 3 årsdagen (10/2—35) den næste visitatstourné i omtrent samme rækkefølge. Imidlertid gik denne noget hurtigere, bl. a. fordi han ikke lod præsterne prædike som første gang, men lagde hovedvægten på sit »rette ærinde«: katekisation³⁾. Blev der således sparet tid, må anstrengelserne til gengæld have været større, da han ofte var to steder på samme dag og begyndte kl. 6 morgen det første⁴⁾, eller når det f. x. fra en visitats i grevskaberne hedder: »den 22 juli (1736): til Brunlaugsnæsset, hvor søndagen visiteres. Mandag 23/7 morgen ganske tidlig rejses derfra til Holden således: til Helgeåen, hvor min vogn bliver stående til tilbagekomsten. Derfra til Brevik til vands. Til Gråten til vands, til Fjærestrand til lands, til Holden til vands. 24/7: hviles i Holden og behøves rolighed«⁵⁾. På denne sidste visitatstourné overværede han tilmed salget af godset fra Oslo hospital (se nedenf. pag. 312)⁶⁾. Dog er der enkelte sogne, der ikke nåede at få Herslebs andet besøg, således Ulnæs (se pag. 213), Land, hvorhen et voldsomt regnskyl umuliggjorde rejsen, og Hurum, hvor sognepresten pludseligt døde⁷⁾.

Den første visitats strakte sig over ca. 275 dage, den anden over ca. 150, hvilket vil sige, at Hersleb har tilbragt omtrent 1/6

1) Et par sogne måtte opsættes (til 11. rejse) p. g. a. tøbred.

2) **Kopib.** I, 30/12, tr. **KS**, 5, VI, 673.

3) sst. 673ff. Hersleb mente, at når han var blevet så træt, skyldtes det, at præstens prædiken ofte havde givet ham anledning »imod mit forsæt og ofte uden mit vidende« til at holde lange taler, formodentlig, fordi præstens behandling af emnet ikke var tilfredsstillende.

4) **BAO**, prot. 2, jfr. **NTT**, VIII, 105; ellers begyndte man normalt kl. 8, **KS**, 5, VI, 674.

5) **BAO**, prot. 2.

6) Det er en fejltagelse, når Faye (**NTT**, VIII, 103) siger, at det drejede sig om kirkesalget; dette fandt jo sted 1723.

7) **BAO**, prot. 2.

af den tid, han var i stiftet, på besværlige rejser i alt slags vejr, sommer og vinter.

Når visitatsen tillystes, måtte alle embedets papirer, bøger og registre være i orden og efter aftale med lensmændene skydsen rede på alle skiftsteder. På hver skydsstation skulde der være 6 heste: 2 til bispens vogn, 2 til bagagevognen, 1 til en »feltkærre«, som Hersleb førte med sig, og 1, som selv medbragte kærre. Kørslen skulde foregå så hurtigt som muligt, for at der kunde blive tid til at tale med præsterne, men der måtte ikke gøres nogen anstalter i præstegårdene; Hersleb vilde ikke ligge præsterne til byrde, heller ikke med måltider, af hvilke han kun indtog eet om dagen; annexkirkerne blev undersøgt på vejen, hvor det var gørligt¹⁾.

Ved den første visitats holdtes der altså, som anført, prædiken af præsten, dog ikke over ½ time; denne prædiken måtte »nogenledes læselig skreven« afleveres til Hersleb, for at han altid kunde have den til »amindelse«²⁾. Efter prædikenen holdt Hersleb en tale som indl. til *katekisationen*, og ved denne stod »soldater og dragoner« øverst, derefter de, som havde været til alters, siden alle børnene efter »profekt« i læsning³⁾. Præst og klokker måtte katekisere for bispem, som bagefter sagde sin usminkede mening, og hvis børnene svarede med en katekismeforklaring, slap de ikke, før de havde gengivet det med egne ord; svarede de end slet, var det dog bedre end at svare af bogen, og de blev rost og fik bøger, »når de kunde ræsonnere over det, som blev spurgt, med andre ord end i bogen stod«⁴⁾. Når så menigheden var un-

1) NTT, VIII, 37f. jfr. 103f. og KS, 5, VI, 673ff. og adsk lign. skr. i **Kopib.** I—II.

2) NTT, VIII, 38. Sandsynligvis er det også blevet krævet af kapellaner og studenter, jfr. Hersleb i **Rit. C. Deichmann** oplyser (Festskr. til Hj. Pettersen, 149), at Hersleb forlangte at få præstens text at vide for at kunne forberede sig på sin tale, formodentlig over samme text.

3) NTT, VIII, 38, jfr. KS, 5, VI, 674; sjæleregistret blev der lagt stor vægt på, det blev brugt som examinationsgrundlag og ungdommen kaldt frem ved navn efter det; de, som nyligt var antaget til alters (senere konfirmeret), blev særligt omhyggeligt prøvet, og var de uvidende, blev de indtil videre adgangsforment. Ved 2. visitats blev der draget sammenligning med det første register, og de, der i mellemtiden havde forbedret sig, blev rost. **Optb.**

4) sst. En kostelig skildring af det imponerende indtryk, Hersleb gjorde på visitats, er bevaret i **Just Heichmanns** selvbiografi (NTT, 1906, 126) fra Kragerø kirke: »Hans fermeté, formosité og passende ani-

dersøgt kom turen til præst og degn: »offentligt og distincte« spurgte bispem om præstens forhold: rejste han ofte bort? kom han til de syge — også ukaldet? gik han på husbesøg? katekiserede han fjerdingvis i de enkelte bygder? eller var der iøvrigt noget at sige hans vandel på? På samme måde med klokkeren; var der noget galt med ham — drukkenskab f. x. — blev han offentligt advaret i kirken¹⁾. Siden blev i præstegården alle kirkeskole- og fattigregnskaber undersøgt og alle registre og embedsbøger eftersat; studenter og alle, som underviste i sognet, var tilstede for at hilse på biskoppen²⁾.

Der skulde også være tid til at tale med præsten, om han nu ret forstod, i hvilken grad »*specialis cura animarum*« var grundlaget for hans hele gerning; thi for Hersleb som for Spener og hele den ældre pietisme bestod menigheden af en samling enere, der overvejende endnu ikke var kristne, men måtte vindes enkeltvis³⁾.

25/8—37 kom Hersleb hjem fra sin sidste visitats, og inden flere kunde foretages, var han forflyttet; hele stiftet var da gennemvisiteret 2 gange i løbet af 5½ år — en aldeles imponerende præstation; selv opgiver han at have rejst 1292 norske mil (14600 km.) på visitatser⁴⁾, hvilket, når man betænker datidens veje og befordringsmidler (tilmed ofte om vintren), må kaldes enestående; der findes næppe nogen anden dansk-norsk biskop, der har gjort ham det efter.

Dorph, der blev Herslebs efterfølger, erklærer da også, (uden andet forbehold end det, vi må tage, når vi betænker, at Hersleb selv sad i det kirkekoll., til hvilket skrivelsen er rettet), at han overalt på sine visitatser »med inderlig fornøjelse (har) høstet

mosité står mig endnu for øjnene, da han kom antrædende ud af sakristiet og skulde ind i kordøren, hvor han oplod sin mund som en basun, paraderede med kort studenterkrave, lang spansk paryk og en glinsende gulddåse i hånden«.

1) **Optb.** også lærere og medhjælpere blev underkastet en prøve.

2) **NTT**, VIII, 38, 103ff. **KS**, 5, VI, 673ff. **Kopib.** II, 6/7—37.

3) **Optb.** se f. x. **Grünberg**: a. s. II, 31. I **Rit.** foreslår Hersleb, at der i ritualen skal indføjes en instrux for visitatorer; den svarer naturligvis til hans egen fremgangsmåde; bispem skal se efter præstens prædikenopskrifter, at han ikke bruger postiller, og undersøge hans bibliotek, om han, som ordinansen påbød (**KL**, I, 118f.), anskaffede sig bøger; selv var Hersleb ivrig for at skaffe præsterne læsning, se f. x. **NTT**, VIII, 90f.

4) **Sbg.** gentaget **Zw.** 388 og **Anch.** 21.

frugten af biskop Herslebs udviste berømmelige omhyggelighed for menighederne at sætte udi bedste stand¹⁾.

Vi skal endnu tilføje en kort bemærkning om den store kirkefest, hvormed man 1736 *mindedes reformationen*; det skete dog i Norge under betydeligt mindre former end i Danmark²⁾ 21/10—36 skulde festen tillyses på alle stiftets prædikestole, og aftenen før den store festdag (30/10) skulde alle klokker ringe. På hovedfestens dag holdtes gudstjeneste efter de 3 store højtiders ritus, og reformationshistorien³⁾ oplæstes. I stiftets hovedkirke prædikede bispen selv til højmesse (desværre uden at vi ved, hvad han har sagt), og under afsyngelsen af »O store Gud« blev kanonerne på Akershus afskudt, og fra tårnene blev der musiceret (som i Kbhvn). På den anden festdag, i Kbhvn universitetets dag, blev der i latinskolerne holdt danske og latinske orationer af hørere og rektorer, og borgerne var indbudt til at overvære dem; hvor der ikke fandtes latinskoler, blev istedet reformationshistorien oplæst. På den 3. dag, allehelgensdagen, holdtes gudstjeneste efter sædvanlig ritus⁴⁾. Alle prædikener og orationer skulde samlet indsendes til kancelliet⁵⁾. En del af disse er stadig bevaret.

1) Kirkekoll.s arkiv, RA, pk. Indsendte Visitatsberetninger fra Bisperne i Norge. Dorph så nu i det hele meget lyst på forholdene og erklærede år for år, at alt var i den skønneste orden; forøvrigt er der al grund til, at han fandt orden i tingene, da han kom til stiftet, jfr. hans udt. i et embedsbrev: at »ved min formands ... nidkærhed for Guds kirkes bedste opbyggelse og for publici bedste« er alle foranstaltninger så »tilstrækkelige, at alle retsindige bør takke hannem, det hele cleresi for hans ... omsorg, ... ligesom jeg af mit hjerte må velsigne ham, ... som så vel har jævnet mine veje efter ham, og så lettet min byrde, at jeg intet videre kan finde fornødent«.

2) I Danmark var reformationsjubilæet en kirke- og universitetsfest, i Norge kun en kirkefest. Denne begivenhed er nylig mønstergyldigt behandlet for Danmarks vedkommende (J. O. Andersen: Jubelfesten 1736 for Kirkens Reformation, Dansk Kirkeliv, 1935, 13—44; væsentligt på grundlag af stof fra DB, I, 256—335 og det af Rørdam i HS, I—IV fremdragne materiale), og nogen grund til at gøre arbejdet om, finder vi ikke her.

3) A. Hojer: Kort Forestilling af de store Velgerninger, som Gud ved den ... A^o 1536 skete ... Reformation ... har ladet vederfare, 1736. Det er et velskrevet, skarpt antikatolsk arbejde.

4) NTT, VIII, 105ff. Dog er Hersleb ikke uvillig til at foreslå, at man den sidste dag kan gentage festen fra 30/10 i de kirker, hvor den ikke kunde holdes denne dag.

5) sst. 21/7—36 var der udgået rskr. om afholdelsen af festen i Norge

C. STORE ENKELTFORETAGENDER.

I kraft af en eminent arbejdsevne og en forbausende initiativrighed, men også begunstiget af de økonomisk set gode tider, det i 1730'erne var i Norge, da efterkrigstidens økonomiske depression var overvundet, og 1740'ernes hungerperiode endnu kun var et truende spøgelse (der ikke sjældent viser sig i Herslebs indberetninger), lykkedes det Hersleb at få 4 store foretagender i gang og de 3 fuldført. Det første drejede sig dog ikke egentligt om økonomiske spørgsmål.

KAP. XVII. ORDNING AF SOGNEFORHOLDENE I KRISTIANIA.

I Kristiania havde forholdet mellem sognene lige siden den nye bys grundlæggelse 1624 været yderst *forvirrede*: til Vor Frelserkirken midt i Kristiania hørte kun selve byen, til slotskirken på Akershus kun garnisonen; men hertil lå som annex Akers sogn på nordsiden af Kristiania, — et meget stort sogn; og ude i det gamle Oslo øst for Akerselven lå en lille kirke tilhørende Oslo hospital (som havde og har sin plads umiddelbart ved bispegården), men hertil hørte kun selve hospitalet, hvorfor beboerne fra Oslo (Gamlebyen, Grønland og Vaterland) måtte gå til Aker, hvilket var for langt, så at de gik til Kristiania eller til slottet. Dette skabte forvirring, også i øfret, men først og fremmest var det galt, fordi hverken Aker eller Oslo fik tilstrækkelig præstelig betjening; i Aker kunde slotspræsten først være kl. 1, og alle forefaldende forretninger måtte da jages igennem i forrygende hast, hvad der i en så stor og folkerig menighed var absolut uforsvarligt; derfor herskede der »hedenskab og barbari« både her og i Oslo, og sognene var hjemsted for al slags »liderlighed«¹⁾.

(RAO). I RAO findes nu (1937 afleveret fra LA) 3 bind prædikener af præster i Akershus stift fra Herslebs tid. Det første bind indeholder præd., som præsterne måtte aflevere ved visitatserne, andet bind indeholder 70 prøve- og ordinationspræd. og tredje bind jubelfestpræd. 1736. En nøjere undersøgelse af disse — til oplysning om den jævne præsts prædiken i disse tider — såre vigtige samlinger har ligget udenfor dette arbejdes rammer, men kan forhåbentlig ved lejlighed offentliggøres.

¹⁾ Optb. jfr. rskr. 25/10—1687 (W-B, I, 163) som stadfæstede en ordning truffet af en af Gyldenløve 1671 nedsat komm., der delte mel-

Da slotspræsten døde 1734, greb Hersleb lejligheden til at få forholdene ændret; han gør gældende, at det store Akers sogn (som strækker sig 4—5 norske mil) ikke kan ligge sådan hen; det er utåleligt, at både slotspræsten og hans huskapellan bor i byen; man må derfor have nedsat en kgl. komm. til at fastsætte sognegrænser og få resultatet bekræftet ved kgl. res.¹⁾ Det overdroges Rantzau at vælge kommissærer²⁾, og han mente, at foruden stiftsovrigheden vilde Luc. Kierulf og A. Lachmann, to i den norske embedsstand og fra adskillige kommissioner kendte mænd, være velegnede³⁾; herom udgik da kgl. rskr.⁴⁾

Nogen stiftamtmand fandtes ikke på dette tidspunkt, og det blev derfor Hersleb og de to embedsmænd, der kom til at udarbejde forslaget; det gik hurtigt, allerede 20/4 var betænkningen færdig⁵⁾, og en måned senere sendtes den til kgl. konf., som fulgte 10/9—34⁶⁾.

Til slottet blev herefter lagt alle militære, alle civile på slottet og alle, der boede indenfor fæstningen (naturligvis med familie), dog med ret til at søge andetsteds hen, blot slotspræsten fik sit. Kristiania menighed fik sine grænser endeligt fastlagt; hertil skulde alle høre, der boede vest for Akerselven, og alle civile embedsmænd; hvad der lå udenfor disse grænser, hørte til Aker, bortset fra den væsentligste ændring, at Gamlebyen blev et særligt sogn under hospitalskirken i Oslo.

Der skulde nu være en res. kap. i Aker, som skulde bo i sognet; hans indtægter skulde fremkomme ved, at tiendepligten blev skærpet, så han kunde nyde $\frac{1}{4}$ af tienden, $\frac{1}{3}$ af alle akcidenser, 50 rdl. af slotspræsten og offer 3 gange årligt, (slotspræsten skulde præ-

lem Akershus og byen, og gav de kgl. embedsmænd ret til at søge, hvorhen de vilde; jfr. dog, at dette 28/8—1688 (sst. 176) reguleredes således, at der ved begravelser på kirkegårde, hvor de pågældende ikke hørte til, skulde ydes samme taxt til ens egen præst. Grænsereguleringen hørte forøvrigt under den »publike kommissions« (se pag. 192) område.

1) Indl. af 2/1—34 til rskr. af 5/3—34, RAO.

2) Rskr. 29/1—34, RAO.

3) Indl. af 13/2—34 til rskr. af 5/3—34, RAO.

4) Rskr. 5/3—34, RAO.

5) STO, pk. 24 findes dette forslag skrevet med Herslebs hånd, væsentligt identisk med det kgl. konfirmerede dokument af 10/9—34; Rantzau mente dog, at han ikke burde høre til en bestemt kirke og fritoges også derfor.

6) Rskr. 10/9—34, RAO; reguleringsdokumentet, der overvejende er Herslebs værk, findes tr. W-B, I, 573ff.

dike på de tre store helligdage og da have sit offer, men ellers kun beskæftige sig med slotsmenigheden¹⁾).

Hermed var der da bragt orden i byens forhold op til 1823²⁾, og hvor betydelig forvirringen havde været, kan ses af, at Hersleb regnede den lykkelige gennemførelse for at være noget af det mest *betydningsfulde*, han opnåede i sin Akershustid³⁾).

Til slotspræst udnævntes den afdødes søn, Oluf Borch, efter sigende på trods af både bisp og statholder, men p. g. a. gode hof-forbindelser, især hos markgrevinden⁴⁾); som kapellan fik Hersleb anbragt Otto Holmbo (siden slotspræst og stiftsprovst), der havde vakt hans opmærksomhed ved den dygtighed, hvormed han havde indrettet embedsbøger for sin gamle fader i Vardal, og som siden under et ophold i Kristiania var kommet i bispens hus⁵⁾).

En forudsætning for en selvstændig *hospitalsmenighed* var, at hospitalet fik en brugelig kirke; den hidtilværende var »mørk, trang og farlig«⁶⁾, men hospitalet skulde ikke gerne komme i udgift at den grund (jfr. pag. 79); derfor udgik der fra stiftsøvrigheden (30/9—33) en skrivelse til præsterne om at samle ind i sognene, så man kunde få 1000 rdl.⁷⁾ (de måtte indsendes inden nytår); i tilsvarende skrivelser anbefales det samme, således til borgerne i

1) sst.

2) **Edv. Bull:** Akers Hist. (1918) 293f. 330. Bull nævner mærkelig nok ikke Hersleb.

3) **Optb.**

4) **Personalhist. Tidsskr.** 1, V, 215. Borch blev skarpt kritiseret af de militære myndigheder, da han 1736 (11/8, indl. til **rskr.** 29/10—s. å. **RAO**) klagede over, at garnisonen 2 gange var udeblevet fra gudstjeneste og havde holdt denne for sig selv med postil og salmebog, mens præsten måtte prædike for tomme bænke; Hersleb støttede ham og så et farligt angreb på sin ordening heri, medens kommandanten hævdede, at man var flyttet af frygt for, at den forfaldne kirke skulde styrte sammen, og at præsten, hvem han beskylder for dovenskab i præd. og katekisation, havde fået besked om flytningen (sst. 4/9—36). Hersleb foreslog et bjælkehus opført til brug under reparationen, men det blev forhindret af Løvenørn (der således for tredie gang krydsede Hersleb), som fandt det for dyrt, **rskr.** 29/10—36 med indl. **RAO**; papirer herom findes i **STO**, pk. 7.

5) **Personalhist. Tidsskr.** 7, V, 216, Holmbos dagbog er delvis udg. **Norsk hist. Tidsskr.** 2, II, 113ff.

6) **Kopib.** II, Oversigt over hospitalet; dette havde kun 24 lemmer; jfr. **Optb.**, hvor kirken kaldes »miserabel, liderlig, stinkende, liden« — kun en kælder under forstanderens bolig.

7) **NTT**, VIII, 65f.

Kristiania, hvor det hedder, at der vil blive båret bog om til alle »høje, fornemme og honette« personer¹⁾); smigeren virkede, der indkom så rigeligt, at man kunde hensætte 300 rdl. til fremtidig reparation og til brød og vin, som hospitalet hidtil havde måttet betale, og hospitalspræsten kunde nu få en anstændig løn²⁾).

Da sogneforholdene var ordnet, stod også kirken færdig til indvielse, og der udsendtes indbydelse til 3 provstiers præster om at komme, medbringende bibler og messeskjorter³⁾). 14/10—34 blev kirken i statsholderens nærværelse⁴⁾ indviet efter det ritual, Hersleb brugte i Norge og siden (pag. 288, note 5) førte med sig til Danmark; — derefter serveredes en enkel middag i bispegården⁵⁾).

KAP. XVIII. SALG AF KRISTIANIA LATINSKOLES KOMMUNITETSGODS.

Latinskolen var flyttet til Kristiania ved byens opførelse 1624; før havde den ligget ude ved den gamle Sct. Halvardkirke i Oslo, hvor man har dateret den tilbage til 1291⁶⁾). Den var vel udstyret med gaver og legater, deriblandt også et kommunitetsgods, til hvilket der var henlagt gårde (også kongetiender) fra hele stiftet; men på Herslebs tid var fundatsen blevet borte under sådanne omstændigheder, at man med ham må tænke, det var med vilje.

1) **Kopib.** I, 29/10—33; jfr. 30/10 og 2/11—s. å.

2) **Kopib.** II i oversigten over hospitalet; jfr. **Sct. Halvard**, XIII, 1935, 57ff., hvor nuværende hospitalsforstander Dam har skrevet en læseværdig artikel om hospitalet. Det oplyses her, at regnskabsbogen (af Hersleb omtalt i **Kopib.** II) er gået tabt ved branden i 1794, så man kan ikke længre vide, hvem bidragyderne var. En fejl er det, at kirkeindvielsen sættes til sept. 34 (62). Der findes et meget huller regnskab for hospitalets drift 1732—72 i **STO**, pk. 69.

3) **Kopib.** I, 29/9—34, jfr. **BAO**, pk. 27 s. d. Søndag før indvielsen blev der efter biskoppens ordre bedt i Kristiania for den nye kirke (kaldsbog i **BAO**).

4) **DM**, 6, V, 244; Rantzau havde selv givet 180 rdl.

5) Ritualet for indvielsen findes i **Kopib.** I, ca. 10/10—34.

6) **NS**, III, 139. 20/8—1635 oprettedes et gymnasium med 2 professorer i Kristiania, **Norske Rigsregistranter**, VII, 95ff. og 26/10—1636 udstedtes fundatsen (sst. 269ff). Foruden disse 2 professorer (i logik og fysik) skulde lector være prof. theol. Gymnasiet nedlagdes efter den første svenskekrig, da Bohuslen, som det ernæredes af, gik tabt, og kun lektoratet bevaredes til 1737, se pag. 309f. Jfr. **Norges Land og Folk**, III, 1, 366.

Allerede 1708 havde den nyudnævnte *rektor Rasch* søgt at ordne forholdet og udvirket et kgl. rskr., som skulde afskaffe kommunitetets gæld og give en ny fundats¹⁾, men der kom ikke noget ud af det, og 1723 gav kongen 1800 rdl. af kirkegodspengene til at dække gælden med²⁾. Hersleb var ikke længe om at opdage, hvordan det stod til³⁾ og skred strax ind. Rasch blev spurgt, hvad han mente om at *ophæve bespisningen*, så at hørerne kunde få kostpenge, disciplene lejes ind i kost af deres forældre og deres kostpenge bruges til tøj og bøger, osv. På den måde kunde man sikkert få flere disciple, og de bordøvelser, som i lighed med studenterkommunitetet i Kbhvn holdtes her, kunde man sagtens holde an-

1) 7/9—08, W-B, I, 351.

2) Oplyst af Hersleb i nedenf. cit. skr. af 4/4—32; kommunitetets indtægter var ca. 600 rdl. (200 fra kongen for inddragne kongetiender (jfr. Civilreglement, RA), ca. 105 i kontribution fra kirkerne, ca. 250 for jordegodset og 68 rdl. for Biri kongetiende, som stadig var henlagt hertil). Den forrige stiftsøvrighed hævdede, at gælden var fremkommet ved, at kongetienden, der opr. var 569 rdl., nu var skåret ned til 197, fordi resten under krigen var henlagt til østlandets befæstning, indl. til rskr. 25/10—19, RAO, jfr. NS, I, 273, note 1. Af Reg. kan ses, at der engang har existeret gode oplysninger om skolens pengesager; disse findes nu i hullet og ynkelig forfatning i STO, pk. 32 og 34.

3) Årsag til, at det blev taget op var, at spismesteren Mad. Juell og hendes søn havde søgt bekræftelse på deres stilling (24/3—31), og at dette var sendt Hersleb til erklæring. I den anledn. forespurgte Hersleb, om hun — da han tænkte på en omlægning af ordningen — vilde bestyre godset for 30 rdl. årlig; men af samme brev fremgår, at han har fundet den taxt, hvorefter gårdenes naturalafgift omregnedes i penge, altfor lav; fru'en svarede, at hun kunde ikke »spise« billigere, end hun gjorde, men hvis hun var nødt til at resignere, vilde hun modtage de 30 rdl., især om hun også kunde få en disciplportion og hendes søn en anden stilling (breve af 26/3 og 2/4—32 som indl. til rskr. af 5/12—32, RAO). Af en erklæring (og approbation af regnskab) fra den forrige stiftsøvrighed fremgår, at man havde sat taxten efter året (1/5—1/5) 1669—70, og herefter var der siden blevet regnet (sst.); men denne taxt lå også ca. 50% under den i 1730 gældende kapitelstaxt (et skippund rugmel er her sat til 3—1—12 rdl., medens det 1731 sættes til 6 rdl. og 1737 til 6—1—0 rdl. se prot. 74 i BAO); når man således regnede efter for lav taxt, var man ikke langt fra underslæb, og den eneste, der ikke kunde tjene derpå, var kommunitetet. De samlede indtægter viser da også en faldende kurve: 1702—03: 1784 rdl.; 1708—09: 1689 rdl.; 1714—15: 1503 rdl.; 1731—32: 692 rdl., STO, pk. 32, jfr. BAO, pk. 7.

detsteds¹⁾). Rasch fandt det fortræffeligt²⁾, og der sendtes et langt andragende til regeringen, hvori spisningen foresloges ophævet, pengene uddelt til hørere og disciple og en ny fundats oprettet, som lovfæstede disse ændringer³⁾).

Da sagen kom til behandling i kancelliet, mente man med det pedanteri, som prægede kollegie-styrelsen, at da den opr. — omend nu forlængst forsvundne — fundats jo måtte have påbudt spisning, burde man blive herved⁴⁾, men forøvrigt vilde man høre Rantzau⁵⁾, som bortset fra formelle ting sluttede sig ganske til Herslebs synspunkter; han havde selv undersøgt sagen og var stærkt chokeret over alle de misbrug og underslæb, der forelå⁶⁾, men regeringen

1) Indl. til rskr. af 5/12—32, dat. 26/3—32; samtidig foreslås det rektor at overtage hele regnskabet, da det nu næsten kun bestod i penge.

2) sst. 31/3—32.

3) sst. 4/4—32. Der gives først en oversigt over den gæld, kommunitetet er kommet i ved slet administration og for lav taxt; og det påpeges, at spisebestyreren har haft ulovlige fordele ved, at intet blev afkortet for syge, for gifte hørere, eller for dem, der ikke kunde tåle den slette kost. Discipeltallet, som kun var 10, var ofte ikke fuldt, og alligevel gik regnskabet altid lige op. Madam Juels (nu tabte) ansøgning, som Hersleb her erklærer sig over, må derfor ses som et forsøg på at få en kgl. spisebestyrerbestilling, hvad der ikke før har været og må anses for urimeligt, fordi een familie ikke generation efter generation skal kunne underholdes af kostpenge for 10 disciple. Hersleb henviser til, at hans bestilling hindrer ham i at lade sligt passere. Det foreslås derfor ved en ny fundats at ophæve spisningen og give hver discipel 50 rdl. årlig; skolen vil derved kunne få 14—15 disciple mere, og navnlig for de fattige vil det være en fordel.

4) Kanc.s forslag til kongen, 5/5—32, RAO.

5) Rskr. sst. 3/9—32.

6) Indl. til rskr. af 5/12—32, dat. 18/10—s. å. Også Rantzau mener, at fundatsen er »med flid vorden supprimeret«, og galt var det, at man ikke ved kirkesalget tog sagen op til nærmere behandling; f. x. var godsindtægten 1730 kun 178 rdl., hvor den efter taxten skulde have været 228; den fra Biri henlagte kongetiende var kun 61 rdl., burde være 88; men værst er det med det kvæg, der var tillagt fra visse kirker; der skulde ydes 11 stk. kvæg à 4 rdl., men da et stk. kvæg i den gl. taxt var sat til 3 rdl., havde spisebestyreren uden videre strøget den overskydende rdl. til sig. At man i 4 år har holdt en »dugsvend« og lønnet ham med over 69 rdl., må kaldes overflødig (hans løn var bevilliget af forrige stiftsøvrighed 23/5—30 på et tidspunkt, hvor han allerede havde været der længe, men spisebestyreren har altså fået væltet hans løn over på »det offentlige«, et typisk eksempel på administrativt smøleri). Og endelig manglede der 104

strittede stadig imod¹⁾, og 5/12—32 fik Hersleb ordre til at forfatte en ny fundats, men spisningen måtte bibeholdes, for at der ikke skulde opstå misbrug ved, at mange, som ikke brød sig om kosten, nu vilde have deres penge, og fordi det altid havde været sådan²⁾).

Afslaget virkede sikkert overraskende, men foreløbig lod man sig nøje med at sætte *spisningen på auktion*; den solgtes til en borger, der for 52 sk. om ugen vilde bespise disciplene (der var nu 15³⁾). Der gik næsten 1 år (i hvilket man bragte orden i godsets forvirrede jordebog), før man nedsendte et nyt og nok så radikalt forslag: *salg af jordegodset* og pengenes anbringelse i sikkert jordpant til 5%; der var jo godt præcedens for at sælge offentligt gods i Norge, og dette vilde sikkert også bringe store fordele⁴⁾. Rantzau fik sagen til erklæring⁵⁾ og var atter enig med Hersleb,

rdl. i kirkekontributioner, som burde have været betalt, da kirkerne blev solgt. Rantzau mener ganske øjensynligt, at den forrige stiftsøvrighed er skyld i miseren, men fraråder proces, da jo begge er døde; heller ikke Hersleb ønskede at prostituere formændene alt for meget så lidt som at ruinere familien Juell, jfr. **Optb.**, hvor han forklarer miseren som fremkommet ved stiftsøvrighedens »connivence og godt venskab« overfor spiseimesteren.

1) **Kanc.s forslag til kongen** 26/9—32, **RAO**.

2) **Rskr.** 5/12—32, **RAO**, også dette forlangte de 104 rdl. inddrevet.

3) **Indl. til rskr.** af 12/2—34, dat. 26/11—33. Dog ventede man sig ikke noget varigt heraf, fordi manden sikkert havde budt for lavt. Kirkerestancerne var nu næsten kommet ind, skønt der aldrig vilde blive helt orden i regnskabet, fordi fhv. stiftsskriver Schøyendal og Mad. Juell gensidigt skød skylden på hinanden og på Deichmann (**Breve i BAO**, pk. 7, især 30/3—33 og **Kopib.** I, 26/3, 10/4, 21/4, 9/5, 30/10—33).

4) sst. Man regnede med at få mindst 1200 rdl., hvilket skulde give 600 i rente og øge godsindtægten til mere end det dobbelte (i virkeligheden har man naturligvis regnet med mere; en taxation fra 1733 opgjorde værdien til 20150 rdl. **STO**, pk. 32). Herefter vilde man heller ikke få tab af restancer. Pengene kunde med halvdelen blive stående som 1. prioritet i gårdene, men det måtte være en betingelse, at alt godset blev solgt, og at summen ikke var under 12000 rdl. Opsidderne på gårdene skulde have lejlighed til at købe disse, og køberne måtte selv betale skøderne. Endelig henviste man til, at jorden var bedst tjent med at komme på private hænder, og at man nylig havde ordnet sig på lignende vis med skolens største legat (Philipsens, hvis gods 1727 var blevet solgt, se **NS**, I, 171ff. 230ff. III, 144f.).

5) **Rskr.** 11/12—33, **RAO**.

kun vilde han have auktionsvilkårene indført i skøderne for ikke at løbe nogen risiko¹). Derefter blev salget tilladt²).

18/3—34 udstedtes offentlig bekendtgørelse om *auktionen*, som foregik fra 2—19/8—34, overalt i Herslebs nærværelse; han havde lagt sin visitatsrejse således, at han kunde være med og hindre, at man ved »kunster og praktiker« søgte at drive folk fra gårdene; resultatet var en glædelig overraskelse: 30470 rdl.³). Sagen med alle bilag sendtes til Kbhvn og approberedes uden vanskelighed⁴). Der gik over ½ år, før man havde fået udsat pengene på sikre renter og kunde sende forslag til en *ny fundats* ned; denne blev godkendt praktisk talt uden ændring⁵). Kapitalerne⁶) skulde herefter bestyres af stiftsovrighed, stiftsprovst og rektor (ligesom skolens øvrige penge), og regnskaberne revideres af førstnævnte. 30 disciple skulde årligt spise, medens konrektors og hørernes løn forbedres betydeligt⁷) (en af dem skulde altid overvåge spisningen). Af overskuddet oprettedes et *Chr. VI.s legat* i 30 årlige por-

1) Indl. til rskr. af 12/2—34, RAO.

2) Rskr. 12/2—34, RAO.

3) Summen fordelte sig således over provstierne: Østerdalen: 8164 rdl.; Hedemarken: 10265 rdl.; Gudbrandsdalen: 9472 rdl.; Hadeland-Toten: 1727 rdl.; Sørum: 842 rdl. Denne liste viser, at godset lå i stiftets bedste egne, efter sorenskriverindberetn. i indl. til rskr. af 1/10—34. Sst. forespørges også om et par ting, hvorom der herskede tvivl, og der lagdes et godt ord ind for de opsiddere, som ikke havde kunnet købe gårdene, at de måtte få dem, om de nu vilde betale højeste bud (Kanc. gik med hertil mod, at der stillede kautionsstrax, **Kanc.s forslag til kongen**, 13/9—34, RAO), skønt det jo egentlig var uret mod køberen; da amtmanden havde lovet sorenskriverne lidt for deres ulejlighed, foresloges det at uddele 270 rdl. imellem dem, medens Hersleb ansøgte om at få 200 rdl. for sin umage. Dette bevilledes ved rskr. 1/10—34, RAO. (Hersleb havde selv købt en gård i Rommedal for 80 rdl.).

4) Ovennævnte rskr.

5) Indl. til rskr. af 2/9—35, dat. 21/4—s. å. Rantzaus erkl. (indhentet 28/5—35, RAO) støtter fuldt ud Hersleb, som gør opmærksom på, at man eg. godt kunde bespise mere end 30 disciple, men mener, at dette vil dække behovet, da en del fattige bespises privat, og derfor vil have mere glæde af det nedennævnte legat.

6) Reglement af 2/9—35 findes tr. NS, I, 271ff. Udsat på 5% gav den store sum 1550 rdl. årligt, dette i forbindelse med de øvrige kapitaler blev årligt 1940 rdl.

7) Konrektor fik herefter 300 rdl., og hørernes løn forbedredes med 50 rdl.

tioner à 20 rdl., som ikke måtte nydes af dem, der havde kost eller andre legater¹⁾). I mangel af lokale spistes der i spismesterens hus, hvor en ordentlig stue skulde stå til rådighed. Han fik nu 64 sk.²⁾ ug. for hver, måtte selv afholde alle udgifter og levere god mad, hvorover konrektor skulde våge; vakanser skal komme kommunitetet til gode; disciplene må ikke klage til spismesteren selv over kosten og skal i det hele opføre sig anstændigt i hans hus, »uden bulder og stimen«. Bordøvelserne skal tilrettelægges af biskop og rektor, de skal foregå på latin, men indenfor disciplenes horisont. Daglig læses et kapitel i biblen, og på prædikedage må disciplene gøre rede både for disposition og indhold af den horte prædiken. Ingen kunde have kosten mere end 5 år, og kun de burde få den, som kunde ventes at ville fortsætte læsningen. Spisesedlen lægger an på en solid kost to gange daglig med kød, fisk og mælkemad som væsentlige bestanddele; den lå fast uge for uge, men årstidens specialiteter kunde give en tiltrængt afvexling; forøvrigt minder den meget om klostrets i Kbhvn³⁾).

1) Skolen var ikke dårligt forsynet med legater; der var på denne tid 6, hvoraf det største, Philipsens, var på 20 gange 6, og Fr. IV.s (skænket 1723) på 2 gange 20 rdl. årligt, se **NS**, III, 143ff. (jfr. I, 14ff. 155ff. 162ff. 224ff. 240ff.). Da Hersleb rejste fra stiftet, ejede skolen i legatkapitaler 5044 rdl., foruden de indtægter, disciplene nød ved kirketjeneste, og de såkaldte degne- og mortensaftenspenge (**Kopib.** II); disse var regulerede ved **rskr.** af 25/10—19 og 18/7—29 (**W-B**, I, 436, 509) og udgjorde for mortensaftenspengens vedk. 130 rdl. og for restens 375 rdl. årligt, se **Rosted**: Indbydelsesskr. for Christiania Cathedralskole, (1800) 15, jfr. **L. Daae**: Efterretn. om Christiania Cathedralskole, (1858) 12. Hersleb indførte, at biskop og rektor på lærernes indstillinger uddelte stipendier og kundgjorde dette et år forud, så alle vidste, hvad de havde at rette sig efter, (**KS**, 5, II, 680f.); uddelingen af Chr. VI.s legat skete efter indstillinger til kongen, hvoraf en del endnu findes i **RAO**.

2) Spismesteren havde forregnet sig og kunde ikke klare sig med de 52 sk. ugentl., hvorfor han søgte om forhøjelse og fik den på Herslebs anbefaling (**Rskr.** 7/1—35 med **indl.** af 4/12—35 og 9/10—34, **RAO**), da »han har spiset meget vel«, og der var penge nok, 2 år efter blev han ked af det hele og sagde op, hvad man var tilfreds med, fordi der nu klagedes over kosten, og en ny kom da ind på samme vilkår (**Rskr.** 14/6—37 med **indl.** 25/5—37, **RAO**). 1756 ophørte spisningen og disciplene fik 1½ rdl. ug. i kostpenge, **Daae**: a. s. 33.

3) **HT**, 3, III, 103f.

Skolen havde i Rasch¹⁾ en dygtig rektor, selvom først Hojer²⁾, siden Gram og Rantzau³⁾ spottede hans latin og var yderst kritiske overfor hans videnskabelige kvalifikationer som helhed⁴⁾. Som svigersøn af Deichmann havde Rasch spillet en vis rolle i dennes affærer, både i »bandekommissionen« og ved det norske kirkesalg, ja Deichmann havde endog fået kgl. løfte på at få Rasch til efterfølger⁵⁾, men han måtte lade sig nøje med det indbringende lektorat. Trods dette synes forholdet til Hersleb at have været det bedste.

Som en naturlig konsekvens af den nye universitetsfundats 1732 kom *reformen i det lærde skolevæsen*, idet man allerede s. å. indhentede bispernes erklæringer⁶⁾. Vi ved, at Hersleb også sendte sin ind⁷⁾; selve betænkningen er sikkert borte, hvorimod vi har en excerpt af Gram (delvis også af Worm⁸⁾). Han lagde især vægt på at få nye skolebøger til en billigere pris med begrænsning af den i Norge ublu boghandleravance; de skulde udarbejdes af de billigere rektorer med støtte fra universitetet; især måtte man have et godt compendium theologiæ⁹⁾. Da senere tanken om *skole-*

1) Se herom **Daaes** anf. afh. I **Nyerups** Hist.-Stat. Skildr. af Tilst. i Dmk-Norge, III, 1, 162ff. findes Raschs liste over skolearbejdets fordeling (1720), som bl. a. viser, at han virkelig udøvede lektoratet ved at læse over exegese, homilektik, etik, og kirkehist. 1 time ug. Hver onsdag holdtes exercitier med 1 respondent og 3 opponenter og ved middagsbordet skiftedes rektor med konrektor til at overvåge disputaterne. For dimissionen informeredes disciplene i methodus vivendi, studendi, disputandi, concionandi og docendi.

2) **Daae**: a. s. 30; Hojers Nova litteraria, hvori han havde hånet Rasch, blev på Deichmanns foranledning standset.

3) f. x. **DM**, 6, V, 234; Rasch havde ifl. Rantzau holdt en tale, som man kunde kalde »mediocrabiler« for dog at sige lidt mere end »mediocriter«, og det siges ligeud, at han har »muscas in capite«, sst. 233.

4) **Gram** persiflerer muntert over Raschs (og andre »lærde Norvegi«s) forsøg på at tyde guldhornindskriften, sst. 243, 260 og **Breve fra Hans Gram**, 62.

5) **Brun**: Fr. Rostgård, I, 329, 275, 263ff.

6) 13, 20/6—32, **Fgt.** IV, 1, 70, jfr. **KS**, 5, II, 485ff.

7) **Optb.**

8) De fleste pap. vedr. skolecloven af 1739 findes i **RA**, **Indl. til Sjæll. Reg.** 17/4—39 og i Grams pap. **GKS**, fol. 1073; disse excerpter findes i **LA**, Sjæll.s bispearkiv, pk. »**Komm. for de lærde skolers reduktion i Dmk-Norge, 1739**«; de er udat., men det må være erklæringen fra 1732, bl. a. fordi reduktionen ikke omtales.

9) Hersleb ønskede, at bispnen skulde have nøjere indsigt med examinere og stipendieuddeling, at underklasserne skulde afskaffes og børnene

reduktion dukkede op, fik Hersleb atter lejlighed til at udtale sig¹⁾; disse erklæringer kendes dog ikke mere, men der er ikke tvivl om, at det var ham, der fik skolerne i Norge reduceret til 4, og alle Akershus' skoler henlagt til Kristiania, hvad der dog kun tilførte denne skole 110 rdl.²⁾; men da samtidig lektoratet ophævedes og dets indkomster deltes mellem rektor og konrektor, skabtes der skolen en økonomisk sikret fremtid³⁾.

være noget fremskredne (også i latin), når de kom i skolen, at de skulde lære ordentligt dansk, bl. a. ved at oversætte fra latin og skrive fingerede breve på dansk, at der skulde katekiseres 2 gange ugentligt, og disciplenes medvirken ved kirk. handlinger stærkt begrænses; altsammen krav, som vi møder, da Hersleb selv fik sæde i komm. se **KS**, 5, II, 662ff.

1) **Optb.** jfr. **GKS**, fol. 1073, hvorfra vides, at der var 2 erklæringer fra Hersleb, dat. 28/3—36 (med 3 bilag) refererende til den **KS**, 5, II, 488 omtalte skrivelse til bisperne, og 27/3—37 refererende til den sst. 531 nævnte.

2) Se herom **KS**, 5, II, 694. Tanken om reduktion stammede fra Chr. V.s tid (**rskr.** 2/12—1682, **Fgt.** II, 216f.), men skal da være strandet på H. Leths modstand, **Zw.** 661, jfr. **Nyerup**: a. s. III, 1, 131ff. Hojer og Hersleb var enige om reduktionen, men Gram betænkelig, se **Breve fra Hans Gram**, 156. Om den endelige reduktion i Akershus, hvorved Fr.stad, Fr.hald, Skien og Tønsberg (der dog længe kun havde dimitteret til Kristiania) skoler nedlagdes, se **rskr.** 28/6—40, **Fgt.** IV, 2, 82ff. **W-B**, I, 748ff. Om skolen i Skien findes nogle noter af **L. Daae** i sammes indbydelsesskr. 1860.

3) Rasch døde i efteråret 1737 og på dødslejet skrev han en ansøgning til kongen om pension for sine efterladte; den blev varmt anbefalet af Hersleb og strax bevilliget (**Rskr.** af 20/12—37 med **indl.** af 30/9 og 16/11—s. å. **RAO**). Til Raschs efterfølger udnævntes E. Arbien (hidtilværende konrektor, **Kgl. åbn. Breve**, 22/11—37, **RAO**) og konrektoratet fik Herslebs brodersøn J. P. Hersleb, (sst. 2/12—37), der 1745 blev rektor. Lektoratet, som Rasch havde haft, (oprettet 13/8—1546 (**Norske Rigsregistranter**, I, 87)) blev ophævet; men forud gik en debat om, hvad dets vidtløftige gods skulde bruges til. Da nådens-året var forbi, ønskede regeringen oplysninger om godsets værdi (**Stiftamtsark.** Oslo, pk. 30¹, indk. sager 1738, 13/9). Samtidig gjorde Arbien opmærksom på, at det havde været Herslebs mening, at godset skulde deles mellem rektor og konrektor (i forhold 2 til 1); Arbien tilbød at overtage godset og svare 350 rdl. årlig af det; han mente ikke, at det var berettiget at tage det til skolerne på landet, som rygtet gik (sst. 19/9, 20/9—38). Også biskop Dorph var ude efter godset; det var jo alligevel for lidt til almueskoler, og det var rimeligt, at bispeembedet fik pengene, indtægten jo var ringe nok, når man ikke som Hersleb havde personlige tillæg (sst. 26/9—38). Ved **rskr.** af 3/10—38 deltes godset lige mellem rektor og konrektor (**W-B**,

KAP. XIX. SALG AF OSLO HOSPITALS GODS OG NYORGANISERING AF HOSPITALET.

Oslo-Kristiania var vel forsynet med *fattigvæsen*; foruden hospitalet, som nedenfor nærmere skal omtales, var der Oslo gamle fattighus, som efter at være flyttet over til den nye by nu havde en kapital på 1890 rdl. og plads til 12 lemmer¹⁾, og desuden det af Lodberg som stiftsprovst grundede og af Hof fuldførte nye fattighus, der begyndte 1729 (kaldet Sagbankens fattighus) med en kapital på 6000 rdl. og plads til 50 lemmer²⁾; begge var vel-forsynede med legater.

Hertil kom så *Oslo hospital*; det havde opr. til huse i det gl. franciskanerkloster (fra 1298), der af Chr. III overdroges til Oslo borgere (1538) tilligemed renter fra Laurentiushospitalet³⁾. Chr. III forsynede det også med gods, og da det 1567 brændte under krigen mod Sverige, blev det atter ved kgl. indgriben opført 1580⁴⁾. 1602 hedder det, at hospitalets gods har lidt skade og må have en ny jordebog⁵⁾, men hvis det skete, er der atter kommet uorden i det, for 1654 fik hospitalet en ny fundats, som allerede 1662 blev ændret, så at lemmerne (der var 24) skulde have penge istedet for kost⁶⁾. Fra 1701 er en oversigt over stiftets fattigvæsen bevaret; her synes Oslo hospital at være nogenlunde ved magt; dets

I, 703, jfr. 751. Se også **KS**, 5, II, 692ff. især 694f. **Norges Land og Folk**, III, 2, 235). Selvom det kunde tyde på, at Hersleb støttede sin brødersøn, så fulgte man dog herved en linie, der gik igennem hele latinskolereformen: reduktion af nogle skoler (og lektorater) til fordel for andre.

- 1) **NS**, I, 168ff. jfr. **RAO**, **Kanc.s real. afd.** pk. 25, nr. 26 hvor en opgørelse fra 24/10—1701 findes.
- 2) **NS**, III, 171f. jfr. I, 234ff. Fundatsen findes **W-B**, I, 510ff. og **Fgt.** III, 697ff. (dat. 6/12—29); i **STO**, pk. 3 findes en kancelliskr. til Deichmann (22/10—29), hvoraf det fremgår, at det var Hof, der havde været den drivende kraft i rejsningen af dette hus.
- 3) 10/11—1538, **Norske Rigsregistrarer**, I, 55. jfr. **Sct. Halvard**, XIII, 57.
- 4) **Norske Rigsreg.** II, 387f.
- 5) sst. III, 705f. jfr. 28/9—1614, sst. IV, 539 og 11/3—1620, sst. V, 74ff., hvor Chr. IV.s fundats findes; denne, der forudsatte spisning, har Hersleb ojsensynligt ikke kendt.
- 6) sst. XI, 205ff. 212ff. Også efter denne skal der spises 2 gange daglig, (12/6—1654); findes i **STO**, pk. 65; ifl. optegnelse af Hersleb i **Kopib.** II skal en kommission være trådt sammen 1662 og have udvirket ophævelse af spisningen, men dette findes der ikke bevaret noget om, sålidt som på Herslebs tid.

årlige indkomst af jordegods var 690 rdl. og dets kapital 2220 rdl., men der havde ikke i årevis været aflagt regnskab¹⁾.

Hersleb beklagede, at man ikke havde holdt fundatsen efterretteligt, og at lemmerne nu fik halvt penge, halvt øl og brød (som de gamle mennesker hverken kunde tåle eller tygge), og da det dokument fra 1662, som skulde kunne godtgøre denne urimelighed var borte, antog han, at det var forkommet med vilje; ialtfald kan forstanderen og de direktører, der approberede regnskaberne, kun have haft fordel af den nugældende ordning; thi en »syndig økonomi« er og bliver det, at en stiftelse med en godsindtægt på 7—800 rdl. + sportler, dispensationspenge og bøder ikke kan have mere end 19 lemmer (de resterende 5 levede af private legater), når den samtidig kan bære et stort forvaltningsapparat, tjenerskab, præst og forstander: »det kan jeg i min enfoldighed ikke anse anderledes end en underlig beregning«²⁾.

Et fingerpeg om, hvor værdifuldt godset var, fik man gennem salget af gården Ndr. Manger, som havde 3 liebhavere, der bød hinanden op fra 500 til 1600 rdl., og allerede her ses Hersleb at have haft planer om at sælge det hele, når først kommunitetsregnskabet var afviklet³⁾. Og kun 4 måneder efter at han havde afsluttet dette, indsendte han forslag til at sælge alt hospitalets gods på samme måde, idet han mente, at indtægterne vilde 3-

1) Se pag. 310, note 1, jfr. sst. pk. 12a nr. 23, hvor bilagene til denne opgørelse findes. Hospitalets hist. viser danske kongers forsøg på at opfylde den pligt, reformationen havde henlagt både til dem og kirken.

2) Indl. til rskr. af 30/9—35, dat. 24/5—35, RAO. Godset havde lidt, dels ved at kongen havde skænket bort af det, dels ved at meget lå hen som ødegårde, dels ved mange restancer; dertil kom, at det lå spredt over hele stiftet, ofte til fjelds, hvad der hindrede den effektive udnyttelse, det på private hænder kunde få både som jorde- og skovbrug. Nogle nærliggende marker og enge var siden 1663 lagt til forstanderens løn; men det var urimeligt, at hospitalet skulde besværes med reparation af hans udhuse, som det efterhånden var kommet i hævd. Hospitalets kapitaler udgjorde 4385 rdl. + dispensations- og blokpenge, gaver og afdøde lemmers efterladenskaber (ifl. DL-NL, 2—19—13), se **Kopib.** II, jfr. Fundatsen af 1737 i **W-B**, I, 657 (I, b).

3) Rskr. af 4/2—35 med indl. af 9/12—34 og 18/1—35, RAO. Det var et fuldstændigt kapløb, hvori en major Fremmen gik af med sejren, se rskr. 28/5—35 med indl. af 18/3, 26/3, 9/4, 30/4, 27/5—35, jfr. »Breve« 5/2—35, RAO.

dobles¹⁾). Ganske vist er han klar over besværet ved at få så stor en sum udsat på sikre renter og foreslår derfor at lade den stå i statskassens norske afdeling, så kassereren der kunde udbetale renter, subsidiært at kongen solgte kongetiender til hospitalet. Salgsbetingelserne skulde være de samme som ved kommunitetsgodsets salg²⁾). Regeringen vilde høre Rantzau³⁾), og denne var fuldt ud enig med Hersleb⁴⁾) i, at forholdene ved hospitalet ikke var ideelle, men dog ikke værre end, at der ved passende foranstaltninger kunde bødes på dem; derfor vilde han nærmest råde fra, ialtfald fra at lade pengene gå i statskassen; thi det var at sende dem til Danmark (som med kirkegodspengene); men man kunde lade dem stå med det halve som 1. prioritet i gårdene. Kancelliet nærrede betænkeligheder, men regeringen mente at burde føje Hersleb; godset måtte da altså sælges⁵⁾). I dec. 35 udsendtes auktionsplakaterne, og fra 3/5—21/7—36 bortsolgtes hele det vidtspredte gods; Hersleb var tilstede ligesom sidst og overvågede hver eneste auktion; resultatet var overvældende: 67163 rdl., hvoraf renten blev ca. 3300 rdl. eller mere end det 4-dobbelte af den hidtidige godsindtægt; at de norske opsiddere sad godt på deres gårde ses af, at af 400 opsiddere købte 320 strax gårdene, og siden ansøgte 35 om at få deres forrige gård overladt for højeste bud⁶⁾).

Af pengene skulde 60000 rdl. tilfalde hospitalet, bl. a. til en ny bygning; 5000 skulde sættes hen til et nyt tugthus (se pag. 320f.), 575 fordeles mellem sorenskriverne, og 400 rdl. fik Hersleb

1) Indl. af 24/5—35 til rskr. 30/9—35, RAO. Man vilde spare meget på processer og restancetab, og folkeholdet kunde betydeligt indskrænkes; forstanderen bør være ugift og barnløs (så hospitalet arver ham, og ingen misbrug på den måde opstår); man har eksempel på en forstander, hvis familie var mere »nombreuse« end lemmerne; den nuværende forstander — Jørg. Halmstad — må dog beholdes, han er en dygtig mand og må lønnes ordentligt.

2) sst. bl. a. skal opsidderne have lov at købe gårdene for højeste bud, men det må holdes hemmeligt til efter auktionen, for at ikke priserne skal trykkes.

3) Rskr. 1/7—35, RAO.

4) Indl. til 30/9—35, dat. 20/8—35, RAO.

5) Kancelliets forslag til kongen 23/9—30 (RAO), man vilde kun sælge det fjerneste gods, men konseillet mente, at det hele skulde bort, Rskr. 30/9—35, RAO.

6) Indl. til 21/9—36, dat. 18/8—36 med alle til auktionen hørende papirer.

for sin umage¹⁾. Øjensynligt blev der ingen større vanskelighed ved at få pengene udsat (statskassen vilde ikke modtage dem), for da Hersleb rejste til Kbhvn var det hele i orden og alle 60000 rdl. stod sikkert i grundejendomme, deraf 20000 alene hos Jarlsberggreven²⁾.

Man begyndte strax at bygge et *nyt og bedre hospital* tilsluttet den 1734 opførte kirke; der sluttedes kontrakt med en arkitekt³⁾ om, at det skulde være færdigt til mikkelsdag 1737, og denne bygning danner nu den ældre gråstensfløj af Oslo hospital, den eneste som klarede branden 1794⁴⁾. Endvidere nedsendte Hersleb forslag til en fundats, som uden videre blev godkendt⁵⁾. De første 2 kapitler opridser hospitalets indtægter og kapitaler, gør rede for direktionens virksomhed og skildrer, hvordan bygningen skal indrettes, kap. III handler om forstanderens løn og pligter og giver en solid instrux for hans arbejde⁶⁾, kap. IV bestemmer præstens løn (200 rdl. og frit hus) og arbejde; han skal holde daglig morgen- og aftenandagt for både mænd og kvinder, ordinære gudstjenester og flittigt besøge lemmerne⁷⁾; kap. V bestemmer, at hospitalet ikke uden videre er for alle fattige, men fortrinsvis for dem, der har »kendt bedre dage« (til de andre har man jo fattighusene), som uden egen skyld er kommet i ulykke

1) Rskr. 21/9—36, RAO. Der blev dog kun hensat 4368 rdl. til tugt-
huset, jfr. **Kopib.** II.

2) Regnskab over godssalget, **Kopib.** II, dat. 4/2—38.

3) 22/10—36, **STO**, pk. 66. Bygmesteren var Gabr. Bætzmann, se om
ham i **A. Berg**: Civil Arkitektvirksomhets Årsbok, 1925, 7f.

4) Påvist af forstander Dam (**Sct. Halvard**, XIII, 64ff.), der har målt
målene efter og fundet, at de passer med Bætzmanns tegninger i
STO, pk. 66.

5) Herslebs forslag til fundats findes i **indl.** til 28/6—37, dat. 13/4—37,
RAO; den eneste forandring var, at forstanderens løn afgjordes ved
særligt rskr. (og ikke indførtes i fundatsen III, 1) af 28/6—37. Fund.
findes i original i **STO**, pk. 66 og er tr. **W-B**, I, 656—69 og **NS**, I,
317—35.

6) Forstanderen skal være ugift; får han dispensation til at gifte sig,
skal han sikre hospitalet en vis sum som arvepart; han skal ordne
regnskab og udbetalinger, sørge for, at lemmerne ikke er ørkeløse,
og for at de kommer til gudstjeneste og katekisation; hans løn var
300 rdl., men Halmstad havde dog for sin tid 480 rdl.

7) Ev. må han mulkttere dem for slet opførsel og trække fra i deres
tilgodehavende. Klokkeren havde 50 rdl. + 10 rdl. til husleje; han
var forpligtet til at læse med de fattige børn i Oslo uden veder-
lag.

og havde gode vidnesbyrd fra deres velmagtstid; havde de børn i ordentlige stillinger, måtte disse tage sig af dem¹⁾). Endelig bestemmer kap. VI, at forsømmelser i gudstjenesten straffes med fradrag i portionen (8 sk. for søndagsgudstjenesten og 4 sk. for fredagsgudstjenesten, den hele ug. portion var 48 sk.), i grovere tilfælde straffedes med arrest. På samme måde straffedes drukenskab, tobaksrygning under brandfarlige omstændigheder, vorden, slagsmål, tyveri osv.²⁾).

KAP. XX. BETLERUVÆSENET OG TUGTHUSETS OPRETTELSE.

Betleriet var Norges væskende sår — »*ulcera rei publicæ*« kaldet Hersleb det — og var det slemt i de gode år, måtte det blive rent galt, når uårene som i 1741—43 satte ind. Hersleb var en af de allerførste — om ikke den første³⁾ — der tog sagen op til grundig undersøgelse i en lang betænkning om betleriet, som vi, da den ikke tidligere er benyttet, i det følgende skal gennemgå nærmere. Betlere var jo ikke ens; der var selvforskyldt fattige, dovne og arbejdsu villige, og andre, som var kommet uskyldigt ind i det: syge, vanføre, aftakkede soldater, hvem lang krigstjeneste havde gjort uegnede til fredelig syssel, og det måtte nu være et centraliseret og ordnet samfunds pligt at skaffe en ligelig fordeling, få arbejde til de arbejdsdygtige, skaffe bonden den fornødne arbejdskraft (dette skete så temmeligt ved tyendeloven 1754⁴⁾) og få de arbejdssky til at tage fat, om ikke på anden måde så med tvang. Herslebs betænkning afspejler netop denne tendens og er med sine mange glimt af konkrete forhold en vigtig kilde til kultur-soziale tilstande i 1730'nes Norge.

Lovgivning om betleri var der ingen mangel på; der var bl. a.

1) Ægtefolk tog man helst ikke, ialtfald kun meget gamle. Der måtte holdes nøje rede på lemmernes økonomiske forhold, deres efterladenskaber tilfaldt jo hospitalet (hvis de ejede noget, fik de en finere begravelse); foruden deres 48 sk. havde de ret til extrafortjeneste, om de kunde få nogen, men de måtte hjælpe til i hospitalet, når de var raske nok; der skulde på hver stue findes en kraftig og gudfrygtig kvinde til at sørge for deres fysiske vel.

2) Også for udeblivelse fra de daglige bønner var der straffe; de syge skulde anbringes så nær kirken, at de kunde høre prædiken og salmesang.

3) *Norvegia sacra*, V, (1925) 191f.

4) *Sch.* IV, 390ff. jfr. *Det norske folks liv og hist.* VI, 312.

den store forordn. fra 1708¹⁾), men i Norge betød den ikke noget, og forholdene efter krigen, da de hjemvendte soldater øgede betlertallet, var påtrængende alvorlige; skarevis drog betlerne rundt, trængte sig ind på bønderne og tvang dem med trusler og blanke våben til at punge ud. I slt. af 1720ne blev der et par gange holdt klapjagt på dem, de udenlandske forvistes, og de indfødte sendtes i spindehuse eller til bjergværker²⁾), men endda var der nok til at gøre bonden livet surt.

2/9—35 udgik der rskr. til statholderen, at da kongen med smerte under sin norske rejse havde bemærket de mange betlere og altid havde villet gøre noget ved denne uorden, ønskede man nu bispers og amtmænds udtalelser om, hvad herved var at gøre³⁾). Få dage efter gik ordren til Hersleb, som sendte den videre til alle stiftets præster og også fik en mængde svar tilbage; problemet var brændende de fleste steder; gode råd manglede ikke, og fælles for dem alle er ønsket om at blive fri for uden-sogns betlere, sine egne skal og kan man nok forsørge, men de andre må sendes hjem eller sættes i tugthuse for at lære nyttigt arbejde⁴⁾).

18/2—36 havde Hersleb sin erklæring færdig, og 2 dage efter afgik den til statholderen, skønt betænkningerne ikke var indkommet fra alle præsterne⁵⁾).

1) Sch. II, 192ff. Den synes dog slet ikke at have spillet nogen rolle for Hersleb under udarbejdelsen af hans betænkning.

2) Det norske folks liv og hist. VI, 48.

3) RAO, Statholderarkivet, Indkomne sager 1735, findes rskr. i original.

4) Alle disse svar findes sst. Karakteristisk nok havde de pietistiske præster i Vestfold intet at sige, f. x. siger C. L. Leth ikke andet end: »da forslaget til betleriets hemmelse her i landet fordres af dem, som kan give noget godt råd, så nødes vi her på stedet at overlade sligt til andres skønnende«, 11/10—35.

Fra flere steder klager over vold mod bønder på ensomt liggende gårde, når de ikke vilde give betlerne kost og natteleje, og over mangel på tjenestefolk; husmænds- og gårdmandssønner bliver i hjemmet, skønt der er brug for deres arbejdskraft andre steder; ofte fremhæves, at de værste betlere er foregivne eller virkelige aftakkede soldater med familie, og i grænseegnene klages der over svenske desertører; nogle vil indskrænke de løsgåendes ægte-skabsfrihed, andre vil ansætte bygdevægtene (dette fandt også amtmændene passende) eller konfiskere brændevinskedler, for at de ikke skal slå sig på salg af brændevin; — dette er forslag, som mere eller mindre går igen hos Hersleb.

5) sst. afsendtes 20/2—36. Herslebs betragtning af problemet minder om hans udtalelser i en prædiken ca. 10 år før, se pag. 164, note 2.

Hersleb deler præsternes hovedbetragtning, at man må skelne nøje mellem fremmede, som må skaffes af vejen, og indfødte, som hjemstedet må sørge for; men først anfører han en række meget oplysende årsager til *betleriet*: Det værste var, at loven ikke overholdtes; men her var også stillet for store krav¹⁾). Bønderne havde vanskeligt ved at få tjenestefolk, fordi karle og piger hellere vilde gå på dagleje, hvorved de kunde tjene nok til at drive lang tid ind imellem; følgen er, at bonden må betale dem for dyrt og gå ind på »de aller utilbørligste konditioner«, derfor skal karlene tage årstjeneste for kost og løn og overlade daglejen til husmændene, som deres ret er; på den anden side må bonden forpligtes til at fæste dem for et år ad gangen og ikke lade dem gå ledige om vintren for at slippe at føde dem²⁾).

Slemme er det også, at ungdommen gifter sig så tidligt uden at eje noget; de falder da enten forældrene til byrde, hugger sig igennem på lidt dagleje eller lader sig lokke af de lave kornpriser til at brygge og sælge øl og brændevin³⁾).

1) NL, 3—21—1ff., især 16f., som forordner pågribelse af alle løsgængere ved amtmændene; sådan eftersøgning skal holdes 2 gange årligt på hver gård, og de pågrebne skal sættes til tvangsarbejde; men det kunde end ikke fogeden overkomme. Hersleb foreslår derfor en »generalrekvisition« hver 3—4 år og desuden 2 mænd ansat i hvert sogn til at gå hemmeligt rundt og spore løsgængere op for så at lade lyse på kirkestævne efter nogen, der vilde tage dem i tjeneste.

2) Officerernes tyranni med at få mandskabet (det indrullerede) til at tage tjeneste, hvor det passer dem, må brydes, og bonden må ikke holde voxne sønner hjemme, som han ikke har brug for; deraf kommer det, at andre bønder udsuges og skovene forhugges.

3) Ægteskab — ja endog et uægte barn — anses i det hele som en fortræffelig grund til ikke at bestille noget; man kan høre sagt: »Jeg er vel nødt til at gifte mig, thi ellers vil de, at jeg skal tjene«. Men forbyde ægteskab vil Hersleb ikke; derved fremmes kun usædelighed; dog må det forbydes at »munke«, dvs. rejse fra sted til sted for at tigge ind til at sætte bo på en plads, som ofte slet ikke eksisterer. Bonden holder det for en »religion« at give til den slags i håb om gengæld ved anden lejlighed. Klagen over ungdommens tidlige ægteskab og »nattefrieri« fortsættes længe i Norge, se E. Sundts talrige skrifter, f. x. Om Giftermaal i Norge, (1855) 172ff. Hvad der her gælder for det 19. årh., har ikke været mindre gyldigt 100 år før. »Nattefrieriet« er behandlet i sammes: Om Sædelighedstilstanden i Norge, I, (1857) 51f. og III, (1866) 79ff., se også Hersleb i KS, 5, VI, 664f., hvor der gives en meget livlig skildring af dette uvæsen; men

En anden følge af de billige kornpriser er, at kroer skyder op overalt¹⁾). For det første ledes bonden dermed i fristelse, for det andet samles her alskens betlere, der drikker fortjenesten op²⁾). Værre er, at der ikke lægges korn til side, hvis der skulde komme uår; derfor må man have brændevinsskat, forbud mod alle overflødige kroer og beslaglægning af brændevinskedler i privat eje³⁾). Hersleb må også skamme sig over sit fædreland, når han ser på den »ladhed«, der nu om dage florerer; ingen bryder sig om at lære noget, thi tiggerstaven dispenserer fra alt arbejde⁴⁾), hertil kommer den gamle klage, at bønderne klæder sig langt over deres stand i silke og fløjl⁵⁾); og endelig at mange givne friheder misbruges på det skammeligste⁶⁾).

om Akershus derfor var værre i moralsk henseende end de andre stifter (som *Neiiendam* i Erik Pontoppidan, II, 295 synes at mene) er vel tvivlsomt; dette fænomen var vist så temmeligt udbredt overalt.

- 1) På 3—4 år er der bygget 50 mellem Kristiania og Eidsvold.
- 2) Kroholderen er selv at regne for en betler, thi intet er i disse gode år lettere end at skaffe sig en kro.
- 3) At bønderne i de rige egne bruger 16 ankre brændevin til bryllup, er helt forargeligt, og at det skulde være nødvendigt at brænde så meget for at skaffe køerne mask er »absurd«; for at føde køer skulde mennesker altså blive svin. Derfor må man samle kobberkedler og gøre dem i penge, og det må forbydes at indføre svensk kobber, så pengene går ud af landet; Rørosværkerne (som forøvrigt alle kobberværkerne i Norge i disse år) var fremragende indtægtskilder, se **Det norske folks liv og hist.**, VI, 31ff. 239f. 244ff. Forbud mod indførelse af svensk jern havde man fra 1730 (sst. 35), men forbud mod kobber kom ikke. Allerede 1728 kom et forbud mod hjemmebrænding, og 2400 kedler blev beslaglagt; men de nærmeste år bragte ingen ændring, og 1756—7 kendes et sådant forbud igen i Norge, sst. 322.
- 4) Klagen lyder temmeligt traditionel; men når det tilføjes, at bonden ikke længre kan få spundet uld i sit hjem, men må købe strømper i byen (hvorved ulden går ud af landet), hænger det vel sammen med, at industrialiseringen af de tidl. hjemmehåndværk nu begyndte at sætte ind.
- 5) Klager af denne art er velkendte i alle sådanne indberetn.; jfr. »Syvstjernens«, **NTT**, IV, 71; og **Det norske folks liv og hist.** VI, 318ff.
- 6) Det drejede sig om indsamlingstilladelse, f. x. i tilfælde af brand eller forlis; men ofte fik også de, der intet havde lidt, lov at sætte bækken for kirkedøren, hvad der satte ondt blod hos andre. Under påskud af at være fordrevne for religionens skyld eller for at indsamle til et eller andet imaginært formål driver adsk. mennesker rundt;

Nu er der 3 *slags betlere*: 1) de som kan, men ikke vil arbejde; tjenestekarle, aftakkede soldater, virkelige eller foregivne soldaterkoner, løstgængende kvinder, tatere, folk med en dom på sig, eller de, som er udstødt af militæret og gjort til »privilegerede betlere« med pas. Her må man efter tillysning gribe til arrest og tvangsarbejde for dem, som kan arbejde, men alle virkelige betlere skal inden samme frist begive sig til deres hjemsted; de fremmede må ud af landet eller på tvangsarbejde¹). Derved kan man antageligt halvere betlernes tal og imens gøre tugthuset færdigt til resten²).

2) De virkelig fattige skal plejes i deres hjemsgn, hvilket Herslebs erfaringer havde vist ham muligheden af³). De helt hjælpeløse skal man tage sig fuldstændigt af, enten samle dem på eet sted eller lade dem gå på omgang. Præsten og 2 »fattigmænd« skal påtage sig arrangementet, og bønderne bidrage til deres underhold. De delvist hjælpeløse (som godt kan tjene lidt selv) skal 4 gange om året have en uddeling af både naturalier og penge, der skal indkomme ved indsamling, varetaget af præsten⁴). For

der dreves også en uhørt svindel med tingsvidneattester, med hvilke folk går rundt og skaffer sig penge, skønt den, der udstedte dem, aldrig har set de pågældende. Øvrigheden er altfor villig til at give slige attester eller til at påtegne fremmedes pas; man kalder det en kærlighedshandling, men det er at ofre på en andens »pung«.

- 1) Som frist foresloges pinsen 1737. Tjenestefolk må tage arbejde på årsløn, og kun familiefædre må gå på dagleje: husmandsbørn over 10 år skal ud at tjene.
- 2) Dette skal oprettes som et tugt- og børnehus med blok- og bødepenge som økonomisk basis, hvortil kommer indtægten af husets industri; man må begynde småt og håbe, at det med tiden vil voxe op. Strenge straffe skal ramme dem, der løber bort, dersom de betler; men tager de tjeneste, er hensigten jo nået. I tugthuset skal alle under punkt 1 nævnte betlere anbringes + tjenestefolk, der er dømt for ulydighed, og børn, som forældrene ikke kan opdrage. Værket skal nok betale sig, og byerne må opmuntres til at støtte og igangsætte dets industri, som jo var baseret på billig arbejdskraft.
- 3) Hertil kom nu alle indberetningerne, som han dog åbenbart har bygget mindre på end på sine visitatserfaringer.
- 4) Under denne afdeling hører alle, som ved forordningens ikrafttræden har fast bolig i sognene. De omløbende skal straffes efter flg. skala: første gang med gæbestok, anden gang med en spand koldt vand over hovedet i gæbestokken, tredje gang med tugthus. Også mod forsømmelige fogeder og bønder, der dækker over betlere, skal man skride strengt ind. Der må i hvert sogn ansættes bygdevægttere, som skal »patrouillere«, opspore kroer og betlere og ved kirken spørge

købstæderne træffes tilsvarende ordninger — her havde man jo næsten overalt fattighuse; der må ansættes betlerfogeder til at holde opsyn med de virkelig trængende. Det må være en regel, at kun kongen kan give enkeltpersoner ret til at samle ind, ikke som hidtil også magistrater og amtmænd¹⁾).

3) Børn; den bedste almisse er en god oplæring. Husmandsbørn må ud at tjene, og soldaterbørn må garnisonen få oplært; i byerne skal der være fattiglærere²⁾).

Til sidst fremsættes nogle *alm. »reflexioner«*: Norges geografiske og klimatiske forhold og landets voxende folkemængde (se pag. 207f.) gør det bydende nødvendigt at lægge op fra gode tider til dårlige, derfor må $\frac{1}{4}$ af det, der indkommer til de fattige, samles og forvaltes af en fattigkommission i hver af de 4 stiftsbyer; dennes afgørelse er inappellabel, og under den sorterer fattigvæsen, tugthuse, osv.³⁾. I et par tilføjelser kræves forbud mod bondegildernes overdådighed og mod ungdommens lørdagsudsvævelser; der opfordres også til at lære bønderne bedre at udnytte deres jord med salt og salpeter og til at skaffe sig indtægter ved salg af kvæghuder.

Da Rantzau et par måneder efter indsendte sin betænkning, byggede den ganske på Herslebs, og han foreslog en kommission

efter sådanne; desuden kan de gøre nytte ved under gudstjenesten at optræde som brochmannske »stokkemænd« (KL, III, 318) og »vække fra søvne« under prædikenen. Desværre er det svært at få nogen til at påtage sig hvervet, fordi de ofte bliver »afbandede« under deres gerning; det må derfor gå på omgang mellem de stærkeste husmænd.

- 1) Svenske betlere skal over grænsen strax, og har de passeret norske distrikter, skal lensmændene i disse straffes. Fører søfolk betlere til landet, må de selv sørge for at få dem tilbage igen, jfr. rskr. 26/8—35 om at påse, at betlere ikke kom over ved færgstederne, W-B, I, 590, jfr. NL, 3—11—7.
- 2) Håndværksmestre og købmænd må tage sådanne i lære, sørge for deres kristelige oplæring og lade dem tjene for kost og klæder, siden for kost og løn. Man må have et børnehus, som kan indrettes i tugthuset (dog nøje skilt derfra), hvor børnene desuden kan lære et håndværk.
- 3) Man må holde op at dømme til forvisning fra by og amt, derved skabes betlere; hellere må man dømme til tugthus eller fæstningsarbejde; og indenfor tugthuset må der være forskel på dem, der sidder kagstrøgne for en misgerning, og dem, der sidder for betleri; de sidste kan komme ud mod kaution.

nedsat til at tage sig af Sagerne¹⁾, men blev kraftigt imødegået af den nye stiftamtmand *Benzon*, en dygtig og energisk mand, der i Trondheim havde fået oprettet Norges første *tugthus*²⁾, og som nu i et par år gjorde en virkelig indsats i Akershus' stiftsøvrighed, hvor Hersleb hidtil havde været temmeligt enerådende (se pag. 193f.). *Benzon* erklærede, at stiftsøvrigheden var rette tilsynsførende med fattigvæsenet og ikke behøvede fremmed hjælp; et nyt tugthus var det væsentligste led i en ordnet betlerforsorg, og uden dette vilde hele værket falde sammen³⁾. Regeringen gav ham medhold⁴⁾.

Det var i fuld overensstemmelse med tidens økonomiske principper, at man oprettede tugt- og arbejdshuse; man fik billig arbejdskraft, og gavnlige industrier gik hånd i hånd med reduktion af løsgængeriet. Et tugthus havde man ikke før haft i Kristiania, derimod fra gl. tid en børnehuskapital (men hverken fundats eller børn, som underholdtes af den⁵⁾) under stiftsøvrighedens administration⁶⁾. Under sit besøg 1733 havde kongen skænket Kristiania et nyt rådhus forudsat, at det gamle blev omdannet til tugthus; men det viste sig hurtigt uanvendeligt⁷⁾; man fik da lov at sælge det og istedet købe en »løkke«, som blev presset ned til 1050 rdl. Den gamle bygning indbragte i første omgang 600 rdl., men købe-

1) Indl. til rskr. af 25/6—36, dat. 11/4—s. å, RAO.

2) Om tugthuset i Trondheim se *W-B*, I, 534f. 607ff. *Benzon* († 1775) var i Akershus 1735—7, senere vicestatholder i Norge 1750—71. Som Embedsmand »var han pliktopfyllende, sindig og retfærdig, men uten selvstendig initiativ« (*Det norske folks liv og hist.* VI, 136); er dette rigtigt, er der måske tillagt ham for megen indflydelse på Kristiania tugthus' oprettelse i *A. Daae: Tugthuset og Arbejdshuset i Kristiania*, *Nord. Tidsskr. for Fængselsvæsen*, XXXI, (1908) 111ff. Denne artikel under vurderer Herslebs indflydelse. Men forøvrigt gælder Stens ord vist især statholdertiden; i sin første Norgestid synes han ikke at have manglet initiativ. 23/8—37 (*W-B*, I, 673f.) kom der på hans foranledning et rskr., der skulde dæmme op for tilstrømning af fremmede betlere, som foregav at have været fanger i Tyrkiet.

3) Indl. til rskr. 25/6—36, dat. 15/5—36, RAO.

4) Rskr. 25/6—36, RAO, original i BAO, pk. 70.

5) RAO, *Kanc.s ark.* pk. 25, nr. 26, 22/11—01 var kapitalen 1266—1—12 rdl. Der var en yderst brøstfældig bygning, men da man ikke hører mere til den, er den måske solgt eller gået til grunde ved belejringen 1716.

6) jfr. *W-B*, I, 604; sammen med fattigkapitalen var der pr. 31/12—38 6909 rdl. henlagt til tugthuset, *Kopib.* II, jfr. *A. Daae: a. s.* 113.

7) *A. Daae: sst.*

ren døde; det måtte sættes til ny auktion, men gav nu kun 400 rdl.¹⁾.

I efteråret 1736 udsendte Hersleb besked til alle præster om at foretage en *indsamling* til tugthuset, da et sådant vilde være til usigelig gavn for hele stiftet²⁾. Indsamlingen lykkedes særdeles godt. Tilsammen indkom der ca. 20000 rdl.³⁾. Når udgifterne var trukket fra (Bætzmann skulde have 9900 rdl. for at bygge huset, der skulde stå færdigt til mikkelsdag 1737) vilde der dog, de forrige kapitaler iberegnet, være ca. 19000 rdl. tilbage til at indrette manufakturværksteder for, hvor man kunde beskæftige lemmerne⁴⁾, men det var ikke nok, og man indbød til dannelse af et aktieselskab på 400 aktier à 20 rdl. Tugthuset købte selv 20 og hver af indbyderne (Hersleb og Benzon) 10. Pengene skulde gå til indstilling og anskaffelse af maskiner og råstoffer, til tobakspinderi, væveri, farveri, osv.⁵⁾. Først stillede byens borgere sig velvilligt, og aktieselskabet blev hurtigt dannet, men skønt det fik privilegium på tugthusets drift, kom der ikke noget ud af det, fordi man også fordrede monopol på svensk transit-handel og opgav at støtte tugthuset, da regeringen nægtede dette⁶⁾. Hermed

1) Jfr. sst. papirer vedr. køb og salg af grunden og det gl. rådhus med den kgl. tilladelse af 9/11—36 (indl. af 13/10—36, auktionsplakat af 8/12—36 og den nye taxation af 25/11—37), findes i *STO*, pk. 70, jfr. *Kopib.* II.

2) 7/12—36, *NTT*, VIII, 114ff. Det oplyses her, at Hersleb og Benzon har givet 200 rdl. Ved at høre dette oplæst 1/1—37 i Gausdal kirke var det, at den litt. bonde **Simen Amundsen Fougner** kom i tanke om, at Hersleb var den rette protektor for en udgave af de sange, han havde digtet, hvorom han da i et kosteligt brev henvendte sig, se min afh. i *Edda*, XXXVIII, 399ff. Af dette brev fremgår også, hvor populært tugthuset var blandt Norges bønder. Fra stiftamtet udgik en lign. skr. 5/12—36, *Stiftamtets korrespondanceprot.* nr. 122 Statsarkivet, Oslo.

3) Fra byerne kom 9976 rdl. fra landet 10426 rdl., se nærmere i *Daae*: a. s. 112f.

4) Regnskab findes i *Kopib.* II. Af de 20000 blev ca. 7000 til rest efter bygningen, hertil kom så pengene fra hospitalsgodssalget (pag. 312), børnehuskapitalen og renter af alle disse summer.

5) Original i *STO*, pk. 70.

6) Jfr. *Daae*: a. s. 114ff. *Det norske folks liv og hist.* VI, 188, og rskr. 10/10—38, *W-B*, I, 705. Tugthuset skulde selv holde præst og andre tjenestemænd, interessenter skulde være skadesløse for syge lemmer eller skolesøgende børn; det var meningen at begynde til mikkelsdag 1738, men så raskt gik det ikke.

er tugthusets historie forbi, såvidt den angår Hersleb. Til skade for værket flyttedes både han og Benzon til Danmark, og den nye stiftsøvrigheds vanskeligheder med Kristianias borgere sinkede arbejdet.

Da endelig *tugthusforordn.* 2/12—41 udkom, blev mange af Herslebs ideer omsat i praxis. Biskop Dorph, der i maj 41 konciperede forordningen, bygger i vid udstrækning på Hersleb, og det er sandsynligt, at han har lagt dennes betænkning til grund, selv om han på sine steder er bredere, men også uklare. Denne lighed gælder både anlægget, i dets skelnen mellem virkelige og foregivne betlere, mellem by og land, mellem fremmede og indfødte, såvelsom mange detaljer, f. x. m. h. t. børnenes stilling, tjenestefolks forpligtelse til at tage arbejde for helårs løn (og husbondens til at lønne dem for et helt år), husmændenes eneret på dagleje, opsparing af korn til dårlige år, fordeling af landets fattige i lægder, ansættelse af bygdevægttere, fattigkommissionens kompetence og virkekreds, osv.¹⁾.

Herslebs syn er *merkantilismens*; han er bundet til sin samtids anskuelse, også hvor det gælder særnorske interesser. Monarkiet var for ham en politisk-økonomisk helhed, og man mærker ikke, at han har næret ønsker om at bevare norsk kapital for Norge — hospitalspengene vilde han jo uden videre anbringe i Danmark —, og intet tyder på, at han forstod de to landes forskellige forhold. Det var jo også først fra 1740'erne, da udenrigshandelen gav Norge bedre muligheder og øget kapital, at der kom større frihed i handelsprincipperne, og en mere tidssvarende behandling af særnorske problemer påtvang sig²⁾. Men det var — som sagt — god merkantilistisk tankegang at bygge tugthuse: derved hævmedes betleriet, industrien øgedes med billig arbejdskraft, og man styrkede rigets politiske og økonomiske autarki³⁾, og på karakteristisk måde forenede Hersleb reformationens krav om fattigforsorg med tidens økonomiske principper.

Der er en ejendommelighed ved den succes, Hersleb havde med sine arbejder: den er størst efter 1733. Både m. h. t. akademiskatten (pag. 197) og enke-kassen (pag. 203) havde Hersleb ikke strax fået sin vilje opfyldt, det samme gjaldt skolekommunitetet

1) Findes tr. W-B, I, 786—807; da Bergen 1755 fik ordnet sit fattigvæsen, byggede dette helt på ordningen fra Akershus, sst. II, 189ff..

2) *Det norske folks liv og hist.* VI, 172, 198ff. 260ff. 290.

3) sst. 40, 187f.

i første omgang; men fra sommeren 1733 er det, som der sker en ændring: enkekassen opnår sine beneficier, skolekommunitetet behandles efter ønske, og i alle senere sager (den lille strid om de militære lejermålsboder undtaget (pag. 271f.)) gik hans ønsker glat igennem, endog hvor Rantzau som ved salget af Oslo hospitalsgods (pag. 312) rådede fra. Sligt er næppe et tilfælde, og vi kan pege på 2 årsager hertil: dels at den mere (også kirkeligt) konservative I. Rosenkrantz afløstes 1735 af Herslebs kollega fra miss.-koll. J. L. v. Holstein som oversekretær i danske kancelli, og mellem ham og Hersleb bestod der altid et hjerteligt forhold; men dels også, at kongen under sit besøg 1733 sikkert havde fået et stærkt indtryk af Herslebs embedsiver- og dygtighed, ligesom Hersleb på sin side fik det af kongens varme hjerte for kirkelige reformer¹⁾.

1) Se Herslebs ord i *Tvende Rigers højeste Håb i dybeste Sorg*, II, 15: »Jeg glemmer aldrig de ord for tretten år siden i Norge i anledning af en vigtig sag (formodentlig skolesagen) ... jeg ved ikke, hvor lang tid jeg har, og jeg vilde gerne gøre noget godt, medens jeg er til«. I foråret 1733 drog Chr. VI med hustru, svigermor og et større følge til Norge; man forkortede søvejen så meget som muligt ved at tage fra Fr.havn til Moss. Ved ankomsten hertil blev kongen modtaget af landets øverste embedsmænd, deriblandt Hersleb. (*J. Kierulf: Journal ... over H. K. M. Chr. VI ... foretagne Rejse til ... Norge. År 1733*, 13; jfr. *Sbg.*). 7/6—33 prædikede Hersleb til højmesse for det kgl. herskab i Kristiania, til- og frakørslen skete under festlige former (*Kierulf*, 19; prædikenen er opbevaret NKS, 4°, 1155b. Atter 12/6 prædikede Hersleb for kongefamilien). Efter en udflugt bl. a. til Fr.hald og Kongsberg, hvor kongen selv afhuggede et stykke »vel rart gedigen sølv« og opkaldte en grube efter kronprinsen (*DM*, 6, V, 227), var man atter i Kristiania og hørte der 2/7 Hersleb prædike (*Kierulf*, 36), hvor han »meget feliciter« anvendte begivenheden på Kongsberg »allegerende de steder i salmen og ellers, hvor der tales om bjærg«, *DM*, 6, V, 227 (4/7—33). Kongens besøg medførte naturligvis en del besvær; først måtte der skrives til præsterne om at bede for kongens rejse (*Kopib.* I, 15—16/5—33), kirken måtte passende udsmykkes (sst. 23/5—33); 15/10—s. å. måtte han afgøre en strid mellem kirken og magistraten om udgifterne; da man i Fr.hald havde spurgt, om man kunde lade et »fruentimmer« synge fra orglet ved kongens ankomst, svarede Hersleb, at det måtte hun gerne, når man blot ikke kunde se hende (sst. 13/6—33). Præsterne måtte mindes om skyds (sst. 15/6—33), og selv blev han forsinket både i regnskaber og visitatser (sst. 26/9, 31/7, 7/8—33). På visitats i grevskaberne tog han afsked med kongefamilien »og velsignede Deris afreise til søes fra Laurvigen« (*Sbg.*). Hersleb havde talt med kongen om vig-

KAP. XXI. FORHOLDET TIL PRÆSTERNE.
PIETISTISKE VÆKKELSER.

Stiftets præster var vel hverken værre eller bedre end andre; der var omhyggelige og energiske præster, som Hersleb ydede al anerkendelse, f. x. Smith i Eidsborg, der begyndte med konfirmation i sit sogn (pag. 222), endnu før circulæret derom udgik; og der var navnlig i de vestfoldske grevskaber en række yngre præster, som drev på bod og vækkelse, og som derfor havde Herslebs hjerte i særlig grad. Men der var også præster, som altid — mere eller mindre selvforskyldt — lå i kævl med sognebørn eller kirkeejere, eller præster ved samme kirke, som ikke kunde komme til rette med lønreguleringen¹⁾, der var præster, som kom i moralske misforhold, og måtte søge kgl. oprejsning²⁾, hvortil Hersleb oftere hjalp dem, såvelsom til bedre lønninger (se pag. 213f.); altid finder vi Hersleb på præsternes parti; men han forlanger også, at de skal gøre deres pligt til det yderste og aldrig gå udover de rammer, som ordets forkyndelse, nøglemagten og sakramentforvaltningen tillader³⁾.

Til *provsterne* stod Hersleb i et hjerteligt forhold, såvidt man kan se, kun over provst Alsted (Telemarkens provsti) beklager han sig en gang, fordi han altid smølede med sagerne. Stiftsprovst Hof, se pag. 60, døde allerede 1732 og fik til efterfølger Niels Barfoed († 1739) vistnok en dygtig, men ikke meget fremtrædende mand⁴⁾.

åige sager (se ovenf.), og der er grund til at tro, at han her har vundet kongens hjerte ved sine ivrige reformbestrebelse, og at dette har foranlediget hans følgende succes; måske er også den etatsrådsgrad, der blev ham tildelt 28/5—35 (RAO) en følge af denne fornyede kgl. velvilje, og sikkert er den en forudsætn. for udnævnelsen til Sjællands biskop.

1) Således måtte Hersleb allerede på oprejsen 1731 undersøge en sag mellem præsterne i Moss (Rskr. 22/6—31, RAO), hvor sognepæsten påstod sig forulempet af en kapellan, Deichmann havde praktet ham på. Hersleb undersøgte sagen, men turde ikke træffe den nærmest liggende afgørelse, da dette vilde være at beskyldte kapellanen for kaldsbrevforfalskning og mened; alle papirer herom findes BAO, pk. 32.

2) Af den slags sager findes flere i BAO og indl. til kgl. rskr. i RAO.

3) Jfr. pag. 268ff.

4) Barfoed var discipel af Lintrup og havde på hans anbefaling fået adgang til den berømte Buddæus i Jena. I UB, Jena findes i »Briefe an Buddæus« (nr. 505, 507) breve fra Lintrup, hvori Barfoed anbefales og Buddæus takkes, fordi han tog sig så smukt af ham, og

Betydelig var afgjort Johan Cold i Ndr. Borgersyssel (sognepræst i Fr.hald), hvis nøjagtige og oplysende indberetninger vi gang på gang har hentet stof fra. Som student havde han udmærket sig under Lintrup og siden fortsat sine studier, bl. a. med en bog, som forsvarede gejstliges deltagelse i verdsligt arbejde, og som — måske mod sin hensigt — ansås som en apologi for Deichmann¹). Han synes at være en af de provster, der allerflittigst har efterkommet Herslebs forskellige reformer; men hans provsti var også det letteste. Gerner i Tønsberg (Jarlsberg) og Grüner i Hedrum (Laurvig) var også meget flittige og pligtopfyldende mænd, og dette gjaldt i særdeleshed provst Dorph i Vang (Hedemarken); under kongens gennemrejse 1733 vakte han dennes sympati, så at han strax efter blev sognepræst ved Nikolaj i Kbhvn²) og siden stiftsprovst sst. Hersleb foreslog ham til sin efterfølger, og udnævnt blev han også (se pag. 339).

Det var ikke let at være Herslebs provst; da engang en præst undslod sig for at blive det, svarede Hersleb, at han kunde godt forstå det, »allerhelst da jeg vil vente af mine provster og kræve exactitude og nøje beoagtning af det, loven kræver«³); og hvilke egenskaber, han især yndede hos dem, fremgår heraf: »Deres retsindighed, Deres flittighed, Deres fredelighed, Deres omsorg for katekisation har gjort, at jeg strax lod mine tanker falde på Dem«⁴).

Som nævnt var Herslebs forhold til de *pietistiske præster i Vestfold* særligt varmt. Her sad nu først C. L. Leth i Sandeherret; udgået fra Frederiksborg var han efter et ophold på Borchs koll. blevet kaldet af grev Danneskjold-Laurvig⁵) og kom 1733 til sit embede⁶). Her traf han sammen med Henrik Gerner, der også stammede fra Frederiksborg, og som 1729 var blevet medhjælper hos farbroderen, provsten i Tønsberg; 1732 kom han til Våle i

(nr. 43) fra Barfoed, hvori han selv takker: »viva mihi occurrunt salutifera verba, quæ ex melligero vestro ore exhausti, ita ut nunquam a vera illa veritatis via a vobis illustrata deflectere debeam«, (2/7—19). At Barfoed var pietist, er der intet, der tyder på.

1) Se N. M. Petersen: Litt. Hist. IV, 167f. jfr. NTT, VII, 398ff.

2) I Breve fra Hans Gram fortæller Gram morsomt om Dorphs første prædikener i Kbhvn (43).

3) **Kopib.** I, 27/2—34.

4) sst. 12/3—34.

5) **Vita i BAO**, prot. 1.

6) Adsk. papirer vedr. Leth (bl. a. de originale kaldsbreve, Herslebs

Jarlsberg¹⁾). Disse 2, der vel som studenter var blevet draget ind i pietistiske kredse i Kbhvn, og som var blevet venner for livet, fremkaldte en vækkelse i Vestfold. Leths iver for katekisation og udbredelse af gudelige bøger er allerede omtalt²⁾, men også Gerner begyndte strax med flid at oplyse sin vankundige menighed³⁾). Vækkelsen begyndte i Sandherret, men bredte sig derfra mere og mere udover »Laurvig, Tønsberg, Våle og de omliggende grænser«⁴⁾); flere og flere præster kom med og overvejede ved deres sammenkomster — med pastoralbrevene som grundlag — hvorledes de bedst kunde føre deres embede til sjælens frelse og Guds riges opbyggelse⁵⁾). Videre siger Gerner, at det ikke blev til så meget, som man havde tænkt sig; det gik som med de forskellige slags sædejord, at mange var med til en tid, men faldt så fra; dog oplevede »adskillige ... en i de tider såkaldt bodkamp« og kom derved til vished om deres »nådevalg og salighed«⁶⁾), jfr. pag. 20 og pag. 161, — hermed er vækkelsens karakter angivet; den passer godt til Leths type, og Gerner var endnu ikke den afklarede herrnhut, han siden blev.

kollats og udtalelser af hans rektor i Fr.borg om hans modestia, pietate og diligentia) findes i **UB, Schiøn. saml.** 2, V, fol. Hersleb erklærer ham i kollatsen (8/5—33) for »at være særdeles vel grundet i sin teologi, mægtig i skriften og færdig og meget vel skikket til det, som hans hellige embede vedkommer.

- 1) **Vita** i **BAO**, prot. 1. jfr. **H. Gerner**: Nogle Mærkværdigheder, 5f.
- 2) Se pag. 265, note 3, og 292. Med Leths der omtalte ønske om at komme de moralske skader til livs, stemmer det godt, at han i sin prædiken plejede at nævne, hvor djævelen »idag var buden til gæst«, dvs. hvor der skulde drikkes, hvorefter han selv indfandt sig og hindrede det, se **S. A. Sørensen**: Lidt fra Sandherret, (1872) 65, jfr. **Knut Hougén**: Sandefjords Hist. (1928), 130. I **Sørensen**: a. s. 60ff. findes også andre typiske træk om Leth bevarer: mærket af den strenge bodsånd, der prægede vækkelsen, er det svar, en mand fik, hvis kone var næsten gået fra forstanden over Leths prædiken: »Jeg skulde ønske, at min tale havde haft sådan virkning på alle«, jfr. **L. Berg**: Sandehrerred, (1918) 128f.
- 3) Se pag. 219, note 1.
- 4) **Gerner**: a. s. 7, flere og flere begyndte at spørge: »Hvad skal jeg gøre for at blive salig«, (Act. 16,30).
- 5) sst. 1733 erklærede Hersleb sig veltilfreds med Gerners kristendomsundervisning og var klar over, at sognet havde været forsømt, se **Luthersk Kirketidende**, 1882, 146.
- 6) **Gerner**: a. s. 7ff. dog døde vækkelsen ikke helt ud; 1797 fandt H. N. Hauge endnu spor deraf, se **A. C. Bang**: Hans Nielsen Hauge, (1910) 93; jfr. **NTT**, VII, 354.

En af de mere betydelige vestfoldske præster var Ole Tidemand; hans start i præstegerningen, der skulde føre ham til 2 bispestole, var ikke heldig, idet han i al hast 1732 måtte gifte sig med Christian Caludans¹⁾ 13 årige datter, hvis lærer han var. Han måtte, som skik var²⁾, søge kgl. oprejsning for sin forseelse og i den første prædiken, han derefter holdt, afbede den for menigheden³⁾; men Hersleb må hurtigt have ladet sagen gå i glemmebogen og fattet tillid til ham, siden han, allerede før han blev ordineret, kunde gøre ham til actor i en sag af lignende art som den, han selv nylig havde fået oprejsning for⁴⁾. Provst Grüner i Hedrum ønskede Tidemand til kapellan, »da menigheden regarderer så højt hans person«⁵⁾, hvoraf sluttes, at hans virksomhed havde vakt opsigt, uanset hvad der var sket. Hersleb var behjælpelig hermed til Grüners store glæde⁶⁾, og i maj 1734 blev Tidemand ordineret og indsat i Hedrum⁷⁾. Tidemands pågående prædiken og optræden frembragte en vækkelse i Hedrum-Laurvig; rygtet derom — og åbenbart også om, at det ikke stod alt for vel til med de vakte — nåede Hersleb, som gav Tidemand det gode råd at gå frem med største forsigtighed, for at ikke de nyvakte i deres iver ved at ned-

1) Calundan i Sandeherret, som døde kort før skandalens opdagelse, var en meget nidkær præst; 1724 tog han således byfogden med sig og gik på husbesøg for at formane folk til at leve kristeligt, især ægtefolk, til at holde børn og tyende til undervisning, ikke huse omvandrede kæltringer og spare på brændevinen, men pietist var han næppe; se **Hougen**: a. s. I, 129ff. og **L. Berg**: a. s. 128.

2) I et brev fra Hersleb til en præst, der var i en lignende situation, (og som han hjalp til oprejsning), priser han kongen, der holder så vel øje med præsterne og ved, »at iblandt gejstligheden var stor licentia, om ikke en åbenbar libertinage«, **Kopib.** I, 13/11—34.

3) sst. 6/11—33 til Leth, hvorved denne får ordre til at overvåge, at det virkelig sker, og at bøderne kommer ind.

4) sst. 19/3—34 mod kapellanen i Rollaug, der efter Tidemands indberetning (12/4—34, **BAO**, pk. 31) blev dømt fra embedet.

5) **BAO**, pk. 31, 9/2—34.

6) sst. 23/3—34 12/4 s. å. takker Tidemand Hersleb, fordi han har talt hans sag hos provsten — dette har måske på et tidligere tidspunkt været nødvendigt.

7) **Kopib.** I, 15/5—34, jfr. **BAO**, prot. 1.

lægge deres borgerlige hverv skulde bringe sig selv i vanry som separatister¹⁾). Tidemand forsvarede dem ivrigt²⁾).

1739 var det påtænkt at gøre Tidemand til stiftsprovst i Kristiania, men Hersleb satte sig kraftigt imod det; skandalen var endnu ikke glemt der; dog kan man ikke af de hårde ord, Hersleb i denne anledn. taler mod kirkekoll., slutte, at han nærede nogen uvilje mod Tidemand³⁾).

Leth og Hersleb stod stedse i et hjerteligt forhold til hinanden, og da Leth 1736 »uformodentlig« blev kaldet til sognepræst ved Trinitatis og prof. catecheseos (et helt nyt embede), skrev han til Hersleb og spurgte ham til råds; han var ikke sikker på, om det var en »vokation« eller en »tentation«, men han vilde også helst blive, hvor han var, og hvor han kendte forholdene, thi at blive

1) Svaret er typisk for Herslebs klare omdømme; han skriver, for at Tidemand kan »vide det, at sådan snak løber om, på det De kan advare dem, som begynder at blive gode, såfremt de skulde begå en eller anden uforsigtighed og give bagvaskeri rum og lære dem, at det er en fejl hos de begyndende, at de strax vil gøre ord og pen våde af deres gudsfrygt, en fejl, at de strax vil unddrage sig fra civile pligter, en fejl, at den Bekehr-Sucht vil gerne strax anmelde sig, og at disse ... endogså virkelig gode ting udfordrer en stor forsigtighed, at ikke Guds værk skal ved vores fejl behæftes«, **Kopib.** I, 24/5—37; en uge senere (sst.) får den unge hedspore, der havde afholdt en kvinde, han ikke anså for værdig, fra sakramentet, hvorover hun havde klaget til Hersleb og gjort gældende, at hun var på den rette vej, en mild »næse«: »Er det, som hun skriver, at hun er på omvendelsens vej, da lad os med englens glæde os over en synders omvendelse mere end over de 99, som mener ej at have pønitentse behov«. Man får indtryk af det bedste forhold mellem Hersleb og Tidemand; der findes i **BAO**, pk. 31, 3 breve fra Tidemand til Hersleb, men svarene er ikke bevaret (disse breve drejer sig for en del om uddelingen af »En kristelig Husfader«, se pag. 265).

2) Tidemands svar på Herslebs første henvendelse (28/5—37, **BAO**, pk. 31) er holdt i en meget deklamatorisk stil: skal gudsfrygt nu kaldes pietisme, så er der gudskelov en del pietister og vil forhåbentlig blive flere. Han har nok selv hørt, at man sætter mangelen på tjenestefolk i forbindelse med de vaktens ulyst til borgerligt arbejde, men selv ivrer han derimod; at de vakte skulde være anstødelige i deres omvendelsesiver afvises ganske.

3) **Theol. Bibl.** V. 160. Om Tidemands videre færd se **NTT**, VII, 345, 373; **Vita** i **BAO**, prot. 1. **L. Berg**: a. s. 128f. 146 og samme: **Hedrum** (1913), 45, 70f. 127f. jfr. **Neiiendam**: a. s. II, 156ff. 317ff. og **A. Faye**: **Christianssands Stifts Bispe- og Præstehist.** 375ff.

prof. under alm. forhold med examiner, disputatser osv. havde han ikke megen lyst til, han var helst fri for alle »pompas academicas«; men han mente nok at kunne påtage sig at holde kateketiske, pædagogiske, dogmatiske og bibelske forelæsninger¹). Hersleb har vel rådet til (Kopib. for 1735—36 mangler som bekendt og gør vor viden om hans forhold til disse præster nok så huller), for Leth tog imod kaldet, men blev endnu p. g. a. svagelighed et år i Sandeheret; der findes et smukt afskedsbrev fra ham til Hersleb²). Med hans efterfølger P. Flor, som sad til 1775 og på ingen måde var pietist, fik de vakte en modstander; f. x. fik han en mand ved navn Brun, der optrådte som privatlærer i sognet og holdt opbyggelsesmøder (især med børn) om søndagen, stoppet med biskop Dorphs velsignelse³); dette var antageligt grunden til, at de vakte des mere samlede sig om lægprædikanter.

Da Leth var kommet til Kbhvn, fik han draget Gerner efter sig: thi 1738 blev på Leths forslag⁴) Kbhvns stiftsprovsti gennem v. Holstein tilbudt Gerner⁵). Foruroliget herved fremlagde Gerner sine problemer — især sin angst for dette embedes juridiske side — for Hersleb, men fik til svar, at hans skrivelse, som Hersleb havde forelagt kirkekoll., kun end mere havde bestyrket dette i at ville have Gerner til Kbhvn, og Hersleb ønskede Gerner velkommen hos »os og i særdeleshed hos mig«⁶). Besynderligt disharmonerer hermed Herslebs ord 9 år senere, at han frarådede Gerners kaldelse, da han kendte ham og vidste, at han var uskikket⁷); ganske vist var Gerner nu »ganske herrnhutisk«; alligevel er det sikkert ikke først og fremmest ham, men kollegiet, der skal undgælde.

Den vestfoldske vækkelse fik sin kraftigste udløber i det *anabaptiske sværmeri i Drammen*, som dog hører hjemme i 1740ne⁸).

1) UB, *Schiøn.s saml.* fol. 30, 15/5—36; Leth fik sin kaldelse at vide gennem aviserne, før den officielt kom fra bispen, jfr. *KS*, 5, V, 74f.

2) *BAO*, pk. 31, 7/5—37; Hersleb bevidner også i kaldsbogen for Sandeheret sin og menighedens sorg over forflyttelsen og nævner, at Leths arbejde har været til »megen velsignelse både i og udenfor menigheden«, *Sørensen*: a. s. 69.

3) sst.

4) *NTT*, VII, 345, note 21.

5) *Gerner*: a. s. 9.

6) sst. 10ff. Om det skumleri hans udn. vakte i Kbhvn se *KS*, 5, III, 214.

7) *Theol. Bibl.* V, 160. jfr. *KS*, 5, VI, 325ff. 483ff.

8) Se herom den udførlige beretning i *S. A. Sørensen*: *Zioniterne* (1904); jfr. samme i *NTT*, 1904, 241ff. og sst. III, (1902) 238ff. 314ff.

Men spiren til vækkelsen i Drammen, (der også fik et roligere udslag i et *herrnhutersocietet*), må vistnok søges hos præsten Hans Stud (1721—9)¹⁾, og sikkert er det, at den kendte herrnhutiske emisær *Gert Hansen* under sit besøg i Norge 1737—8 var i Drammen²⁾ og sluttede forbindelse med de vakte fra Sandeherret³⁾.

I Moss sad siden 1733 Jens Rennord som kapellan; han skal være blevet vakt gennem Leth⁴⁾, hvilket sikkert er sket, før han kom til Norge, ialtfald finder vi ham, før han kom, som deltager i de kbhvske konventikler (i beg. af 1734)⁵⁾, og det hedder, at han 1734 skal have modtaget besøg af Gert Hansen, om hvem vi dog ikke ved, at han var i Norge dette år⁶⁾. Vi ved ikke, hvornår Rennord blev så afgjort herrnhut, som han siden viste sig at være⁷⁾, men Hersleb yndede ham i højeste grad, hvad han næppe vilde gøre, hvis herrnhutismen var alt for udtalt⁸⁾; Rennord havde

Se også **L. Daae**: Nogle nye Bidr. til den norske Kirkes Hist. 1860. jfr. NTT, VII, 359.

- 1) **D. Thrap**: Brødremenigheden i Norge, (1908) 8f. jfr. **Sørensen**: a. s. 11. I et brev fra Drammen 1769 hedder det (NTT, 1904, 241): »A^o 1720 and in den folgenden Jahren geschah hier in Drammen die erste Erweckung durch einen frommen, eifrigen und gesetzlichen Prediger, Namens Stud, der 1729 starb«.
- 2) **Luth. Kirketidende**, 1904, II, 156; det er galt (sst. 153), at Gert Hansen var nordmand (jfr. **KS**, 4, III, 41). Af en ansøgning fra ham om en lærerstilling ved vajsenshuset (**VA**, indk. sager, 1727, dat. 24/7—27) fremgår, at han var født i Kolding; men han havde før 1725 været 2½ år som informator i Norge, og derfra medbragte han en glimrende anbefaling fra Hof. Om ham se i øvrigt: **KS**, 5, III—V, passim og **J. Lundbye**: Herrnhutismen i Danmark, (1903) 69f. 96ff.
- 3) **Luth. Kirketidende**: a. s. 173; mellemmand var en Jacob Kruse fra Sandeherret.
- 4) sst. 155.
- 5) **KS**, 3, I, 370ff. findes udg. Rennords stambog, indeholdende næsten alle de kendte konventiklnavne; her findes også en lang skrivelse fra Leth, 384f. (dog først fra 1736).
- 6) Antageligt er der sket en forveksling derved, at Gert Hansen har skrevet i stambogen i nævnte år (**KS**, a. s. 387, 23/4—34, dat. Kbhvn).
- 7) **NTT**, VII, 362f. 372f. se også **Neiiendam**: a. s. II, 155f. og **N. Nicolaisens** udg. af borgmester Meyers: Forsøg til den Bergenske Kirkehist. 1764, **Norske Magazin**, III, (1870) 298ff., hvor Rennords virksomhed i Bergen er vel oplyst.
- 8) 27/7—37 anbefaler Hersleb Rennord til et ledigt kald i stiftet: »en ret exemplarisk mand i kærlighed til Gud og sjæle, så skikket som enhver præst burde være, hvorfor Gud og særdeles har velsignet hans flid, at der er en kendelig frugt af hans arbejde i mange sjæle«, indl. i **RAO**.

også i disse år samvittighedsskrupler ved den alm. adgang til alterbordet¹⁾, men dette tyder mindre i herrnhutisk end i bods-pietistisk retn.

I selve *Kristiania* hører man også om begyndende vækkelse i Herslebs tid; en hovedperson siges her stiftsprovst Hof at have været; han samlede de stumper af vækkelse, Glüsings virksomhed²⁾ havde efterladt. Blandt dem, der under hans ledelse blev vakt, var Cathrine Maria Freymann³⁾; dog vil en anden kilde vide, at hun blev omvendt under Gert Hansens besøg på Moss 1734⁴⁾, men dette besøg er jfr. pag. 330 ukendt og højst usikkert; derimod er det rigtigt, at hun var en stor beundrer af ham.

Thrap⁵⁾ undrer sig over, at hun kunde holde regulære forsamlinger i *Kristiania*, uden at biskoppen skred ind; heroverfor kan vi anføre en udtalelse af Hersleb (i Rantzaus gengivelse): »Biskop Hersleb ytrer sig ej med det ringeste videre end, at han ej kan improbere, det folk kommer sammen for at læse og bede«, og — tilføjer Rantzau — ingen er vel så »ugudelig« at have noget derimod, så længe de ikke taler frit eller separerer sig⁶⁾. Dette giver vel en karakteristik af de bønnemøder, hvori vækkelsen levede.

Der er om Herslebs forhold til Gert Hansen bevaret en fortælling, som har en vis interesse, fordi den stiller biskoppen på herrnhutismens side: da Gert Hansen og »broder« Mönich 1737 skulde til *Kristiania* (de kom 18/12), og den lille kreds med glæde ventede dem, hørtes det, at Hersleb var vred »derover og skældte

1) 23/1—34 fortæller Rantzau Gram, at der på Moss er en kapellan, som besværer sig over dette »Kære Kristi venner«; Rantzau mener, at han kunde dog i det mindste sige det »optative«, *DM*, 6, V, 231.

2) Om Glüsing se pag. 41; om Hof se **A. C. Bang**: H. N. Hauge, 74, og samme: *Den norske Kirkes Hist.* 416; *Norsk Kirketidende*, 1856, 342.

3) Ikke Anna Cathrina (**Bang**: a.s. 416); hun stammede fra en fordreven böhmisk slægt og levede af en smule skolehold for »bedre folks« børn, *Luth. Kirketidende*, a.s. 152ff.; måske har hendes afstamning givet hende særlig tilknytning til herrnhutismen.

4) **Thrap**: a. s. 9f.

5) sst.

6) *DM*, 6, V, 232; man kan måske nok være enig med **Edv. Bull** (*Kristianias Hist.* II, 467) i, at Hersleb og Hof havde holdt vækkelsen inden for kirkelige rammer; men det synes jo heller ikke at have været noget svært arbejde i disse år. Først fra 1740ne blev det et problem.

på Herrnhut«. Jfr. Freymann gik da til ham og »gjorde ham kære- lige forstillinger angående hans ufordelagtige mening om brødrene, især om grev Zinzendorf»; det er troligt nok, men når det til- føjes, at Hersleb indså »sin uret og med megen bevægelse lovede« ikke at ville lægge »Guds gerning« hindringer i vejen, er det strax mindre troligt; thi det var ikke at vente, at Hersleb skulde opgave sine anskuelser om Zinzendorf (der jo må falde sammen med regeringens), blot fordi jfr. Freymann kom til ham; men helt mærkeligt bliver det, når det endeligt hedder, at da statholderen hemmeligt havde opsporet navnene på forsamlingsfolkene og ved en middag på Akershus overrakte Hersleb listen, skulde denne have sagt: »Disse folk er mine hjertens venner, hvo dem antaster, antaster Guds øjsten«¹⁾. Dette klinger mildest talt ikke ægte, og hele historien er vel et sagn, opstået i herrnhutiske kredse, selvom der måske er noget om Jfr. Freymanns besøg hos biskop- pen. Oplysningen om, at Hersleb modtog brødrene, kan desværre ikke verificeres²⁾, men da han få år efter klager så meget over de mange separatister og herrnhuter i Kristiania³⁾, er det vel ikke sandsynligt, at han skulde have været altfor velvillig nu, skønt vi ikke må overse, at denne klage atter er sat i forbindelse med kirkekoll.s synder.

Endnu en udløber havde den norske vækkelse i Herslebs tid, idet en præst, som siden skulde volde Dorph og Paludan betyde- lige vanskeligheder, Johs Green, fra 1734 virkede i Fron i *Gud- brandsdalen*; som student havde han opholdt sig i Drammen⁴⁾,

1) *Luth. Kirketidende*, a. s. 155; ejendommeligt er det, at Rantzau, der ellers elsker at fylde Gram med den slags historier, ikke beretter den; det kan være, han ikke har kendt den, fordi den ikke er foregået.

2) sst.

3) *Theol. Bibl.* V, 160. Det synes, somom det først og fremmest drejer sig om at få bevist, at Bluhme har begået en sottise ved at få Paludan gjort til stiftsprovst i Kristiania (1742); dette var nemlig sket på Bluhmes initiativ, medens Hersleb vilde have haft Oslo hospitals- præst, Ivar Brink (fremgår af et brev fra Bluhme til Chr. VI 21/8— 42, *Kongehusets arkiv*, RA). Om Paludan se A. Faye: *Christians- sands Stifts Bispe- og Præstehist.* 361ff.

Ang. Gert Hansen og Jfr. Freymanns videre virksomhed, som satte biskop Dorph i så stor affekt, se *Sørensen*: a. s. 12ff. og *Luth. Kirketidende*: a. s. 173ff. 225ff. 290ff. 302ff.

4) *Personalhist. Tidsskr.* 1, V, 217, *Vita* i BAO, prot. 1. *Sørensen* (a. s. 12) mener, at Green i Drammen hørte til de vakte; dette er sand-

men om det var her eller fra Kbhvn, han hentede pietismen, kan ikke afgøres; i Fron holdt han forsamlinger i sin bolig og fortsatte dermed, efter at han 1742 var blevet res. kap. i Aker¹⁾); året forinden havde han oplevet en regulær herrnhutisk vækkelse, og af den beskrivelse, han giver af sin tidl. tilstand, kan vi slutte, at han i Fron nærmest må have stået på bodspietistisk grund²⁾ og altså have gennemløbet en i de tider ikke ukendt udvikling.

Hvad tænkte så *menigmand* om alt dette? Hvilket forhold havde folket som helhed til den spirende pietistiske vækkelse? Som regel intet, og var der noget, var det oftest præget af misforståelse og af angst og uro for det nye og ukendte.

Hersleb måtte 24/4—34 tage til orde mod rygter, der efter hans udsagn var i omløb »om religions forandring, om den nye tro, om kirkeskikkens afskaffelse«, som opfindes og udsprede af folk, der kun vil volde fortræd, hvorfor præsterne bør være meget forsigtige, ikke prædike mod kætteri og derved bestyrke almuen i, at der virkelig er nogen fare; og skulde der virkelig opdukke noget kætteri, må de gå til bispem, før de prædiker derimod; den, der unødigt vækker uro, skal det gå ilde³⁾). Vi kan ikke dømme om, hvor udbredte og hvor alvorlige disse rygter var, men noget må der have været om det; vi finder Hersleb på den linie, der var bragt til sejr i den danske regering med de wernigerodiske synspunkter, som affødte forordn. om ikke at skælde på prædikestolene »især mod de såkaldte pietister«⁴⁾) og den store kommission

synligvis rigtigt; ialtfald støttes det ved det af Sørensen citerede brev fra Green til Hersleb 1739.

¹⁾ NTT, VII, 355.

²⁾ **Personalhist. Tidsskr.** a. s. 218, fortæller han, at han var »aldrig kommet til nogen fuld forvisning«, fordi han mere havde sat sin lid til »egne gudfrygtighedsøvelser, afhold fra forsætlige synder og beflittelse på et ustraffeligt levnet« end på den stedfortrædende forsoning alene. 1741 kom han i Kbhvn i forbindelse med »nogle af de sjæle, som var bragt på den grund ene at holde sig til frelseren, hans blod og død«. Her oplevede han da et pludseligt nådegennembrud.

³⁾ NTT, VIII, 73f. Omtrent samtidig oplyses det, at et rygte blandt menigmand vil vide, at den præstelige dragt skal afskaffes. Hersleb kunde godt gå med hertil udfra sine lavkirkelige synspunkter, men mente dog, at dragten var praktisk og besparende, og navnlig kunde de ældre ikke godt vænne sig til andet dagligtøj, **Rit.**

⁴⁾ 7/10—33, se **Sch.** III, 99 og **Kvartudg. af kgl. forordn.** 1733, 30/10—33 sendes den ud til provsterne, **Kopib.** I.

til at bedømme de orthodoxe klager over kætteri¹⁾). Af private udtalelser ved vi, at Hersleb ganske billigede den nye linie i dansk-norsk kirkepolitik, som begynder at træde frem fra 1733²⁾).

Og så er det vel endda selve »pietistforordn.«, der har gjort sit til at vække uro. Det mener ialtfald Rantzau; på sin lette, persiflerende måde fortæller han Gram, hvordan bønderne, da denne forordn. blev oplæst i kirkerne, kom til den overbevisning, at præsterne nu ikke mere havde ret til at »straffe dem eller synden«, andre søgte oplysning om, hvad pietisme var, i den mening, at det måtte være en bedre tro end præstens, når han ikke måtte skælde på den³⁾), videre, at folk stredes om den nye og den gamle tro, og at man nogle steder havde henvendt sig til præsten for at få at vide, hvori den nye tro bestod, for bedre at kunne forsvare den gamle imod den⁴⁾). Rantzau mener, at der ikke kan være tvivl om, at sværmeriet breder sig, og med det syn, han anlagde på menigmand og hans overtro, er det sandsynligt, at de spirende vækkelser har bestyrket ham heri.

Rantzau skal vel ikke tages helt alvorligt⁵⁾), men det er ingenlunde utroligt, at selve forordn. i Norge, hvor forudsætningerne var ganske andre end i Kbhvn, hvor »pietisteriet« havde været på dagsordenen i årevis, kan have skabt en spørgende uro og sat allehånde rygter igang; dette kan kun bekræfte påstanden om

1) Se **KS**, 5, V, 657ff. jfr. 6, I, 594ff.

2) 5/3—35 skriver Hersleb til Holstein og takker for nogle eksemplarer af den kgl. decision, der afgjorde kommissionens resultat (**KS**, 5, V, 733ff. jfr. **Sch.** III, 140ff.), og udtaler sin store glæde over, at der nu bliver gjort ende på det »uordentlige væsen af kættermacheri«, som han hader; han glæder sig også over, at kongen, som så længe har tålt »de urolige trodsere« nu med fast hånd, men på »så forsigtig og lemfældig måde« har dæmpet »den forargelige uro i Guds Kirke«, thi det hele er løst »så vel viselig, så stille og forsigtig, uden nogen eclat og eksemplarisk straf, som nok kunde være fortjent«. Gid der da nu må blive ro, hvad det »tumultueuse kættermacheri« angår, **Ldb.** fol. 430. Der er — trods alt mådehold, f. x. overfor den altfor ivrige Tidemand (pag. 328) — ikke nogen tvivl om, at Hersleb fortsat bekender sig til pietismen og står på de vaktens side; til herrnhuterne er hans stilling mindre klar, men at han skulde nære nogen velvillie overfor dem, er der ingen grund til at tro.

3) **DM**, 6, V, 232, 23/1—34.

4) sst. 234.

5) sst. 232: »alt dette holder jeg for dicentes«. Den »gemene mand« mener også, at den »line« (milde) vinter og det deraf følgende sletteføre, der hindrer landets handel, er en følge af den nye tro, sst.

det mindre vellykkede i enevældens centralisering, at alle love skulde publiceres på alle steder; og hertil kommer, at hjælpsomme præster og andre, som gerne opponerede mod pietismens regeringsovertagelse, kan have øget uroen; vi har jo (pag. 231) set noget lign., da det drejede sig om konfirmationens indførelse. Desværre taler både Hersleb og Rantzau i generelle vendinger, men selvom vi altså ikke kan vide, hvor det var, disse rygter gik, eller kan få noget klart billede af dem, må det dog anses for givet, at der var en begyndende vækkelse på flere steder i Akershus stift i 1730'erne, og at den er blevet modtaget med samme uro og rygtedannelse, som vi kender fra så mange andre vækkelser, ikke mindst i Danmark i samme tidsrum.

Var der således præster, der støttede Herslebs gerning, og andre, som i det skjulte modarbejdede den (ved at støtte rygterne), så var der også dem, med hvem han lå i ligefrem *konflikt*. Et ejendommeligt tilfælde indtraf, da præsten Poscholan i Vang (Valdres) en dag i foråret 1734 forlod sit embede og rejste til Kristiania, hvorfra han meldte sin i præstegården tilbageblevne moder, at da han ikke havde kunnet få sine affærer ordnet »efter ønske, nødes jeg til at rejse længre bort, og kan ikke forvist vide, når jeg kommer tilbage«¹⁾. Han rejste derefter til Danmark og blev borte, uden at nogen vidste, hvor han var blevet af; Hersleb lod sagen undersøge, men nogen rimelig forklaring på, at han var rejst, fandtes ikke. Hersleb lod ham tiltale for en provsteret, og da denne og overretten havde fradømt ham embedet, blev det atter besat²⁾.

1) 12/4—34, BAO, pk. 33 b. Antageligt var manden lidt forstyrret, ellers vilde han vel ikke sende moderen noget the og sukker med den bemærkning: »hvilket jeg ønsker du må fortære med fornøjelse til Guds ære og din egen saligheds forfremmelse«.

2) 13/3—16 var der udgået et strengt rskr., som indskærpede præsterne ikke at forlade menigheden uden bispens tilladelse (Fgt. III, 344). 13/5—34 (Kopib. I) fik provsten ordre til at tage sig af sagen, men han kunde ikke finde nogen egentlig grund, skønt man, da han efterlod sig gæld, antog, at det var pengesorger, der havde drevet ham bort (BAO, pk. 33 b. 29/5, 31/3—34, hvor det oplyses, at han antageligt var rejst til Køge, hvor han havde været rektor, måske for at skaffe penge). Provsteretsdommen findes i BAO, prot. 74, jfr. NL, 2—13—5; overretsdommen var påbudt ved rskr. 7/5—35, RAO, (Papiere i BAO, pk. 33 b.), men da havde Hersleb allerede truffet forberedelser til at få embedet nybesat, fordi det var vanskeligt at have det stående vakant så længe, da der kun var 3 sogne i Valdres med 6—7 kirker hver, 17/9—35, Ldb. fol. 430.

I 2 af stiftets rigeste sogne, Ringsaker og Toten, stod det ilde til med både præst og menighed; det var også her, den salzburgske kollekt havde været dårligst (se pag. 196). Præsten Boyesen i Ringsaker var ikke meget bevendt; allerede i en lykønskningsskrivelse fra eieren af Ringsakergård til Hersleb anklages han for drikkældighed, og det bebrejdes ham, at han holder en kro lige ved kirken¹). Siden hører vi om strid mellem sognepræst og kapellan; den første afviser dem, den sidste antager til alters, forholder ham hans løn, osv.²). Også mange andre klager føres, og præsten var vel næppe helt normal, f. x. forsvarer han sin optræden, engang han i arrigskab havde kastet de skriftende ud af sakristiet, med »Er vi galne, da er det for Guds Skyld«. Hersleb var fortvivlet over ham, men kunde ikke få ham fjernet, heller ikke trods talrige advarsler forbedret, skønt der var alvorlige klager over forsømmelighed og skandaløs optræden i kirken⁴). Derimod lykkedes det hurtigt Dorph at komme af med ham⁵).

Med pastor Hof på Toten havde Hersleb allerede haft bryderier i anledn. af dennes håndfasthed i det off. skriftemål (pag. 268f.), men disse stridigheder udartede mere og mere, idet Hof så langt fra at bøje sig og lade sig overbevise af sin foresatte bebrejdede Hersleb, at han ikke støttede ham i kampen mod »Satans rige«, men istedet var altfor akkurat med kollekter

¹) 24/7—31, BAO, pk. 112.

²) Kapellänen klager over, at sognet sin rigdom tiltrods — man kan godt holde store gilder og mange kramboder med spiritusudskænkning endog på præstegårdenes grund — ikke kan eller vil lade børnene oplære eller anskaffe bøger; særligt gælder dette de rige; sst. 15/8—31. Boyesen vil ikke nægte, at tilstanden er slet, men fralægger sig alt ansvar; der findes jo så ofte magre køer i en fed græsgang; »kramboden« har han ladet rejse, for at folk, når de kommer til kirke søndag morgen, ikke skal forstyrre præsten, men kan være i hus; har hans bestyrer skænket til overmål, skal han fjernes; thi det er ikke meningen at tjene på drukkenskab; det skulde kun være til »nødtørfigt rekreation«, sst. 26/9—31.

³) sst.

⁴) 30/6—32 haves en skarp skrivelse fra Hersleb, vedlagt 27 spørgsmål, væsentligt ang. undervisningens og sjælesorgens forsømmelse, som præsten måtte skrive under på og love bedring (sst.). Provst Dorph, der tog Herslebs parti, beklager 11/11—33 (sst.), at Boyesen ikke vil overholde konfirmationspåbuddet, 30/5—36 klager kapellänen over, at han ikke overholder konfirmationsforordn. (sst.), 24/10—37 rejser han for meget bort; desuden lå han i processer, jfr. KS, 5, VI, 679.

⁵) sst. 179f. 679ff.

og offentlige penge¹). Den slags kunde Hersleb ikke tåle. Omgående skrev han til Holstein og fremstillede sagen for ham; roligt og værdigt, men tydeligt krænket krævede han regeringens støtte mod dette uforskammede menneske, skildrede sin kamp mod de præster, som vil være »dommere og plagefogeder«, og henviste til, at kongen ved kaldelsen havde »encourageret« ham og »lovet at soutenere« ham²).

Holstein skrev omgående til Hof og bød ham tilbagekalde sine uforskammetheder i nogle herredspræsters nærværelse³); dette var han dog foreløbig meget uvillig til, fordi han ikke vilde stilles til spot i naboers overværelse⁴), men efter fornyet påmindelse af Holstein⁵) må han være faldet til ro, thi han skrev under på en erklæring, hvorefter Hersleb lod sagen falde⁶).

Slige tilfælde vil altid kunne forekomme i et stift, men ellers må det vist siges, at Hersleb kom særdeles godt ud af det med præsterne; da han rejste, havde han selv ordineret 57 af stiftets 169 præster⁷), og også på denne måde skabtes der et personligt forhold, hvis hjertelighed vi møder mange eksempler på.

KAP. XXII. OPBRUD FRA AKERSHUS STIFT.

Hadde Hersleb slået sig til ro i Frederiksborg, så var det naturligvis ikke mindre i Akershus; det er højst sandsynligt, at hans uvilje mod at flytte endnu en gang er ægte, men det gik ham som før: han søgte ikke, men blev søgt til sine embeder.

9/10—1737 døde biskop Worm⁸) efter nogen tids svækkelse. Hans død har næppe stillet kongen overfor noget svært valg af en efterfølger, for der kunde faktisk dårligt være tale om andre end Hersleb, der nu stod så højt i kongens gunst som nogensinde; men det var Chr. VI imod at forhaste sig og binde sig for hurtigt; han vilde se sig for, selv hvor der ingen tvivl var; thi at

1) Hofs skrivelse som bilag til det i note 2 nævnte brev.

2) 7/1—36, indl. til »Breve« 21/1—36, RAO.

3) Oversekretærens Brevbog, RA, 21/1—36; kun fordi Holstein kendte hans afdøde fader, stiftsprovst Hof, vilde han lade nåde gå for ret.

4) Hersleb til Holstein 18/2—36, indl. til »Breve«, RAO.

5) Oversekretærens Brevbog, 25/2—36, RA.

6) Hersleb til Holstein 14/3—36, Ldb. fol. 430.

7) Sbg.

8) Breve fra Hans Gram, 126f.

han vilde have Hersleb til Sjælland, er vist ikke tvivlsomt. Da man skulde ordinere biskop Brodersen (Brorson) til Ålborg (og nogle præster til Sjællands stift), foreslog v. Holstein at lade Ramus fra Odense gøre det, hvad kongen også bifaldt, men alligevel kviede sig ved, fordi Ramus så let kunde tro, at han skulde være Sjællands biskop, og det var ikke meningen, for kongen havde ikke tillid til ham; derfor vilde han have Hersleb kaldt ned, »und man hätte Gelegenheit mit ihm zu sprechen, ohne sich an ihm zu binden«, men senere i brevet forlanger kongen alligevel Ramus kaldt over til de omtalte ordinationer¹⁾; allerede næste dag fik Holstein definitivt ordre til at kalde Hersleb til Kbhvn²⁾. Vi mærker slet ikke, at kongen har tænkt på nogen anden, kun vilde han ikke forjage sig.

18/10—37 fik Hersleb brev om at rejse, hvilket også skete 2 dage efter, og 26/10 kom han til hovedstaden³⁾. Allerede da havde »hele Københavns stad« udnævnt ham til Sjællands biskop⁴⁾, og kongen lod ham tilsige til audiens næste dag⁵⁾. Det blev en bevæget audiens. Atter undslog Hersleb sig for at skulle overtage et nyt embede, men kongen vilde ikke høre modsigelse, og »det blef derved, Jeg skulle være Biscop i Sieland, Gud ved min bedrøvelse og mine taarer«⁶⁾. Men Hersleb stillede også betingelser og fik indrømmelser; dels måtte kongen give ham ½ år til at ordne sine sager i, dels blev han fritaget for alt arbejde i det teologiske fakultet, som fra gl. til havde været en af Sjællands biskops embedspligter, men med bevarelsen af alle indtægter, og udstedelsen af kaldsbrevet skulde først ske efter nytår⁷⁾, for at Hersleb kunde få sit nådensår i Akershus fuldt ud. Alligevel var kongen tilfreds: »Es ist uns recht lieb, dass er es angenommen, weil wir keinen bessern dazu finden können«⁸⁾. Kongen ønskede også Hersleb gjort til medlem af kirkekoll.⁹⁾, og en skri-

1) HS, II, 297f. 9/10—37.

2) sst. 298, 10/10—37.

3) Sbg.

4) Gram: a. s. 128.

5) HS, II, 310; Sbg.

6) Sbg. »Jeg bad, jeg maatte hørís, siden skulle jeg aldrig være ulydig; men Hans Majestet ville jeg skulle først lofve siden Hand bad først. Hvad var at gjøre, uden det som jeg og sagde, at det var strengere befaling og haardere baand end nogen befaling og baand kunde være«.

7) 17/1—38, Sjæll. Reg. Den blev antedateret, se HS, II, 386.

8) HS, II, 302, jfr. 303.

9) sst. 304.

velse blev sendt ham fra dette, hvori man udtrykte glæden over en »så værdig og retsindig medarbejder«¹⁾.

Opholdet i Danmark — Hersleb var vist slet ikke i Kbhvn uden på gennemrejse, da kongen talte med ham på Frederiksborg — varede kun 8 dage; dog måtte Hersleb prædike på Frederiksborg allehelgensdag 1737²⁾ »mit besonders grossem Beifall«³⁾; 2/11—37 rejste han atter tilbage for at gøre i orden til efterfølgeren og »aflevere Stiftets sager og Regenskab for henved 1½ td guld, som jeg hafde under direction og ej for min tid har været«⁴⁾. Videre måtte han tage afsked med sin familie, som han kaldte sammen og sine omgangsfæller i byen⁵⁾.

Til *efterfølger* havde Hersleb foreslået Dorph, der nu var stiftsprovst i Kbhvn; kongen vilde have foretrukket Erik Pontoppidan⁶⁾, men i første omgang blev Peder Hygum udnævnt, vel på grund af sit uomtvisteligt pietistiske sindelag⁷⁾. Det var først meningen, at Hersleb skulde ordinere ham i Kristiania⁸⁾, men før dette kunde ske, blev Hygum biskop i Århus, hvorover han blev såre glad⁹⁾, og Dorph kom til Kristiania¹⁰⁾. De blev begge indviet

1) BAO, pk. 43. Hersleb svarede med en taksigelse af anselig længde, tr. KS, 4, III, 488ff.

2) Prædikenen findes Præd. 795ff.

3) DB, II, 550.

4) Sbg.

5) KS, 3, II, 657. Tør man slutte til en omgangskreds udfra dem, Hersleb (foruden hans øvrige familie) stod faddere til, så var det byens gejstlighed og de højeste civile og militære embedsmænd (Kristiania kirkebog i BAO); også til Rantzau (om denne se bedst DM, 6, V, 199ff.) synes forholdet at have været så hjerteligt, som Rantzaus åndshovmod tillod.

6) HS, II, 302.

7) Hygum var udnævnt 17/1—38, Kgl. åbne Breve, RAO. 28/1—38 fik han ordre til at begive sig til Kristiania for at blive ordineret, »Breve« RAO. Hygums udnævnelse skal have ærgret Hersleb, som skal have sagt, at han vilde få den omstødt og i det hele få sat en bom for Bluhmes indflydelse, når han kom til Kbhvn; det er umuligt at sige, om det er sandt, Festskr. til Hj. Pettersen, 149.

8) 12/2—38 fik rektor Arbien ordre til at forberede musikken til Hygums ordination (Kopib. II); 1/2—s. å. var der udgået ordre fra kancelliet til Hersleb om at foretage ordinationen (»Breve«); forslaget om at ordinere Hygum i Norge var nok Herslebs, se HS, II, 304.

9) Han skænkede i den anledn. Frue kirke i Århus en større gave, se BL¹, VIII, 212.

10) Kgl. åbne breve, RAO, 14/2—38. Dorph var også helst fri for at flytte til Norge igen, se KS, 5, III, 213f.

i Frue Kirke (netop nyindviet efter opbygningen)) strax efter Herslebs ankomst.

I begyndelsen af april var alt således afviklet og lagt til rette, at eftermanden modtog et betydeligt indholdsrigere og mere velordnet bisparkiv end det, Hersleb havde modtaget; derefter fandt afrejsen sted, og 14/4—38 kom han med sin familie til Kbhvn¹⁾.

At Hersleb trods al strengthed virkelig havde vundet sig venner blandt præsterne, fik han bevis for nu ved afrejsen. I Kopib. II ligger en snes breve skrevet af præster i stiftet, som foruden lykønskninger indeholder en oprigtig tak for den tid, de har haft ham til biskop, og en ægtelydende sorg over hans forflyttelse²⁾. Og det afskedsbrev, Hersleb selv sendte sine præster, klinger også ægte i sin vemodige stemning: kom han bedrøvet til Akershus, så går han ikke mindre bedrøvet derfra, forsikrer han; den tillid, han har modt, og den hjælp, han har fundet i sine reformsforsøg, har kun gjort ham afskeden »des bittere«, thi han følte, at hans gerning ikke havde været forgæves³⁾. Utænkeligt var det vel heller ikke, at bekymring for, hvordan det nu skulde gå med alle hans foretagender, har blandet sig i afskedens vemod; derfor havde han vel også ønsket Dorph, som han kendte som en ualmindelig dygtig og energisk provst, til efterfølger, men som dog sikkert ved sin optræden overfor de vakte (han var udpræget orthodox, se pag. 325, 329) ikke er faldet ud, ganske som Hersleb havde tænkt sig.

¹⁾ Sbg.

²⁾ **Kopib.** II. En del er tr. i **KS**, 5, VI, 646ff. De andre er af ganske samme art; (et enkelt findes tr. i Kristiania 1737 (af **Ole Lange** i Urskoug).

³⁾ **Kopib.** II, 22/3—38, tr. **KS**, 5, VI, 655f. og **NTT**, VIII, 129f. 1752 minder Hersleb Rasmus Paludan (1730—9 tolvpræst i Kristiania) ved dennes bispevielse om, at »I selv har været et øjensynligt vidne, med hvad omhyggeligheds eksempel jeg har foregået Jer i de 7 mit embedes år i mit forrige stift«, **Tolv. off. Taler**, V, 127f.

SLUTNING

Vi har nu fulgt Peder Hersleb fra 1689 til hans overtagelse af rigets første bispestol 1738. Det må siges, at dermed er den interessanteste del af hans personalhistorie forbi.

Som *ung* kom han på en eller anden måde i berøring med pietismen, der dengang åndeligt varmede og inspirerede så mange, og vi har søgt at skildre hans oplevelse 1714 som en parallel til et bødspietistisk gennembrud, der blev bestemmende for ham resten af hans liv. Derigennem er også udgangspunktet givet for hans prædiken og hans kirke styre.

I sin *prædiken* fulgte han traditionelle linier, både reelt og formelt; men personlig udrustning har hævet hans prædiken langt over jøvn målet, både fordi den prægedes af ægte sjælesørgerisk sans og af blændende retorik.

Som *kirke styrer* overtog han »Syvstjernen«s opgave i Norge; det skyldtes måske, at han havde gået i skole hos den, måske kun at problemer og midler var de samme for begge parter; og det væsentligste er her, at begge byggede ønsket om og arbejdet på en fornyelse på lovens og kirkeskikkens grund. Vi mener hermed at have peget på noget meget væsentligt i den danske pietismes historie: det viste sig, at det grundlag, som faktisk forelå — og navnlig den del af det, der stammede fra Chr. IV.s tid — så langt fra blev kasseret, men tværtimod afgav et fundament, som blot behøvede at *realiseres*. De emner, denne personskildring har haft lejlighed til at strejfe ind på, har vist det skiftende held, der fulgte bestræbelserne for at reformere på lovens grund.

Adskillige af de problemer, vi har behandlet, fulgte Hersleb også som *Sjællands biskop*. Både almueskolen og den lærde skole fik først deres endelige ordninger i 1739, og reguleringen af de pietistiske vækkelser gennem konventikelforordningen og separatisteskripterne kom først endnu senere. Det tidspunkt, hvorpå vi

har afbrudt skildringen, lader sig altså sagligt meget dårligt forsvare — hvortil er at sige, at det vilde være meget vanskeligt at finde et andet, som gjorde det; — men i en biografi er det dog ikke uberettiget.

Den Hersleb, vi møder efter 1738, er afgjort den samme som før; hans forhold til pietismen ændres ikke; men pietismen ændres; den var, mens han var i Norge, gået fra foragtet opposition til en betydningsfuld magtstilling, og det havde ikke undladt at præge den; derfor stiller den ældre Hersleb sig ikke så ubetinget på dens side som før; og hertil kom, at dens mænd personligt og embedsmæssigt var ham imod — vi har allerede flere gange set eksempler herpå, — det var mere, end den ærekære mand kunde tåle; derfor skilles hans veje — ikke fra pietismen, men fra dens mænd. Dette giver tiden efter 1738 sin ganske ejendommelige spænding.

PERSONREGISTER

- Abildgård, J. 30.
Adami, J. S. 124, 174.
Alsted, P. 210, 216, 221, 227, 294, 324.
Anchersen, H. P. 26, 180.
Andersen, J. O. 14, 19, 34ff., 147, 166.
Andersen, Vilh. 178, 182.
Andreæ, J. V. 16.
Anne af England. 35.
Anna Sophie. 79, 83, 87, 109, 114f.
Arbien, E. 309, 339.
Arnkiel, T. 35, 233f.
Arnold, G. 41, 63, 175.
Arreboe, A. 123ff., 130.
- Bachmann, J. F. 245.
Bagger, H. 34, 238, 240.
Bagger, J. 48.
Bagger, M. 48.
Baronio, C. 50.
Bartholin, C. 14.
Bartholin, C. 57.
Bartholin, H. 44f., 105ff., 111.
Bartholin, L. 47.
Barfoed, N. 245, 324f.
Bartholomæi. 290.
Bastholm, Chr. 176, 181f.
Baxter, R. 109.
Benzon, J. 193f., 320ff.
Berckentin, v. 195.
Biege. 60.
Bing, J. 244f.
Bircherod, H. 44f.
Bircherod, J. 53.
Block. 253f.
Blome, O. 83.
Bluhme, J. B. 88, 181, 188, 229, 231f.,
245f., 256, 258f., 289, 292, 332, 339.
- Boehme, A. W. 39, 71.
Boehmer, J. H. 234, 236ff.
Boldig, C. E. 35.
Borch, A. 31f.
Borch, O. 32.
Borch, O. 301.
Borch, P. 29.
Bornemann, H. 40, 44, 53.
Bossuet. 112.
Botsack, B. 37, 41, 48, 63.
Bourginon, A. 36.
Boyesen, P. O. 336.
Brandt. 38.
Brechling, F. 36.
Breum, F. 254f.
Brink, I. 33f., 36.
Brink, I. 332.
Brochmann, C. E. 14, 18, 22, 175, 222,
243.
Brorson, B. 338.
Brorson, H. 19, 169f.
Brun. 329.
Brunsenius, A. 263.
Brunsmann, J. 34, 37, 40.
Brøndlund, J. 83.
Bucer, M. 234f.
Buddæus, J. F. 233, 324f.
Bugenhagen, J. 234.
Bull, E. 192, 266, 301, 331.
Bull, Fr. 31, 183.
Byfield, N. 34.
Bynæus, A. 134, 142f., 149.
Bætzmann, G. 313, 321.
- Calundan, Chr. 327.
Canstein, v. 36.
Carl. 100, 109, 111, 182.

- Carpzwow, J. B. d. ä. 175.
 Carpzwow, J. B. d. j. 174.
 Charlotte Amalie. 79, 83, 110, 113, 119.
 Chemnitz, M. 144, 222, 278.
 Christian III. 310.
 Christian IV. 15ff., 52f., 83, 341.
 Christian V. 16, 53, 60, 73.
 Christian VI. 16, 22f., 60 ff., 75, 78f.,
 83, 87, 93, 98ff., 109, 111, 115ff.,
 146, 187ff., 195, 203f., 226, 236, 240,
 245f., 250f., 253, 275, 277, 286, 290,
 315, 320, 323ff., 332, 337ff.
 Christian Ernst. 101f., 195, 228, 246,
 276.
 Chronich, N. S. 34.
 Clausen, Th. 92f.
 Cock, S. 140, 149.
 Cold, J. 197, 202, 216, 220, 227, 246,
 325.
 Combefisius. 50.
 Conradi, J. G. 87f., 103.
 Coucheron, P. 55.

 Daae, L. 27, 31, 192, 266, 277.
 Dam. 302, 313.
 Danneskjold-Laurvig, F. A. 211, 247,
 313, 325.
 Dass, A. 32.
 Dass, B. 282.
 Dass, P. 31f.
 Davenant, J. 34.
 Deichmann, B. 109, 115f., 186f., 190ff.,
 198, 200, 209, 211, 294, 305, 308,
 310, 324f.
 Deichmann, C. 27, 115, 150f., 181, 188,
 281, 296.
 Deichmann, E. 116, 188, 190f.
 Dippel, J. C. 36, 63, 153, 282.
 Dons, J. B. 41.
 Dorph, N. 197, 216, 221, 227, 256, 260,
 284, 297f., 309, 322, 329, 332, 336,
 339f.
 Dorschæus, H. P. 33.
 Dürkop, H. 93, 95.

 Eberhard, C. 38, 40f.
 Egede, H. 90.
 Elster, K. d. y. 183, 266.

 Engelenken, H. 61, 63.
 Erbe, H-W. 100ff.
 Ernst af Gotha. 239.
 Ewald, E. 92f., 96ff., 276, 289.

 Faye, A. 27, 295.
 Fecht. 113.
 Fecht, J. 41, 61ff., 286.
 Filenius, P. 183f.
 Flor, P. 329.
 Fougner, S. A. 321.
 Francke, A. H. 19, 35ff., 55, 99, 102f.,
 110f., 146, 152, 162, 167ff., 178f.,
 262, 273.
 Francke, G. A. 102, 111.
 Frauen, J. 189.
 Frederik III. 22.
 Frederik IV. 23, 45, 53, 65ff., 71ff.,
 78ff., 83, 86ff., 100, 109ff., 165, 188,
 236.
 Frederik V. 146.
 Fremmen. 311.
 Freylinghausen, J. A. 102, 146.
 Freymann, C. M. 331f.
 Frick. 81.
 Friis. 83.
 Friis, B. M. 82.

 Gås, H. 279.
 Gedeløcke. 94.
 Georg Albert. 100, 103.
 Georg Friedrich Carl. 99f.
 Gerhard, J. 15, 122ff., 145, 148ff., 236.
 Gerner, H. d. æ. 150.
 Gerner, H. 325.
 Gerner, H. d. y. 219, 325f., 329.
 Gjellerup, S. M. 27, 100, 103.
 Gjörwell. 183.
 Glüsing. 41, 331.
 Graah, A. 82.
 Grabow, G. 108, 261.
 Gram, H. 28, 32, 47, 244f., 280, 308f.,
 325, 331f., 334.
 Gram, v. 72ff., 77ff.
 Granada. 95.
 Green, J. 332f.
 Griffenfeldt, P. 43, 239.

- Grossgebauer, Th. 16, 61f., 169, 222, 273.
 Grothaus. 98.
 Grotius, H. 50, 238.
 Grube, J. G. 48.
 Grundtvig, N. S. F. 114, 182.
 Gründler. 89.
 Grüner, H. 325, 327.
 Grænovius, H. 83.
 Gude. 285.
 Gyldenløve, U. F. 299.
- Hagerup, E. 55, 90f., 235, 240, 276ff., 289.
 Halmstad, J. 312f.
 Halthorius, Th. 48, 51.
 Hans. 68f.
 Hansen, G. 330ff.
 Hansen, P. 182.
 Harboe, L. 26, 48, 82, 180.
 Hauge, H. N. 326.
 Hebo, N. 51.
 Heiberg, K. 101, 276.
 Heichmann, J. 296f.
 Heinrich XXIV Reuss. 101.
 Hersleb, A. M. C. 83.
 Hersleb, A. S. 30.
 Hersleb, B. S. 83.
 Hersleb, B. f. Hjort. 82.
 Hersleb, B. S. 82.
 Hersleb, C. S. 83.
 Hersleb, Christ. 29ff., 54ff.
 Hersleb, E. C. 83.
 Hersleb, F. L. 82.
 Hersleb, H. C. 82, 182.
 Hersleb, J. 29, 31, 33, 51.
 Hersleb, Jac. 30f., 56.
 Hersleb, J. P. 309.
 Hersleb, K. 30.
 Hersleb, N. 30, 83.
 Hersleb, O. 30f., 54, 57, 83, 97, 275ff.
 Hersleb, P. H. 82.
 Hersleb, P. J. 82.
 Hersleb, P. J. 83.
 Hersleb, Sophie f. Borch. 29ff.
 Himmerich, H. 93.
 Hjort, H. 82.
- Hof, A. 60, 67, 81, 116, 190, 294, 310, 324, 330f.
 Hof, O. H. 221, 268ff., 336f.
 Hof, S. 32.
 Hojer, A. 76, 111, 114, 119f., 256ff., 290, 308f.
 Holberg, L. 42, 178, 197.
 Holgersen, K. 69.
 Holmbo, O. 301.
 Holst, P. N. 55, 276.
 Holstein, J. G. v. 36, 38, 83, 92ff., 102, 109.
 Holstein, J. L. v. 83, 86, 88, 97f., 102, 109, 230f., 247f., 256, 286f., 290, 323, 334, 337f.
 Holstein, U. A. v. 83, 105, 109.
 Huss, J. 84.
 Hülsemann, J. 175.
 Hygom, P. 339.
- Janneway, J. 261f.
 Jens. 29.
 Jensen, J. 29.
 Jersin, J. D. 14, 165.
 Jespersen, P. 58, 60, 82, 236.
 Johansen, P. 47.
 Juel. 303ff.
 Juncker. 98.
 Jørgen. 35f., 39.
- Karl 41.
 Kierulf, L. 300.
 Kingo, Th. 19, 37, 107, 147ff., 166f., 220.
 Kleiven, I. 209, 247.
 Koch, L. 235, 276.
 Kornerup, Bj. 25, 28, 68ff., 72f., 77, 80f., 118f., 125, 132, 149, 152f., 161, 174, 176ff., 179.
 Korte, D. 96.
 Körbitz, J. C. v. 264.
 Krakewitz, A. J. 61, 63f.
 Krog, P. 280.
 Kruse, J. 330.
 Kærup, J. 230.
- Labadie, J. 293.
 Lachmann, A. 300.

- Lange, J. 62f., 111, 171ff.
 Lange, O. 90, 340.
 Lange, V. 279, 281f.
 Larsen, S. 69.
 Lassenius, J. 123.
 Leibnitz, G. W. 35.
 Lemvig, C. 68, 70, 87.
 Leth, H. 309.
 Leth, C. L. 209, 228, 265, 288f., 292,
 315, 325ff.
 Liebe. 35, 41.
 Lintrup, S. 32, 43, 45, 81, 87f., 110,
 113ff., 324f.
 Lodberg, J. 66, 310.
 Loescher, V. E. 110, 154, 183.
 Louise. 36ff.
 Ludolf, H. W. 33, 35ff., 110.
 Lund, J. 30, 47, 50.
 Lund, J. J. 180.
 Lund, Joh. 142.
 Lund, M. 30.
 Luther, M. 14, 108, 147, 172f., 177,
 234, 243, 278, 287.
 Lütkens, F. J. 40f., 110, 146.
 Løvenørn, P. V. 205, 272, 301.
- Mahling, S. 96, 98.
 Masius, H. G. 23, 36, 44f., 238.
 Melanton, Ph. 20, 234, 278.
 Meursius, J. 48.
 Michaelis, J. 111.
 Moe, O. 104f.
 Mogensen, P. 34.
 Mossin, H. 180.
 Mule, H. 50.
 Mumme. 230.
 Mumme, F. C. 119.
 Munch. 188.
 Müller, C. 37.
 Müller, H. 19, 62, 64, 146f., 273.
 Müller, M. 86.
 Mynster, J. P. 182.
 Møinichen. 109.
 Møller, A. 147f., 166.
 Møller, J. 27, 181f.
 Møllmann, B. 26.
 Mönich. 331.
- Neiiendam, M. N. 36, 104f., 317.
 Nicephorus. 127.
 Nikolai, J. 49.
 Nitschmann, D. 101.
 Nitschmann, H. 101.
- Odderbeck, Chr. 96f.
 Olavius. 57.
- Paludan, R. 332, 340.
 Paulli. 41.
 Paulli, H. 41, 93.
 Pavels, C. 181.
 Pedersdatter, M. 69.
 Pedersen, H. 69.
 Petersen, M. N. 182.
 Pfaff, C. M. 233f., 245.
 Piper, J. P. 96f.
 Plessen, C. A. v. 86.
 Plessen, C. L. v. 83, 86, 109, 275.
 Plessen, C. S. v. 36ff.
 Plütschau, H. 39f.
 Poiret, P. 35ff.
 Pontoppidan, E. E. 153.
 Pontoppidan, E. L. 25, 64, 104, 180f.,
 207, 230, 339.
 Porst, J. 105ff., 262.
 Poscholan, D. 335.
 Pufendorf, S. 237.
- Quistorp, J. d. ä. 63.
 Quistorp, J. d. j. 61, 63.
 Quistorp, J. N. 61, 63f.
- Rahbek, K. L. 181.
 Rambach, J. J. 135ff., 146, 149, 154,
 173ff., 179.
 Ramus, Chr. 42, 289, 338.
 Ramus, J. D. 42, 51.
 Rantzau, Chr. 28, 202f., 207, 210ff.,
 244f., 253, 270, 279f., 300, 302,
 304ff., 308, 312, 315, 319f., 323,
 331f., 334f., 339.
 Rasch, J. 303ff., 308f.
 Ratken. 68.
 Raupach, B. 48.
 Reenberg, M. 207.
 Reff, H. 279.

- Reichwein, L. v. 193, 281.
 Reinkingk. 236.
 Reiser. 98.
 Rennord, J. 292, 330f.
 Resen, H. P. 14ff., 218.
 Reuss, J. F. 276.
 Risendahl, O. se V. Lange.
 Rosenkrantz, H. 14.
 Rosenkrantz, I. 197, 203, 275f., 278f., 323.
 Rosing, H. 186.
 Rostgård, F. 209.
 Rostock, M. P. 220.
 Rottbøl, C. M. 26.
 Rousseau, J. J. 22.
 Römeling. 268f.
 Rønning, N. 26.
 Rørdam, H. F. 28, 222, 230f., 245, 250, 256, 276, 281.
- Sahlstedt, A. 184.
 Sahlstedt, A. 184.
 Schade, J. C. 273ff.
 Scheel, O. 39.
 Schelderup, N. M. 154.
 Schjelderup, P. 32.
 Schian, M. 179.
 Schmidtberg. 38, 110.
 Schreiber. 95.
 Schroeder, J. W. 88f., 111, 231, 256.
 Schröder, J. 87.
 Schultze, B. 89f.
 Schwartz, J. 39.
 Schwartzkopf. 98, 115.
 Schøyendahl. 191, 210, 305.
 Seidewitz, v. 277.
 Selmer, L. 28.
 Sidelmann, H. 47.
 Sivers, J. 64.
 Skanke, H. 91.
 Skive. 83.
 Smith, 222, 324.
 Sommeliu. 183f.
 Sophie Caroline. 100, 103.
 Sophie Charlotte. 102.
 Sophie Christiane, 99ff., 301, 323.
 Sophie Hedevig. 100, 109f.
 Sophie Magdalene. 87, 99ff., 189, 323.
- Sparvenfeldt, J. G. 36.
 S. P. C. K. 33ff., 39, 71, 89f.
 Spener, Ph. J. 19, 34ff., 62, 94, 104, 108, 129, 140, 146, 152, 173ff., 178, 223ff., 228, 234, 263, 273f., 292f.
 Steenbuch, H. 31, 42, 44f., 57, 83, 88, 245, 289.
 Sten, Sv. 265, 320.
 Stephani. 236.
 Strandiger, O. 38, 40.
 Stryk, J. 237.
 Stryk, J. S. 231, 237, 239.
 Stud, H. 330.
 Stöcken, v. 36ff.
 Suhm, P. F. 181f.
 Svane, H. 238.
 Svane, P. 40.
 Syvstjernen. 55ff., 62, 70, 216, 218f., 224, 240, 261, 263, 267f., 271, 274, 276, 280, 317, 341.
 Söhlenthal. 83, 246.
- Terpager, L. 48.
 Thestrup, F. 34, 188f.
 Thomasiu. 237f.
 Thrap, D. 331.
 Thura, A. 265.
 Thura, L. 265.
 Tidemand, O. 265, 327f., 334.
 Tillotson, 167.
 Tonsberg, de. 190, 192.
 Trellund, J. 110.
 Tunold, S. 123, 147ff., 176.
 Tychoniu, C. L. 230ff., 233ff., 240f., 244.
- Ulrikke Eleonora. 35.
- Wadskiær, C. F. 180.
 Wandal, H. 238.
 Wandal, H. 35, 44, 47, 54.
 Wegner, G. 233.
 Weidner, J. 61, 64.
 Weiser, C. 69.
 Wendt, Chr. 111.
 Westen, Th. v. 43, 55f., 90f., 275, 280.
 Wibe, D. 116, 186f., 208.
 Wiegleb, J. H. 262.
 Windekilde, H. 263f.

- Vinding, P. 46, 48f., 51, 54.
Wittmack. 88.
Vogt, P. 193f., 247f.
Vollquartz, M. 31f., 51.
Worm, C. W. 34, 60, 74, 80, 83, 104f.,
188f., 203, 222, 228ff., 232, 235, 244,
275, 308, 337.
- Wærnschiold. 193.
Wøldike, A. 198.
Wøldike, M. 256.
Ziegenbalg, J. 39f., 89.
Zinzendorf, N. L. v. 100ff., 332.
Zwergius, D. 24f.
-

